

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים ותשעה, חוברת ראשונה
כסלו התשנ"ו

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשנ"ו

הפקה: טלי אמיר

האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034
סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם.

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים ותשעה, חוברת א, כסלו התשנ"ו

תוכן העניינים

מאמרים

דניאל סיון

ואלישע קימרון

חילופי התנועות פתח וחיריק בהברה סגורה לא־מוטעמת

7 בעברית המקראית ושאלת חוק ההידקקות

ר"ש שטיינר בחינות לשון בפירוש ליחזקאל ולתרי־עשר שבמגילות

39 העבריות מביזנטיון

זהר לבנת

ומאיר סלע האפוזיציה - היחס השלישי?

מן העבודה במילון ההיסטורי

71 ישראל בן־דוד התאצל, וי"ו האצל

ביקורות

יהושע בלאו

מילון לכתובות שמיות צפון־מערביות עד שנת 300

75 לספירה

הערות ותגובות

שרגא אברמסון

79 תוספות הערות למאמריי

יהושע בלאו השלמה למאמרו של ישראל בן־דוד "שתי הערות

80 בתורת הצורות"

81 דוד הנשקה שתי הערות על לשוננו נח (תשנ"ד-תשנ"ה)

81 לופה חרל"פ עוד על "מקראות שאין להם הכרע"

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו :

- פרופ' דניאל סיון, המחלקה ללשון עברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 84 105
- פרופ' אלישע קימרן, המחלקה ללשון עברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 84 105
- פרופ' ר"ש שטיינר, Bernard Revel Graduate School, Yeshiva University, 5100 West
185 st., NY New-York 10033, U.S.A.
- ד"ר זהר לבנת, הערכה 1, מגשימים 56 910
- מר מאיר סלע, ברנדה 6, פתח-תקוה 49 600
- ד"ר ישראל בן-דוד, רח' אלקלעי 11, ירושלים 92 223
- פרופ' יהושע בלאו, רח' הגדוד העברי 12, ירושלים 92 542
- פרופ' שרגא אברמסון, גן רחביה 1, ירושלים 92 461
- ד"ר דוד הנשקה, המחלקה לחלמוד, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 900 52
- גב' לויבה חרל"פ, היחידה להכעה עברית, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 900 52

חילופי התנועות פתח וחיריק בהברה סגורה לא־מוטעמת בעברית המקראית ושאלת חוק ההידקקות

1. התופעה

חילופים של פתח וחיריק בהברה סגורה לא־מוטעמת נפוצים בעברית של המקרא למסורותיה. לפעמים הם נגלים בתוך מסורת אחת, כגון מִרְפָּכַת (בר', מא, מג) לצד מִרְפָּבוֹת (זכ' ו, א), מִשְׁמָנִי (יש' י, טז) לצד מִשְׁמָנִים (נחמ' ח, י), פִּלְעָדִי (איוב לד, לב) לצד פִּלְעָדִי (במ' ה, כ); לפעמים הם נגלים בהשוואה בין המסורות של העברית, כגון מִלְחָמָה במסורת טבריה לעומת מִלְחָמָה במסורת בבל¹, במסורת שומרון ובתעתיקים ליוונית ולרומית, ולפעמים - מתוך השוואת העברית ללשונות השמיות האחרות, כגון יִתְבֹּב בעברית לצד yaktubu בערבית. ברוב המקרים הללו תנועת a היא המקורית, ורק במיעוטם תנועת i מקורית היא. לפיכך רוב החוקרים רואים בחילופים הללו תוצאה של מעתק מותנה $i < a$ בהברה סגורה לא־מוטעמת והם מכנים את התופעה במונח "הידקקות" (או "הידלדלות").

2. המחקר

2.1 תולדות המחקר

מדקדקי ימי הביניים לא מצאו עניין בחילופי פתח וחיריק. מקצתם העירו על שמות המנוקדים לעתים בפתח ולעתים בחיריק, אולם לא ראו לנכון לתאר את התופעה².

* אנו מודים לפרופסור יהושע בלאו ולפרופסור ראובן שטיינר על הערותיהם המועילות.

1. במאמר זה העתקנו את הניקוד הכבלי בסימני הניקוד הטברני.

2. ראה למשל רד"ק, השרשים, ערך רכ"ב בשם מִרְפָּכָה; ערך שֶׁ"ן בשמות מִשְׁעָן ומִשְׁעָן. כמו כן ראה ערך שֶׁמ"ן בשמות מִשְׁמָן ומִשְׁמָנִים.

גם במאה הי"ט לא נידונה התופעה אלא באקראי: מקצת המדקדים העירו עליה³ ומקצתם התעלמו ממנה⁴.

עד כמה שבדיקותינו מגיעות וילהלם גוניוס הוא הראשון שהגדיר את התופעה - הידקקות⁵. אמיל קאוץ' כבר משתמש במונח השמני Verdünnung 'הידקקות', ובמהדורת ארתור קאויל המונח הגרמני מתורגם במונח האנגלי attenuation. רוב המדקדים בדורות האחרונים נוטים לראות בהידקקות מעתק הגאים מותנה, קובעים כללים לפעולתו ומרכיבים לעסוק בהגבלות שמנעו את פעולתו. גוטהלף ברגשטרסר מציין שההידקקות חלה בתנאים מסוימים שקשה להגדירם. הוא מרבה בדוגמות המלמדות על הישמרות התנועה a ומשתדל לתרצן, אך ממעט בדוגמות המעידות על הכלל⁷. באואר ולאנדר מביאים כמה דוגמות ונדרשים לחוק הזה במשקלי השם⁸. לדעתם, הימצאות מילים שחלה בהן הידקקות לצד מילים שהיא לא חלה בהן מעידה על עירוב ניבים בעברית המקראית⁹.

גישה חדשה להסבר החילופים הציע פרנק בלייק ואחריו תומס לְמדין. אין הם גורסים שהחילופים נוצרו ממעתק הגאים. לשיטתם, החילופים מוגבלים לרצף qatqát שנשתנה ל-qitqát - בידול של תנועת a שבהברה סגורה בלתי מוטעמת¹⁰. גישתו של בלייק לא טבעה במחקר את הרושם שהיא ראויה לו, ורוב המדקדים שבאו אחרי עדיין רואים בהידקקות מעתק הגאים מותנה ולא בידול. ורדולף מאַר מרחיב במקרים שמצויה בהם תנועת a ליד עיצורים גרוניים. לדעתו,

3. ראה למשל J. Olshausen, *Lehrbuch der hebräischen Sprache*, Braunschweig 1861 עמ' 108, 110, 376. אולסהאוזן אינו יודע מה פשר התופעה ואינו מכנה אותה בשם. הוא מציין, למשל, שתנועת a יכולה להשתנות ל-i במילים כגון דְּבָרִי, צִדְקִי וכן לסגול בְּדָרִי, ראה שם, עמ' 108. עוד ראה שטאדה, עמ' 75, 169, 250, 273 H. L. Strack, *Hebrew*, E. König, *Grammar* (Trans. by R. S. Kennedy), Berlin 1889 עמ' 21, 84-85; *Lehrgebäude der hebräischen Sprache*, Leipzig 1895 עמ' 105, 487, 531.
4. ראה למשל T. F. Stange, *Beiträge zu hebräischen Grammatik*, Halle 1820; M. Stuart, *A Grammar of the Hebrew Language*, Oxford 1831; H. Ewald, *Introductory Hebrew Grammar* (Trans. by J. F. Smith), London 1870; H. Arnheim, *Grammatik der hebräischen Sprache*, Berlin 1872; A. Ungnad, *Hebräische Grammatik*, Tübingen 1912.
5. גוניוס מכנה את התופעה Verkürzung 'התקצרות (של תנועה)' ומשתמש בְּפועל verdünnen 'להידקק'. ראה W. Gesenius, *Hebräische Grammatik*, Leipzig 1854 עמ' 31, 67.
6. ראה E. Kautzsch, *W. Gesenius' hebräische Grammatik*, Leipzig 1889 עמ' 43.
7. ראה ברגשטרסר, עמ' 260.
8. ראה באואר ולאנדר, עמ' 193, §14v.
9. ראה שם, עמ' 194x. בכך הם הולכים בעקבות ברוקלמן, I, עמ' 146.
10. ראה בלייק, עמ' 77-79 וְלְמדין.

אין התנועה הזאת מקורית, ויסודה בתיקוני הנקדנים, בעקבות השבת הגיית העיצורים הגרוניים על פי הערבית¹¹.

טפני הרוויאין מתאר את עיקרי הדברים שנאמרו בחוק הזה¹². עיקר תרומתו היא בהבאת העדויות המתאימות מן התעתיקים של יוסף בן מתתיהו¹³ ומן הניקוד הארץ-ישראלי¹⁴. הוא אף מעלה מיני סברות להסבר התופעה¹⁵.

זאב בן-חיים רואה בחוק ההידקקות גלגול של a ל-i ומדגיש כי אין זה כלל קבוע אלא נטייה גוברת¹⁶. גם ישראל ייבין מציין שהחוק פעל במסורת בבל פחות מבמסורת טבריה והוא מביא דוגמות להשוואה¹⁷. למרבה הפליאה אין ההידקקות נדונה בספרו של ג'וזף מלון על הפונולוגיה של העברית הטברנית¹⁸.

2.2 ההסכמות והמחלוקות בשאלת החילופים וזמנם

שתי גישות עיקריות ננקטו אפוא בהסבר החילופים. לדעת המיעוט, החילופים נוצרו מבידול a ל-i ו-a ל-a'. לדעת הרוב, החילופים נוצרו ממעתק $i < a$ בהברה סגורה בלתי מוטעמת.

הכול מסכימים שחוק ההידקקות קשור בבידול תנועות, אלא שבעלי הגישה הרווחת מדברים על סוג מיוחד של בידול שהם מכנים "דיסימליזציה מונעת". לשיטתם, הנטייה לשמור על תנועות שונות זו מזו בהברות תוכפות היא שמנעה את המעתק ברצף התנועות $axax$ ¹⁹, $axax$ ²⁰, ואילו בליק ולמדן אינם מודים במעתק

11. ראה מאיר, I, עמ' 103-104.
12. ראה הרוויאין, עמ' 17-20.
13. שם, עמ' 79-82.
14. שם, עמ' 139-140, 189-192.
15. שם, עמ' 192-205.
16. ראה בן-חיים, עמ' 58.
17. ראה ייבין, עמ' 381.
18. J. L. Malone, *Tiberian Hebrew Phonology*, Winona Lake, Indiana 1993. המושג attenuation מוזכר בספר פעם אחת לעניין הגבהת צירי או סגול לחיריק (במילים כגון הַגִּיזָן לצד הַגִּיזָן וכד'), וראה שם, עמ' 74-75.
19. כגון תְּכִירֶף (אס' ח, טו), תְּכִנִּית (דב' ד, יז), תְּכִלִּית (יש' י, כה) ועוד, מְכִלִּיתִי (יר' ח, יח), מְשִׁפִּית (וי' כו, א), סְגִירִי (מש' כז, טו), מְנִינֶתָם (איכה ג, סג) - במסורת בבל מְנִינֶתָם (ייבין, עמ' 996), שְׁרִבִּיט (אס' ה, ב), וְרִיף (תה' סב, ו), וְרִיף (מש' ל, לא), כְּרִמִּיל (דה"ב ב, ו, יג). לכאן שייכות גם צורות הבינוני של בניין הפעיל מְקָטִיל (מְשָׁפִיל [ש"מ"א יח, יד] ועוד) וצורות העתיד יִקְטִיל.
20. בכלל זה יותר מחמישים שמות במשקלים מְקָטִיל ומְקָטִלָה, כגון מְכָבֶר (מל"ב ח, טו), מְשָׁפֶר (מל"ב יט, ג) כנגד הנסמך מְשָׁפֶר (הו' יג, יג), מְזִמְרוֹת (יש' ב, ד), מְדַחֶפֶת (תה' קמ, יב) ועוד, מְרַגְמָה (מש' כו, ח), מְשַׁעְנָה (יש' ג, א), הַמְדַרְגָּה (שה"ש ב, יד), מְשַׁטְמָה (הו' ט, ח), מְשַׁאֵת (שופ' כ, מ; על צורה זו ראה הערה 38), וכן שמות ממשקלים אחרים, כגון מְשַׁבֵּץ (ש"מ' כח, ד), סְגִירִים (בר' יט, יא), טְלִטְלָה (יש' כב, יז). בשם חֶרְמֶשׁ (דב' טז, ט) אפשר שהסגול הוא

אלא גורסים בידול ברצף $x\ddot{x}x\ddot{x}$ $x\ddot{x}x\ddot{x}$. העדויות המשכנעות ביותר להוכחת פעולת הבידול הועלו ממילים שתנועת i הקדומה שבהברתן השנייה נעתקה לפעמים לפתח (חוק פיליפי). באלה נשתנתה תנועת a המקורית לחיריק רק בצורות שתנועת i נשתנתה לפתח, והיא נתקיימה בצורות ש־i המקורית מיוצגת בצירי, ואלה הדוגמות: מִשְׁעֵן (יש' ג, א) ובנסמך מִשְׁעֵן (יש' ג, א)²¹; מִפְתַּח (שופ' ג, כה) ובנסמך מִפְתַּח (מש' ח, ו)²²; מִרְבֵּץ (צפ' ב, טו) ובנסמך מִרְבֵּץ (יח' כה, ה); מִרְחַץ (יר' טז, ה) ובנסמך מִרְחַץ (עמ' ו, ז)²³; מִשְׁפָּר (מל"ב יט, ג) ובנסמך מִשְׁפָּר (הושע יג, יג). ניגוד דומה נגלה בשמות המתחלפים שמינס נקבה: מִשְׁעֵנָה (יש' ג, א)²⁴ לצד מִשְׁעֵנָה (שופ' ו, כא; מל"ב ד, לא). בראשונה התנועות שונות זו מזו, ובשנייה חל בידול בהיות סגול חלופה של פתח שנוצר מפעולת חוק פיליפי; הפתח מצוי בעינו בנטייה: מִשְׁעֵנָתוּ (שמ' כא, יט) וכדומה²⁵. עוד דוגמות לחילופים מעין אלו שלא

- אלופון של פתח ולא של חיריק (השווה אוגריתית PRU VI, URUDU ḥa-ar-mi-ša-tu [141,3]), חֲרַמֶּשׁ במסורת בבל (ראה ייבין, עמ' 982) farnēš במסורת שומרון (ראה בן-חיים, עמ' 401). קיום תנועת i ברצף הוזה מותנה בעיצור השורק שאחריה (ראה גם בהערה 57), כך למשל מִרְבֵּץ, מִסְפָּד (בר' ג, י) ואולי מִסְכָּן (קה' ד, יג; וכן במסורת בבל, ראה ייבין, עמ' 997; השווה mu/aškēnu באכדית). על מבנים מעין דְּבָרִי וּשְׁבָרִי ראה להלן. וראה גם יצחק גלוסקא, "שמות משקל מִקְטֵל במקרא ובמשנה ומשמעויותיהם", לשוננו מה (תשמ"א), עמ' 298-280. מקצת השמות משרשי ל"י ששוּיכו למשקל מִקְטֵל ממשקל מִקְטֵל הם, כגון מִתְנָה.
21. רד"ק, השרשים, ערך שַׁע"ן מציינ כי מִשְׁעֵן הוא נסמך של מִשְׁעֵן, אך מוסיף שאפשר שהוא נסמך של מִשְׁעֵן (תה' יח, יט). לפי BDB הצורה הנדונה היא נסמך של מִשְׁעֵן.
22. ראה למשל רד"ק, השרשים, ערך פת"ח. יש שגזרו את מִפְתַּח מן *מִפְתַּח, ראה אבן ג'נאח, ערך פת"ח; שטאדה, סעיף a272; BDB.
23. באוגריתית מתועד השם הזה בשני המשקלים maqtil ו־maqtal LÚ.MES ma-ar-za-i-ma (=marziḥi) LÚ.MES ma-ar-zi-ḥi (PRU III, 88b:4,6) לצד (marziḥi=) 'אנשי המרוח' (Syria 28, 173f,3). עוד ראה D. Sivan, *Grammatical Analysis and Glossary of the Northwest Semitic Vocables in Akkadian Texts of the 15th-13th C.B.C. from Canaan and Syria*, Neukirchen-Vluyn 1984, עמ' 245.
24. במסורת בבל מִשְׁעֵנָה. נראה שהחיריק נוצר מהידמות תנועת a לעיצור ש, ראה ייבין, עמ' 997.
25. במשקל מִקְטֵל נתמוגו שני משקלים נפרדים מעיקרם: maqtalt לציון מקום וכיו"ב ו־maqtilt לציון כלי. ההתמוגות חלה הן במסורת טבריה הן במסורת בבל בשל חוק פיליפי. על עניין זה כבר העיר למבר (עמ' 170), אולם לא ניסה להבחין בין שני המשקלים המקוריים וכלל את שניהם במשקל maqtal. לבני (עמ' 170-172) הפריד ביניהם. הוא ציין במשקל maqtilt את השמות מִסְגֶּרֶת (שמ' כה, כז) בהשוואה למִסְגֶּר (מל"ב כד, יד) ומִשְׁעֵנָה (שופ' ו, כא) בהשוואה למִשְׁעֵן (יש' ג, א), והעיר אל נכון: "ואולי גם מִתְכַּת ראויה להיות מִתְכַּת כְּרַע מִשְׁרֵת". בעמ' 172 הביא רשימת שמות מדגם מִקְטֵלִת. ואולי יש להוסיף כאן גם את המילה מִתְרַשֵּׁתוּ (שמ"א יג, כ), המשמשת לצד מִתְרַשֵּׁתוּ (שמ"א יג, כא). שלמה מנדלרן מבדיל בין המילים - את הראשונה הוא גזור מן *מִתְרַשֵּׁת ואת השנייה מן מִתְרַשֵּׁה. כך נוהג גם BDB. רוב המדקדקים לא טיפלו בסוגיה הזאת כראות. באור ולנדר (עמ' 490) מביאים דוגמה

הוכרו עד כה הן השמות החלופיים האלה: תְּכִלִּית (> takliytu*; איוב יא, ז) לעומת תְּכִלָּה (> takla/iyatu*; תה' קיט, צו); מְרִבִּית (> marbiytu*; וי' כה, לו) לעומת מְרִבָּה (> marba/iyatu*; יח' כג, לב); מְרַעֲיָה (> marfiyti*; יר' כג, א) לעומת

למשקל maqtīlt רק את מִצְבֶּת (שמ"ב יח, יח) משורשי פ"נ, ואילו את מִאֲכָלָת (שופ' יט, כ) ודומיה הם כוללים במשקל maqtalt. ייבין (עמ' 998 ואילך) מביא רק את מִמְזֹרֶת כנקבה של משקל maqtīlt ומבלע אותה בצד מִמְזֹר, ואילו שמות שבוודאי הם ממשקל maqtīlt לציין מכשיר, כמו מִסְגֵּרֶת, מִצְנֶפֶת, מִשְׁעָנָה, מִכְתָּשֶׁת (בלשון חז"ל), הוא מביא במשקל maqtalt. עוד ראה אצל ייבין, עמ' 1017.

במסורת שומרון, שחוק פיליפי לא חל בה (ראה קימרון, הוספות, עמ' 248 וכן קימרון, האם פעל), משקל maqtīlt נכרל ממשקל maqtalt כגון makkēlēt, maṣnēfēt, masgērēt, mamkērāt, ma:bērāt, ראה אצל בן-חיים, עמ' 208-209.

גם במסורת טבריה עצמה יש מעט סימנים למשקל maqtīlt מקורי. כיצד? כידוע, תנועת i מקורית עשויה להיחטף בהברה פתוחה שלפני הטעם, ואילו תנועת a מיוצגת בקמץ - השווה את הצורות מִשְׁמֵרוֹת (קה' יב, יא) ומִסְמָרִים (יש' מא, ז) אל מִגְדָּלִים (יש' ל, כה). והנה במשקל מְקָטְלֶת נמצאו כמה שמות שריבוים מְקָטְלוֹת: מִשְׁבָּצוֹת (שמ' כח, יג, יד, כה), מִסְכָּנוֹת (שמ' א, יא; מל"ט, ט; במסורת שומרון maskēnēt; אבל באכדית maṣkanātu, ראה CAD M/1, 373b), מִסְגֵּרוֹת (מל"א ז, כט; בתעתיקי אוריגנס: μαμασρωρωθεειμ*, ראה ברנו, עמ' 175-176) ובמסורת בכל מְקָלְעוֹת (מל"א ז, לא) לצד מְקָלְעוֹת במסורת טבריה (ראה ייבין, עמ' 1017). אבל מצאנו גם אי-אחידות בצורת הריבוי של מְעַבְּרָה (יש' י, כט): וְהַמְעַבְּרוֹת (יר' נא, לב) וגם הַמְעַבְּרוֹת (שמ"א יד, ד). נראה שצורות ריבוי אלו מלמדות על עירוב בין המשקלים הנורונים.

סימן אחר למשקל maqtīlt מקורי נמצא בשם מְחַבֶּת (וי' ז, ט), שלדעת רבים יסודו *maḥbit+t. בשם הזה נעתקה תנועת i ל-a על פי חוק פיליפי, כשם שאירע בִּמְשָׁרֶת (מל"א א, טו) שהיא נקבה של מְשָׁרֶת (במ' יא, כח). על מקוריות תנועת i בשם הזה מעידה צורת ההפסק מְחַבֶּת (וי' ז, ט). כידוע, פתח שמקורו בתנועת i עשוי להשתמר בעינו במעמד של הפסק (ראה קימרון, חילופי, עמ' 89). ודוק, אף השם מִאֲכָלָת מופיע במעמד הפסק (בר' כב, ו, י; לעומת מִאֲכָלוֹת [מש' ל, יד] בריבוי, וכיו"ב בניקוד הבבלי). אבל לא כל השמות שבמשקל הזה נוהגים כך, ואתה מוצא לפעמים קמץ: מְהַפְּכָה (יר' כ, ג), מִצְנֶפֶת (שמ' כח, לו) ומְחַבֶּרֶת (שמ' לו, יז). בלשון חכמים נשתמר הפתח המקורי של התחילית במשקל הזה, כעדות הדוגמות מכ"י קאופמן למשנה: הַמְשַׁפְּלוֹת (שבי"ג, ב; ובכלים כד, ט בכתוב מִשְׁפָּלָה), והנקדן מחק את ה"י"ד, מְלָקֶט (כלים יג, ח; בכ"י פרמה ב מְלָקֶט), מְסַפֶּרֶת (כלים יג, א), מִשְׁחָזֶת (כלים יז, יז), וְהַמְשַׁפְּלוֹת (כלים יג, ד), הַמְגִּדְרוֹת (עד' ג, ט; לצד הכתיב הַמְגִּדְרוֹת [כלים יב, ו, הור"י שנמחקה קצרה]). בשם מִצְנֶפֶת שמופיע במקרא (שמ' כח, ד) מצאנו תנועת חיריק בתחילית: מִצְנָפוֹת (כלים טז, ז) ואצל יוספוס μασναεφθη (ראה ייבין, עמ' 1017). שאלת משקלו המקורי של השם הזה טעונה עיון נוסף. על משקל השם מְכַבֶּת פְּטִיש' ראה להלן, הערה 62. ראוי לציין עוד כי לפעמים מוצאים במסורתיה של העברית (ובלשונות שמיות) משקל מְקָטְלֶת (> maqtult) כנגד מְקָטְלָה, למשל: מְקָטְרֶת בניקוד בבלי (דה"ב כו, יט; ייבין, עמ' 1027; השווה מקטורתי [=קטורתי] במגילה החיצונית לבראשית, דף 10, שר' 17 [עדיין לא פורסם]); הצורות מְכַמְרֶת/מְכַמְרָה מתחלפות במסורתיה של העברית; לְמִשְׁכָּלָה (יש' כח, יז) לעומת מְשַׁקָּלָה (מל"ב כא, יג).

מַרְעָה (> marfa/iyu *; בר' מז, ד); מַחְצִית (מל"א טז, ט) לעומת הַמְחָצָה (במ' לא, לו)²⁶; נזכיר עוד את מִזְלָג (שמ"א ב, יג) שריבוי במשקל miqtal: מִזְלָגַת (שמ' לח, ג), ואת מִסְגֵּר (מל"ב כד, יד) לעומת מִסְגֵּרַת (שמ' כה, ז)²⁷. ואולי אפשר למצוא קיטוב תנועות בצורות מיוחדות של בניין נפעל במסורת שומרון²⁸.

מקובל שהחוק הנרדן מאוחר הוא, אולם כבר הרגישו ברגשטרסר ולמדין שהמדדקים כורכים תופעות קדומות בחוק שלדעתם הוא מאוחר²⁹. השגותיהם של ברגשטרסר ולמדין מרחיקות לכת יותר משנכתונו. אם המעתק קדום, חוק ברט מיותר, שכן התחילית אמורה להיות i בהברה סגורה בכל המשקלים. מקצת החוקרים התעלמו מטיב העדויות. יש מקרים של i במקום a שרק מסורת אחת של העברית מעידה עליהם; יש מקרים שכל המסורות מסכימות בהם, כגון נִפְעַל (אבל ראה להלן, סעיף 3.2.1, קבוצה ב) וכגון עתיד קל יִקְטַל. על נגיעת עניין זה לשאלת זמן המעתק ראה להלן, סעיף 2.3.

2.3 ביקורת המחקר לשיטותיו

בריונים בשאלת תחולתו של החוק נכללו עדים מפוקפקים, והם גרמו לבלבול רב ולמבוכה. בראש ובראשונה יש להזכיר את התנועה בצורות העבר בבניינים פיעל והפעיל. המדדקים הקלסיים טענו שהצורות הללו התפתחו מן *paʿʿala ור-hapʿala* בדומה לערבית. אולם בזמן האחרון גוברת ההכרה שתנועת i בהברה הראשונה (ואף בהברה השנייה) בדגמים אלו מקורית היא³⁰. גם את משקל קִטַּל

26. עוד ראה בהערה 69.

27. ראה בהערה 25. תן דעתך למילה האכדית ʿupšartu 'סופר', המתועדת בעברית בתנועות אחרות: טִפְסִרְךָ (נח' ג, יז) כנגד טִפְסֵר (יר' נא, כז; בולגטה Taphsar). נראה שהצורה טִפְסִרְךָ נוקדה כאילו היא מן *טִפְסֵר (וראה BDB). הפתח מופיע גם במילה ִפֶּךָ, שנשאלה ללשון חז"ל מן האכדית והיא ʿuppu 'לוח', שהוא הרכיב הראשון במילה הנדונה. בלשון חז"ל נמצא גם כתיב דיפי, וראה S. A. Kaufman, *The Akkadian Influences on Aramaic*, Chicago-London 1974, עמ' 46; גבריאלי בירנבאום, "הגה וצורות בקטע הגניזה TS E1 43 (משנה שבת ט-יד)", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 39-40.

28. ראה להלן, סעיף 3.2.1 והערה 57.

29. ראה ברגשטרסר, עמ' 146-147, 165 ולמדין, עמ' 139, 143-144. לדעתם, המעתק פעל בזמן שחדלה העברית מלהיות מדוברת. לעומתם היו שראו בחוק ההידקקות תופעה קדומה שפעלה בכל תולדות העברית המקראית והייתה מוכרת כבר בימי מכתבי אל עמאנה. ראה למשל באואר ולאנדר, עמ' 194x. לשיטתם, הימצאות מילים שחלה בהן הידקקות לצד מילים שלא חלה בהן הידקקות מעידה על עירוב ניבים בעברית המקראית. בכך הם הולכים בדרכו של ברוקלמן, עמ' 146. דברים דומים ראה אצל כריסטיאן, עמ' 19 ומאיר, עמ' 103-104.

30. ראה קימרן, חילופי, עמ' 99-100 והספרות הנזכרת שם. בלשונות השמיות תנועות בניין פיעל ותנועות בניין הפעיל זהות. בשמית הצפונית-מערבית אין אחידות לא בתנועת פ' הפועל ולא בתנועת ע' הפועל. בפניקית תנועת פ' הפועל היא i, כעולה מכחיבים כגון חידש (KAI, 138,6); בארמית התנועות הן פִּעַל; באוגריתית תנועת פ' הפועל היא a ותנועת ע' הפועל היא

השמני לציון מומים כגון עִיר יש לגזור מן qittil ולא מן qattil³¹. על צורות הפעיל מעין הַשְׁאֵלְתִּיהוּ (ש"מ"א א, כח) ראה להלן, סעיף 3.2.6, ושם עוד עדים מפוקפקים אשר נכללו שלא בדין בדיונים על חוק ההידקקות.

רוב חכמי הלשון סבורים כי משקל קְטֻלֹן הוא תולדה של qat(t)alān, שתנועת a שבהברתו הראשונה נידקקה בעברית ל-i³². דעתנו כדעת המיעוט המפקפק בכך³³. ההנחה שבמשקל הזה חלה הידקקות סותרת את הכללים המקובלים, שהרי ההידקקות אינה חלה לפני מכפל ואינה חלה בסביבת עיצורי הגרון. זאת ועוד, התפלגות הצורות ב-i או ב-a במסורות העברית שונה ממה שידוע ממשקלים אחרים: תנועת i מקוימת ברוב מסורות העברית. רק במסורת שומרון יש העדפה של תנועת a³⁴. התמורות החלות בתנועת ההברה הראשונה במשקל הזה מסתברות רק בהנחה ש-i שבהברה הזאת קדומה (גם אם אינה מקורית).

בעלי הגישה הרווחת, שבפתרונם הם רואים בחילופים תוצאה של מעתק מותנה $a < i$ בהברה סגורה בלתי מוטעמת, מסבירים שהמקרים שתנועת a מתקיימת בהם הם פרי הפרעות במעתק בשל נסיבות פונולוגיות, כגון גרוניות המושכות תנועה נמוכה, הכפלה, נטייה לקיטוב תנועות (בידול). אין לבעלי הגישה הזאת מענה לשאלה מדוע נתקיימה תנועת a במילים שתנועת הברתן השנייה היא u כגון תַּמְרוֹרִים (הו' יב, טו), מְנַעוֹל (שה"ש ה, ה), מְלָכוֹת (אס' א, ט) וכיו"ב³⁵. היעדר

i, כעולה מן הצורה šal-li-ma 'הוא שילם' (Ugaritica 5, 96, 1, 16, 18); במכתבי אל עמארנה המשקל הוא quttil, ראה יורעאל, עמ' 74-78. מן המצאי שבטקסטים ממצרים מן המאות ה-13 עד ה-10 ובהם מילים שמיות צפוניות-מערביות עולה שתנועות הפעיל היו qittal. דיון ודוגמות ראה אצל D. Sivan and Z. Cochavi-Rainey, *West Semitic Vocabulary in Egyptian Script of the 14th to the 10th Centuries B.C.E.*, Jerusalem 1992, עמ' 57-58. עוד ראה בזמן האחרון הונגרד.

31. הכרעתם של ברוקלמן (כרך I, עמ' 361, 1508), של באואר ולאנדר (עמ' 477) ובזמן האחרון של הונגרד (עמ' 224) שהמשקל קְטֻל העברי מקורו ב-qattil אינה מתאימה לשניים מכללי חוק ההידקקות (שאין היא חלה לא לפני מכפל ולא כשתנועת ההברה התוכפת היא i). על הקשר בין המשקל הזה ובין בניין פיעל ראה נ"ה טור-סיני, הלשון והספר, כרך הלשון, עמ' 265-267; יורעאל, עמ' 74-78.

32. ראה למשל גרוס, עמ' 234-237.

33. גרוס, עמ' 235, הערה 10, וראה עוד אבי הורביץ, "עִקְרוֹן = Amqar(r)una = Ἀμκαρῶν", לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 19-24 ויהושע בלאו, "לעניין דחיית משקל קְטֻלֹן בידי קְטֻלֹן", שם, עמ' 239.

34. בן-חיים, עמ' 214-216; גרוס, עמ' 235-236; הורביץ, שם (לעיל, הערה 34).

35. להלן עוד דוגמות לרצף xaxaxa: גְּבָנִים (תה' טח, טז), מְשַׁכְּרִי (בר' לא, ז, מא), מְתַקְּנָהוּ (שם' ה, ח), אֲשֻׁמְוֶה (תה' צ, ד), בְּקָבֶק (יר' יט, י), צוֹרוֹת בַּמִּשְׁקֵל קְטֻלוֹת - גְּבָהוֹת (יש' ב, יא), נִבְלָתָהּ (הו' ב, יב), עֲצָלוֹת (מש' לא, כז), מְרָדוֹת (שם"א כ, ל; נראה שצורות כגון רְפָאוֹת [מש' ג, ח], שְׁפָלוֹת [קה' י, יח] הן בעלות חיריק מקורי, יְנֻשׁוֹף (וי' יא, יז) לצד יְנֻשׁוֹף (יש' לד, יא), מְקָלִים (יח' כז, כד), מְצַפְּיוֹ (עוב' ז), נְפֻתָלִי (בר' ל, ח), מְמָגְרוֹת (יואל א, יז), מְקַצְעוֹת (יש'

הסבר לרצף הזה הוא, לדעתנו, הפגם החמור ביותר בגישה הרווחת, ובו לבדו יש כדי לערער את השיטה מיסודה. ברצף $x\bar{x}x$ אין אחידות ואתה מוצא צורות בתנועת a בהברתם הראשונה, כגון מִלְקוֹחַ (יש' מט, כד), מִלְקוֹשׁ (הר' ו, ג), מִשְׁקוֹף (שמ' יב, ז), מִמְרִים (איוב ט, יח) ליד צורות בתנועת i כגון מִקְלוֹל (יח' כג, יב), מִשְׁקָלַת (מל"ב כא, יג), וראה להלן, סעיף 3.2.2.2. ובכלל מספר החריגים לפי השיטה הזאת רב, והדברים אמורים גם בחריגים שאין להם הסבר פונולוגי מניח את הדעת. גישתו של בלייק, הרואה בתופעה הנדונה בידול של $qatqát$ ל- $qitqát$, עדיפה בעינינו. מספר החריגים לכלל שקבע אינו רב כל כך. אך גם לשיטתו אין הסבר לצורות כגון מִקְלוֹל, מִשְׁקָלַת (ראה סעיף 3.2.2.2). זאת ועוד, בלייק הביא בדיונו צורות שאינן מן העניין, ומקצתן אינן מתאימות לכלל, כגון דְּבָרִי³⁶. משום כך מספר החריגים נראה רב יותר משהוא באמת. אפשר שהטיפול הלקוי בעובדות הוא שגרם לטשטוש הכלל שקבע, ועקב כך לא היה בכוחו לדחות את ההסבר המקובל. אמנם מקובל שחוק ההידקקות מאוחר בעברית, אך לא מצאנו שהובאו לדעה זו ראיות מוצקות³⁷. כידוע, תופעות לשון המשותפות לכל מסורות העברית מוחזקות קדומות ובדין, אך כלום תופעה כלשהי שאינה משותפת לכל מסורות העברית בהכרח מאוחרת היא? לדעתנו, התשובה אינה חד-משמעית. הרי אפשר שהמסורות השונות זו מזו אינן נמשכות מלשון אחת אלא מניבים נפרדים. לפיכך יש להביא עוד ראיות לקביעה שהחוק מאוחר. בשאלת הרצף $xx\bar{x}$ במסורת טבריה הסכימו הכול כי שינוי התנועה בהברה הראשונה חל לאחר תום פעולתו של חוק פיליפי³⁸.

מד, יג), תַּמְוִלוּהִי (תה' קטז, יב), תַּנְחוּמִים (יר' טז, ז), תַּמְרִיק (מש' כ, ל), תַּלְאָבוֹת (הר' יג, ה), וּבְרָבִים (מל"א ה, ג). גם במסורת כבל שמות מעין אלה מנוקדים בפתח (ראה ייבין, עמ' 1031), ובמסורות המשתקפות בהקספלה, בוולגטה ובתרגום השבעים אין מילים בעלות רצף זה.

36. ראה בלייק, עמ' 77. אף על פי שבלייק מכיר שבתופעה מאוחרת אנו עוסקים, הוא מניח שהחיריק בצורה דְּבָרִי נוצר מבידול תנועות בצורה *dabray. הסברו נראה לנו מופרך מעיקרו. הרי כיוון הדיפתונג בצורות מעין אלה לא זו בלבד שהוא משותף לכל מסורות העברית אלא הוא אף נחלת הלשונות השמיות הצפוניות-מערביות, ראה Z. S. Harris, *Development of the Canaanite Dialects*, New Haven, Connecticut 1939, עמ' 30-32; W. R. Garr, *Dialect Geography of Syria-Palestine 1000-586 B.C.E.*, Philadelphia 1985, עמ' 35-40. אנו הצענו פתרון אחר לצורות האלה (עיי' בסעיף 3.2.3). לשיטתנו, אין צורך בחירוצו של בלייק שבצורה מעין מְלִכִי נשתמרה התנועה המקורית מכוח הזיקה לצורת היחיד.

37. בלאו מעיר שריבוי היוצאים מן הכלל הוא סימן למעתק מאוחר. ראה יהושע בלאו, תורת ההגה והצורות, תל-אביב תשל"ד, עמ' 68. דברים דומים הוא אומר בספרו *A Grammar of Biblical Hebrew*, Wiesbaden 1976, עמ' 35, ואין הוא מביא ראיה לדבריו.

38. על זמנו של חוק פיליפי ראה קימרן, הוספות. כנגד זה בשם מִשְׁאָת (שופ' כ, מ - $maššē(ʔ)t > maššē(ʔ)et > (*mansīʔ+t$) הפך הצייר שבהברה השנייה לפתח בצורת הנסמך מִשְׁאָת (בר' מג, לד [חוק פיליפי]). במקרה זה דין הפתח שבהברה הראשונה להשתנות

3. הגישה המוצעת

3.1 שאלות של מתודולוגיה

הדיון בתנועות בעברית של המקרא מסובך מעצם טיבו. הרי התנועות בה אינן קבועות אלא מתחלפות במילה בנסיבות פונולוגיות משתנות. יתרה מזו, התנועות כפי שהן נתונות במסורת ממסורות העברית נשתנו שינוי ניכר מאלה שהיו בקדמת העברית. לפי מה נתאר את שינויי ההגיים? לפי חילופים במסורת טבריה או לפי השוואה למסורות אחרות או על פי שחזור הצורה שבקדמת העברית? נבהיר את הדברים בכמה דוגמות.

במילה דְּמָכֶם (בר' ט, ה) נשתנו התנועות המקוריות לתנועות אחרות, ואין אנו זקוקים להשוואה ללשונות השמיות כדי לקבוע זאת. הרי במסורת בבל צורת המילה היא דְּמָכֶם³⁹, ואף במסורת טבריה עצמה אתה מוצא בנטייה צורות מעין דְּמִי המעידות שהתנועה בהברה הראשונה הייתה a ולא i. אם נשתתה התנועה בזמן מאוחר כשכבר נוצר סגול בהברה השנייה, לשיטתו של בלייק יש לומר שגם ברצף qatqet חל בידול, שאמנם אפשר להבינו על סמך הקרבה שבין פתח לסגול. אף על פי כן יכול בעל דין להקשות: מדוע, למשל, לא נשתתה בְּרָזֶל ל-בְּרָזֶל? וכאן אנו זקוקים לתירוץ כלשהו⁴⁰.

בעיה דומה מעוררת צורה מעין מְגָדֶל. האם אירע הבידול כשכבר היה הקמץ קיים בהברה השנייה או קודם לכן? ואולי אירע הבידול רק בצורות שהיה בהן פתח כגון בצורת הנסמך? פתרון מעין זה אינו אפשרי בצורות מעין מְבָהָ (בנסמך מְבָהָ), שהרי אין בהן פתח בשום צורה מצורות הנטייה. אם נאמר שהשינוי שאנו עוסקים בו קדום, נוכל לכאורה להניח בידול בצורה mabnay*. אם נאמר שהוא מאוחר, על כורחנו נאמר שהפתח התבדל מן הסגול והפך לחזיריק.

לא ראינו לציין את כל הווריאנטות בכל רצף מן הרצפים הפונולוגיים הנדונים במאמר, וכשצינו את הדגם xaxx כיוונו גם לרצף xaxx וגם לרצף xaxx (כשהסגול מקביל לתנועת a במסורת אחרות). גם יכולתנו לקבוע את המשקל המקורי מוגבלת. ככל שמתרבות העדריות על הלשונות השמיות ועל הניבים שבכל לשון כן הולכת ונגלית רבגוניות הצורות ועולים קשיים לגזור צורות לשון מסוימות מדגם קדום אחד. מסתבר שגם ה"פרוטושמית" לא הייתה לשון אחידה ואף בה נתקיימו צורות חלופיות זו בצד זו⁴¹.

לחזיריק. נקל לבאר את שימור הפתח שבהברה הראשונה מתוך ההנחה שהשינוי הייתה מוכפלת בזמן פעולתו של חוק ההידקקות, וכשבתלה ההכפלה כבר פג תוקפו של החוק. אם כן הוא, חוק ההידקקות קדם לביטול ההכפלה (ומאוחר מחוק פיליפי). אין אנו נזקקים לתירוץ של בלייק (עמ' 78) שהפתח נשמר במ"ם בהשפעת צורת הנפרד.

39. ראה ייבין, עמ' 772.

40. ראה הערה 77.

41. J. Restö, *Diathesis in the Semitic Languages*, Leiden-New York-København-Köln 1989, עמ' 196-206, וכן הערה 63.

מן הדברים שנאמרו בסעיפים 2 ו-3 ניכר שחילוף התנועות i/a מורכב ומסובך. במקרים רבים קצרה ידנו מלקבוע בוודאות מהי התנועה המקורית, ובייחוד שתנועת i היא גלגול של a, כדעת מקצת המדקקים. ועוד זאת: חילופים בתנועות האמורות חלו בכמה זמנים. לפיכך ראינו לסטות מן הדרך הסלולה בביאור החוק. אין תיאורנו מבוסס על הפונולוגיה בלבד אלא גם על שיקולים מתחום המורפולוגיה ועל התבוננות היסטורית ומשווה.

העדויות ממיונות לסוגים דקדוקיים שנקבעו לפי טיבו של החומר כנתינתו במסורות העברית ובהשוואה ללשונות השמיות. אין אנו מתיימרים שבכוחנו להשיב על כל השאלות. דינו בתיאור מלא של התופעה.

3.2 מיון המקרים של חילוף פתח לחיריק

3.2.1 מקרים משותפים לכל מסורות העברית לעומת הנתון בלשונות השמיות
קטגוריות שפעל בהן החוק בכל מסורות העברית מוחזקות קדומות (אבל ראה לעיל, סעיף 2.3). בוודאי כן הוא בקטגוריות שפעולת החוק ניכרת בהן בשמית הצפונית-מערבית. לפיכך נראה לנו להבחין בין הסוגים האלה:
א. מקרים המשותפים לשמית הצפונית-מערבית: יִקְטַל/יִקְטַל (אבל באל עמארנה yiqtal/taqtul) ובאוגריתית yiqtal/yaqtul (חוק ברט). חוק ברט פעל בכל מסורתיה של העברית⁴², ואין התנועה a בתחילית העתיד במשקלים האלה בשום מסורת עברית⁴³. כאן אפשר להסביר ש־i היא תוצאת בידול (והיקש בצורת yiqtol) או בהשפעת היו"ד (והיקש בשאר את"ן)⁴⁴.
ב. מקרים המשותפים לכל מסורות העברית: בניין נפעל, נִקְטַל (אבל באל עמארנה ובאוגרית naqtal).

ג. מקרים שמסורות העברית חלוקות בהם: מילים במשקל מִקְטַל, תִּקְוָה ועוד (ראה סעיף 3.2.2.1; על משקל קִטְלוֹן ראה סעיף 2.3).
נראה לנו להפריד את א ו-ב מן ג. הראשונים עתיקים, כפי שציינו ברגשטרסר וְלְמִדִּין, ואין בהם כדי להעיד על תופעה כללית ונרחבת בעברית העתיקה. האחרונים

42. בהקספלה מוצאים צורה יוצאת דופן: *ελθαρακ*, שהיא התעתיק של אֶל-תִּתְחַק (תה' לה, כב). לכאורה נראה שלא פעל בה חוק ברט, ואין בידינו הסבר לדבר. עוד ראה ברנו, עמ' 30.

43. ראה ברגשטרסר, עמ' 146-147. מדקקים שבדורנו התעלמו מדבריו, השווה ייבין, עמ' 381-383.

44. הכוללים בחוק ההידקקות את צורות העתיד של בניין קל יתקשו במיוחד בצורות מעין תִּתְחַן, שההידקקות אינה עשויה לחול בהן גם משום ההכפלה וגם משום תנועת הצירי שבהברה השנייה.

מאחרים ואולי מעידים על כלל פונולוגי במסורת טבריה (ובניקוד הארץ-ישראל⁴⁵) שסימניו מעטים בשאר מסורות העברית⁴⁶.

קבוצה א - חקר הלשונות השמיות מלמד שחוק ברט לא פעל בערבית, באמורית⁴⁷ ובאכדית⁴⁸. הוא פעל בלשונות השמיות הצפונית-מערביות, כעדות העברית⁴⁹, האוגריתית⁵⁰ ואף הכנענית של מכתבי אל עמארנה⁵¹.

45. ייבין (עמ' 995) קובע כי בניקוד הארץ-ישראלי המ"ם חרוקה במשקל maqtal, ורק כבעשרה מקרים נמצא במשקל הזה פתח כנגד חיריק במסורת טבריה.

46. ייבין (שם) לא העלה על דעתו שאם נפריד את קבוצות א רב זו מזו, ספק אם אפשר לומר שחוק ההידקוק (במובן המקובל) היה קיים במסורת בבל. הוא מתעלם מן הדברים הנכונים שאמר ברגשטרסר על אודות צורת יקטל.

47. לפי תאור באואר צורות yaqtal אינן מקוריות באמורית אלא הן תולדה של צורות yaqtul ו-yaqtīl, ראה Th. Bauer, *Die Ostkanaänäer, Eine philologisch-historische Untersuchung über die Wanderschicht der sogenannten "Amoriter" in Babylonien*, Leipzig 1926, עמ' 66-67. הניסיונות להוכיח שחוק ברט פעל גם באמורית לא צלחו, ראה W. F. Albright, "Abram the Hebrew: A New Archaeological Interpretation", *BASOR* 163 (1961), עמ' 49, מס' 67; וכן ראה G. M. Cross, "Yahweh and the God of the Patriarchs", *HTR* 55 (1962), עמ' 252-253. עוד ראה סיכום דיון אצל H. B. Huffmon, *Amorite Personal Names in the Mari Texts*, Baltimore 1965, עמ' 63-64.

48. רוב חוקרי הטקסטים מאבלה סוברים שלשונם ניב בבלי היא ולא לשון שמית צפונית-מערבית. מולר [1984] 65 *Biblica*, "Ebla und das althebräische Verbalsystem", H. P. Müller, עמ' 152) ואחריו מוראוקה (בתרגומו לדואן, עמ' 129, הערה 1) למדים על תחולתו של חוק ברט בטקסטים הללו משמות פרטיים כגון *Damu' ip-te-da-mu* 'פּוּתַח', *iš-al+GN* (שם) אלוהות) יִשְׁאֵל, *en-ḥar+GN* (שם אלוהות) יַחַר/יַעַר, *ir-kab+GN* (שם אלוהות) יִרְכָּב, ועוד. דוגמות אלה ואחרות אינן מעידות על מעתק *i < a* אלא על מעתק *ya < i*, הידוע מן האכדית.

49. חוק ברט מתועד בכל מסורותיה של העברית. במסורת שומרון עדיין ניכרים סימניו בפעלים שפ' הפועל שלהם גרונית, ראה בן-חיים, עמ' 88.

50. חוק ברט פעל גם באוגריתית, כפי שניתן ללמוד מתנועת אל"ף שבנוף הראשון, כגון *amlk*? (*amlluku*? 'אמלוך' (KTU, 1.6I, 62) לעומת *il?ak* (**il?aku*) 'אֶשְׁלַח' (KTU, 2.30, 20). ראה ח"א גינזברג, "נוספות לעלילת אֶלְאִין בעל", תרביץ ד (תרצ"ב), עמ' 380-390. דברים דומים ראה אצל H. L. Ginsberg, "Two Religious Borrowings in Ugaritic", *Orientalia* 8 (1939), עמ' 319-322. עוד דוגמות ראה אצל דניאל סיון, דקדוק לשון אוגרית, ירושלים 1993, עמ' 77.

51. ראה ירייני. דוגמות לצורות *la ti-ih-la-aq: yiqtal* 'אל תאבד (העיר)' (EA, 274,14), *la-a* *ih-la-aq* 'אני לא אבד' (EA, 270,28), *yi-ih-na-nu-ni* 'הוא יחון אותי' (EA, 137,81), השווה לעברית יַחַן [עמ' ה, טו], *ir-ka-a-ab-mi* 'רכבתי' (EA, 245,11), *yi-iš-al-šu* 'הוא ישאל אותי' (EA, 60,21). בשם הפרטי *yanḥamu*, הנפוץ במכתבי אל עמארנה, לא פעל חוק ברט. רק בצורה *e-en-ḥa-mu* (EA, 286,28) הנקראת פעם אחת אפשר למצוא סימנים לתחולתו של החוק. האם הוא שם אמורי שלא נודמן בטקסטים האמוריים? על האפשרות שחוק ברט פעל באכדית ראה כעת טסטן, עקבות, עמ' 131-133.

כאמור, אפשר שבעברית צורות יִקְטַל השפיעו על תנועת התחילית של שני משקלי הבניין הקל האחרים⁵². על כן אין לכוך את צורות יִקְטַל ודומותיהן בצורות המקבילות באל עמארנה מסוג tiprus ו־tiqbi, כפי שעשו אָריך אבלינג, פרנץ בוהל ובעקבותיהם ברגשטרסר והנס באואר ופונטוס לאנדר⁵³. יתר על כן, ברט עצמו סבר שצורות yiqtal היו כבר בפרוטושמית. את הדבר הזה למד מצורות מיוחדות בערבית ובסורית. לדעתו, צורות yaqtal התפתחו בהשפעת צורות yaqtul ו־yaqtil⁵⁴. לפי השערה זו תנועת i שבצורות yiqtal קדומה היא ובוודאי אינה עניין לחוק ההידקקות⁵⁵.

52. יש האומר שמלכתחילה נתגלגל החיריק מן הפתח בתחיליות y ו־r שהן עיצורים קוליים, ואחר כך אוחדה המערכת, והחיריק השחלט גם בשאר הגופים. ראה טסטן, שחזור, במיוחד עמ' 443a.

53. ראה E. Ebeling, "Das Verbum der El-Amarna Briefe", *Beiträge zur Assyriologie und semitischen Sprachwissenschaft* 8 (1910), pp. 46-48; F. M. Böhl, *Die Sprache* ; 64, *der Amarnabriefe*, Leipzig 1968, pp. 51-52; P. Leander, *ZDMG* 74 (1920) באואר ולאנדר, עמ' 194, סעיף 14x וברגשטרסר, סעיף 14f. למעשה, תנועת התחילית במשקלים yiqtu ו־yiqtil באל עמארנה מוסברת כהשפעה של תנועת התחילית של הגוף השלישי על כל המערכת, שהרי הגלוסות הכנעניות מלמדות שתנועת התחילית הייתה a בשני המשקלים האלה. כך למשל: ia-az-ku-ur 'יזכור נא המלך' (EA, 228,19), ta-an-šu-ku 'היא נושכת' (EA, 252,19), aḥ-ri-šu 'אני חורש' (EA, 365,11), גלוסה למילה האכדית (er-ri-šu), ya-am-li-ik 'יחכוך המלך בדתו' (EA, 105,6), an-ti-in₄-nu 'אתך' (EA, 96,8). כמו כן מאלפת העובדה שלפעמים הסופר משתמש בפועל אחד בשני משקלים חלופיים כגון ta-aq-bi (EA, 138,111) 'היא אומרת' ובאותו הטקסט ti-iq-bi (EA, 138,44) וכן ta-ašpu-ru-na (EA, 138,122) 'הם כותבים/יכתבו' ובאותו הטקסט ti-iš-pu-ru-na (EA, 138,137). עוד ראה רייני, עמ' *12 וכן W. L. Moran, *The Amarna Letters*, Baltimore and London 1992, עמ' 223.

54. ראה J. Barth, "Zur vergleichenden semitischen Grammatik", *ZDMG* 48 (1894) עמ' 4-5.

55. דעות דומות הביעו בזמן האחרון אריאל בלוך וצ'רלס פרגוסון, ראה C. A. Ferguson, "The Arabic Koine", *Language* 35 (1959), p. 621; A. Bloch, "The Vowels of the Imperfect preformatives in the Old Dialects of Arabic", *ZDMG* 117 (1967) עמ' 22 ואילך (אנו מודים לפרופ' בלאו שהפנה אותנו למאמרו של בלוך). מסתבר שהתחילית i בעתיד הקל פרוטושמית היא וקיימת לא רק בשמית המערבית אלא אף בשמית המזרחית. התחילית של צורת הנסתר באכדית היא i (iṣbat) וכן במשקלים iprus ו־ipqid. תנועת i הוסברה כפרי הידמות לז'ייד של התחילית (i < ya). אולם תנועת i מצויה אף בצורות המדברים (nipqid, niprus, niṣbat), ולמקרה הזה נמצאו תירוצים: תנועת i נוצרה בהיקש לכינוי הפרוד למדברים nīnu או נגזרה ממנו. ראה את דעת ג'ורג'י בוצילטי (G. Buccelati) כפי שהיא מובאת במאמרו של רוברט חצרון "The Vocalization of the Active and Passive Verbs", *Mélanges de l'université Saint-Joseph* 48 (1973-1974), עמ' 39, מס' 2. עוד ראה A. Ungnad, *Das Wesen des Ursemitischen*, Leipzig 1925, עמ' 10, מס' 4. התירוצים הללו לא הניחו את דעת הכול. חצרון (שם, עמ' 35-48) בחן מחדש את התנועות של

קבוצה ב - בבניין נפעל תנועת ההברה הראשונה היא i בכל מסורות העברית⁵⁶. במסורת שומרון הנפעל הגוי niffāfāl וכד' (מעין נתפעל בהידמות התי"ו), אבל בנסתר ובנסתרת נמצאו כמה צורות מקוריות יותר: nistārā, nitfāšā בתנועת i וכן בתנועת a: wanāmsi, narši⁵⁷. בצורות נפעל בפועלי פ"נ - נָתַן וכיו"ב - יש לראות בחיריק היקש לפעלים השלמים⁵⁸.

שלא כבבניין קל, תנועת a נתקיימה בבניין נפעל בכנענית של מכתבי אל עמארנה⁵⁹. מעידות על כך הצורות na-aq-ša-pu (=naqšapu) 'הם נקצפים/אני נקצף' (EA, 82,51); na-aq-ša-ap-ti (=naqšapti) 'אני נקצף' (EA, 93,5); na-az-a-qū; (nazfaqu=) 'נזעקו' (EA, 366,25). גם באוגריתית נתקיימה תנועת a, כפי שאפשר ללמוד מן המילה האוגריתית המתועדת בכתב הברתי na-ap-ṭa-tu (=napṭarū) 'החליפו' (PRU III, 89a,5).

לסיכום: שינוי התנועה בבניין נפעל, כנראה, מאוחר מחוק ברט ולא חל בניבי הכנענית ובאוגריתית.

התחיליות אית"ן בעתיד של בניין קל בלשונות השמיות. הוא קבע כי האכדית היא ששימרה את התנועות הקדומות בסוג הזה (i- ni-, ta-, ?a-). קביעתו מבוססת על עיקרון שצריך, לדעתו, להנחות את הבלשן בשחזור היסטורי של הלשון: כשאתה מוצא מערכת דקדוקית שאינה אחידה (הטרוגנית) בלשון אחת ובאותה היא אחידה (הומוגנית), עליך להחשיב את המערכת הלא-אחידה לקדומה יותר. הרי תהליך האחדת המערכת (הומוגניזציה) אופייני לדרך הלשון, ואילו תופעת ההטרוגניזציה היא תמיד פרי השפעה חיצונית. במקרה שלנו - באכדית נשתמרה מערכת בלתי אחידה, ואילו בשפות השמיות האחרות אוחדה המערכת: בערבית השתלטה תנועת a ובעברית (ובארמית) תנועת i. אנו מודים לידידנו פרופ' שטיינר שהפנה אותנו למאמרו של חצרן. וראה טסטן, שחזור, עמ' 431b. טסטן אינו מזכיר כלל את מאמרו של חצרן. מתוך ההכרה שבתחיליות אית"ן שימשו בעיקרן התנועות a וגם i יש לומר שההיערכות של התנועות בכל לשון ולשון יסודה בגורמים רבים שכבר אינם ניתנים לשחזור. מסתבר שהנטייה לכידול התנועות השפיעה השפעה ניכרת.

56. וכן הדבר גם בתעתיקי אורינגס והירונימוס: המילה נִשְׁפַּעַת (תה' פט, ג) מועתקת viosaθ (ראה ברנו, עמ' 284) וכן נִנְרוּתִי (תה' לא, כג) מועתקת νεγρεσθι (ראה ברנו, שם); נִפְתַּלְתִּי (בר' ל, ח) מועתקת בידי הירונימוס nephthalethi.

57. לפי בן-חיים ספק אם העברית נוסח שומרון רואה בהן צורות עבר ולא צורות בינוני. לענייננו לא הזמן חשוב אלא איכות התנועה ובייחוד הקיטוב שבין תנועת התחילית לתנועה שבכסיס השורש. ראה בן-חיים, עמ' 84.

58. החיריק מצוי בצורות מעין נָתַן גם במסורת בבל (ראה ייבין, עמ' 594). השווה למסורת שומרון לדוגמה היחידאית nētēn (ראה בן-חיים, עמ' 107).

59. כבר הראה זאת בפעם הראשונה פ' (אדוארד) דורס, ראה P. (Édouard) Dhorme, "La langue de Canaan", *Revue Biblique* 11 (1914) עמ' 45.

3.2.2 מקרים מיוחדים למסורת טבריה⁶⁰

3.2.2.1 רצף xxx̄xx̄/xxx̄xx̄

חיריק במקום פתח ברצף הזה מיוחד למסורת טבריה. הוא מצוי בעיקר בשמות שמבנם xxx̄xx̄/xxx̄xx̄ (כלומר בשמות בני ארבעה עיצורים בעלי שתי תנועות מקוריות)⁶¹. אנו מסכימים עם בלייק ולמדין שהשינוי ברצף הזה יסודו בבידול תנועות. הבידול בסוג זה הוא כלל, ורוב רובם של החריגים יסודם בנסיבות פונולוגיות מיוחדות. דוגמות לכלל אתה מוצא לרוב במשקלים עם תחיליות, כגון maqtal⁶²;

60. בדרך כלל העדפנו למיין את הערויות על פי רצף התנועות ולא על פי המשקל. דהיינו xxx̄xx̄/xxx̄xx̄. לא הבאנו את כלל המילים שכלל רצף אלא רק דוגמות מייצגות.

61. כגון תִּדְרָה (יש' מא, יט) במסורת טבריה שהוא תִּדְרָה במסורת ככל (יבין, עמ' 982), θαδαρ thadhar בתעתיקי הירונימוס. במסורת ככל נשתמר הפתח במשקל מִקְטֵל (יבין, עמ' 1007 ואילך). רק בנסיבות מיוחדות הוא נשתנה לחיריק: מִדְּן, מוֹצֵר, מוֹצֵר (יבין, עמ' 1007), מִסְעֵד (יבין, עמ' 1010) וכן בגזרת ל"י מִשְׁתָּה/מִשְׁתָּה (בלשון חז"ל; ראה יבין, עמ' 997). אפשר שבשם מִדְּן גרמה יו"ד התוכפת (ראה הערה 70) ובשמות מוֹצֵר, מוֹצֵר, מִסְעֵד וכן מִשְׁתָּה גרם העיצור השורק (ראה הערה 20). גם במסורת שומרון נשתמרה תנועת a במשקל maqtal (כן-חיים, עמ' 207). זכר ל־i נשאר רק בשם me'bar 'מבחר'. בהקספלה מוצאים μαβαραυ 'מבצָרִי' (תה' פט, מא), μαβαρω 'מְרֻמוֹת' (תה' לה, כ), אבל μισαβα 'מִשְׁבָּב' (תה' מו, ח), μεσχαβα 'מִשְׁכָּבִי' (תה' מו, ה), μεσχαβα 'מִשְׁכָּנְתָם' (תה' מט, ה; ראה ברנו, עמ' 173), λαμεσφατι 'לִמְשָׁפְטִי' (תה' לה, כג; ראה ברנו, עמ' 172 וכן ראה דיון בעמ' 178-181; התנועה הגבוהה בשלושת השמות האחרונים לפני עיצור שורק). אצל הירונימוס המצאי הוא: magras 'מִגְרָשׁ' (יח' מח, יז), mamad 'מִמְדָּר' (הר' ט, ו), machtab 'מִכְתָּב' (יש' לח, ט), malach 'מִלְאָךְ' (תג' א, יג), manaa 'מִנְהָה' (יר' יז, כו), mimizra 'מִמְזִרָה' (בר' כ, ח), mesphat 'מִשְׁפָּט' (יש' ה, ז), nesphaa 'מִשְׁפָּח' (יש' ה, ז), mesra 'מִשְׁרָה' (יש' ט, ו); התנועה הגבוהה בארבעת השמות האחרונים ליד עיצור שורק). בתרגום השבעים: μασφαρ 'מִסְפָּר' (נחמ' ז, ז), μαβαρ 'מִבְחָר' (דה"א יא, לח), μαψαρ 'מִבְצָר' (שמ"ב כד, ז), μασβα 'מִכְשָׁם' (דה"א א, כט), μαδβαρ 'מִדְבָּר' (יהו' ה, ה), μαρμα 'מִרְמָה' (דה"א ח, י), μασμα 'מִשְׁמַע' (בר' כה, יד). על התעתיקים ראה דיון ורשימה אצל שפרבר, עמ' 191, וכן דיון אצל ברנו, עמ' 178-181.

62. הלשונות השמיות נבדלות זו מזו בשימוש במשקלים הפותחים בתחילית מ"ם. כך העברית משתמשת בעיקר במשקל maqtal לציון הכלי, ואילו בערבית, באכדית ובאוגריתית משתמשים במשקל maqtal לציון הכלי ומעט במשקלים אחרים במ"ם תחילית. ראה S. Moscati (ed.), *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages*, Wiesbaden 1969, עמ' 80-81. אף בעברית גופה שמות מן הרצף xxx̄xx̄ ומן הרצף xxx̄xx̄/xxx̄xx̄ מתערכים לעתים זה בזה. כך למשל מִזְלָג (שמ"א ב, יד) אבל מִזְלָגַת (שמ' לח, ג; במסורת שומרון mazlēgot), מִשְׁעָן (שמ"ב כב, יט) לעומת מִשְׁעָן (יש' ג, א), מִפְּלָה (יש' כג, יג) לעומת מִפְּלָה (יש' יז, א), ואולי גם מִכְבֵּר (מל"ב ח, טו) לעומת מִכְבֵּר (שמ' כד, ד; לח, ד) אם אנגם משמעויות המילים הללו קשורות זו בזו. כמו כן מִעֲלָלִים (שמ"א כה, ג) ובמסורת שומרון māllēl (במ' ז, יג) ובמסורת שומרון mazrēq (בארמית של תרגום אונקלוס אתה מוצא חילופים בניקוד השם הזה: מִזְרְקִיא/מִזְרְקִיא, כגון שמ' כד, ו), מִמְכֵּר (וי' כה, יד) ובמסורת שומרון mamkēr. כנגד מוֹעֵד לציון זמן אתה מוצא במסורת שומרון muwwad, וכן

מִקְטָל (שמ"א ה, ד) במסורת טבריה הוא מִפְתָּח במסורת בבל, וראה ייבין, עמ' 1011. מִקְטָב (מל"ב יב, יג) הוא בלשון חכמים שעל פי מסורת בבל מִקְטָב (ייבין, עמ' 1009). כך גם באשר לשם מִצְשָׁר (במ' יח, כו; ובמסורת שומרון *maššār*) לצד צורת הנסמך מִצְשָׁר (וי' כז, ל; במסורת טבריה נשתנה הצירי לפתח על פי חוק פיליפי). באוגריתית משקל שם זה הוא *maqtal*, כלומר *maššaru*, כעולה מן הכתיבים *ma-ša-ra* (PRU III, 93,7) וכן *ma-aḥ-ša-ri-ša* (PRU III, 146,11); עוד ראה סיון [לעיל, הערה 23], עמ' 242. ועוד מצאנו *ma-qī-bu* במכתבי אל עמארנה (EA, 120,11) כנגד *ma-qáb-bu* באוגריתית (PRU VI, 168,9). וכן באכדית *madgaltu* 'מגדל' לצד *madgilišunu* 'תצפיתם' (CAD M/1, 16). בלשון חז"ל מִקְתָּץ כנגד מִקְתָּץ (ראה בן-טולילה, עמ' 102), מִקְפָּק וגם מִקְפָּק, ראה ג' בירנבאום, "הגה וצורות בקטע הגניזה TS E1 34 (משנה שבת ט-ד)", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 43. הכלי מִקְבָּר (כלים יג, ז) מנוקד בכ"י פריס מִקְבָּר. אפשר שהצורה מִלְמַד (שופ' ג, לא) שבמסורת טבריה היא נסמך של *מִלְמַד (כהצעת BDB, לצד ההצעה *מִלְמַד). הרי משקל מִקְטָל הולם את משמעותה. בלשון חז"ל "מלמד שבלע את הדורבן" (כלים ט, ו). המילה מלמד אינה מנוקדת בכ"י קאופמן, ואפשר שהנקדן נסתפק במשקלה; ואילו בכ"י פרמה א היא מנוקדת מִלְמַד. השם מִשְׁפָּתִים (שופ' ה, טז) משקל, כנראה, מִקְטָל (במסורת בבל מִשְׁפָּתִים, ראה ייבין, עמ' 1000). ההשוואה מכנסים (במסורת שומרון *maknēsēm*), מִסְפָּרִים בלשון חכמים (ייבין, עמ' 999-1000). החיריק במ"ם הוא, כנראה, תוצאה ההשפעה ההודית של המשקלים הדומים הללו. כמו כן אפשר ששייך לכאן השם מְגִילוֹת, ראה בראשר, עמ' 15, 29. לענייננו חשובה יותר השאלה אם אפשר שמקצת צורות מִקְטָל בעברית ובארמית משקפות *miqtal* מקורי. כבר שטאדה (עמ' 169, סעיף 271) טען שכמה מצורות *miqtal* בעברית הן מקוריות ועמדו לצד צורות *maqtal*. ברט הביא כמה דוגמות של *miqtal* מערבית, מגעז, מאמהרית ומאכדית (עמ' 243-244). הדוגמות שהביא מן האכדית יסודן בפתרונות מוטעים שאינם מקובלים בימינו. השמות שרשם הם: *nindabu* 'נדבה', שהיא מילה שאולה מן השומרית (עיין CAD N/2, 236ff); השם *nirmaku* 'נד' אינו מתועד במילוני האכדית, ולא ברור מהיכן הביאו ברט; גם המילים *niptū* 'מפתח' ו-*nirbū* 'גודל' אינן מתועדות במילונים. סיכומו של דבר, אין עדויות למשקל *miqtal* באכדית. מוזר גם שהדוגמות הן בעלות התחילית *ni-*, ואין כל דוגמה לתחילית *mi-*. עדויות (מפוקפקות?) למשקל *miqtal* נמצאו בפונית חדשה (מיקדש), ראה פרידריך, עמ' 96-97, ובארמית (כגון מִשְׁפָּכִי [דנ' ד, ב], מִשְׁפָּנָה [עז' ז, טו]), שמה לפנינו הבראיזמים.

צורת המקור של הקל בארמית היא מִקְטָל ואין זכר לתנועת *a* בדגם הזה בשום ניב מניבי הארמית. אף מסורת בבל, ששמרה על תנועת *a* מקורית במשקל מִקְטָל (שאינו מקור), אינה יודעת בצורות המקור שבארמית אלא תנועת *i*. אבל הערבית (ראה ברט, שם) והעברית מכירות מקור קל במשקל *maqtal* (אמנם השימוש הזה במשקל הזה נדיר בעברית ובערבית). כך למשל "והיו לך לְמִקְרָא העדה וְלִמְסַע את המחנות" (במ' י, ב) - במסורת שומרון *almaqra...* *walmāsa* ובמסורת בבל לְמִקְרָא (ראה ייבין, עמ' 1011). על החיריק במסורת טבריה בצורה וּמִקְח־שָׁחַד (דה"ב יט, ז) ראה להלן. לכן נראה שצורת מִקְטָל שהיא מקור בארמית נבנתה על פי צורות העתיד. הדבר ניכר היטב בצורות מעין לְמִתָּן או לְמִקְטוֹל בארמית של ארץ-ישראל. זכר למשקל *miqtal* מקורי יש אולי בצורות מִסָּב (מל"א ו, כט), מִצָּר (תה' קיח, ה), מִרָץ (קה' ט, יא). הצירי בהברה הפתוחה מתפרש אל נכון כתולדה של *i*. את הצירי בשמות מִצָּר ומִסָּב ניתן לפרש גם כתוצאה בידול, אלא שכוחו של הסבר זה אינו יפה בשם מִרָץ. וראה עוד W. Baumgartner, "Das hebräische Nominalpräfix mi-", *Theologische Zeitschrift* 9 (1953), עמ' 154-157.

maqtalt (=מִקְטָלֶת)⁶³; taqtalt (=תִּקְטָלֶת)⁶⁴. אף כשההברה השנייה פתוחה חל בידול⁶⁵.

אין בידול בנסיבות האלה:

1. לפני הכפלה⁶⁶: מִטֶּע (יח' לר, כט), מִגָּל (יר' נ, טז), מִפֶּע (איוב מא, יח), מִדֶּע (רנ')

63. במסורת טבריה הצורות הן מִ/מִקְטָלֶה/מִקְטָלֶת (ראה דוגמות אצל ילין, עמ' 247, 250) אבל מִמְלָכָה, *מִמְשָׁלֶת (מן מִמְשָׁלוֹתָיו 'תה' קיד, ב), מִפְּרָקָו (שמ"א ד, יח), מִפְּרָכָו (זכ' ו, א), מִרְצָפָת (מל"ב טז, יז). בשמות בעלי פ"ג ובשמות בעלי פ"נ יש פתח, ובנקבה של הפעיל תמיד a (מִקְטָלֶת). במסורת בבל הצורות מנוקדות תמיד בפתח, כלומר מִקְטָלֶה, מִקְטָלֶת (ראה ייבין, עמ' 1014) וכן בשורשי ל"י מִצָּנָה (ייבין, עמ' 1018). אף במסורת שומרון התנועה היא a (ראה בן-חיים, עמ' 377-378). כך גם בתעתיקים של אוריגנס, כעולה מן הצורות συμαλαμα 'מִמְלָחמָה' (תה' עז, ד), μαρμαθ 'מִרְמָוֹת' (תה' לה, כ), μεμασχωρωθειμι *מִמְסַגְרוֹתֵיהֶם' (תה' יח, מו). וכן בתרגום השבעים בצורה μαρχαβωθ 'מִרְכָּבָת' (דה"א ד, לא). לא מצאנו עדויות אצל הירונימוס.

64. תִּפְאָרֶת (יש' סב, ג) וגם תִּפְאָרָה (יש' כח, ה); במסורת בבל תִּקְטָלֶת (ראה ייבין, עמ' 1032). תִּנְשָׁמַת (וי' יא, יח) שבמסורת טבריה היא tansēmīt במסורת שומרון (בְּרִצָּף xxxxx, ראה בן-חיים, עמ' 210). לא מצאנו עדויות למשקל הזה בתעתיקים של אוריגנס, הירונימוס ותרגום השבעים.

65. למשל תִּרְוָה (יש' מד, יד), תִּקְנָה (יר' לא, טז), ראה באואר ולאנדר, עמ' 495. אבל במסורת בבל ההברה הראשונה מנוקדת בפתח: תִּקְנָה, מִקְנָה, מִצָּנָה, מִרְמָה, שִׁבְעָה ועוד (ראה ייבין, עמ' 382). ניקוד החיריק נמצא בשם המקום תִּמְנָה (ייבין, עמ' 1032) ובשם העצם מִנְגִּינָה (ייבין, עמ' 996). אף בתעתיקים של הירונימוס התנועה היא a: caria 'קְרִיָּה', saba 'שְׁבַעָה', satana 'שָׂטָנָה'. וכן בתרגום השבעים: שם המקום θαψα 'תִּפְסָח' (מל"א ה, ד) והשמות הפרטים θαμνα 'תִּמְנַע' (בר' לו, יב) ו-αγλα 'עֲגֵלָה' (דה"א ג, ג), אבל ρεσφα 'רִצְפָּה' (שמ"ב ג, ז). עוד ראה שפרבר, עמ' 178, 237, 245. בהקספלה: αφα 'חֲרָפָה' (תה' פט, מב), ראה ברנז, עמ' 138. צורות מִקְטָה במסורת טבריה דין שהיו מִקְטָה בנפרד *רִמְקָטָה בנסמך. אפשר שצורת הנסמך מנוקדת אף היא בחיריק משום שהותאמה לצורת הנפרד. באואר ולאנדר אומרים כי בגורת ל"י כבר אי אפשר להכדיל בין maqtal ובין maqtal (עמ' 401). דוגמה טובה למשקל maqtal היא המילה מִזְרָה (יר' טו, ז) ובלשון חכמים מִזְרָה (ט"ז ד, ו) ומִזְרָה (כלים יג, ג; בכ"י פריס מִזְרָה); ואולי בשם מִרְאָה נתמזגו שני המשקלים, ומלכתחילה היה הפרש בין מִרְאָה (>mar?iyatu) לציון הכלי (מתועד בצורת הריבים מִרְאָת [שמ' לח, ח]) ובין מִרְאָה (>mar?ayatu) לציון המִרְאָה (במ' יב, ו; דנ' י, טז). עוד ראה בן-חיים, עמ' 208. יושם לב לקיום הפתח בשמות *מִדְּנָה (מצויה במקרא בנסמך מִדְּנָה [דב' כח, ט] ובנטייה מִדְּנִיָּה [דה"א יט, ד]), מִטָּה (במ' יז, יז), מִשְׁקָה (וי' יא, לד).

66. פתח נשמר גם לפני הכפלה שנתבטלה, למשל במילה מִשְׁאָת, וראה על כך בהערה 38. במסורות ההגייה של לשון חכמים נמצאו לא מעט i במקום a דווקא לפני הכפלה. למשל במסורת בבל במילה מִגִּיד (ייבין, עמ' 596), ואולי יש בצורות אלו היקש לצורות העבר, וראה עוד דוגמות אצל שלמה נאה, לשון התנאים בספרא על-פי כתב-יד וטיקאן 66, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 53-54. וכן טבור (ייבין, עמ' 383), פִּרְשָׁנָה כנגד פִּרְשָׁנִים (ייבין, עמ' 986). תופעה דומה יש במילה רָבִי במקום רָבִי, רָבִין במקום רָבִין ובמסורת חז"ל *נְתִיבִישׁ ועוד. ראה שלמה מורג, "למחקר מסורות העדות בלשון חכמים", תרביץ כו (תשי"ז), עמ' 10-11. מורג נמנע מלנקוט את המונח "הידקקות" לעניין הצורות האלה, ואת

א, ד), ומִפֶּל (עמ' ח, ו), מִפְצוֹ (יח' ט, ב), הַמִּצָּב (שמ"א יד, טו), מִשָּׂא (במ' ד, מז), מִתֵּן (מש' יט, ו), מִפְּלָה (יש' יז, א), הַמִּצָּכָה (שמ"א יד, יב), מִתְּנָה (במ' יח, ז), מִתָּת (מל"א יג, ז בהפסק),⁶⁷ מִכָּה (וי' כו, כא), מִסָּה (תה' צה, ח), מִצָּה (מש' יג, י). וכן צורות במשקלים קָטֵל, קִטְלָת, מִקְטִיל⁶⁸.

2. בסביבת עיצור גרוני: מַעְבֵּר (בר' לב, כג; שמ"א יג, כב),⁶⁹ יַחְדּוֹ (יר' נא, לח),

התופעה הגדיר - חילוף תנועות. אין החילופים הללו עשויים מעור אחד, וכלליהם שונים מן הכללים הנוהגים במסורת טבריה. חילופי פתח וחיריק בלשון חכמים למסורתיהם טעונים מחקר לעצמו. עיין לפי שעה בצורות המיוחדות ללשון חכמים שבהערות 25, 27, 62, 65, 71, 72.

67. באואר ולאנדר (עמ' 608) משחזרים *מִתָּת.

68. המדקדים רשמו מקרים חריגים שחל בהם מעת $i < a$ לפני הכפלה. על בניין פיעל ראה בסעיף 2.3. השם מִשָּׂה (מל"ב ד, י) לכאורה ממשקל maqtal הוא, אולם התקיימות תנועת i בכל מסורות העברית (גם בתעתיקי הירונימוס) מעידה שהתנועה הזאת קדומה. את המילה אָכַר (יר' נא, כג) הביאו מדקדים כדוגמה שפעל בה חוק ההידקקות (למשל גוניוס, עמ' 233), אך נראה שהתנועה i מקורית היא (מן השומרית), והשווה לאכדית ikkaru(m). עוד ראה London 1962, עמ' 27-28. אפשר שהחיריק שבשם מִקָּח (דה"ב יט, ז) מקורי הוא, ראה לעיל, הערה 62. על ניקוד המילה הזאת במסורות העברית ראה חנוך ילון, קונטרסים לענייני הלשון העברית, ירושלים תשכ"ד, עמ' 80-82; אילן אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד (=עדה ולשון ד-ה), ירושלים תשל"ט, עמ' 173. יש יסוד לדעה שהשם פֶּכֶר (בר' יג, יב) נתגלגל מן *פֶּכֶר, והשווה לארמית פֶּכְרִין ולאוגריתית ולאכדית kakkaru. הירונימוס מעתיק chachar, אך בתרגום השבעים κεχαρ ובמסורת שומרון kakkâr (אבל כציון מקום). על התעתיק κεχαρεξ בכתבי יוסף בן מתתיהו ראה י' קוטשר, "ביצוע תנועות i, u בחתעתיקי העברית המקראית בארמית הגלילית ובלשון חז"ל", קובץ מאמרים בלשון חז"ל (בעריכת מ' בראשר), ירושלים תשל"ב, עמ' 132. במסורת בבל רוב הצורות בחיריק ורק פֶּכֶר בפתח, ראה ייבין, עמ' 966. מסתבר שאף החיריק בפֶּכֶר מקורי הוא, ונתמזגו כאן המשקלים qilqal/qalqal (ראה להלן, הערה 71). עוד מקרים ראה גם בסעיף 3.2.8.

69. וכן מִאָּכַל (בר' ו, כא), מִאָּמַר (אס' א, טו), מִאָּרַב (יהר' ח, ט), מִחָמַל (יח' כד, כא), מִצָּנַל (תה' קמ, ו), מִצֵּין (וי' יא, לו בניקוד הארץ-ישראלי מעיין, ראה הרוויאין, עמ' 129), מִצָּלִים (שמ"א כה, ג), מִצָּמַד (מל"א י, ה), מִצָּרַב (דנ' ח, ה), מִצָּלָה (דה"א יז, יז), מִצָּרָכָה (שמ"א יז, כא) ועוד. שני שמות מנוקדים בסגול: מִחָקְרִי (תה' צה, ד), מִחָצָה (במ' לא, לו; במסורת שומרון mēssa. במסורת בבל: מחצה בלשון המקרא, מחצה בלשון חכמים [וכן בכ"י קאופמן]; פקפוקו של ייבין [עמ' 1018] במהימנות צורת מחצה מיותר). האם הסגול בשמות אלו תנועת i קדומה (והשווה: מִצָּר, מִסָּב)? העובדה שכרוב השמות שלמעלה (מִאָּכַל וכו') נשתמרה תנועת a עשויה להעיד על זמנו המאוחר של השינוי $i < a$ בסוג הזה. הרי אותם תנאים פונולוגיים (כלומר רצף xcx וכיו"ב) נמצאים בצורות העבר והבינוני של הנפעל ובעתיד קל שתנועת השורש בו $a : \text{נָאֶסַף, יַעֲרַב}$. כאלה סגול זה מעיד על קיום השינוי $i < a$. השינוי הזה חל בזמן קדם כשעדיין היו הגרניות מאוששות. בצורת מִאָּכַל ודומותיה לא חל השינוי, משום שבזמן השינוי $i < a$ במסורת טבריה כבר הצריכו הגרניות תנועת עור. ברצף הפונולוגי החדש בטלו התנאים המצריכים את השינוי. כלומר ההתפתחות כאן הייתה ma²kal

עֲכָבָר (ו', יא, כט), עֲקָרָב (דב' ח, טו), עֲפֻפִּי (תה' יא, ד; ראה גם קטגוריה 3), אֲבָדָן (אס' ט, ה), אֲכָב (יר' טו, יח), אֲכָר (דב' לב, לג), אֲכָרִי (יש' יג, ט), אֲכָרִיּוֹת (מש' כז, ד), אֲשָׁמָנִים (יש' נט, י), חֲשָׁמָנִים (תה' סח, לב), אֲמַתַּחַת (בר' מד, ב), אֲרָגָן (שמ' כה, ד), אֲרָגוֹ (שמ"א ו, יא), אֲרָבָע, חֲרָצִינִים (במ' ו, ד; ראה גם קטגוריות 3 ו-4). יוצאת דופן היא המילה מִחָה (שופ' ו, ד)⁷⁰.
3. בשמות שאחת מהברותיהם נשנית: גִּלְגַּל (השווה לצורה גִּלְגָּלִי [יש' ה, כח])⁷¹,

maʔkal < , ואילו בבנין נפעל naʔsap < niʔsap < nēʔsap. חילופים מעין יַעֲמֹד/יִאֲסֹף בעתיד החלום של הקל טעונים דיון מפורט. לדעתנו, יש אולי לכאור את האי-אחידות במוצא הכפול של תנועת אית"ן, ואכמ"ל. על איכות התנועה בשמות שעיצורם הראשון גרוני ראה אגרות ש"ד לרצאטו, קראקא תרנ"ג, עמ' 1080.

70. במסורת שומרון מִחָה הגויה miyya (אבל הנגע "מחית שחין" הוא māʔēt) ובמסורת בבל היא מִחָה. אפשר שהחיריק בהברה הראשונה נוצר מהידמות ליו"ד, והשווה לשם הפרטי מִרְקָם, אשר אף בו היינו מצפים להישמרות הפתח ליד ר"ש. עוד השווה לצורות מן הפעלים חי"ה והי"ה: וְחִיִּיתָם (> וְחִיִּיתָם; יח' לו, ה), וְחִיִּיתָם (> *וְחִיִּיתָם; בר' ג, ה), שאף בהם נראה שהחיריק נוצר מהידמות ליו"ד. והשווה עוד לשמות עֲנָן (קה' ב, כו), קִנָּן (יח' לח, יב), בִּנָּן (יח' מב, ה); על האפשרות לראות בחיריק שבמילים האלה את התנועה המקורית ראה גרוס, עמ' 242-243. רשמה נטיית כל השמות שבמשקל קָטִי תמיד בחיריק היא עניין לכאן, כגון פָּרִי; אבל פָּרִיךְ לפני קִמֵּץ.

71. על צורה זו ועל מקורותיה ראה יחזקאל קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' 186-188. אפשר שבשמות במשקל qaqal חל בידול עם התרחקות הטעם. יש שהתנועה הראשונה התבדלה, וכך אתה מוצא את צורות הסמיכות גִּלְגַּל (יש' כח, כח) וצִלְצִל (איוב מ, לא); ויש שהתנועה השנייה התבדלה: סִלְסִלוֹת (יר' ו, ט), וְגִלְגָּלִי (יש' ה, כח). אנו מפפקים בנכונות ההסבר הזה. הרי ברגיל פתח משתמר בהברה הראשונה בסוג הזה, ובהברה השנייה יש מכפל שברגיל משמר את התנועה המקורית. נראה שהצורות גִּלְגָּלִי דומותיה שקולות במשקל qalqil מקורי, והמשקלים נחערכו זה בזה. על משקל qalqil אפשר ללמוד משמות כגון שְׁשֻׁרוֹת (מל"א ז, י; דה"ב ג, טו). השווא בשי"ן מלמד על היחטפות תנועת i מקורית, כלומר מבנה היסוד הוא (*šarširt), וכן צִלְצִלִי (תה' קנ, ה) במסורת בבל כנגד צִלְצִלִי במסורת טבריה (ראה ייבין, עמ' 977). יש לציין שברט (עמ' 204-205) ובאואר ולאנדר (עמ' 481-482) אינם מזכירים משקל זה.

בדרך כלל אין אחדות במסורתיה של העברית בשאלת המשקלים של השמות בעלי כפל עיצורי הבסיס, כגון חֲתָחְתִּים (קה' יב, ה) הוא במסורת בבל חֲתָחְתִּים (ייבין, עמ' 382, 978); גִּלְגָּלִי הוא במסורת בבל גִּלְגָּלִי (ייבין, עמ' 382, 979); סִנְסִנִּי (שה"ש ז, ט) הוא במסורת בבל סִנְסִנִּי (ייבין, עמ' 979). אפשר שהחיריק מקורי וצורת היסוד היא *sansin, אולם לצורת היסוד *sansan יש עדויות בשם המקום סִנְסָנָה (יהו' טו, לא) ובסנסניו שבמסורת בבל, ראה ייבין, עמ' 382. לפעמים אף הצורות בלשונות השמיות נבדלות זו מזו, כך למשל בעברית קִדְקִדֵּךְ היא באכדית qaqqudu (> *qadqudu); שְׁשֻׁרוֹת בעברית היא במסורת שומרון širšarēt ובאכדית šaršarratu, šaršarratu-šuršurātu (וראה CAD Š/II, 123) והשווה בניכיס ארמיים שושילתא, ראה נלדקה, עמ' 107-123); כִּרְכָּב (שמ' כז, ה) היא במסורת שומרון kirkab; צִלְצִלִי (תה' קנ, ה) שבמסורת טבריה היא במשקל qilqil במסורת בבל היא במשקל

סלסלות (יר' ו, ט), חלקלקות (יר' כג, יב), חתחתים (קה' יב, ה), ירקרק (וי' יג, מט), עקלקלות (שופ' ה, ו), צפצפה (יח' יז, ה), קשקשים (שמ"א יז, ה) לצד קשקשת (דב' יד, ט, י; הסגול ממיר את תנועת a המקורית). יוצאי דופן: גלגל (יש' כח, כח), פפרות (יש' סו, כ), צלצל (איוב מ, לא)⁷² וכן צנצנת (שמ' טז, לג)⁷³.

4. לפעמים לפני העיצור רי"ש⁷⁴: פרקנים (שופ' ח, ז), דרדר (הו' י, ח; מתאים גם לקטגוריה 3), פרפס (אס' א, ו), מרצפת (מל"ב טז, יז), מרחשת (וי' ב, ז)⁷⁵, מראה (במ' יב, ו), מרבדים (מש' ז, טז; לא, כב), מרפבות (זכ' ו, א) וכן מרפבות (מל"ב כג, יא; אבל מרפכת [בר' מא, מג])⁷⁶, מרחקים (יש' לג, יז), תרתן (יש' כ, א; מל"ב יח, יז), פנורים (מל"ב כג, יא), קרקע, סרעפתיו (יח' לא, ה), שרעפי (תה' קלט, כג)⁷⁷. ויש צורות בחיריק: מרפה (יח' כג, לב), מרמה (מל"ב ט, כג), מרמס (יש' ה, ה), מרפש (יח' לד, יט)⁷⁸, מרחקת (דה"א ט, ל), מרשעת (דה"ב כד, ז), סרפד (יש' נה, יג)⁷⁹, פרחח (איוב ל, יב)⁸⁰, קריה (דב' ב, לו)⁸¹. ויש צורות בסגול: מרחקים (זכ' י,

qalqil, דהיינו צלצלי (ראה ייבין, עמ' 382, 977); השם צלצלים (שמ"ב ו, ה) הוא במסורת בבל צלצלים (ראה ייבין, עמ' 977); לצורה צאצאי (יש' מח, יט) מקבילה במסורת בבל צאצאי (ראה ייבין, עמ' 977); שמשמין (וכן שמשמין) שבלשון חז"ל היא בערבית simsim ובאכדית šamšamū (ראה CAD S/I, 301). חילופים אלו מוכרים במסורתיה של לשון חז"ל, כגון קנקנים שבכ"י פרמה א היא קנקנין בכ"י קאופמן וקנקנין במסורת צרפתי-איטלקית של לשון המשנה (ראה בן-טולילה, עמ' 106); פילפלים/ם (בן-טולילה, שם) היא בכ"י פרמה א פלפלים (היא תוקנה מן פלפלים).

72. במסורת בבל צלצל, ראה ייבין, עמ' 977. שלוש הצורות הללו מחורות במקצת, שהרי למ"ד או רי"ש מונעות במקרים רבים את פעולתו של החוק, כך למשל: דרדר (בר' ג, יח), ולזלים (יש' יח, ה), חלקלה (יש' כא, ג), ערער (יר' יז, ו). אך ראה את ההסבר לעיל, הערה 71.

73. אפשר שמשקלו qilqil, בחיריק מקורי. למשקל זה ניתן להוסיף את השם צלצלים (שמ"ב ו, ה). על משקל זה בלשונות השמיות ראה ברט, עמ' 204.

74. ראה באואר ולאנדר, עמ' 193.

75. השומרונים קוראים amrā'ēšat, כינוי מבניין פיעל.

76. באוגריתית mar-kab-ti (PRU III, 96, 28) ובאכדית narkabtu ראה AHW, 617b.

77. לסוג זה נראה לנו להוסיף את השמות פרצל (במ' לה, טז), גרזן (דב' כ, יט), פרמל (וי' ב, יד). מסורת בבל מעידה כי הסגול שבמסורת טבריה הוא חלופה של פתח (שנוצר כאן מחוק פיליפי). לפיכך דין התנועה הראשונה להיבדל ולהפוך לחיריק. אפשר שהרי"ש היא שגרמה לשימור הפתח, ואפשר שגרמו הצורות הנטיות כגון פרמלו (יש' י, יח). הרי בצורות הללו דין הפתח שבהברה הראשונה להישמר.

78. צורה זו נקריה רק בסמיכות, ו-BDB משחזר את הנפרד *מרפש.

79. הירונימוס מתעתק sarphod ובמגילת ישיעיהו סרפוד (קוטשר, עמ' 289, 496).

80. במסורת בבל פרחח (ייבין, עמ' 980).

81. אולי היו"ד גרמה. במסורת בבל קריה (ייבין, עמ' 877), במסורת שומרון qaryā, אצל הירונימוס caria (ראה שפרבר, עמ' 256) ובתרגום השבעים καρία (ראה שם). אין לחלות את האי-עקיבות בשימור תנועת a לפני ר בסוגי ה' ולהניח שהפתח שרד לפני ר אחורית, ענבלית ולא לפני ר קדמית, חודל-לשונית. על שני סוגי ר בעברית ראה שלמה מורג, "שבע כפולות בגד כפרת", ספר טורסיני, ירושלים תשל"א, עמ' 207-242.

ט), מְרָחֵב (הו' ד, טז), מְרָכֵב (וי' טו, ט), מְרַכֵּב (שמ"ב טו, א), מְרַקְחִים (שה"ש ה, יג), מְרַקְחָה (יח' כד, י).

5. לפעמים לפני העיצור למ"ד⁸²: בְּלַעְדִּי (תה' יח, לב), וְלַעֲפָה (תה' קיט, נג) וכן וְלַעֲפֹת (איכה ה, י), מְלַאֲךְ וכן מְלַאֲכֹת (חגי א, יג), אֶלְמֵן (יר' נא, ה; שייך גם לקטגוריה 1), שְׁלֶאֱנָן (איוב כא, כג), מְלַקְחִיָּה (שמ' כה, לח)⁸³. חריגים: וְלַעֲפֹת (תה' יא, ו), בְּלַעְדִּיךְ (בר' מא, מד) וכן בְּלַעְדִּי (בר' יד, כד)⁸⁴, מְלַחֲמָה וכן צורת הנקבה תְּלַבֶּשֶׁת (יש' נט, יז)⁸⁵. כמו כן מתועדות צורות ובהן סגול: אֶלְגַּבִּישׁ (יח' יג, יא, יג)⁸⁶, מְלַצֵּר (דנ' א, יא, טז), מְלַקְחִים (יש' ו, ו, ו), מְלַחֲחָה (מל"ב י, כב).

6. הפתח לא נשתנה לחיריק בצורת הבינוני של ההפעיל: מְקַטֶּלֶת (בהיקש לצורות אחרות של הנטייה ובהיקש למְקַטִּיל וכו')⁸⁷. בצורות שמניות מקבילות החוק פעל, כגון מְסַגֶּרֶת (> masgirt*) ועוד⁸⁸.

7. שאר מקרים: מְטַעֲמִים (בר' כז, ד, ו), מְשַׁמְּנִים (נחמ' ח, י; וגם מְשַׁמֵּן [יש' יז, ד]), מְמַתְּקִים (שה"ש ה, טז), מְנַעֲמִיָּהם (תה' קמא, ד), מְשַׁאֲבִים (שופ' ה, יא)⁸⁹. לעתים נשמר רצף זה במילים זרות כגון פְּתַבְג (דנ' א, ה, ח), וְנַגְנְזִי (דה"א כח, יא), ואולי הפתח התגוון לסגול בשם שְׁנַהֲבִים (מל"א י, כב)⁹⁰.

82. ראה באורא ולאנדר, עמ' 193. לא ברור מה גרס לשימור התנועה a לפני למ"ד דווקא. הרוויאין (עמ' 16) סבור שגם מ"ם מפרעת את המעתק. אולם מצאנו רק ארבעה שמות המתאימים לקביעתו כנגד שבעה שאינם מתאימים לה.

83. והשווה לתעתיק שאצל הירונימוס malcaim 'מְלַקְחִים' (יש' ו, ו).

84. על פי צורה זו בליק מסביר את החיריק שבמילה בְּלַחֲי. לדעתו, כלול בה יסוד השלילה המקורי בל. ראה בליק, עמ' 78. לפי מילון בן-יהודה רוב המדקדקים המודרניים מקשרים את המילה עם השורש בל"ה. במסורת שומרון המילה היא bilti ובמסורת בבל בְּלַחֲי, ואולי יש כאן חילופי משקלים? חן דעתך שהמילה מְבַלְעִדִּי (תה' יח, לב) מתועתקת בהקספלה μεββαλαδη.

85. משקל זה אופייני לעברית המאוחרת ולארמית. ראה ברט, עמ' 298-299. במחזור עתיק לימים הנוראים נמצא הניקוד תְּלַבֶּשֶׁת. ראה עמוס דודי, "מחזורי-קטלוגיה המנוקדים - בעיות המחקר שבכתבי יד מתקופת ספרד הנוצרית", קרית ספר סד (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 1074.

86. השווה לאוגריתית algbt?, וכתיעוד הברתי al-ga₁₄-ba-šu (alga₁₄ba₁₄?) ב-Ugaaritic 5, 30, 10'.

87. מוזרה הצורה מְרַשַּׁעַת (דה"ב כד, ו). בניקוד הבבלי מְרַשַּׁעַת; ייבין מפרשה כבינוני של הפעיל (עמ' 562).

88. ראה הערה 25.

89. עוד שמות ראה אצל ילין, עמ' 202, 206.

90. אפשר שסגול במילה זו הוא גיוון של חיריק מקורי. המילה פְּתַבְג (אס' א, כ) היא מילה פרסית ואפשר שחיריק זה אינו מקורי בה, ראה BDB בהתאם. חיריק זה מצוי גם במסורת בבל (ראה ייבין, עמ' 982) וכן בארמית.

3.2.2.2 הרצף xxxax במסורת טבריה

ברצף xxxax אין אחידות⁹¹, ואתה מוצא צורות בתנועה המקורית בהברה הראשונה וצורות בתנועת חיריק. דוגמות לסוג הראשון: מְטָמון (בר' מג, כג), מְכָאוֹב (תה' סט, כז), מְשָׁקוֹף (שמ' יב, ז), מְחֻכְנֶת (שמ' ה, ח), מְשָׁאֵת (בר' מג, לד), מְמָרִים (איוב ט, יח), מְמָרִיו (תה' קמא, י), פְּכָכֵד (יש' נד, יב), רְפָסְדוֹת (דה"ב ב, טו), פְּתָלָל (דב' לב, ה), פְּפָתָר (שמ' כה, לג). דוגמות לסוג השני: מְבָחוֹר (מל"ב יט, כג), מְשָׁעוֹל (במ' כב, כד)⁹², מְזָמֹר (תה' לח, א), מְכָלוֹל (יח' כג, יב; לח, ד), מְקָצוֹעַ (נחמ' ג, כד), מְשָׁלוֹחַ (יש' יא, יד), מְכַמְרֶת (יש' יט, ח), מְשָׁטוֹחַ (יח' מז, י), מְכָשֵׁל (וי' יט, יד), מְסָפּוֹא (בר' כד, כה), מְסָתוֹר (יש' ד, ו), מְשָׁקוֹל (יח' ד, י), מְשָׁקֶלֶת (מל"ב כא, יג)⁹³, תְּלַפְשֶׁת (יש' נט, יז)⁹⁴.

ברצף הזה אין מקום לבידול, ואם לא נשכיל למצוא הסברים מתקבלים על הדעת למקרים של הרצף xxxax, תימצא טענתנו שהחילופים יסודם בבידול פרוצה ומעוררת.

עיקר החומר הוא במשקל מְקָטֹל. מוצא המשקל הזה אינו ברור, ולהלכה הוא עשוי לשקף maqtāl או maqtul. הצורות בחיריק עשויות לשקף miqtāl. יתר על כן, כבר הכירו חכמי הלשון כי רבים מן השמות במשקל הזה יש להם מקבילות במשקל maqtal, כגון מְשָׁקוֹל (יח' ד, י) לצד מְשָׁקֶל (מל"ב כה, טז), מְבָחוֹר (מל"ב ג, יט) לצד מְבָחֵר (יח' כד, ה), מְסָתוֹר (יש' ד, ו) לצד מְסָתָר (תה' י, ט), מְכָלוֹל (יח' כג, יב; לח, ד) לצד מְכָלֵל (תה' ג, ב), מְשָׁלוֹחַ (יש' יא, יד) לצד מְשָׁלַח (דב' יב, ז, יח), מְגָדֵל (בר' יא, ה) לצד מְגָדוֹל (שמ"ב כב, נא). היו שציינו כי אפשר שתנועת o בשמות מסוג זה אינה אלא התגוננות תנועת a בסביבות עיצורי למנ"ר (או השפתיות ב, פ)⁹⁵. אם נוציא מכלל הדיון גם את המקרים שיש בהם עיצור שורק אחרי תנועת a (מְזָמֹר, מְסָפּוֹא, מְשָׁטוֹחַ, מְשָׁלוֹחַ, מְשָׁעוֹל)⁹⁶, יישארו רק מעט שמות בתנועת חיריק: מְכָשֵׁל,

91. במסורת ככל הצורות הן מְקָטֹל (ראה ייבין, עמ' 996), אך יש חריג - מְזָמֹר (מסתבר שהחיריק בו נוצר בהשפעת העיצור השורק). גם במסורת שומרון המשקל הוא maqtol, ראה בן-חיים, עמ' 369. אצל אורינגס מוצאים μαχαβιμ 'מכאבים' (תה' לב, י), μαζωμ 'מְזָמֹר' (תה' כט, א; ראה שפרבר, עמ' 192 וברנו, עמ' 178) ואצל הירונימוס - שם האל melchoom 'מְלָכֵם' (צפ' א, ה; שם מנוקד בְּמֶלְכֵם). בתרגום השבעים אין תיעוד לצורות מסוג זה.
92. במסורת שומרון māšāʔel במשקל מְקָטֹל, ראה בן-חיים, עמ' 207.
93. והשווה למסורת בבל שהרצף הנדון נשמר בה גם בצורות הנקבה, כלומר, הצורה שם היא מְקָטֵלֶת, ראה ייבין, עמ' 1027. במסורות האחרות אין צורות הנקבה מתועדות.
94. משקל זה אופייני לעברית המאוחרת, כגון תִּינוֹק/תִּינוּקָת (> *tiynōq), תשחורת, תכבוסת. ולפי ברט (עמ' 298-299) מקור הצורות הללו במשקל taqtūlt, והשווה הערה 85 לעיל. לנו נראה שיש עדויות אף למשקלים tiqtult, tuqtult מקוריים בכמה לשונות שמיות.
95. על כך ראה רבין, א שמיט, עמ' 107.
96. על הגבחה התנועה ליד עיצור שורק (ש) ראה בראשר, עמ' 120 ושם כיבילוגרפיה מתאימה.

מקצוע (ברכבו מקצועות [יח' מו, כב] וגם מקצועות [יש' מד, יג]), ואין מניעה לראות כאן עירוב משקלים, בעיקר משום קיומו של משקל miqtāl מקורי⁹⁷. ראה עוד בסעיף 3.2.8.

3.2.3 חילופים בהברות שנסגרו

סוג לעצמו קובעות מילים שמופיע בהן חיריק במקום תנועת a בהברה שהייתה פתוחה במקורה ונסגרה לאחר התאפסות התנועה בהברה התוכפת, כגון דְּבָרִי (>dabaray*). בסוג זה אפשר לפרש שהחיריק הוא השתנות של פתח או שהוא תנועת עזר. רוב חכמי הלשון הלכו בדרך הראשונה⁹⁸, ורק מעטים צידדו בדרך השנייה⁹⁹. לדעתנו, אין הכרע לכאן או לכאן. נתרכז אפוא בשאלה אם החיריק הזה יסודו בפתח. חיזוק לדעה הזאת יש בתעתיקי אוריגנס שעל פי רוב נמצא בהם תנועת α כנגד החיריק שבמסורת טבריה: δαβρη 'דְּבָרִי' וכיו"ב¹⁰⁰. אף העובדה שבמסורות הניקוד התנועה בהברה שנסגרה מתאימה לתנועה המקורית תומכת לכאורה בפתרון הזה, והשווה מלכי (>malakay*), רִבְכּוֹת (>ribabāt*), חֲדָשִׁי (>hudašay*). ואולם ההתאמה הזאת נגלית בעיקר במילים שהתנועה היסודית מופיעה בהן בנטיית היחיד, כגון מִלְכִּי, חֲדָשִׁי, ואילו בצורות מעין דְּבָרִי שאין בנטיית היחיד שלהן פתח - אין התאמה. נראה שנטיית היחיד השפיעה על התנועה בצורות הריבוי¹⁰¹. על פי השיטה שהתנועה בצורות הנסמך של הריבוי היא תנועת עזר יש לומר שאיכות

97. צורות miqtāl מצויות בערבית ומעט בחבשית, ראה ברט, עמ' 244. אפשר שהשם מִשְׁוֹר (>miyšōr*; 'תה' כו, יא) שייך למשקל הזה.

98. ראה למשל גוניס, עמ' 91-92, סעיפים 27s-t וכן בעמ' 51, סע' 10; וזאקן, עמ' 53; בירקלנד, עמ' 55; באואר ולאנדר, עמ' 209-210, 241; מאיר, II, עמ' 62 ובלאו, תורת ההגה והצורות, תל-אביב תשל"ד, עמ' 76.

99. בלאו, שם, עמ' 77, מציין שניתן לראות בתנועה שלפני השווא תנועת עזר. על אפשרות זו מעירים גם למדין והונרגרד, ראה T. O. Lambdin and J. Huehnergard, *Introduction to the Comparative Study of the Semitic Languages (Outline)*, Harvard Univ., 1984, עמ' 44. עוד ראה ד' בן-חיים, תורת ההגה (רשימות לפי הרצאותיו), ירושלים תשי"ט, עמ' 53.

100. אצל אוריגנס δαβρη 'דְּבָרִי' (תה' לה, כ), ησρ 'יִשְׂרָאֵל' (תה' לב, יא) אבל βσεδχαθα 'בְּצִדְקָתְךָ' (תה' לא, ב), ראה ברנו, עמ' 151; וכן ב"ת ולמ"ד בתנועת עזר a כגון βαρσων 'בְּרָצוֹנוֹ' (תה' ל, ו), βαλβαβα 'בְּלִבְבָם' (תה' לה, כה; בטקסט המסורתי כתוב בְּלִבְבָם; ראה ברנו, עמ' 221), ουβαγγαμ 'בְּבִנְיָעִים' (תה' פט, לג), λασωλ 'לְשׂאוֹל' (תה' מט, טו; ראה ברנו, עמ' 171), λαβνη 'לִבְנִי' (תה' מט, א; ראה ברנו, עמ' 183), וכן בצורות מקור של הבניין הקל λαβλωμ 'לְבָלֵם' (תה' לב, ט), λαμω 'לְמָצָא' (תה' לו, ג), λαφνωθ 'לְפָנוֹת' (תה' מו, ו; ראה ברנו, עמ' 56). אבל כיוון שדין ב"ת כדין למ"ד, אפשר לשער שלא בתנועה מקורית עניינו. אמנם ברנו מניח ba עתיקה, וראה ברנו, עמ' 319.

101. חכמי הלשון הסבירו שגם צורות מעין אֲמָרִי (בר' מט, כא) מושפעות מן אֲמָרָ (>ʔumr*; ראה הערה 99). הסבר זה אין כוחו יפה בצורת חֲקָקִי (שופ' ה, טו). על כורחנו החיריק שבמילה אֲמָרִי הוא תנועת עזר, ושם עניין לנו במשקלים שמעיקרם הם שונים זה מזה.

תנועת העזר הושפעה מצורות היחיד, ובמקום שבצורת היחיד לא הייתה תנועה (דְּבָרִי וכיו"ב) השתלטה תנועת עזר סתמית, שבמסורת טבריה היא חיריק ובמסורת תעתיקי אוריגנס היא α . ההשערה שבצורות מעין דְּבָרִי מקור החיריק בפתח קשה מכמה טעמים. למשל, מדוע אירעה ההשתנות בצורות מעין דְּבָרִי ולא בצורות מעין מְלָכִי. אם תאמר שצורות נטיית היחיד שיש בהן תנועת a השפיעו, יש להשיב שגם בצורות היחיד לא תמיד קיום הפתח תואם את הכללים (למשל מְלָכָה), ואין למדים סתום מן הסתום. גדולה מזו, ההנחה שבמילים מעין דְּבָרִי וּזְקָנִי חלה הידקקות עומדת בסתירה לכלל שהכול מסכימים לו, שאין הידקקות חלה כאשר בהברה התוכפת יש חיריק או צירי. גם את החיריק שבצורות מעין נְדָבוֹת וּצְדָקוֹת קשה לתרץ בהידקקות, שהרי ברצף $\alpha\alpha\alpha\alpha$ מוגבלת פעולת חוק ההידקקות. צורות מעין נְדָבָת וּצְדָקָת עשויות להיפתר על פי חוק ההידקקות, ועם זה אפשר שתנועת ההברה הראשונה תנועת עזר היא, והפתרון הכוללני, שהחיריק בהברות שנסגרו תנועת עזר הוא, עדיף בעינינו.

לדעה שאין להביא את הסוג הזה עם הצורות מן הרצף $\alpha\alpha\alpha\alpha$ יש סיוע גם ממסורת בבל. כפי שבורר לעיל (ראה סעיף 3.2.2), במסורת בבל אין הפתח הופך לחיריק ברצף $\alpha\alpha\alpha\alpha$ בשמות עצם. אולם בסוג הנדון נמצא הרבה צורות בחיריק כגון דְּבָרִי, זְקָנִי, רְשָׁעִי, נְבָלָתוֹ¹⁰². אמנם יש במסורת זו מעט צורות בפתח כנגד חיריק במסורת טבריה: פְּתָפוֹת, גְּדֵרוֹת, שְׁגָגָת, רְנָנָת, מְטָרוֹת, צְבָאוֹת ועוד¹⁰³. ההבדל הזה בהתנהגות בין תנועת a מקורית בהברה סגורה שנוטה להישמר במסורת בבל ובין תנועת a בהברה שנסגרה שלעתים קרובות מיוצגת בחיריק - ההבדל הזה מלמד כי אלו סוגים שונים זה מזה. אם תראה בצורות דְּבָרִי וחברותיה פרי הידקקות, נמצאת אומר שההידקקות חלה כאן בנסיבות פונולוגיות שאין היא אמורה לחול בהן על פי הכלל שקבעו המדקדקים. הדברים אמורים לא רק בצורות מעין דְּבָרִי שנדונו למעלה אלא גם במילים מן הכפולים מעין שְׁגָגָת. אם שווה שבמילים הללו לא נהגה, נהגתה גימל במכפל, ואם שווה זה נהגה (מעין שְׁגָגָת), נמצאת ההברה הראשונה פתוחה. בין כך ובין כך, אין ההידקקות אמורה לחול כאן. ואפשר שהפתח שבצורות הללו במסורת בבל קשור בריחוק מן הטעם (ראה בסעיף הבא).

בשל הספקות והפקפוקים הללו ראינו להפריד את הסוג הזה ולהעמידו לעצמו. וכיוון שמקור החיריק בו שנוי במחלוקת, אין הוא כשר לשמש עד להידקקות, בין הידקקות שעל פי השיטה הרווחת ובין הידקקות שעל פי שיטתו של בלייק.

3.2.4 חילופים הקשורים בריחוק מן הטעם

במסורת בבל מתחלפים פתח וחיריק בנטייתן של מילים מסוימות. חיריק מופיע

102. ראה י"בין, עמ' 382.

103. ראה י"בין, עמ' 928.

סמוך יותר לטעם, והפתח מופיע בריחוק ממנו. הרי דוגמות¹⁰⁴: והקריב לצד והקרבתם, צלעי כנגד צלעתיו, זמרה לצד זמרת, הבלו לעומת הבלי, חלבו לצד חלביהן, נדרו כנגד נדריהם.

ייבין החביר לעניין זה חילופים מעין חדרו (יואל ב, טז) לצד חדרו (יח' ח, יב), ממשלה לצד ממשלותיו (תה' קיד, ב) במסורת טבריה. בסוג זה דווקא החיריק מייצג את התנועה המקורית.

3.2.5 חילופים בשמות עצם סגוליים

החוקרים שקדמונו כללו שמות עצם סגוליים בדיוניהם בתופעת ההידקקות¹⁰⁵. אנו הוצאנו שמות אלו מכלל הדיון, משום שרבים מחילופי התנועות שבהם הם עניין לתחום המורפולוגיה. כידוע, משקלים אלו מתחלפים זה בזה בלשונות השמיות, ואף בתוך לשון אחת. למשל, המילה אֶשְׁפָּה (איוב לט, כג) היא *uṣpt*? באוגריתית (גורדון, עמ' 369) ו-*išpatu* באכדית (CAD I/J, 257); תָּרַן (יח' כז, ה) בעברית כנגד *tarnu* באוגריתית (PRU VI, 19,4), בעברית שעל פי מסורת טבריה: פָּשַׁם (יש' ג, כד) לצד פָּשַׁם (שמ' ל, כג); חִזְקִי (תה' יח, ז) לצד חִזְקִנוּ (עמוס ו, יג); חִצְנִי (נחמ' ה, יג) לצד חִצְנִי (תה' קכט, ז); אָמַר (תה' עז, ט) לצד אָמְרוּ (איוב כ, כט), אָמַרִי (במ' כד, ד)¹⁰⁶; נִצַּח (תה' מט, כ) לצד נִצַּח (יר' טו, יח); שָׁמַשׁ (בר' יט, כג) לצד שָׁמַשׁ (יש' ס, כ) ושָׁמַשׁ (יר' טו, ט); פָּכַשָׁה (שמ"ב יב, ג) לצד פָּכַשָׁה (וי' יד, י); שְׁמֵלָה (בר' ט, כג) לצד שְׁלֵמָה (בר' לו, לו)¹⁰⁷, וכן שמות מן הכפולים כגון פָּן (שה"ש ד, יב) וַנָּה (יש' א, ל) לצד גִּנָּת (שה"ש ו, יא); סָף (יח' מ, ו) וסְפֹת (שמ"ב יז, כח) לצד סְפִים (יר' נב, יט) וסְפֹת (מל"ב יב, יד); פֶּת (מש' יז, א) לצד פְּתִים (וי' ב, ו) ופֶתֶךְ (רות ב, יד); מִדְּיו (שמ"א ד, יב) וּמִדְּיו (תה' קט, יח) לצד מִדְּיו (וי' ו, ג) וּמִדְּיוֹ (יר' יג, כה). חילופי משקלים אלו ניכרים גם כאשר אנו משווים את מסורת טבריה למסורות אחרות של העברית, כגון שְׁפָחָה במסורת טבריה ובמסורת בבל (ייבין, עמ' 816) היא *aš'fā* במסורת שומרון (בן-חיים, עמ' 398); שְׁנָאָה במסורת טבריה היא במסורת שומרון *šā'na* (בן-חיים, עמ' 398); שְׁבַעָה היא במסורת שומרון *sa'ba* (בן-חיים, עמ' 398), במסורת בבל שְׁבַעָה (ייבין, עמ' 1111) ובתעתיקו של הירונימוס *saba*; מִנְחָה שבמסורת טבריה ובמסורת בבל (ייבין, עמ' 815) היא

104. הדוגמות שלהלן נלקחו מתוך רשימות המילים המובאות בספרו של ייבין, עמ' 385-386.

105. כך למשל זיואון, עמ' 100; רבין, תנועות קטנות, עמ' 189 ועוד.

106. לפי הסבר זה אין צורך לראות בצורות כגון אָמְרוּ (איוב כ, כט) תולדה של בידול תנועות אחוריות מן *אָמְרוּ, אשר השפיע על כלל הנטייה, כפי שמסביר בלייק, עמ' 78.

107. ראה על כך קוטשר, עמ' 360-363; ישראל בן-דוד, "משקל פֶּעַל/פִּעֵל", לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 232-247. עוד ראה הנ"ל, צורות הקשר וצורות הפסק בעברית שבמקרא, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ן, עמ' 300-305; ייבין, עמ' 808-809 E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls*, Atlanta 1986 עמ' 65.

ma'na במסורת שומרון (בן-חיים, עמ' 398) ו-manāa אצל הירונימוס; גִּבְעָה היא בתרגום השבעים γαβαα (שפרבר, עמ' 215) ובמסורת שומרון ga'bā; גִּבְעָה (שם' ל, ג) הוא במסורת שומרון giggo ועוד. גם שמות סגוליים בסופית -ון, כגון צִפְעָנִים (יר' ח, יז; והשווה להירונימוס saphphonim) לא נכללו בדיון הזה. במסורת בבל מרובים חילופי חיריק/פתח, מעין נִדְרוֹ כנגד נִדְרִיהֶם; פִּשְׁעִי לצד פִּשְׁעֵיהֶם ועוד (ראה דברינו לעיל).

3.2.6 חילופים בפעלים

רק מקרים מעטים של חילופי חיריק ופתח בהברה סגורה לא-מוטעמת נגלים במערכת הפועל. הם ניכרים במסורת טבריה שאתה מוצא בה אי-אחידות בצורות הנטייה כגון וִירְשָׁתָם (דב' ד, א) כנגד וִירְשָׁנוּהָ (יח' לה, י), ובהשוואת מסורות העברית זו לזו (ראה להלן; על צורות העתיד של בניין קל והעבר של הנפעל ראה סעיף 3.2.1). כוח ההיקש בנטיית הפועל גדול, ובדרך כלל גרם להאחדת צורות הנטייה. החילופים המעטים בפועל אינם צפויים ואף מוזרים, ואלה הם:

א. עבר קל - בבניין זה אתה מוצא בארבעה פעלים צורות כתנועת חיריק בע' הפועל במקום הפתח הרגיל בנטייה זו: וִלְדִיתָךְ (תה' ב, ז; במסורת בבל וִלְדִיתָךְ [ייבין, עמ' 381]), וִלְדִתָּנוּ (יר' ב, כז), וִלְדִיתָהּ (במ' יא, יב). במקצת הדקדוקים החיריק הזה מוסבר כתולדה של חוק ההידקקות¹⁰⁸, ואין בידינו הסבר לתנועת החיריק. וִירְשָׁתָם (דב' ד, א; במסורת בבל וִירְשָׁתָם וגם וִירְשָׁתָם [ייבין, עמ' 381]), וִירְשָׁתָם (דב' יט, א; לא, ג; במסורת שומרון wyaraštimmā; שְׁאֲלִיתִי (שמ"א א, כ), שְׁאֲלִיתָהּ (ש' יג, טו; במסורת בבל יש צורות בצירי המתאימות לצורות מעין שְׁאֲלַתָם [שמ"א כה, ה] שבמסורת טבריה; ראה ייבין, עמ' 436) - נראה ש-i שבצורות הללו מקורית¹⁰⁹. ופִּשְׁתָּם (מלאכי ג, כ; במסורת בבל ופִּשְׁתָּם [ייבין, עמ' 381]) - אפשר שהחיריק שבמסורת טבריה מקורי (כלומר מן הבסיס *פִּשֵּׁ)¹¹⁰.

108. ראה גוניוס, סעיף s27 ובאואר ולאנדר, עמ' 382.

109. משקל צורות אלו הוא קָטֵל, שנתקיים לצד קָטֵל הרגיל יותר בפועל הזה. ראה גוניוס, סעיף f64 ובאואר ולאנדר, עמ' 357. חיזוק לדבר יימצא באוגריתית, שבה משמשת הצורה š'il 'הוא שאל' (KTU, 2.63,12). הסבר זה כבר הביא רד"ק בשמו של ר' יעקב בן אלעזר: "שְׁאֲלִיתָהּ וִירְשָׁתָם אלה מן שְׁאֵל, יִרְשֵׁ בצירי כי הצירי והסגול והחיריק קרובים ויבוא זה תמורת זה, אבל אשר הם מגזרת פִּעַל יבואו פתח לעולם" (מכלול, ז עמ' ב). כך גם באשר לצורה וִירְשָׁתָם (דב' ד, א), אשר מקובל לראות בה צורה במשקל קָטֵל שעמדה לצד הצורות הרגילות במשקל קָטֵל. ראה רד"ק, שם; באואר ולאנדר, עמ' 384.

110. מדקדקי ימי הביניים ראו בחיריק סימן ל-i מקורית הקיימת במשקל קָטֵל, ראה רד"ק, מכלול, דף ק ע"א. חיוג' (ראה גיקטילה, ערך פו"ש): "לפי שהיתה משפטה ופִּשְׁתָם בחיריק תחת היי"ד שהיא עה"פ, כמו וִירְשָׁתָם אותה, אם אנכי וִלְדִיתָהּ. אך כשחסרה עה"פ מן ופִּשְׁתָם הוטלה תנועתה על הפ"א לפני ונשארה החרק ללמד על העי"ן שחסרה". יש לציין שבערך יר"ש אין חיוג' דן כלל בבעיית הצורה וִירְשָׁתָם. מדקדקים בני זמננו רואים בחיריק פרי הידקקות. ראה למשל באואר ולאנדר, עמ' 404; ברגשטרסר, עמ' 573; גוניוס, עמ' 120.

ב. עבר הפעיל - תנועת i בעה"פ נמצאה בשני פעלים: הִשְׁאַלְתִּיהוּ (שמ"א א, כח; במסורת כבל והשאלתיהו [ייבין, עמ' 436]); וְהִמְתִּיּוּ (שמ"א יז, לה), וְהִמְתָּם (שמ"ב יג, כח; וכן במסורת כבל, ראה ייבין, עמ' 648), וְהִמְתָּן (שמ"א טז), וְהִמְתִּיָּה (ה' ב, ה). כאמור לעיל (סעיף 2.3), חיריק זה שבצורת ההפעיל עבר הוא ככל הנראה מקורי¹¹¹.

ג. בניין התפעל - וְהִתְגַּדְּלִי (יח' לח, כג), וְהִתְקַדְּשִׁי (יח' לח, כג), וְהִתְקַדְּשָׁם (וי' יא, מד; כ, ז). בצורות העבר של בניין התפעל החוקרים חלוקים בשאלה אם תנועת ע' הפועל יסודה i או a. אך גם אם התנועה המקורית היא a, הצירי מושרש בעברית המקראית, ויש בו כדי להסביר את הצורות בחיריק¹¹².

ד. בבינוני פיעל - מְקַדְּשָׁם (שמ' לא, יג) במסורת טבריה כנגד מְקַדְּשָׁם במסורת כבל, ראה ייבין, עמ' 520. השווה amqadeškimma במסורת שומרון. ובנקבה מְבַעֲתָךְ (שמ"א טז, ט).

רוב הצורות הללו הוזכרו בדיונים על חוק ההידקקות. בעלי השיטה הרווחת הרגישו כי מקצת הצורות אינן מתיישבות עם שיטתם. הרי ברוב הצורות התנועה המקורית אינה a אלא i. ייבין הוסיף כי ההסבר שהצורות מן השורש שא"ל שנזכרו לעיל הן תוצאת חוק ההידקקות אינו מתיישב עם העדויות שבמסורת כבל (ייבין, עמ' 436).

הצורה וְהִמְתִּיּוּ יפה להראות עד כמה עקלקלה דרכם של בעלי השיטה הרווחת. צורת היסוד הִמִּית אינה משקפת את הדגם haqtal אלא את הדגם hiqtal. חוק פיליפי חל בצורות מעין הִמִּית אך בצורה וְהִמְתִּיּוּ אין הוא אמור לחול, משום שההברה השלישית שלה איננה מוטעמת, והכול מסכימים שאף לא הייתה מוטעמת בזמן פעולתו של חוק פיליפי, ופשוט ש-i מייצגת את התנועה המקורית שנשמרה בהברה הבלתי מוטעמת (> himittūw > himittū > himittūh > himit+ti+hu). הטענה שתנועת i שבמילה הזאת (ובדומותיה) נידקקה מן a מצריכה כמה הנחות רעועות: (1) ההידקקות פעלה כאן לפני הכפלה, שלא ככלל; (2) כוח ההידקקות גדול מכוח ההיקש שהביא לידי השתלטות תנועת a בהברות לא מוטעמות (שחוק פיליפי לא חל בהן), כגון הִקְמָתָם; (3) ההידקקות חלה במסורת

111. לפי גזניוס, סעיף s27 וכן לפי באואר ולאנדר, עמ' 357, 403 בצורות הללו פעל חוק ההידקקות.

112. באואר ולאנדר ראו בחיריק בע' הפועל של הצורות האלה תוצאה של חוק הידקקות (עמ' 328). לנו נראה יותר פתורנו של רד"ק: "וְהִתְגַּדְּלִי וְהִתְקַדְּשִׁי וְהִתְקַדְּשָׁם שהעיי"ן שלהם בחיריק מן הִתְגַּדְּל, הִתְקַדְּשׁ בצירי, כי מן הִתְגַּדְּל, הִתְקַדְּשׁ בפתח יאמר הִתְגַּדְּלִי, הִתְקַדְּשִׁי בפתח" (מכלול, סח עמ' ב - סט עמ' א). במסורת כבל יש פתח בצורות הללו (ראה ייבין, עמ' 381), ונראה שהפתח שבמסורת כבל הוא תולדת היקש לשאר הצורות, ש-i קדומה נעתקה בהן ל-a עקב פעולת חוק פיליפי.

בבל שלא כדרכה (ראה לעיל, בתחילת הסעיף); (4) ההידקקות חלה במסורת הכתיב של המקרא. והמבין יבחר בדרך הישרה.

תהליך פונולוגי דומה אירע בצורה מְבַעֲתָךְ ($mubaffittika > mubaffit+t+ka$) התנועה i המקורית נשתמרה כאן לפני הכפלה. במסורת בבל הפכה i המקורית ל-a¹¹³ בצורה נטולת כינוי *מְבַעֲתָךְ (חוק פיליפי; השווה מְשַׁרְתָּ [מל"א א, טו])¹¹³, והצורה הגרודה השפיעה על הצורות צמודות הכינוי. עוד דוגמה נמצאה במסורת שומרון בבינוני נקבה של השורש מ"ת: mittak, mitti, mittu (בר' כג, ג, ד, ו ועוד). אף בצורה זו חלו תהליכים פונולוגיים זהים לאלה שבאחיותיה הטברניות ($mit+t+i > mitti$)¹¹⁴.

3.2.7 שמות עצם פרטיים

חילופי פתח וחיריק נגלים לפעמים בשמות פרטיים מתוך השוואת מסורות העברית זו לזו או מתוך השוואה לשמות פרטיים בלשונות שמיות עתיקות. יש שאתה מוצא כנגד חיריק במסורת טבריה פתח במסורות האחרות, כגון השם הפרטי יִשְׁבִּיָּה (דה"א ד, לה), שבמסורת בבל הוא יִשְׁבִּיָּה ובתרגום השבעים Ἰσάβια; מְתַתְּיָהוּ (דה"א כה, כא) במסורת טבריה - הוא מְתַתְּיָהוּ במסורת בבל ו-ματταθια בתרגום השבעים; השם הפרטי תַּמְנֶעַ (בר' לו, מ) הוא במסורת שומרון ובתרגום השבעים θαμνα. אך יש גם חוסר אחידות, ובמקום שאתה מצפה לפתח יש חיריק. להלן דוגמות: כנגד בְּלָעַם במסורת טבריה אתה מוצא במסורת שומרון ובוולגטה balaam, ואילו במסורת בבל - בְּלָעַם. שם המקום תַּמְנֶה (יהו' טו, נז) הוא בתרגום השבעים θαμνα, ואילו במסורת בבל הוא תַּמְנֶה כמו במסורת טבריה. בשם המקום שְׁנָעַר (בר' י, יא, ב) מקור החיריק הוא בתנועה a, כעולה ממכתבי אל עמארנה $^{URU}\text{ša-an-ḥa-ar}$ [*tāgar] (EA, 35,49)¹¹⁵, ובמסורת בבל התנועה היא חיריק - שְׁנָעַר, וכך גם במסורת שומרון šinniyyār.

דוגמות אלו ואחרות מלמדות שחילופי התנועות בשמות פרטיים אינם תואמים את החילופים שבשמות הכלליים, והם טעונים מחקר לעצמו. מחקר שמות פרטיים בכלל הוא תחום לעצמו, וכרוכות בו בעיות המיוחדות לו. לעתים קשה לדעת מהו מוצא השם הפרטי. אין הכרח לסבור ששם פרטי הנמצא בקורפוס טקסטים מסוים שייך ללשון שהקורפוס כתוב בה. למשל, שם המקום אֶשְׂדֹד נכתב בתעתיקים מצריים שברשימות תחותמס השלישי i-š-d-d (בתנועת i), ואין בידינו לקבוע מהי התנועה המקורית. שם המקום מְצָרִים במכתבי אל עמארנה $^{KUR}\text{mi-iš-ša-ri}$ (EA, 24,III,1)¹¹⁶ ו- $^{KUR}\text{mu-šir-ri}$ (EA, 147,69) ו- $^{KUR}\text{mi-iš-rù}$ (EA, 31,1)¹¹⁷.

113. ייבין מביא את הדוגמה הזאת כעדות לחוק ההידקקות ולא כדיון על חוק פיליפי (עמ' 382).

114. בן-חיים מציע תהליך שונה במקצת: met+ti או mat+ti. הוא מתעלם מן המקבילות שבמסורת טבריה (עמ' 145).

115. השחזור העיצורי מסתמך על הכתיב s-n-g-r שברשימות תחותמס השלישי.

ואין בידינו לקבוע מהן התנועות המקוריות בו. עלינו אף לזכור כי שמות פרטיים מעצם טיבם שמרניים יותר משמות כלליים, ואלו שנשאלו מלשון אחרת לא תמיד נוהגים על פי הפונולוגיה של הלשון השואלת. על כן אין לקבל את עדות השמות הפרטיים אלא כעדות מסייעת בלבד¹¹⁶. לא באנו לומר שלא חלו שינויי תנועת a מקורית ל-i בשמות הפרטיים אלא רק להזהיר מפני המכשלות שבשימוש בחומר הזה הטעון מחקר מיוחד.

3.2.8 צורות העתיד קל והעבר נפעל

עליהן ראה לעיל, סעיף 3.2.

3.2.9 מקרים מיוחדים ומסופקים

1. שמות וצורות בינוני במין נקבה: תנועת העיצור השורשי השני בנטייתם של השמות האלה היא a כגון שוּמְרָתִי, בין שהתנועה המקורית היא a ובין שהיא i. בכל זאת בכמה שמות נשמרה תנועת i מקורית בנטייה: גְּבִרְתָּה (בר' טז, ד), מְנַקְתָּ (מל"ב יא, ב), מְנַקְתָּה (בר' כד, נט), יְבִמְתָּ (דב' כה, ו), יְבִמְתָּךְ (רות א, ט). הצורה האחרונה אינה מתאימה לצורת הזכר יְבִמָּה (דב' כה, ה), יְבִמִּי (דב' כה, ז).
2. שמות במשקל קטול (> qattāl): גְּבוֹר (תה' פט, כ)¹¹⁷, שְׂכוֹר (מל"א טז, ט), יְסוֹר (איוב מ, ב), ואולי קפוז (יש' לד, טו, והשווה לערבית qaffāzāt). השווה: הִרְתוֹק (יח' ז, כג), קְנוֹא (יהר' כד, יט; נח' א, 2). הצורות האלה אינן מתיישבות עם חוק ההידקקות.
3. מוֹרַג (יש' מא, טו) לצד מוֹרְגִים (שמ"ב כד, כב), מוֹרְגִים (דה"א כא, כג). צורת מוֹרַג במקרא בנסמך בלבד (יש' מא, טו), ואין לדעת אם יסודה מוֹרַג או *מוֹרַג (הצירי נשתנה לפתח על פי חוק פיליפי). החיריק שבצורת הַמוֹרְגִים/הַמוֹרְגִים

116. ראה דניאל סיון, דקדוק לשון אוגרית, ירושלים 1993, עמ' 5 וכן ראה J. Huehnergard,

Ugaritic Vocabulary in Syllabic Transcriptions, Atlanta 1987, עמ' 8-9.

117. פרופ' בלאו העיר לנו כי השם גְּבוֹר אינו מסופק (השווה למקבילותיו בסורית ובערבית), ואולי יש בו כדי לערער את גישתנו בדבר הדיסימילציה של תנועות a, שכן המעקף הכנעני קדום לחוק ההידקקות. כמו כן אין הוא תואם את הדעה המקובלת, שחוק ההידקקות לא פעל לפני הכפלה. לשיטת בלאו יש לומר שהמעקף בשם הזה קדום, שהרי הצורה גְּבוֹר משותפת לכל מסורות העברית ובכללן תעתיקי אוריגנס והירונימוס (שפרבר, עמ' 215). ושמה יש לחבר את גְּבוֹר אל גְּבַר שבניב הארמית המערבית? ראה M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat Gan 1990, עמ' 127. עוד ראה ברט, עמ' 198-199. לחילופי qittāl/qattāl הוסף במסורת השומרונים riggaz כנגד רִגְזו (דב' כח, סה) במסורת טבריה, iyyābēm = *אֵיבִים (בן-חיים, עמ' 195). כמו כן השווה לאוגריתית ba-da-lum 'סוחר' בטקסטים מֵאֵבֶלָה, ראה P. Fronzaroli, "Eblaic Lexicon: Problems and Appraisal", *Quarterni di Semitistica* 13 (1984), עמ' 137.

(שמ"ב כד, כב; דה"א כא, כג) מתאים יותר לציירי שבמורג, והצורה בציירי מתאימה יותר לציור המכשיר¹¹⁸.

3.3 סוף דבר

במחקרנו עיינו בחילופי פתח וחיריק בהברה סגורה לא-מוטעמת. בדקנו מחדש את החילופים בכל מסורות העברית והשווינו את המסורות זו לזו. אף ערכנו השוואות ללשונות השמיות האחיות. העלינו כי החילופים המרובים שבין התנועות הללו הם בני זמנים שונים וסוגים אחדים, כדלהלן:

רוב המקרים שאפשר לקבוע בהם בבטחה גלגול של תנועת a ל-i נכללים בתחיליות (אית"ן בעתיד קל, נו"ן של נפעל, מ"ם שבמשקל maqtal ודומיו, ומעט תי"ו כתחילית שמנית). שינוי התנועה בקטגוריות הללו מותנה בדרך כלל בקיום תנועת a בהברה התוכפת. השינוי בתנועת אית"ן קדום מאוד, ואירע לפני המעטק הכנעני $\bar{a} < \bar{o}$, כעדות הצורה יבֹש ($*yabašu$). לדעת ברט, השינוי הזה פעל גם בהברות פתוחות. השינוי בתנועת נו"ן של בניין נפעל הוא שינוי עברי קדום המשותף לכל המסורות. הוא מאוחר מזמנם של מכתבי אל עמארנה ומכתבי אוגרית, ומוגבל להברות סגורות - כעדות הצורה נֶסב. השנוי במשקל maqtal (וכן maqtal, mawtalt ועוד במקרים של הרצף xxxxx/xxxxx/xxxxx) טבירני (ומשותף לניקוד הארץ-ישראלי בהבדלים קלים), והוא מאוחר מחוק פיליפי (ראה סעיף 2.2). גם בסוג הזה אין עדות לבידול בהברה פתוחה (אך ראה הערה 60). חילופים בהיקף רחב נגלים במסורת טבירה. חילופים בהיקף לא רחב נגלים בסוגים אחרים, בין בכל מסורת לעצמה ובין בהשוואת המסורות זו לזו. החילופים האלה שונים זה מזה. במקצתם התנועה המקורית היא a, במקצתם היא i ובאחרים אין לדעת אם הפתח או החיריק המתחלפים זה בזה מייצגים תנועה מקורית או תנועת עזר.

ממצאינו אינם מאשרים את הדעה הרווחת בדבר מעתק $i < a$ בהברה סגורה לא-מוטעמת. הם מתאימים יותר לקביעתו של בלייק שהרצף xxxxx נשתנה במסורת טבירה ל-xxxxx עקב בידול. יש להודות שבעל דין יכול לחלוק על הסבירני למקרים החורגים מכלל הבידול (כגון צורות יִקְטַל, צורות מְקַטֹּל, צורות מעין דְּכָרִי ועוד תיבות ספורות). מכל מקום, מפאת כמותם ואופיים המיוחד של החריגים הללו אין לכלול, לדעתנו, את החומר במעטק נרחב (שאינו מותנה בהברה התוכפת). מעתה מוטב להימנע ככל האפשר מלהשתמש במושג "הידקקות" על כל הכלול בו וראוי להגדיר כל חילוף וחילוף על פי סוגו.

118. רד"ק, השרשים, ערך מר"ג BDB ערך מר"ג דנו את מורג כנסמך של *מורג. במסורת בכל הניקוד הוא מורגים, ראה ייבין, עמ' 382, ובחילופי גרסאות של תרגום יונתן (מהדורת שפרבר) מוריגי (יש' כח, כז) לצד מורג (יש' מא, טו).

רשימת קיצורים

- אבן ג'נאח = ר' יונה אבן ג'נאח, ספר השרשים (בתרגום יהודה אבן תיבון), מהדורת ב"ז בכר, ברלין תרנ"ו (ירושלים תשכ"ו).
- H. Bauer und P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache*, Halle 1922
- H. Birkeland, *Akzent und Vokalismus im Althebräischen*, Oslo = בירקלנד 1940
- F. R. Blake, "The Apparent Interchange Between a and i in Hebrew", *JANES* 9 (1950), pp. 76-83
- בן-חיים = זאב בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ה, ירושלים תשל"ז.
- בן-טולילה = יעקב בן-טולילה, מסורת צרפתית-איטלקית של לשון המשנה (=עדה ולשון יד), באר-שבע תשמ"ט.
- בראשר = משה בראשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (=עדה ולשון י), ירושלים תש"ם.
- ברגשטרסר = גוטהלף ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית, ירושלים תשל"ב (תרגום מגרמנית מרדכי בן-אשר).
- C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, 2 vols., Berlin 1908-1913
- J. Barth, *Die Nominalbildung in den semitischen Sprachen*², Leipzig = ברט 1894
- E. Brønno, *Studien über hebräischen Morphologie und Vokalismus*, = ברנו Leipzig 1943
- C. H. Gordon, *Ugaritic Textbook*, Rome 1965 = גורדון
- A. E. Cowley, *Gesenius' Hebrew Grammar* (ed. E. Kautzch), = גזוניס Oxford 1910
- גי'קטילה = שלושה ספרי דקדוק ע"י ר' יהודה חיוג' (מהדורת נות), לונדון וברלין תר"ל.
- גרוס = בן-ציון גרוס, המשקלים פעלון ופעלן במקרא ובלשון חכמים, ירושלים תשנ"ד.
- J. Huehnergard, "Historical Phonology and the Hebrew Piel", = הונרגרד in *Linguistics and Biblical Hebrew* (ed. W. R. Bodine), Winona Lake, Indiana 1992, pp. 209-229
- T. Harviainen, *On the Vocalism of the Closed Unstressed Syllables in Hebrew: A Study Based on the Evidence Provided by the Transcriptions of St. Jerome and Palestinian Punctuations*, Helsinki 1977

- P. Joüon & S. J. T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, = יואון ומוראוקה, Roma 1991
- D. Testen, "A Trace of Barth's Preradical *i in Akkadian", = טסטן, עקבות, *JNES* 51 (1992), pp. 131-133
- D. Testen, "The I-w Verbal Class and the Reconstruction of the Early Semitic Preradical Vocalism", = טסטן, שחזור, *JAOS* 114 (1994), pp. 426-434
- Sh. Izre'el, "The Gezer Letters of the el-Amarna Archive - Linguistic Analysis", = יזרעאל, *IOS* 8 (1978), pp. 13-90
- ייבין = ישראל ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה.
- ילין = דוד ילין, תולדות התפתחות הדקדוק העברי, ירושלים תשמ"ה.
- V. Christian, *Untersuchungen zur Laut- und Formenlehre des Hebräischen*, = כריסטיאן, Wien 1953
- לבני = יצחק לבני, מקרא ככתבו ולשון כתבניתה, תל-אביב תשכ"ו.
- M. Lambert, *Traité de grammaire hébraïque*, Paris 1931-1938 = למבר
- T. O. Lambdin, "Philippi's Law Reconsidered", in *Biblical and Related Studies Presented to Samuel Iwry* (eds. A. Kort & S. Morschausser), Winona Lake, Indiana 1985, pp. 135-145 = למדין
- R. Meyer, *Hebräische Grammatik*, 4 vols., Berlin 1966-1972 = מאיר
- מנדלקרן = שלמה מנדלקרן, קונקורדנציה לתנ"ך, ירושלים ותל-אביב תשי"ט.
- Th. Nöldeke, *Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*, = נלדקה, Strassburg 1904
- J. Friedrich and W. Röllig, *Phönizisch-Punische Grammatik*, = פרידריך ורוליג, Rome 1970
- קוטשר = יחזקאל קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט.
- קימרון, האם פעל = אלישע קימרון, "האם פעל 'חוק פיליפי' בעברית של השומרונים", בתוך דברי הכינוס הראשון של החברה לחקר השומרונים - תל-אביב, כ"ד-כ"ז בניסן תשמ"ח (בעריכת אברהם טל ומשה פלורנטין), תל-אביב תשנ"א, עמ' 17-13.
- קימרון, הוספות = אלישע קימרון, "הוספות למאמר 'חילופי צירי/פתח בעברית מקראית'", לשוננו נ (תשמ"ו), עמ' 247-249.
- קימרון, חילופי = אלישע קימרון, "חילופי צירי/פתח בעברית מקראית", לשוננו נ (תשמ"ו), עמ' 77-101.

רבין, a שמית = חיים רבין, "a שמית והשתקפויותיה בעברית", תרביץ ל (תש"ך), עמ' 99-111.

רבין, תנועות קטנות = חיים רבין, "התנועות הקטנות בעברית הטברנית", ספר טור-סיני, ירושלים תש"ך, עמ' 169-206.

רד"ק, מכלול = ספר מכלול (מהדורת יצחק בן-אהרן ריטטענבערג), ירושלים תשכ"ו.

רד"ק, השרשים = ספר השרשים לרבי דויד בן יוסף קמחי הספרדי², ירושלים תשכ"ז.

A. F. Rainey, "The Barth-Ginsberg Law in the Amarna Tablets", רייני = *EI* 14 (1978), pp. *8-*13

B. Stade, *Lehrbuch der hebräischen Grammatik*, Leipzig 1879 = שטאדה

A. Sperber, "Hebrew Based upon Greek and Latin = שפרבר Transliterations", *HUCA* XII-XIII (1937/1938), pp. 103-274

AHW = *Akkadisches Handwörterbuch*

CAD = *The Chicago Assyrian Dictionary*, Chicago 1956

EA = J. A. Knudtzon et al., *Die El-Amarna Tafeln*, 2 vols., Aalen 1964

KAI = H. Donner and W. Röllig, *Kanaanäische und Aramäische Inschriften*, Wiesbaden 1962-1964

KTU = M. Dietrich, O. Loretz and J. Sanmartín, *Die keilalphabetischen Texte aus Ugarit*, Neukirchen-Vluyn 1976

PRU = J. Nougayrol et al., *Le palais royal d'Ugarit*, Vols. II-VI, Paris 1955-1970

Ugaritica 5 = J. Nougayrol et al., *Ugaritica V*, Paris 1968

בחינות לשון בפירוש ליחזקאל ולתרי-עשר שבמגילות העבריות מביזנטיון

כ"י האוניברסיטה העברית שמשפרו JNUL 4⁰ 577.7/1 הוא פירוש קדום ובלתי ידוע לספרי יחזקאל ותרי-עשר. מוצאו מן הגניזה הקהירית, ובמקורו היה כתוב על שתי מגילות קלף אשר קטע גדול מאחת מהן קנתה הספרייה הלאומית בשנת 1978. קטע זה, מטר וחצי אורכו, כתוב פנים ואחור כמגילה המתוארת בספר יחזקאל עצמו. הרקטו מכיל את הפירוש ליחזקאל לפרקים ה-יד, וצד זה עם תחילת הצד השני פוענח בידי ידידי פרופ' ישראל תא-שמע, שהעמידיני על קיומו של הקטע והמציא לי את העתקו הממוחשב. הוא גם זיהה הרבה מתופעות הלשון שיידונו להלן. הוורסו, שכתובתו פותחת מול הקצה העליון של הרקטו ובהמשך ישיר אליו, מכיל את סוף הפירוש ליחזקאל, החל בפרק לב, ואת תחילת הפירוש לתרי-עשר עד להושע ה, יג. חסרים אפוא פרגמנטים בראשו ובסופו.

חלק גדול מצד הוורסו דהוי, ויש מקומות שפרח מהם הטקסט כמעט כליל. למזלנו, מישוהו העתיק את הטקסט לפני כמה עשרות שנים, בהיותו במצב השתמרות טוב יותר, וגם העתק זה התגלגל לספרייה הלאומית, אם כי בדרך אחרת לגמרי, מטעם המפעל להצלת אוצרות הגולה שגזלו הנאצים, ועל כן לא זוהה עד שהפנה ד"ר שמחה עמנואל את תשומת לבנו אליו. המעתיק האלמוני לא השקיע מאמץ רב

* מאמר זה הוא נוסח מורחב של הרצאתי לפני מליאת האקדמיה ללשון העברית ביום י"א באדר ב' תשנ"ה. מבוא מפורט לכל ענייני המגילה יפורסם בנפרד, וכוונת התיאור כאן לשמש הקדמה נחוצה לסוגיות הלשון שהמאמר מיוחד להן. במובאות מן המגילות - השלמות של קיצורים תבואנה בסוגריים עגולים, השלמות מסבירה בסוגריים מרובעים והוספות של הסופר בסוגריים מזויים. אני מודה לפרופ' משה בראשר, נשיא האקדמיה, שהזמיני להרצות והעמיד לרשותי את העזרה הנחוצה ובעיקר את השימוש במאגר המידע של המילון ההיסטורי והרשות להיעזר במומחיותה של הגב' יהודית הופקינס, שבמיוחד לה תודתי נתונה. תודה לפרופ' דוד טנא שהזמיני למכון ללימודים מתקדמים לשנה זו, לתת-ניצב ד"ר יוסף אלמוג, ראש המחלקה לזיהוי פילי של משטרת ישראל, ולרב-פקד אבי אבולעפיא, ראש מעבדת מסמכים במחלקה זו, על הכנת צילומים על-סגוליים שהקלו את עבודת הפיענוח. לצורך מאמר זה נועצתי באריכות בחוקרים האלה: פרופ' שרגא אברמסון, פרופ' מלאכי בית אריה, פרופ' רוברט ברודי, גב' אסתר גולדנברג, ד"ר מרדכי גלצר, ד"ר עדה ירדני, פרופ' חיים סולוביצ'יק, ד"ר שמחה עמנואל, וביותר - פרופ' ישראל תא-שמע.

בפינוח הקטעים הדהויים וגם לא תמיד דיין, ובכל זאת יש להעתקו ערך ניכר. וברוך שמסר עולמו לשומרים.

מלבד הקטע הזה וזהו בעבר עוד שלושה קטעים ממגילות אלו באוסף הגניזה של אוניברסיטת קמברידג', שניים מהם (T-S 32.1, T-S K 25.288) בידי מר אמיתי שפיצר¹ ואחד (T-S F2[1].211) בידי ד"ר ניקולס דה-לנג'. הקטע של דה-לנג' קטן. בצדו האחד נמצא הפירוש לחלק מפרק טז של יחזקאל ובצדו האחר - לחלק מפרק ט של ספר הושע. צילומו של הקטע במכון לתצלומי כתבי-היד העבריים אינו קריא. אשר לשני הקטעים הגדולים - האחד מכיל את הפירוש ליחזקאל כ, כז - כח, ז; הוורסו מתחיל בסוף הושע ומכיל את הפירוש ליואל ולתחילת עמוס, וגם צילומו אינו קריא. הקטע השני מתחיל בחבקוק ב, ז ומסתיים בצפניה ב, ט, וצדו האחר מקיף את זכריה ט, י - יא. הקטע הזה שייך למגילה השנייה, שהסופר החל בה מפני שאורך המגילה הראשונה, כפי שתכננה מראש, לא הספיק לו לגמר מלאכתו. מר שפיצר פיענח חלקים גדולים מהקטעים שהעלה, וגם הוא הואיל לספק לי העתק ממוחשב, ושאבתי ממנו מקצת הדוגמות שלהלן.

מגילות אלו, שכיוון הכתיבה בהן מקביל לתפר, מכונות rotuli², ולדברי פרופ' מלאכי בית-אריה, תכונה זו מלמדת על זמן שלפני שנת אלף. לדברי ד"ר עדה ירדני, גם הכתב שייך למאה העשירית, אף שאין לשלול לחלוטין את המאה הי"א. אם כן, כתב-היד הוא מן הקדומים שבאוסף הספרייה הלאומית, והפירוש כולו הוא הפירוש העברי הקדום ביותר מארץ נוצרית שהוא על דרך הפשט. הטקסט מצטיין גם בהיקפו, וכעת הוא מחזיק כשלושה-עשר אלף מילה ויותר. המגילה מכילה תרגומי מילים רבות ליוונית וולגרית, באותיות עבריות מנוקדות, והן מלמדות על מוצאה הביזנטי. Rotuli הכתובים יוונית ולטינית שרדו מכמה מקומות באירופה, רבים מהם מוצאם מדרום איטליה³, שבתקופה ההיא הייתה אזור ביזנטי. ואולם כפי שנראה, קשרי הלשון משקפים דווקא את המציאות הלשונית בחלק המזרחי של אימפריה זו.

1. N. R. M. De Lange, "Two Genizah Fragments in Hebrew and Greek", ראה in *Interpreting the Hebrew Bible: Essays in Honor of E. I. J. Rosenthal*, eds. J. A. Emerton & S. C. Reif, Cambridge 1982, עמ' 64, הערה 4. לאחר מיכן ציין דה-לנג' אחד מקטעים אלו לפני בית-אריה, ובית-אריה רשמו בחיבורו *Hebrew Manuscripts of East and West*, London 1992, עמ' 107, הערה 31.
2. על התופעה הקודיקולוגית כולה ראה מרק בנגמן, "קטע קדום של אבות דרבי נתן מתוך מגילה", תרביץ נב (תשמ"ג), עמ' 203-202; B. Bischoff, *Latin Paleography: Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge 1990, עמ' 32-33; מ' בית-אריה (לעיל, הערה 1), עמ' 10-11, 107 ושם ביבליוגרפיה נוספת.
3. ראה בישוף (לעיל, הערה 2) והמאמר של וורפבין שהוזכר שם, עמ' 32, הערה 104, והספר של קבאלו שהוזכר בית-אריה (לעיל, הערה 1), עמ' 107, הערה 29.

הפירוש ליחזקאל מסתיים בסוף פרק לט⁴, ופתרונה של חידה זו, כפי שלימדני מר בנימין ריצ'לר, עולה מהפירוש ליחזקאל שחיבר רבי ישעיהו די טראני הזקן, שאף הוא סיים את פירושו במילים אלו: "מדות הבית וסדר הקרבנות ומשפט הכהנים האמורים כאן, אין אדם בעולם שיוכל לעמוד על אמיתתם. ואם הקדמונים שהיו סמוכים לנבואת יחזקאל ביקשו לגנוז [...] איך נעמוד אנחנו על אמיתת דבריו, עד אשר יזכינו הבורא לראות המעשים ואז נתבונן על דבריו". רבי ישעיהו די טראני, בעל 'תוספות רי"ד' לתלמוד, היה מגדולי חכמי התורה בביזנטיון בתחילת המאה השלוש-עשרה⁵.

בסוף הפירוש ליחזקאל, לפני תחילת הפירוש לתרי"עשר, מופיעות המילים: "חזק רעואל עבד" ואחריהן רווח קטן ועוד כמה אותיות מטושטשות, הנראות כ"ה: ". מילים אלו כתובות באותה השורה ובאותו הרצף עם גוף הטקסט ובאמצע עמוד המגילה, ועל כן מסתבר כי השם שייך למחבר ולא למעתיק⁶. ואכן, התייעוד הקדום ביותר לביטוי חזק בתפקיד של ברכה מסיימת סמוך אף הוא לשם מחבר, יהודי ביזנטי אף הוא, בן המאה השביעית: "קליר חזק"⁷. אולם במפתח של האנציקלופדיה יודאיקה החדשה לא נזכר אף יהודי אחד שנקרא בשם זה אחרי ספר טוביה הקדום. לשון המגילה מעורבת, והיא לשון מקרא, לשון חכמים ולשון יוון, הנקראת במגילה פעמיים "לשון רומי"⁸. במקרה אחד אנו מוצאים ללכת ולילך במשפט אחד: "ולא יניחוהו לילך במקום שהוא חפץ. כי כן דרך הארץ שאם יחפץ איש ללכת

4. מצד אחר, כל שברשותנו מפירוש רבנו חננאל לספר יחזקאל הוא החלק הפותח בפרק מ שהועתק בפני עצמו תחת הכותרת "פירוש מן המשכנה". ד"ר עמנואל ציין לפניי כי גם רש"י קרא לקטע זה בשם "משכנא דיחזקאל" בפירושו לתמורה כט ע"א, ד"ה "ממשקה" (במובחן מתאור המקדש בספר מלכים שהוא קורא אותו "משכנא דשלמה" ו"משכנא דמלכים" בפירושו ליחזקאל מ, יא, טז). לשימוש במונח משכנא במקום מקדשא בפרקים אלו ראה עזרא ז, טו ומסכת עירובין ב ע"ב.

5. ראה י' תא-שמע, "הרב ישעיהו די טראני הזקן וקשריו עם ביוזנטיון וארץ-ישראל", שלם ד (תשמ"ד), עמ' 385-394.

6. זאת דעת בית-אריה.

7. ראה עזרא פליישר, "עניינים קליריים", תרביץ מ (=ספר היובל, תשמ"א), עמ' 288, הערה 2; י' תא-שמע, "ברכת 'חזק' בסיום הקריאה ובחתימות הפיוט", תרביץ נו (תשמ"ח), עמ' 115-118.

8. בספרות חז"ל ובספר יוסיפון "לשון רומי" פירושה 'לטינית' ולא 'יוונית'. המעתק הסמנטי טבעי, מפני שמן האימפריה הרומית שרד רק החלק המזרחי, שבו הייתה השפה הרשמית יוונית. קושטא נקראה "רומי החדשה/השנייה" ביוונית, והביזנטים נקראו Πομαῖοι ביוונית, Hfom- בארמנית, Hrom- כהלוי, Rüm בערבית, בפרסית ובטורקית; ראה מנחם בן-ששון, יהודי סיציליה 825-1068, ירושלים תשנ"א, מפתח השמות והעניינים, עמ' 730, ערכים "רום", "רומי", "רומיים", "רומים"; Franz Babinger, "Rüm", *Encyclopaedia of Islam*; Avedis K. Sanjian, "Two Contemporary Armenian Elegies on the Fall of Constantinople,"

ממקומו לא יניחוהו"⁹. צורות לשון חכמים העולות במגילה ומוכרות לנו מכתבייד טובים הן, למשל: של- (חבור למילה שלאחריו), לכל שכן (=לא כל שכן), מיכן, רוצחנים, איברים, תניי, וודיי/בוודי, הירודוס.

נראה שהיוונית והעברית השפיעו זו על זו. בין הגלוסות היווניות יש מילים שאולות מן העברית: "אַבְטֹן טוֹנְאֹפְנִים" (=האופנים האלה)¹⁰; "הנשיא טוֹנְשִׁיא" (=הנשיא). מצד אחר, נמצא שימוש מוזר של וגם במקום גם, כגון יחזקאל ז, יג (ועוד בחיים חיתם): "כי ימותו בגולה וגם השנים [.] יהאיש אשר קנה. ואשר מכר. ולא יהיו בחיים שיבקש זה את זה". שם י, יד: "פני הכרוב כלומ' פני השור... ומיכן אתה למד כי וגם הכרובים [ש]עשה משה ש + במשכן והעמידם בארון [שורים היו]"¹¹. שם י, יז: "כי רוח החיה בהם באופנ(ים). כי הרוח שהיה נוהג [את] החיות הוא הרוח [ש]היה נוהג וגם האופנים". שם יב, ו (פניך תכסה): "וכשיקחהו מלך בבל ויוליכו בבבל וגם ארץ בבל לא יזכה שיראה כי נבוכדנצר) יעזור את עיניו בדרך". שם יד, ו: "שוכו והשיבו. שוכו את[ם] ביי והשיבו וגם אחרים עמכם". שם יד, י (כעוון הדורש): "כעוון הנביא) העוון הנביא יהיה, ה' כ' משמשין כמו שתאמר) והיה כעם ככה. ופתרון[נו] הכהן כן יתפרש וגם זה. הושע ד, ג: "ובחית השדה) ובעוף השמים) ובדגי הים [יה]יה בהם זה הדבר שיספו ויזכרו וגם כולם עם האדם". שימוש זה אולי משקף השפעה יוונית, שהרי שפה זו אינה מבחינה בין גם ובין וגם והיא משתמשת במילת החיבור και בשביל שניהם¹².

המגילה מגלה את מוצאה הביזנטי גם בדרך אחרת. כמעט כל תופעות הלשון המעניינות שזוהו בה נמצאות אצל מחברים ביוזניים אחרים בני זמנה, ולפעמים רק אצלם. אולם קשרים אלו מפנים אל חיבורים (קראיים) מאסיה הקטנה דווקא ולא אל חיבורים מדרום איטליה כספר יוסיפון, מגילת אחימעץ והפיוטים. כאשר בדקה הגב' Viator 1 (1970), 1453, עמ' 240, הערה 40; עמ' 248, הערה 84; עמ' 257, הערה 108

(תודתי לפרופ' תא-שמע שהפנה אותי אל המקור האחרון). בין התרגומים היווניים שיצאו לאור במאה הט"ז יש "איוב עם תרגום רומני" ו"משלי עם תרגום רומני", לפי הרשימות הביבליוגרפיות של המאה הי"ט. לעומת זאת, בעיני יהודי מצרים היהודים של מסטורא "שוכנים בארץ יין", ראה Jacob Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fātimid Caliphs*, II, London 1922, עמ' 93.

9. מפני חובות המס המוטלות על אנשי הקהילה. במגילה מתוארת מנוסתו הלילית, בחסות החשכה, של המבקש לעזוב את עירו. הסוגיות ההיסטוריות הקשורות במגילה תידונה במבוא הכללי.

10. הכוונה לאופני המרכבה. השווה את התרגום היווני-יהודי של אופני מכוונות המקדש, אצל דה-לנג' (לעיל, הערה 1), עמ' 82.

11. לעניינו של פירוש זה ולפירושה המעניין של פסוקים אחרים במגילה ראה במבוא הכללי למגילה, שידפס בעתיד.

12. תודתי לד"ר סיריל אסלנוב שהעירני על פרט זה. ד"ר אסלנוב עוסק בפיענוח היוונית במגילה ומאמרו יתפרסם בקרוב.

יהודית הופקנס מן האקדמיה ללשון העברית לפי בקשתי את התופעות שביקשתי במאגר הלשון הממוחשב של האקדמיה, נדהמנו להיווכח כי פעם אחר פעם שבו ועלו על הצג מקורות קראיים אלו. עם זה ראוי לזכור כי יש חוסר כמעט מוחלט בטקסטים לא-קראיים מאסיה הקטנה מתקופה קדומה זו¹³, ועל כן הקשר אל הענף הקראי מקרי, ואין כל סיבה להניח שרעואל היה קראי דווקא. עד כה לא מצאנו במגילה אף סימן אופייני אחד של קראות¹⁴. על כל פנים, המגילה מאפשרת לנו להפריד בין שתי שכבות של לשון הקראים - בין תכונות העברית המקומית ובין התכונות המשקפות את השפעת המהגרים מארצות ערב, בייחוד בתרגומים מן הערבית¹⁵.

מקומה של המגילה בגאוגרפיה הלשונית שלנו ובתולדותיה

מליצה

לבחינתנו הלשונית ניקח עתה לדוגמה את המילה מליצה, שמצאנוה במגילה פעמיים, במטבע הלשון הקבוע: "זה המשל אבל המליצה כך וכך". המילונים הנרפסים אינם עוזרים כאן. מילון בן-יהודה נותן שלוש הגדרות למליצה: (א) "דבור של חכמה, אמור במשל ודרך חידה" (שלוש דוגמות); (ב) "דבר אמור בסדר נאה" (תשעים ושלוש דוגמות); ג. "תרגום" (דוגמה אחת). אף הגדרה אחת מההגדרות האלה אינה מתאימה להקשר שלנו. ברם, נוכל להיעזר בעיקרון שקבע זאב בן-חיים¹⁶ בעניין היחס שבין פירוש מילה מקראית ובין שימושה שנתקבל בחיי היום-

13. יוצאת מכלל זה הכתובה ממסטורא על נהר מיאנדרוס משנת 1022; ראה מאן (לעיל, הערה 8), עמ' 94 ואילך; צילום אצל S. A. Birnbaum, *The Hebrew Scripts*, II, London 1954-1957, Pl. 288. על הרמיון הגדול בין כתב הכתובה ובין כתב המגילה עמדו ד"ר עדנה אנגל ומר אפרים ווסט, כל אחד בנפרד. ירדני מעירה שמבחינות מסוימות כתב הכתובה מפותח קצת יותר, אבל לא במידה מספיקה להוציא מכלל אפשרות ששניהם נכתבו בידי אותו הסופר בתקופות שונות בחייו. בית-אריה מסכים להערכה זו. יש גם דמיון ברור בדרך שנחתך הקלף ושורטט בשני המסמכים, ואין כאן המקום להיכנס לפירוט טכני. בשני המסמכים הכתיבה מקבילה לצד הקצר. בית-אריה מודיעני שאיננו מכיר כתובה אחרת בעלת תכונה זו. בתחום הלשון ניתן להשוות רק את המילים היווניות היחידות המופיעות בכתובה, וגם שם יש יסוד משותף. המילה סְקֻלִיָּאָה, 'שקים', המשמשת במגילה גלוסה למילה כסותיכִינָה (יח' יג, כ), מופיעה ביחיד בכתובה, שורה 21: סְקֻל. שני המסמכים דומים כל כך עד שמפתה להניח שהיו שייכים למשפחה אחת שהיגרה לקהיר ממסטורא.

14. לדברי ד"ר אהרן ממון, המתמחה בלשון הקראים, לשון המגילה שונה מאוד מוז של הקראים על אף קווי הרמיון שיידונו להלן. גם על פי שיקולים אחרים אין מסתבר כי המגילה נכתבה בחוג קראי. נושא זה יידון אף הוא במבוא הכללי.

15. וראה להלן, הערה 59.

16. ראה ז' בן-חיים, "השורש ערב - הכלול בו והנלווה עמו", לשוננו מד (תש"ס), עמ' 88-89.

יום. ברור ששימוש המילה במגילה משקף פירוש מסוים של הביטוי "להבין משל ומליצה" במשלי א, ו - פירוש שלפיו המליצה היא פתרונו של המשל, הווה אומר: הנמשל. להלן דוגמות מן המילון ההיסטורי לשימוש דומה אצל מחברים קראיים בני המאה העשירית: "וכל זה כפשוטו [...] אך מליצת העניין הזה [...]";¹⁷ "החידה בזכרון ועוזבים את המליצה והפתרון"¹⁸. טוביה בן משה, ראש הקהילה הקראית בקושטא במאה הי"א, כבר מדבר על מליצה של פסוק שאין בו משל כלל אלא בעיה תאולוגית: "ואינו יפה שיתן לנו ממון אם ידע כי אנחנו נשחת בו [...] ויחייב שנתן מליצה בפסוק 'ישמן ישורון ויבעט' [...] והמליצה בזה הפסוק עם [=על] ב' פנים" (תרגום "מחכימת פתי"¹⁹). התפיסה המונחת ביסוד שימושו של רעואל היא שהמשל איננו קל להבנה, שהרי כפי שאומר רד"ק, "יש בו [...] דברים סתומים"²⁰, ועל כן הוא זקוק לפתרון. ואכן, בפירושו לביטוי "ממשל משלים" ביחזקאל כא, ה, רעואל אומר: "מיתולוגוש, כל הנבואות שהוא אומר (ר) כולן במשלות הן ואין אנו יודעים מה ידבר".

שימוש זה אינו מתועד לפני המאה העשירית, אבל הפרשנות שצמח ממנה קדומה בהרבה. כבר במאה השנייה לפני הספירה תרגם נכדו של בן סירא את המילה מליצה שבבן סירא מז, יז במילה היוונית ἐμπειρία. אחר כך תורגמה כך גם המילה מליצה שבמשלי א, ו בידי תאודוטיון ועקילס הגר, ובעקבותיהם תרגם הירונימוס interpretatio. תרגום זה מקשר את מליצה עם מליץ שבבראשית מב, כג, המתורגם ἐμπειρίας בתרגום השבעים, ואולם אין זכר לקשר פרשני זה בתרגום השבעים עצמו, לא בפשיטתא ולא בתרגומים למשלי ולחבקוק, וגם אין זה הפירוש המונח ביסוד שימושם של חז"ל בתחילת שיר השירים רבא²¹. לפי מקורות אלו, מליצה קרובה במשמעותה אל משל ואל חידה. הפירוש 'פתרון' מופיע בתקופה הקדומה אך ורק בתרגומים שנועדו ליהודים דוברי יוונית אחרי תרגום השבעים, והשימוש שצמח מן הפירוש הזה מופיע במאה העשירית בעברית של יהודים דוברי יוונית. ושמא אין דבר זה מקרה.

לפני שבעים שנה ניסה דויד בלונדהיים²² להוכיח שתרגומי המקרא שחוברו בידי

17. אברהם מרמורשטיין, "דרשות דניאל אלקומסי", ציון ג (סדרה ישנה, תרפ"ט), עמ' 36. לדעת מאן, הייחוס לאלקומסי מוטעה. ראה J. Mann, *Texts and Studies*, Philadelphia 1935, II, עמ' 18.

18. מאמר לחכם קראי בהרחקת הגשמות, גנזי שכטר, ב, תרפ"ט, עמ' 499.

19. מקור זה, כמו רוב המקורות הקראיים המצוטטים במאמר הזה, עדיין לא יצא לאור והוא מצוטט כאן על פי המילון ההיסטורי.

20. מכלול, ערך "משל".

21. שם פתגם עממי בארמית מובא כדוגמה למליצה.

22. ראה D. S. Blondheim, "Échos du judéo-hellénisme", *REJ* LXXVIII (1924), עמ' 14-1.

יהודים דוברי יוונית בימי הביניים משקפים מסורת על-פה המבוססת על תרגומים קדומים, ובעיקר על עקילס. ואכן, הצטברות של תרגומים שהם אופייניים לעקילס מצא בזמן האחרון ניקולס דה-לנג' בגלוסר מקראי ביוונית יהודית שגילה שפיצר בגניזה.²³ אפשר אפוא ששימושם של רעואל והקראים בני זמנו מבוסס על תרגומו של עקילס ובסופו של דבר, על נכדו של בן סירא.

מן המילון ההיסטורי העלינו דוגמה למליצה ממדרש שוחר טוב (כד, ב): "הרי כתבנו המשל נכתוב המליצה". המובאה הזאת דומה לנוסחה שראינו בפירוש רעואל: "זה המשל אבל המליצה..." ולכאורה היה אפשר להסיק שהיא הדוגמה הקדומה ביותר לשימוש שלנו, אך לא היא. נוסח זה נמצא רק בכתב-היד האשכנזיים של המדרש²⁴. אם כן, לפנינו אחת התוספות האשכנזיות המרובות המצויות בכתב-יד אלו²⁵. אפשר שנוסחה זו, כחברותיה בכתב-יד אלו, הגיעה לאשכנז מביזנטיון דרך איטליה, והלוא זה נתיב היווצרותה של יהדות אשכנז מראשיתה. נוסף על המסלול הזה הגיע שימוש פרשני זה לאירופה גם בדרך ארצות האסלאם. בפירוש דניאל אלקומסי לחבקוק ב, ו: "ומליצה היא פתרון המשל"; בפירוש רס"ג למשלי א, ו: "מליצה והי אלפטנה לתאויל אלאמת'אל" = והיא הבנת ביאור המשלים²⁶. ובתרגום יפת בן עלי למשלי א, ו: "משל ומליצה = אלמת'אל ואלתרג'מה"²⁷. אין לדעת אם מפרשים אלו, שחיו במאות התשיעית והעשירית, שאבו ממסורת קדומה²⁸ או שיערו כן מסברה. מכל מקום, מר' סעדיה גאון עבר הפירוש למחברת מנחם ולספר השורשים של רבי יונה אבן ג'נאח. לדברי מנחם, ערך "לץ": "כי המליץ בינותם, להבין משל ומליצה לשון פשר ופתרון המה", ולדברי אבן ג'נאח, ערך "לץ": "להבין משל ומליצה תפסירהא עבארה וביאן" = פירושו

23. N. R. M. De Lange, "Some New Fragments of Aquila on Malachi and Job?", VT XXX (1980) עמ' 291-294.

24. פרמה דה-רוסי 1232 (1366; מאה י"ד-ט"ו) וקמברידג' כ"י אור' 786, חלק 4 (מאה י"ד). התוספת חסרה בחמישה-עשר כתב-יד אחרים - ספרדיים, פרסיים ותימניים. תודתי למר מרדכי סילברשטיין על המידע הזה.

25. ראה י' תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ג, עמ' 143, הערה 5.
26. כך במהדורות קאפח. הגרסה במהדורות דרנבורג, עמ' 14, היא "מליצה לתאויל אלאמת'אל". ברם המילה פטנה מתרגמת מליצה בתפסיר משלי שם, באגרון ובכתאב אלאפאט' של דויד אלפאסי; ראה מהדורת אלוני לאגרון, עמ' 276. הדוגמות למליצה שרס"ג נתן בפירוש משלי הן פתרון החלומות בידי יוסף, המדיני (שופטים ז) ודניאל. במילים אחרות, "את מספר החלום ואת שברו" בשופטים ז, טו, שווה ל"משל ומליצה" במשלי א, ו. בבראשית מ רמא במקום שברו בא פתורו.

27. כ"י בריטיש מוזיאום 292 (אור' 2402).

28. על הפירושים המשותפים לתפסיר רס"ג ולתרגומים היווניים ראה D. S. Blondheim, *Les Parlers judéo-romans et la Vetus Latina*, Paris 1925, עמ' 140-141. תודתי לפרופ' רב ספטימוס שהפנה את תשומת לבי לדין זה.

פתרון וביאור. פירוש זה עולה גם מן השימוש של מנחם במליצה בכתיבה שלו: "ומלמד מליצתה ומבלעדיהם לא יקום פתרון"; "להורות פני המלה כפי מליצתה"²⁹. באמצע המאה ה"ב הביאו עמם פליטים מספרד את השימוש הזה לאירופה הנוצרית. שלמה אבן פרחון במחברת הערוך, שאת חיבורה סיים באיטליה, מגדיר מליצה (ערך "לרץ") "ביאור ופירוש"³⁰. בפירוש משה קמחי כותב: "והמליצה [...] לשון באור דבר, ופרוש הענין"³¹, וגם אביו, יוסף, פירש כך³². יהודה אבן תבון מתפלל: "עזרני אל נתן חכמה במליצת ספר הרקמה"³³, ונכדו משה וגם גיסו של משה, יעקב אנטולי, קוראים בשם "ספר המליצה" את ספרו של אריסטו *Περὶ ἑρμηνείας*³⁴. ובכך חזרנו לנכד-המתרגם ההלניסטי, שגם הוא זיהה מליצה עם *ἑρμηνεία*. אגב, השם "ספר מליצה" בפיו של רבי שם טוב פליקרא מציין ספר אחר של אריסטו, 'ספר הרטוריקה'³⁵. תרגום זה משקף, כמובן, פירוש אחר למשלי א, ו. עוד לפני המאה ה"ב הסתנן השימוש במליצה למשמעות 'פתרון' מן המערב לאירופה הנוצרית עד צרפת, עם מחברת מנחם יחד. להלן כמה דוגמות לשימוש זה מפירושו של רש"י לאיוב: "והשכים בבקר והעלה", מליצתו שהיה משכים ומעלה עולות" (א, ה); "והלילה אמר" [...] ומליצתו אמר האומר" (ג, ג); "האל יעות משפט", ה"א נקוד פתח ומליצתו לשון תימה" (ח, ג); "הראשון אדם תולד" [...] ומליצתו הראשון לאדם הנוצר מארמה נולדת" (טו, ז); "ולא יטה", לא ינטה מליצתו כמו ויטו אחרי הבצע שפי' וינטו הם עצמם" (טו, כט). ובפירושו למשלי: "זו היא המליצה אבל המשל [...]" (יט, טו); "הרי מליצתו והמשל [...]" (כו, כז). בדוגמות אלו מפירוש רש"י למשלי וגם בדוגמות אחרות מפירושו לספר זה (א, ו; לא, יג) יש שינוי דק, שאיננו נזכר במחקר היחיד על הנושא הזה³⁷. נתבונן בפירושו למשלי יט, טו: "זו היא המליצה, אבל המשל [...]", ולפרק לא, א: "זו המליצה שפירשתי, אבל לפי המשל [...]" במבט ראשון, זו בדיוק נוסחתו של רעואל, אך

29. יצחק מאהרשען, "פרפראות משולחנו של רש"י", אוצר החיים יג (תרצ"ז), עמ' 78.

30. דוגמה זו והדוגמה הבאה הביאן מאהרשען, שם.

31. אפרים תלמי, פירושים לספר משלי לבית קמחי, ירושלים תשנ"א, עמ' 159.

32. שם, עמ' 4, 6, 29, 114.

33. סוף ההקדמה לתרגום ספר הרקמה.

34. ראה הקדמתו של אנטולי לתרגום *Περὶ ἑρμηνείας* בכ"י פריז 928, דף 33א: "ספר המליצה והוא ספר פיר ארמיניאס". תודתי לפרופ' משה אידל שהפנה את תשומת לבי למקור זה. וראה תרגום מילות ההיגיון לרמב"ם, ב-*PAAR* 8 (תרצ"ח), פרק י, עמ' מו, שורה 15.

35. ראה בספר ראשית חכמה, מהדורת מאריטץ דוד, ברלין תרס"ב, עמ' 38: "זוה הספר נקרא ספר המליצה ובלשון יון רטוריקי", והשווה שם, עמ' 37: "זוה הספר נקרא ספר הביאור והוא בלשון יון בארי ארמיניאס".

36. מאהרשען (לעיל, הערה 29), שם, עמ' 77-78.

37. שם, עמ' 78.

אצל רעואל הסדר הפוך: "זה המשל, אבל המליצה [...]". ניגוד דומה עולה מהשוואת פירושו של רש"י למשלי כז, כו - "הרי מליצתו, והמשל [...]", עם הנוסחה בכתב־היד האשכנזיים הנ"ל של מדרש שוחר טוב: "הרי כתבנו המשל נכתוב המליצה". מה שרעואל והאשכנזים קוראים "משל" - רש"י במשלי קורא "מליצה", ולהפך. רש"י עדיין מקבל את התפיסה הכללית שמשל ומליצה אינם מכוונים לכמה סוגים של דיבור אלא לכמה רבדים של מטפורה³⁸, אבל כנראה, הוא סבור שהמילה מליצה איננה שם הפעולה של מליץ, במשקל מריבה, אלא שם הפעולה של "מה נמלצו לחכי אמרתך" (תה' קיט, קג), במשקל אכילה. ואכן, רש"י משתמש בשורש מל"ץ כבנדרף אל טע"ם בפירושו לשמות ז, ב. שם הוא כותב "ואהרן אחיך ימליצנו ויטעימנו באוני פרעה".

שימושו של רש"י במשלי השפיע על מחברים מצרפת ומפרובנס. ב"ספר המשכיל" של שלמה שמחה בר אליעזר מטרויש מצאנו: "ולהעמיד כל דבריו תחילה במליצה קיימת, ואחר המליצה - בכל מיני משל [...]"³⁹. בפרובנס אפשר להבחין במאבק בין השימוש הקדום ובין השימוש החדש בתוך משפחה אחת, אצל שני אחים מפורסמים: משה ודוד קמחי. ר' משה קמחי כותב בפירושו למשלי (ט, א): "וכל זה הענין דרך משל והמליצה יש לפרש [...]", ואילו אחיו הצעיר, רד"ק, אומר: "הכל הוא ענין המליצה [...] אבל המשל [...] " (יח' טז, טו); "הנה פירשנו ענין המליצה ועתה נפרש ענין המשל" (יח' טז, ד); "ונפרש תחילה המליצה ואחר כך נפרש המשל" (יש' כח, כד); "והמליצה היא סיפור הדברים ככתבם" (מש' א, ו)⁴⁰. החוקרים לא שמו לבם להבדל הגדול הזה שבין שני האחים⁴¹.

מעניין הדבר שחידושו של רש"י איננו משתקף בכתב־היד האשכנזיים של מדרש שוחר טוב. האם זה עניין של גאוגרפיה או עניין של כרונולוגיה ושמא שניהם? עוד יש לציין ששני השימושים, גם של רעואל וגם של רש"י במשלי, אינם מתועדים היטב אחרי המאה הי"ג. האם זו תוצאת הבלבול הטרכניולוגי שגרם חידושו של רש"י? יש לקוות שבעתיד יספק המילון ההיסטורי תשובות לשאלות האלה.

38. לפי הניסוח של שרה קמין: "שני מישורי משמעות של הכתוב"; ראה ש' קמין, "דוגמא בפירוש רש"י לשיר השירים", בין יהודים לנוצרים בפרשנות המקרא, ירושלים תשנ"ב, עמ' 17, הערה 11. נראה שקמין סברה שרש"י הוא הפרשן הראשון שהחיל על משלי א, ו את "התפיסה הדיכוטומית של המילולי כנגד המרומז".

39. ראה י' תא-שמע, "ספר המשכיל, חיבור יהודי-צרפתי בלתי ידוע מן המאה הי"ג", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל כ (תשמ"ג), עמ' 422, הערה 16.

40. לדין נרחב במונח הזה בפירושו של רד"ק ראה Mordechai Z. Cohen, *Radak's Contribution to the Tradition of Figurative Biblical Exegesis*, עבודת דוקטור בישיבה יוניברסיטי, 1994, עמ' 84-103.

41. מאהרשען (לעיל, הערה 29), עמ' 78; תלמג' (לעיל, הערה 31), עמ' 443.

בטוב

שימוש לשוני אחר של רעואל הוא בטוב במשמעות 'באופן יפה, היטב', למשל "מיכן למדם בטוב היאך היו" (יח' י, ח)⁴² וכן "להכין אותה ולתקנה בטוב" (יח' כא, לג). עד כה מצאתי רק דוגמה אחת קדומה יותר, במסכת סופרים: "אם יודע הוא לתרגמו, מוטב; ואם לאו, נותנו למי שיודע לתרגמו בטוב"⁴³. אולם אילן כתב־היד של מסכת זו טרם נחקר, ואין לדעת איזו מסורת משתקפת בכתב־היד שריכוז מיכאל היגער, שכמעט כולם מאירופה. להלן אחדות מן הדוגמות הרבות לשימוש מיוחד זה הנמצאות בספרות הקראית הביזנטית במאה הי"א. בתרגום בראשית רבה לישועה בן יהודה: "יודעים אותה בטוב"; "נראה בטוב ואינו נסתר". ובתרגום "ספר המצוות" ללוי בן יפת: "הסתכל בו בטוב"; "לא למדו בטוב"; "ולא ביאר הדבור יפה בטוב"; "תשבור הפסוק בטוב"; "יכבסו אותם בטוב"; "לא ראה בטוב"; "כבר ראיתי בטוב ובאמת"; "ישפטו על נפשם באמת וישתכלו בטוב".

אשר לבי"ת של בטוב, אין זה שימוש שגרתי במילת יחס ליצירת תיאור אופן כגון בביטוי באמת, שהרי באמת הוא צירוף של מילת יחס עם שם עצם, ואילו בטוב הוא צירוף של מילת יחס עם תואר⁴⁴. אפשר לבאר את החידוש הזה על סמך שתיים מן הדוגמות שנזכרו לעיל מתוך תרגום "ספר המצוות" ללוי בן יפת: "כבר ראיתי בטוב ובאמת"; "ישפטו על נפשם באמת וישתכלו בטוב". נראה שיש דגם מקראי לצירוף בטוב ובאמת, כנאמר ביהושע כד, יד: "ועבדו אותו בתמים ובאמת"; והשווה גם "באמת ובתמים" בשופטים ט, טז, יט⁴⁵. ואכן, חזרתי לספר המצוות ומצאתי גם "לעבדו בתמים ובאמת"⁴⁶ - הדגם המקראי המשוער ממש.

הצירוף המקראי בתמים הוא עצמו קשה. במקרא המילה בתמים מופיעה ארבע פעמים, בשלוש מהן היא מחוברת עם באמת. תפוצה זו רומזת שצירוף מזור זה של מילת יחס עם תואר הוא תוצאת התופעה שאבן ג'נאח, במבואו לספר הרקמה, קורא "השוות המלות וזיווגם".

אחת הדוגמות לביטוי בטוב בפירוש רעואל נראית מזורה במבט ראשון, והיא "בטוב אתם עושים" (יח' יג, י). משפט זה נאמר מתוך ניגוד ל"רע אתם עושים", הכתוב שתי שורות למעלה מזה, ואף על פי כן מסתבר שאין בטוב מושא אלא תיאור אופן, כמו בדגם המקראי שלו "אם באמת ובתמים עשיתם".

לא מצאתי דוגמות לבטוב במאה הי"א ובתחילת הי"ב. במחשב של אוניברסיטת

42. השווה הערה 61 להלן.

43. מיכאל היגער, מסכת סופרים, ניו יורק תרצ"ז, עמ' 316.

44. יש במקרא דוגמות של בטוב שהן צירוף של מילת יחס עם שם עצם, למשל "נפשו בטוב תלין" (תה' כה, יג) ו"ביום טובה היה בטוב (קה' ז, יד), אבל אין פירושן 'היטב'.

45. תודתי לד"ר אהרן ממן על הערה זו.

46. השווה גם "ועובדים אותו בתמים ובאמת" בתרגום "מחכימת פתי" (ראה לעיל, הערה 19).

בר־אילן ובספרייה התורנית הממוחשבת אין היא מופיעה בתשובות רבנו גרשום או בפירושי המקרא והתלמוד של רש"י ורשב"ם. לפי גרסה אחת, היא נקריית בתשובת רש"י לתלמידו רבי שמעיה⁴⁷, אבל יש לגרוס שם בטיב⁴⁸. בדומה לכך יש לתקן פעם אחת בתשובות ר"י אבן מיגאש ופעם אחת בפירוש לדברי הימים המיוחס לרש"י⁴⁹. דוגמה אחרת בפירוש לדברי הימים המיוחס לרש"י⁵⁰ וכן דוגמות אחדות ב"מדרש עשרת הדברות"⁵¹ וב"אלפא־ביתא דבן סירא"⁵² הן תוספות מאוחרות, המופיעות במקצת כתב־היד בלבד.

במאה הי"ב נמצא השימוש בצרפת⁵³ ובפרובנס⁵⁴, אבל מקומו העיקרי היה באשכנז. התייעוד שם מתחיל באמצע המאה הי"ב, בשאלה ששלח רבי יצחק מרינשבורק לרבנו תם. מופיע בה הביטוי בא בטוב בהוראה מקבילה לאתי שפיר⁵⁵.

47. שו"ת רש"י, סימן קנה, ד"ה "תשובת רש"י": "נראה שלא נחשדו הנוצרים לנסך יין ואינם יודעין בטוב לנסך כלל".

48. שים לב לסתירה בין בטוב ובין כלל בטקסט המקובל. אחי, פרופ' מרדכי שטיינר, הציע לגרוס "ואינם יודעין בטיב נסוך כלל", ומפי פרופ' חיים סולוביצ'יק למדתי שאת התיקון הזה מאשר עד נאמן. השווה ספר ראבי"ה, מהדורת דוד דבליצקי, בני־ברק תשל"ו, עמ' יד, הערה 16. יש לציין שתשובה זו של רש"י ידועה רק ממבואה בתוך תשובה של ר' שמריה ב"ר מרדכי שיש בה שיבוש שני דומה: "וההיא רבייתא פר"ש שהייתה קטנה, אבל אם הייתה גדולה הוזה ידענא בטוב ניסוך אסור"; שם, עמ' יג. הקטע שבפירוש רש"י שר' שמריה רומז אליי מנוסח בדפוסים שלנו כך: "ודוקא רבייתא דאינה יודעת בטיב ניסוך" (עבודה זרה ע ע"ב, ד"ה "אימר מגבה").

49. שו"ת הר"י מיגאש, סימן עב, ד"ה "תשובה אם": "אלא שאינו יודע בטוב משא ומתן"; רש"י דה"א כז, ל: "הישמעאלי - היודע בטוב עסקן של גמלים".

50. רש"י דה"ב כד, ה: "ואתם תמהרו לדבר ולא מהרו הלוים מפורש בטוב במלכים שאמר המלך יקחו להם הכהנים איש מאת מכרו ויתעצלו בדבר". המילה בטוב חסרה בכ"י פריס 164, שנכתב באשכנז בשנת 1250.

51. אהרן יעללינצק, בית המדרש ירושלים תפרח"י (1938), עמ' 78: "יודע אני בטוב לקרות". המילה בטוב חסרה בכ"י אוקספורד בדלי 1466, דף 309, הכתובה באשכנז במאה הי"ג, בכ"י וטיקן 10/285 ובכ"י מוסקבה, גינצבורג 1063, דף 117א, וכן בדפוס וירונה ת"ז. בדומה לכך "עשה עמלך בטוב שאדם לעמל יולד" רשום במילון ההיסטורי רק על פי כמה מהעדים. אין היא נמצאת בשלושת כתב־היד העיקריים של מדרש עשרת הדיברות שנשאבו מהם רוב הערכים.

52. אוצר המדרשים (אייזנשטיין), עמוד לה, ד"ה "(א)" בתחלה אמר: "ותראני גן עדן בטוב עד שאסתכל בחדריו מן השער". קטע זה חסר במהדורה הביקורתית. ראה עלי יסיף, סיפורי בן סירא בימי הביניים, ירושלים תשמ"ה.

53. תוספות רבנו יהודה שירליאון על מסכת ברכות, מהדורת ניסן זק"ש, ירושלים תשכ"ט, עמ' שמו, ד"ה "וכן (המשך)": "שחושבן בטוב דברי נחמות". תודתי לפרופ' סולוביצ'יק שהפנה אותי למקור זה. עוד דוגמה נמצאת בשו"ת מהר"ח אור זרוע, סימן י, ד"ה "וחלב שחלבו": "אם לא יכסנו בטוב".

54. שו"ת הראב"ד, סימן כח, ד"ה "השיב הרב": "וכבר הוא מפורש אצלנו בטוב בלא קושיא".

55. ספר הישר, חלק התשובות, סימן פא, ד"ה "רבי אלופי": "ואם היה ברשות הרב שלא לגרוס שנגמר דינן אלא שנתערב בשורים אחרים, היה בא בטוב". דוגמה זו מאשרת הצעה של אחי שבטוב היא המקבילה העברית לשפיר, המופיעה בתוספות אלפי פעמים.

השימוש האשכנזי נראה זהה לשימוש הקדום, ואולם יש שינויים דקים בתחביר ובסמנטיקה. לפעמים בעלי התוספות משווים לביטוי משמעות חדשה של 'כלי ספק', למשל בשו"ת בעלי התוספות, סימן קלג, ד"ה ו"בנדון זה": "כבר ההרגל פשוט כשמראין הטבעת שאומרים הוא שוה בטוב פרוטה"; תוספות ברכות יד ע"א, ד"ה ימים שהיחיד: "מברכים בטוב על מנהגא"; תוספות בבא בתרא קסב ע"א, ד"ה "לפי שאין": "למדן בטוב משיטה אחרונה". אפשר שמשמעות חדשה זו נוצרה בהשפעת הגרמנית הבינונית העילית, שמתועדת בה wol במובן ohne zweifel.⁵⁶

נראה שבאשכנזי חל גם שינוי במקומה של המילה בטוב כשהיא מתארת מקור (אחרי ידע או יכול). בדוגמה שכבר הבאנו ממסכת סופרים המילה בטוב באה אחרי צורת המקור שהיא מתארת: "למי שיודע לתרגמו בטוב". את הסדר הזה אפשר למצוא גם באשכנזי, אבל יש שם נטייה לשים בטוב לפני המקור, למשל בשו"ת מהר"ח אור זרוע, סימן קכא, ד"ה "מעשה בא": "יכול בטוב למכור" (פעמיים); שו"ת מהר"ם מרוטנברג, חלק ד (דפוס פראג), סימן תלה: "יכול בטוב לחזור ולטעון". תוספות בבא בתרא קסז ע"א, ד"ה "ומשוי ליה": "יכול בטוב לפרש דאיסתרא בציר מזווא". כ"י בודלי 1466 (המאה הי"ג), ד"ה "מעשה בחסיד": "והיה יודע בטוב להבין לשון בהמות ועופות וחיות וכל לשונות שבעולם"⁵⁷. בגרמנית הבינונית העילית מקומו של wol גם הוא לפני המקור (למשל ich kan wol, ich kan daz harte wol bewarn; trinken)⁵⁸, ואפשר שגם את החידוש הזה יש לזקוף להשפעתה.

חידוש תחבירי אחר, שכנראה גם הוא אשכנזי, הוא ערך היתרון יותר בטוב, המתועד במאה הי"ג, למשל בשו"ת מהר"ח אור זרוע, סימן רכט, ד"ה "ששאלת על": "וראובן ברח לו חוץ לעיר על מבצר כי אמר לא אפול בידם ולשם אתפשר יותר בטוב מכאן"; שו"ת מהר"ם מרוטנברג, חלק ד (דפוס פראג), סימן קד: "וכך גוף העני יכול לשמור כמו גוף העשיר ואדרבא יותר בטוב". מאלף להשוות את שימושם של החכמים האשכנזיים עם שימושם של חכם ביזנטי, רבי ישעיהו די טראני. פעם אחת הוא אומר: "לפי' רש"י יבא בטוב", ביטוי שראינו אצל ר"י מרינשבורק, אך באותה תשובה, בדברו בערך היתרון, שינה די-טראני ואמר: "לפי' רש"י תבוא הסוגיא יותר טובה" (שו"ת הרי"ד, סימן צב, ד"ה "יורנו רבותי"). במקום תיאור האופן הוא משתמש בשם תואר. בתשובה אחרת (סימן לה, ד"ה "מה שכתבת") יש חלופה אחרת ליותר בטוב: "נ"ל שאין לך אשה מגורשת בעולם כדת משה וישראל יותר טוב ממנה".

56. G. F. Benecke, W. Müller & F. Zarncke, *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*, ראה Leipzig 1854-1866, III, עמ' 798.

57. ראה REJ 33 (1986) "Un recueil de contes juifs inédits", Israel Levi, עמ' 242.

58. ראה Wilhelm Müller, *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*, Leipzig 1854, I, s.v. kinne, עמ' 806 א-ב.

עוד שלושה ביטויים מן המגילה מצויים גם הם אצל קראי ביזנטין:
 א. יצא מן במשמעות 'נזור מן'. פירוש ליחזקאל ז, ו: "קץ קץ יצאו <כולם>
 מלשון קציצה". שם יג, י: "חיץ יצא מלשון מחיצה". שם כא, לו: "בוערים. יצא
 מלשון ובערת הרע". ובפירוש לחבקוק ג, ו: "יותר גוים יצא מלשון לנתר בהם".
 ובתרגום ספר המצוות ללוי בן יפת: "כי מלת קציר תצא מלשון כריתה".
 ב. צורך על במקום צורך ל-. במגילה, בפירוש לזכריה יא, ט: "לא היה לי חפץ
 לרעות אותם עוד [...] [לא היה לי צורך על המקלות". ואצל טוביה בן משה,
 בתרגום ספר נעימות: "עשיר מן עשייתו [...] יע' כי אין לו צורך עליו".
 ג. יוכל במקום יכול. בפירוש ליחזקאל ח, יז: "ולא היה יוכל [הנ]ביא לדבר אל היכל
 יי". טוביה בן משה, תרגום "ספר נעימות": "היותנו יוכלים".
 שניים מן הביטויים האלה כבר עלו בעבר במחקר העברית של הקראים⁵⁹, ובמילון
 ההיסטורי כולם מתועדים בלשון קראים בלבד, אבל יש לזכור שעדיין לא הושלמה
 הקלדת ספרות הגאונים.

מילים נדירות המופיעות במגילה

סדרן

אציג עכשיו בקיצור שלוש מילים מהמגילה שהן נדירות, לפחות בימי הביניים.
 הראשונה היא המילה סדרן. המונח הזה מופיע בספרות חז"ל במקומות האלה:
 ירושלמי הוריות פ"ג ה"ה (מח ע"ג): "הסדרן קודם לפילפלן". מדרש שוחר טוב
 לתהלים פז, ה: "חמי סדרן טב מייתי ליה חמי תנאי טב מייתי ליה". פסחים קה ע"ב:
 "גמרנא וסדרנא אנא" (רש"י: "מסדר שמועות")⁶⁰.

רעואל משתמש במילה במשמעות דומה, אלא שהוא מחיל אותה על עורך ספר
 יחזקאל. לפי פירושו ליחזקאל ח, ה הסדרן מספק לקורא ידיעות שהוא זקוק להן
 במקום אחד על פי פסוקים המופיעים במקום אחר: "סמל הקנ(אה) הזה בביאה. מן
 זה למד אותו הסדרן ואמר לו למעלה"⁶¹. זאת אומרת שמשפט הזיקה "אשר שם מושב
 סמל הקנאה המקנה" ביחזקאל ח, ג הוא תוספת של הסדרן על פי ח, ה.

59. ראה אהרן ממן, העברית של טוביה בן משה הקראי, עבודת גמר באוניברסיטה העברית, תשל"ט, עמ' 27, 165; Simon Hopkins, "Arabic Elements in the Hebrew of the Byzantine Karaites", in *Genizah Research After Ninety Years. The Case of* *Judaean-Arabic*, eds. Joshua Blau & Stefan C. Reif, Cambridge 1992, עמ' 94.
 עכשיו, משנמצאה צורת הבינוני יוכל במגילה זו, שאין בה השפעה ערבית, קשה לקבל את
 הנחתו של סיימן הופקינס שצורה זו היא חיקוי ל-qādir בערבית.

60. ראה בן-ציון גרוס, המשקלים פעלון ופעלן במקרא ובלשון חכמים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 67.

61. השווה את הפירוש ליחזקאל י, ח: "וירא ונראה לכרובים תב(נית) יד אדם [תח]ת כנפיהם)
 מיכן למדם בטוב היאך היו ואמרם למעלה". גם כאן הנושא הוא הסדרן.

בפירושו ליחזקאל לה, ו, לסדרן תפקיד מפתיע יותר - ליצור פסוק על ידי הרכבת גרסאות שונות זו מזו שעמדו לפניו בטופסי מקרא אחדים: "ב' ספרים [מ]צא הסדרן. אחד היה כתוב 'לכן חי אני כי לדם אע(שך) ודם ירדפך)', ובספר האחר [ה]יה כתוב) 'לכן חי אני נאם ייי אלים אם לא דם שנא(ת) ודם ירדפך'".⁶²

לפי המילונים הקיימים, אין המילה הזאת מתועדת בעברית של ימי הביניים, אבל בכ"י מינכן 5 משנת 1233, בתוך פירוש לספר דברי הימים המיוחס לרבי יוסף קרא (אך אינו שלו)⁶³, היא מופיעה פעמים רבות ומשמשת כינוי לעזרא הסופר. למשל, על הפסוק "וכל ישראל התייחסו והינם על ספר מלכי ישראל" (דה"א ט, א) כתב המפרש: "זה דברי הסדרן שלא תתמה על זה שלא כתב יחס של שבטים כל צורכו [...] וכו'. ושם אף שם בפי הסדרן מילים: 'ואני הסדרן הייתי עמהם בגולה ומצאתי קצת מן היחס שלהם בג' ספרים ולא היו דומין זה לזה ומה שיכולתי לחבר זה אל זה כתבתי כן בספר זה ומה שלא יכולתי לחבר כתבתי בספרי בעזרא". שימוש דומה מובא להלן מן הפירוש לדברי הימים המיוחס לתלמידי רב סעדיה גאון.

קל לראות מה הפריע לרעואל בפסוק השני. ראשית, יש בו חזרה על הצירוף ודם ירדפך. שנית, יש בו שתי מילות חיבור המשמשות בשבועות - כי ואם - מילה אחת כנגד כל היקרות של ודם ירדפך. כדי לפתור את הבעיה, הניח רעואל מצב הדומה לזה המתואר בירושלמי תענית, פ"ד ה"ב [סח ע"א]: "שלושה ספרים מצאו בעזרה באחד מצאו כתוב [...] ובשנים כתוב [...] וקיימו שנים וביטלו אחד", אלא שבמקום העורך האקלקטי המתואר שם דימה רעואל לעצמו עורך שמרן שרצה לשמר את שתי הגרסאות המתחלפות, מעין כפלי גרסה⁶⁴.

הערת פרופ' תא-שמע: הביטוי ג' ספרים מצא מופיע פעמים רבות - עם המילה סדרן ובלעדיה - בפירוש הג"ל שבכ"י מינכן 5. אחת הדוגמות דומה מאוד לנאמר בפירוש רעואל: "יש לומר הסדרן שלש ספרים מצא וכתב כן וכן [=כאן וכאן]" (דה"א יא, יא). במקום אחד הפרשן מביא את הירושלמי עצמו בלשון זו: "שכן מצינו בתלמוד ירושלמי: 'עזרא מצא ג' ספרים ולא ידע מה לעשות איזה לכתוב וקיים את השנים והניח את האחד'" (דה"א ג, כב). נוסח דומה מופיע בפירוש המיוחס לרש"י לדברי הימים א ח, כט: "וזהו שמפרש בסוף

62. מעניין שרעואל, בשחזור את הגרסאות המתחלפות, לא הסתפק בחילוק הפסוק באמצע. לו עשה כן, הייתה השבועה בספר אחד לוקה בחסר. לפיכך הניח שבשני הספרים נפתח הפסוק ב"לכן חי אני".

63. לעניין פירוש זה ראה את רשימתו של מ' שטיינשניידר בכתב-העת המזכיר - ZfHB 14 (1874), עמ' 130. תודתי לפרופ' תא-שמע, שגילה את ההקבלות האלה בזמן שחיפשנו את הדוגמות לביטוי בטוב בפירוש לדברי הימים המיוחס לרש"י. הוא מכין מאמר מיוחד לבירור טיבו של פירוש קדמון זה.

64. ראה (1960) Textus 1, Sh. Talmon, "Double Readings in the Massoretic Text", IDB Suppl. ; 184-144, עמ' 173-170.

מגילת ירושלמי 'ג' ספרים מצא עזרא [...] ובטלו⁶⁵ דברי האחד וקיימו דברי השנים' וכן מצאו הרבה ספרי יוחסין כשמצאו 'ג' או ה' בטלו המועט וקיימו המרובים וכשמצאו זוגות [...] הוצרך לכתוב שני פעמים [...] ועיין גם שם ז', יג, ושם ח, א'⁶⁶. נוסח זה נמצא בפעם הראשונה במאה ה' או ה"א בפירוש לדברי הימים המיוחס לתלמידי רב סעדיה גאון: "ואנשי מזרח אומרים ב' ספרים מצא הסדרן וכתב כאן וכאן"⁶⁷. הוזה אומר, בירושלמי תענית לא הייתה גרסתם "שלושה ספרים מצאו בעזרה" אלא "שלושה ספרים מצא עזרא"⁶⁸! גרסה זו נותנת משמעות רחבה יותר לשאלה הלכסיקוגרפית שאנו דנים בה, והיא מסבירה את השימוש האשכנזי-צרפתי בעקרון הסדרנות של עזרא גם בספרי מקרא אחרים⁶⁹.

התאוריה של רעואל דומה במעט גם לזו של רד"ק בפירושו לשמואל ב טו, כא:

כי אם במקום - אם כתוב ולא קרי והענין אחד, אם קרי או לא קרי. והמלות האלה הכתובין ולא קריין או קריין ולא כתיבין וכן כתוב וקרי, נראה כי בגלות הראשונה אבדו ספרים ונטלטלו, והחכמים יודעי המקרא מתו, ואנשי כנסת הגדולה שהחזירו התורה לישנה מצאו מחלוקת בספרים הנמצאים,

65. צ"ל ביחיד כמו כתב בסוף הקטע (השווה גם ספרו), וכן כל הפעלים בקטע זה.
66. וראה אהבת ציון וירושלים לתענית פ"ד ה"ב, שהביא גרסה זו מן הפירוש המיוחס לרש"י (ח, כט), אלא שבהיותו מקור יחיד מול כל הגרסאות הרגילות שהביא שם הציע בפשטות לתקן את הנוסח. אין בסיס לתיקון זה, שהרי כל עיקרו של הפירוש המיוחס לרש"י ובפרט הפירוש שבכ"י מינכן מבוסס על גרסה זו.
67. הפירוש לדברי הימים המיוחס לתלמידי רב סעדיה גאון, מהדורת רפאל קירכהיים, פרנקפורט דמיין תרל"ד, עמ' 29. אם הביטוי אנשי מזרח הוא שימוש צפון-אפריקני, פירושו 'תושבי ארצות האסלאם שבאסיה'; השווה "בני מזרח" בספר תשובות דונש הלוי... על רס"ג, מהדורת ר' שרט, ברסלאו 1866, עמ' 31. אפשר שמחבר הפירוש לדברי הימים פעל בצפון-אפריקה, שהרי הוא מזכיר את אנשי קירואן ואת אבן קוריש וזיכוחו על פה עם "יראם המגריאלי".
68. על הקריאה הרגילה של הירושלמי שלפנינו ומשמעותה ההיסטורית האפשרית ועל החילוף המקביל עזרא/עזרה שבמשנת כלים טו, ו ובתוספתא שם ראה שאל ליברמן, 'יונית ויונות בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 164-166. וגרסת הירושלמי שבפירוש דברי הימים כ"י מינכן 5 יחידה במינה היא. אבל ראה תורה שלמה, פרשת משפטים, פרק כד, אות כט בביאור שהביא גרסה לאבות דרבי נתן (נוסחה ב, פרק מו) בשם כ"י נוה שלום, עמ' 45: "ג' ספרים נמצאו בימי עזרא וכו'". וראה גם יצחק רצאבי, "האותיות המשונות בתורה", בתוך כתב התורה ואותיותיה מאת הרב מנחם כשר (=תורה שלמה, כך כט), ירושלים תשל"ח, עמ' קב שהביא מן הילקוט ראובני לפרשת שמות: "איתא בספר סודי ריא, בימי עזרא שתיקן הטעמים והנקודות על ידי שלושה ספרי תורות שנמצאו אחר החורבן, וכו'". וראה עוד חוה לצרסיפה, "עזרא-עזיר: גלגולו של מוטיב פולמוסי קדם-אסלאמי דרך האסלאם אל ראשית ביקורת המקרא", תרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 359-380. עיבוד אנגלי של המאמר מופיע בפרק 3 של ספרה *Intertwined Worlds: Medieval Islam and Biblical Criticism*, Princeton 1992.
69. ראה י' תא-שמע, "משהו על ביקורת המקרא באשכנז בימי הביניים", בתוך המקרא כראי מפרשיו, ספר זיכרון לשרה קמין, בעריכת שרה יפת, ירושלים תשנ"ד, עמ' 453-459, בייחוד שני העמודים האחרונים.

והלכו בהם אחר הרוח, לפי דעתם. ובמקום שלא השיגה דעתם על הכירור, כתבו האחד ולא נקדו, או כתבו מבחוץ ולא כתבו מבפנים, או כתבו אחד מבחוץ ואחד מבפנים⁷⁰.

אפילו הכפילות דומה, שהרי בשני הפסוקים מופיעות שבועות שיש בהן שתי מילות החיבור - גם כי וגם אם.

הצריט

מילה יחידאית במגילה היא המילה מצריט, המופיעה פעמיים בפירוש ליחזקאל ח, טז:

והמה משתחויתם. היו משתחווים קדמה לשמש. ד"א והמה מְשַׁחִית י <ם מצריטים [ר]וח שיוציאו מתחתם והיו אחוריהם אל היכל יי ומצריטים אל היכל יי... והנם שול(חים) את הז(מורה) אל אפם... או בשביל הרוח שלהם שהיו שולחים כנגד היכל יי ולא היה יוכל [הנ]ביא לדבר אל היכל יי ואמר אל אפם כלומ' [] היו [] ב שולחים הרוחם.

בשום מילון עברי, אף לא במילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, אין פועל או שם עצם הנגזר מהשורש צר"ט. למזלנו, ההקשר איננו מניח מקום לספק מהי משמעות המילה. כאן רעואל עצמו נותן פירוש: "[ר]וח שיוציאו מתחתם". בפסוק הבא, בפרשו את הביטוי שלחים את-הזמורה, הוא כותב "שולחים הרוחם" ו"הרוח שלהם שהיו שולחים". מתוך הנחה שהוא מתכוון לאותה הרוח בשני הפסוקים נמצא שפירושו לזמורה הוא "[ר]וח שיוציאו מתחתם". פירוש דומה למילה זמורה נתן רש"י: "רוח היוצא מפי טבעת". אין ספק שרעואל מתכוון למה שהתכוון רש"י, ואין צריך לומר למה שהתכוונו אבן ג'צאח, רד"ק, רבי ישעיהו ד"ר טראני ואחרים.

לפנינו אפוא הרפלקס העברי האבוד של פועל שמי קדם המקביל לדר"ט בערבית ובניבים של הדרום-ערבית המודרנית, לער"ט בסורית ולצר"ת/צר"ד באכדית. עד עכשיו הייתה הערבית השפה היחידה מבין השפות השמיות החשובות שפועל זה לא היה מתועד בה. יש להדגיש שאין מדובר במילה שאולה. לו הייתה שאולה מן

70. תודתי לפרופ' שניאור ליימן על שנתן לי רשימה של כל המקומות שרד"ק עוסק בהם בבעיה זו. מעניין להשוות את ההסבר של רד"ק עם האגדה המוסלמית על עזיר והתורה, שכבר אלפרא (מת ב-822 לספירה) מביא אותה, כפי שלימדני ד"ר נפתלי קינברג. בספר מעאני אלקראן, מהדורת אחמד יוסף ג'א'א'י ומחמד עלי אלנג'אר, חלק ראשון, קהיר 1980, עמ' 432 אלפרא מספר שנכודנצאר הרג את כל מי שהיה קורא את התורה חוץ מעזיר. באו היהודים לעזיר והוא הכתיב להם את התורה על-פה (ען זהו לסאנה) בלי לשנות אות. לפי רד"ק, אנשי כנסת הגדולה (ובראשם עזרא) החזירו את התורה ליושנה לא מזיכרון אלא מן הספרים הלא-מדויקים ששרדו.

הערבית המדוברת, היינו מצפים לצורה מעין דורט, בדל"ת⁷¹ ובבניין קל, במקום מצריט. לא מצאנו בטקסט הזה מילים שאולות מן הערבית, ואין סיבה שנצפה למצוא אותן בו. לדעתי, ההשערה הסבירה ביותר היא שהמילה שימשה בעברית קדומה. וכאן מתעוררת שאלה חשובה: איך אפשר שמילה עברית קדומה שאיננה מתועדת במקורות הספרותיים תופיע פתאום בטקסט מימי הביניים? מניין לרעואל המילה הזאת? כמובן, אפשר שהמילה הזאת, אף על פי שהיא פועל ולא שם עצם, נכנסה ליוונית היהודית בתקופה קדומה - בזמן שהייתה העברית לשון חיה - והוסיפה להתקיים בשפת הדיבור. אבל כפי שנראה למטן, הפירוש שמילה זו מופיעה בו בא ממסורת פרשנית קדומה⁷², ומסתבר שהמילה הייתה חלק מן המסורת הזאת ולא ביטוי משפת הדיבור.

טענה זו מבוססת על השוואה של פירוש רעואל עם פירוש רש"י המאושר כאן לפי שמונה כתבי-יד⁷³:

ממשמע שני' ופניהם קרמה איני יודע שאחוריהם אל ההיכל אלא מגיד שהיה אחוריהם מגולה שהיו פורעין עצמן ומתריזין כלפי למטה: משתחיתם. בשתי תיבות הוא משמש לשון השחתה ולשון השתחוויה כן הוא בתלמוד ירושלמי משחיתים ההיכל ומשתחווים לחמה וכן תרגמו יונתן ואינן מתחבלין וסגדין.

בקטע המובא מפירוש רש"י יש שני חלקים הבאים משני מקורות שונים זה מזה. ההערה על ופניהם קרמה מקורה בתלמוד הבבלי⁷⁴, ואילו ההערה על משתחיתם מקורה בירושלמי⁷⁵. הפירוש השני דומה לפירושו של רעואל בגישה המקשרת את

71. אכן, בשם העצם הנשאל מן השורש הערבי הזה בסלג הישראלי המודרני המקביל ל-*ח* הוא דל"ת; ראה דן בן-אמוץ ונתיבה בן-יהודה, מלון עולמי לעברית מדוברת, תשל"ב, ערך "דרטה". רחוק שתהיה לפנינו שאילה ספרותית ושהצד"י תבוא שלא במדויק במקום צד"י עם נקודה, ר"ל *ח*. מילים מן הסוג הזה נשאלות בדרך כלל מלשון הדיבור.

72. נראה שמסורת זו הגיעה לרעואל בכתב; ראה הערה 76, למטן.

73. אוקספורד, בודלי 296, 297, 298; בריטיש מוזיאום 187, 188, 189; קמברידג' אד' 1733; וינה 24.

74. יומא עז ע"א, סוכה נג ע"ב, קידושין עב ע"ב.

75. ירושלמי סוכה פ"ה ה"ה (נה ע"ג). הדפוס וכל כתבי-היד גורסים: "משתחווים לחמה ומשתחווים להיכל", אבל ברור שגרסה זו טובה פחות מגרסת רש"י ורד"ק, כפי שהכירו ר' שמואל יפה אשכנזי ומיכאל היגער. ראה M. Higger, "The Yerushalmi Quotations in Rashi", *Rashi Anniversary Volume* (1941), עמ' 196; יעקב ש' שפיגל, "על כמה מקורות וענינים בפירוש רש"י לירמיהו ויחזקאל", בתוך רש"י, עיונים ביצירתו, בעריכת צבי שטיינפלד, רמת-גן תשנ"ג, עמ' 189. עמדתו של בעל קרבן העדה מעורערת עוד יותר בשל מגילתו. יש חילופי גרסאות גם בתרגום יונתן, ראה A. Sperber, *The Bible in Aramaic*, Leiden 1962, III, עמ' 279.

הצורה המוזרה משתחויתם עם משחיתים⁷⁶ ועם משתחיים. הפירוש הראשון כולל את המילה מתריזין⁷⁷, הדומה בצורתה ובמשמעותה למילה מצריטים. את קו הדמיון הראשון אפשר להסביר מתוך ההנחה שרעואל הכיר את מסורת פירוש הירושלמי, וחילק אותו לשני פירושים חלופיים. קשה יותר להסביר את קו הדמיון השני. אפשר אולי לשער שהייתה מקבילה ארץ-ישראלית למדרש שבבבלי - חלק מנוסח שלם יותר של המדרש שיש לנו בירושלמי. במילים אחרות, אולי היה לפני רעואל מדרש ארץ-ישראלי קדום, דומה למדרש המורכב שיצר רש"י מתוך שני התלמודים, אבל מקורי יותר בהיותו כולל את המילה מצריטים במקום המילה מתריזין.

תחת

ואסיים במילה אחרת. ראינו שרעואל מדבר על ה"רוח שיוציאו מתחתם". איך עלינו לנתח את המילה תחת? אפשר שהיא מילת יחס, כמו ביחזקאל מז, א: "והנה מים יוצאים מתחת מפתן הבית", אבל גם אפשר שהיא שם עצם הרומז לחלק מן הגוף. ה"רוח שיוציאו מתחתם" דומה מאוד אל "השתנא'ה שיוציאו מגידם" (כך פירש רעואל ליחזקאל ז, יז) וגם אל "רוח היוצא מפי טבעת", ובשניהם יש שם עצם במקום המקביל לתחת. וכבר הראה פרופ' שרגא אברמסון⁷⁸ ששימוש זה, הידוע מן היידיש, מתועד אצל רבנו חננאל בפירושו למסכת מגילה כה, ב: "ובתחת, מקום הצואה". מילה זו, שלא כמו הצריט, שם עצם היא, ואיננה חלק מן המדרש המקורי אלא תוספת בלשוננו של רעואל. לכן סביר יותר להניח שבאה משפת הדיבור של רעואל - היוונית היהודית. ואם כן הדבר, אפשר לטעון שבמקרה הזה לא הייתה המסירה לאשכנז באמצעות הספרות העברית, כמו במקרה של מליצה, בטוב והצריט, אלא נשאלה תחת משפה יהודית מדוברת אחת לאחרת, בדיוק כמו שקרה כשעברה מילה זו עצמה מידיש לאנגלית היהודית של ניו יורק.

76. שים לב ליו"ד התלויה במילה מִשְׁחִית <י>ם. דוגמות לתיקון כתיב חסר אינן שכיחות במגילה. שמא היה לפני הסופר במקור כתיב חסר המיועד להבליט את הקשר עם משתחויתם אלא שנתקשה בהכנתו והוסיף יו"ד מדליה. כתיב זה מעלה אפוא את האפשרות שלפני רעואל היה טקסט כתוב של המדרש.

77. בדרך כלל מניחים שפירוש התריז הוא 'שלשל', ואפשר שיש קשר עם tēsū/tēzū 'נטה לשלשל' באכדית. אם זה הפירוש, כרוך שלהקשר שמדובר בו על "אפם" מילה זו מתאימה פחות מהמילה הצריט. ברם, אין רשומים חילופי גרסאות למילה זו בבבלי, וגם בפירוש רש"י לא מצאתי חילופי גרסאות.

78. ש' אברמסון, ביאורי תיבות, גבורות הרמח לר' משה חיים ויילר, בעריכת זאב פלק, ירושלים תשמ"ז, עמ' 160.

האפוזיציה - היחס השלישי?

מבוא

עיון בפרק ה"תמורה" שבספרי התחביר מעלה הרהורים רבים באשר למעמדו של חלק משפט זה. בין החוקרים אין תמימות דעים בשאלות רבות, וכמה מהן נציג. ראשית, דומה שהבעיה העקרונית טרם נדונה באופן הראוי לה. מהו מעמדה התחבירי של התמורה? האם היא מייצגת סוג של שעבוד או סוג של איחוי, ושמא יש לה מעמד תחבירי אחר ושונה משני אלה?

נוסף על בעיה זו יש טעם לשאול עוד שאלות, למשל:

1. האם אפשר שה"תמורה" תהיה הרכיב הראשון במבנה האפוזיציונלי?
2. האם המבנה האפוזיציונלי מחייב צמידות בלא חציצה, או תיתכן תמורה רחוקה מן השם המקדים?
3. האם צירוף של מספר מונה + שם עצם (כגון שלושה אנשים) יכול להיחשב צירוף אפוזיציונלי, כפי שהציעו גזניוס וז'ואון?
4. האם היחס האפוזיציונלי ייתכן רק בין שמות עצם או גם בין חלקי דיבור אחרים?
5. האם האפוזיציה תיתכן בין מילים וצירופים בלבד, ושמא היחס הזה עשוי להתקיים גם בין פסוקיות או בין שם עצם ובין פסוקית? ומה באשר ליחס בין משפטים שלמים?

ההגדרות

יצחק פרץ (העברית, עמ' 36) מגדיר את התמורה סוג מיוחד של הלוואי, והוא משתמש במפורש במונחים "מגדיר" ו"מוגדר".

אף עוזי אורנן עוסק בתמורה בתוך הפרק העוסק בלוואי: "בצירוף אנדוצנטרי שגרעינו שם נקרא הלוואי תמורה, אם גם הלוואי הזה הוא שם, ואם אין צירופו של הגרעין יוצר סמיכות" (עמ' 86). אמנם אין הגדרה זו נוקטת את המונח "שעבוד" ואף לא את המונחים "מגדיר" ו"מוגדר", אולם את הלוואי אורנן מגדיר כך: "בצירוף

* מאמר זה תחילתו ברעיונות ששמענו מפיה של פרופ' מאיה פרוכטמן בשיעורי תחביר לתלמידים מתקדמים באוניברסיטת בראלן בשנים תשנ"ג-תשנ"ד. אנו מודים לה על העידוד לכתיבת המאמר ועל הערוחיה המועילות.

אנדרצנטרי של מרכיבים שוני ערך, כשהגרעין הוא שם וההשלמות צמודות אליו, ואי אפשר לנתק אותן ממנו מבלי להוסיף מילים או לשנות את המשמעות - ההשלמות נקראות לוואי" (עמ' 42). השימוש במונח "גרעין" ובצירוף "מרכיבים שוני ערך" מלמד שהלוואי הוא חלק משפט המשוועבד לגרעינו.

משה אור איננו מגדיר את התמורה הגדרה מפורשת, ובוודאי איננו קובע במפורש שהיא סוג של לוואי, אך גם הוא משתמש במונח "גרעין" (ראה אור). פול ז'ואון (עמ' 477) מייצג גישה שונה לחלוטין. לפי הגדרתו התמורה (apposition) נבדלת מן הלוואי בכך שהיא עומדת ביחס של איחוי (coordination) לשם העצם הקודם לה. שני השמות באים באותה יחסה, ובדרך כלל הם אף מתאימים זה לזה מבחינת היידוע. יש ביניהם יחס של זהות שאפשר לבטאו במשפט משוואה שמני.

אף בלשונות אחרות מקובל לרדן באפוזיציה בצמוד לדיון ביחס האיחוי¹. מ"צ קודרי קובע במקום אחד כי "התמורה מצטרפת עם הגרעין שלה לסינטגמה של איחוי" (פרקי, עמ' 109), אך במקום אחר הוא כותב: "ביאור אפוזיציונלי - כאן משלים האיבר השני ומפרש את האיבר הראשון, אלא שלא בדרך ההגדרה, ומשום כך אינו לוואי בכל המובנים" (סינטגמה, עמ' 22). מכאן משתמעת קרבתו הרבה של המשלים האפוזיציונלי ללוואי.

גם ואלטקה ואור'קונור (עמ' 226) אינם משייכים צירוף זה במפורש לאחת משתי הקטגוריות, אלא מבחינים בינו ובין צירופי סמיכות, צירופי שם ותואר וצירופי איחוי, והם מדגישים שתי תכונות המאפיינות אותו: רכיבי הצירוף עומדים זה בצד זה (juxtaposed), ושניהם מכוונים לאותו מסומן.

ההגדרות המקובלות למונח "תמורה" הן בחלקן סמנטיות ובחלקן צורניות-פורמליות, ורבות מהן כוללות רכיבים משני התחומים. הטענה ששני רכיבי התמורה מכוונים לאותו רפרנט² היא טענה סמנטית, וכך גם תיאור התמורה כצירוף שמבנה העומק שלו הוא משפט שמני של זהות (אורנן, עמ' 86). לעומת זאת הטענות שמדובר בשני שמות עצם באותה יחסה ולשם הראשון צורת נפרד הן טענות צורניות-פורמליות.

אור (שם) מדגיש את הצד הסמנטי, הנראה לו חשוב יותר מן הצד התחבירי. בעקבות קוירק ואחרים (1984) הוא ממיין את התמורה לסוגיה מיון מפורט ורב-חשיבות הן משום הפרדתו בין קטגוריות תחביריות-פורמליות ובין קטגוריות סמנטיות הן משום ניסיונו להכליל בכל קטגוריה סמנטית את המאפיינים המתאימים לה מתוך הקטגוריות הפורמליות³.

1. באנגלית ראה למשל קוירק ואחרים, פרק תשיעי: "Coordination and Apposition".
2. הקרפרונטיות עשויה להיות חלקית, וראה למשל ז'ואון, עמ' 478, וכן קוירק ואחרים, עמ' 620. על כך נרחיב להלן.
3. אור, עמ' 31. לפירוט ראה שם, וכן אצל קוירק ואחרים, פרק תשיעי.

בעיית ההתנגשות בין צורה לתוכן עולה מתוך דבריו של חיים רוזן (עמ' 129-130) בדונו בצירופי סמיכות כגון כדור הארץ, שמבחינה פורמלית הם מציגים יחס של שעבוד. לטענתו, מנקודת ראות סמנטית יש בין רכיביהם יחס של תמורה. את הכינוי "תמורה" הוא מייחד לציון היחסים הסמנטיים בין רכיבי הצירוף, ואת המבנה הפורמלי שבו שני שמות עצם שלא במבנה של סמיכות הוא מכנה "צמידות" (juxtaposition).

כפי שכבר ציין יצחק אבינרי (עמ' 423-424), בעברית שכיחים צירופי סמיכות מסוג כדור הארץ (ולא הכדור ארץ - אפוזיציה), למשל, נהר הירדן (ולא הנהר ירדן) וכן מדינת ישראל וקבוצת כנרת על דרך "ארץ כנען". כנגד זה קיימים גם צירופים כגון העיר תל-אביב על דרך "העיר שושן", שבהם מבנה אפוזיציונלי אשר הולם את היחסים הסמנטיים שבין רכיבי הצירוף⁴.

העדפת מבנה הסמיכות אופיינית לצירופים שהרכיב השני בהם הוא שם עצם פרטי, ועל פי תבנית זו נולדה גם מלכת אסתר, אשר במגילת אסתר יש כנגדה, כמובן, רק אסתר המלכה - במבנה האפוזיציונלי. נוסף שקיימים גם צירופי סמיכות שהרכיב השני בהם אינו שם עצם פרטי אלא שם מוכלל (היפונים) לשם הראשון, כגון עץ הברוש, פרח הלילך, ואף עקרון השוויון, מידת הצניעות. גם בהם היחס הסמנטי בין רכיבי הצירוף הולם את המבנה האפוזיציונלי: על פי הגדרתם של רנדולף קווריק ואחרים (עמ' 620) צריכה להיות זהות המסומן בין חלקי הצירוף או קשר של היפונימיה ביניהם. במקרה של שם כללי לעומת שם פרטי אפשר לראות מקרה ספציפי של קשר היפונימיה כזה. יש להוסיף גם צירופי סמיכות מסוג רקיע השמים (בראשית א, יד), שאולי אפשר לראות בהם זהות מלאה של המסומנים. כל אלה מאשרים את טענתו של רוזן שמתגלה כאן פער בין המבנה הפורמלי, המציין שעבוד, ובין היחסים הסמנטיים, שהם יחסי אפוזיציה.

אף ההבחנה היסודית בין "איחוי" ובין "שעבוד" לא ברור אם מקורה בתפיסה סמנטית או בתפיסה פורמלית. השימוש במונחי היסוד - subordination או hypotaxis לעומת coordination או parataxis - אינו יכול ללמד אותנו דבר. מתוך המונחים לא ברור אם ההבדל ביניהם הוא הבדל סמנטי, היינו הבדל ביחס בין המסומנים, או שמא ההבדל הוא מורפוסנטקטי, היינו הבדל ביחס בין המסומנים⁵.

4. בשלב זה אין בידינו הסבר מניח את הדעת להתפלגות זו ואף לא לשאלת היידוע של שמות "פרטיים" בכדור הארץ או בנהר הירדן. בדיקה מקיפה תצטרך לחקור את תפוצתם של צירופים אלו ואת השתייכותם לשדות סמנטיים מסוימים, את בעיית "היידוע המושגי" (ראה פרוכטמן, סתום) ועוד. רוזן (עמ' 139-143) מציע הסבר חלקי לריכוז צורות הצמידות: בעברית של ימינו הצטמצמה אפשרות ההבחנה בין סמיכות לצמידות והיא תימצא במבנים מוגדרים אחרים, כגון סימות י"ה/ת.

5. נראה שההבדל נתפס כהבדל פורמלי בעיקרו. רמזים לכך אפשר למצוא, למשל, בדברי פרץ

הצגת הבעיה

כאמור, יש המתחמקים משיוך ברור של התמורה לאחת משתי הקטיגוריות - "איחוי" או "שעבוד" - ולא בכדי. כדי להמחיש את האינסושבשיוך התמורה לקטגוריה אחת בלבד, נציג שני מבעים:

- א. דני, כלומר המדריך שלנו, סיפר לנו סיפור מעניין.
- ב. דני ריתק אותנו בסיפוריו, כלומר הוא גרם לנו להקשיב במתח רב.

את חלק המשפט המודגש ב־א נהוג לכנות "תמורה" או "לוואי תמורה", ואין רואים בו חלק משפט מאוחה לשם העצם שלפניו. לעומת זאת, הפסוקית המודגשת ב־ב מנותחת בדרך כלל כאיבר שני של משפט מאוחה בקשר של ביאור. אולם אם התמורה היא חלק המשועבד לגרעינו, קשה להבין מדוע לא ייקבע שמשפט ב הוא משפט מורכב, שבו הפסוקית השנייה משועבדת (כפסוקית לוואי) לקודמתה.

ומצד אחר, אם המבנה האפוזיציונלי הוא מבנה של איחוי, כפי שעולה מניתוח משפט ב, לא יובן מדוע הנושא במשפט א - דני, כלומר המדריך שלנו - לא ייחשב "נושא כולל" (שהוא הביטוי המקובל להבעת איחוי בין חלקי משפט בתפקיד תחבירי זהה).

במילים אחרות: מדוע לא ייחשב כל משפט שיש בו תמורה - "משפט כולל" שהקשר בתוך הצירוף המאוחה שבו הוא קשר של ביאור? או לחלופין: מדוע לא יכונה האיבר השני שבמשפט ב - המשמש כפסוקית של ביאור - "משפט תמורה"⁶? סתירה דומה אפשר לראות בניתוחים המוצעים לפסוקית שתפקידה הסמנטי ביאור. כך, למשל, אצל פרץ (העברית, עמ' 83): כשהפסוקית מבארת את תוכנה של פסוקית אחרת, היא תיחשב פסוקית מאוחה בקשר של ביאור. אולם כשהפסוקית מבארת את תוכנו של שם עצם (במבנה שמקובל היום לכנותו "פסוקית תוכן") - היא תיחשב פסוקית משועבדת, סוג של פסוקית לוואי (שם, עמ' 90-91). עובדה מאלפת אחרת היא השימוש באותן מילות קישור לציון "איחוי של ביאור" ולציון "תמורה": כלומר, רצה לומר, זאת אומרת ועוד. אין ספק שמילות הקישור הדומות מלמדות על קשר סמנטי דומה, ומנקודת מבט זו החלוקה שלעיל נראית מפתיעה ותמוהה.

בהתייחסו ל"משפט הזיקה הממשיך" (פרץ, זיקה, עמ' 150): ברור לחלוטין שמבחינה סמנטית מבנה זה אינו מבטא קשר של שעבוד אלא של איחוי, אולם כינויו ("זיקה") ניתן לו על פי צורתו הפורמלית.

6. יצחק צדקה מכון לפרדוקס זה: "למעשה הקשר התחבירי בין המשפט המבכיר לבין המשפט הקודם הוא אינו קשר של חיבור או איחוי. הקשר הוא קשר של הצמדה בדומה לקשר הקיים בין הגרעין לבין התמורה, אך מקובל להגדיר [ההדגשה שלנו] קשר זה כקשר של חיבור או איחוי" (תחביר ושחבור, עמ' 113).

הצעה לפתרון

נראה שזה הפתרון הדרוש: יש לראות באפוזיציה יחס שאינו אחיז ואינו שעבוד⁷ אלא יחס שלישי - יחס של ביאור⁸, שמן הראוי להגדירו ולאפיינו. יחס זה נבדל מן השניים האחרים הן במישור הסמנטי הן במישור הפורמלי.

במישור הסמנטי - האפוזיציה עיקרה שני ביטויים לרעיון אחד, ואילו האחיז והשעבוד מבטאים קשר בין רעיונות או מושגים שונים זה מזה, כלומר: יותר ממסומן אחד. במונח "מסומן" אנו מתכוונים לכל עצם, מושג או רעיון מתחום המציאות שהמסמן שלו שייך לאחד מחלקי הדיבור (שם עצם, שם תואר⁹, פועל וכו'), או שהוא מבנה פרדיקטיבי שלם.

זהות המסומן עשויה להיות מלאה ($A = B$) או חלקית, כלומר יחס של היפונימיה בין רכיבי הצירוף (בדרך כלל B מוכלל ב-A, אך אפשר למצוא גם מקרים שבהם A מוכלל ב-B).

אורנן כולל בין סוגי התמורה גם מקרים של מחיקה ותיקון שבהם ביטוי כגון כלומר בא למחוק פריט מסוים מן המבע ולהציב במקומו פריט אחר: "פגשתי את דודך, כלומר את בן-דודך" (עמ' 93). לשיטתנו, אין מקרים אלו יכולים להיחשב אפוזיציה, שכן מדובר כאן בשני מסומנים: היחסים בין דודך ובין בן-דודך אינם יחסים של זהות ואף לא של היפונימיה. אלה הם שני מסומנים שאינם מתיישבים זה עם זה. ביחס ביניהם יש לראות יחס של אחיז (ניגוד) שנוצר בדיעבד, בלי כוונת הדובר. ברור ההבדל בין המשפט שלעיל ובין המשפט "לא פגשתי את דודך, אלא את בן-דודך", שלדובר יש בו כוונה מראש לשלול אפשרות אחת ולחייב את האחרת. למעשה, השימוש במילה כלומר לציון מחיקה ותיקון מסוג זה איננו במקומו, והוא מתאפשר רק כשהמסומנים שייכים שניהם לשדה סמנטי מצומצם ביותר.

במישור הפורמלי - יחס הביאור יובחן מן האחרים על ידי מיליות קישור המיוחדות לו, המציינות תוכן של הבהרה או של פירוט, וכן על ידי סימני פיסוק

7. ר' ברונדל (עמ' 28-29) מציע עוד מכנים שאינם אחיז ואינם שעבוד, כגון פניות, דיבור ישיר, משפטים מבוקעים. עליהם נוסיף את הביטויים המוסגרים (ראה לבנת, קשרי; עבאדי, אחיז וכן הנ"ל, תחביר, על משפט הסגר ביחידה שאינו מאוחה ואינו משועבד).

8. אמנם המונח "ביאור" נראה כמציינן יחס סמנטי בעיקרו, אולם אנו משתמשים בו כדי לציין את היחס הסמנטי ואת היחס הפורמלי כאחד, כפי שהמונחים "אחיז" ו"שעבוד" מציינים בדרך כלל את שני סוגי היחסים.

9. לפיכך מותר לנו לקבוע שבצירוף "הילד החכם והיפה" שני שמות התואר מייצגים שני מסומנים (או בניתוח גנרטיבי: שתי פרופוזיציות בעומק), ועל כן הקשר ביניהם הוא קשר של אחיז, ואילו בצירוף "הילד החכם, כלומר הנבון" שני שמות התואר מכוונים לאותו מסומן של תכונה (או מייצגים שני מימושים של פרופוזיציה אחת), ועל כן הקשר ביניהם אינו של אחיז אלא של ביאור.

מיוחדים, כמו נקודתיים או קווים מפרידים. היעדר הסימן הפורמלי ייחשב קשר אסינדרטי.

על פי גישתנו, נקודת המוצא להגדרת יחס האפוזיציה היא סמנטית. הצד הפורמלי תואם בדרך כלל את הצד הסמנטי, לכד מבמקרים מיוחדים, כגון צירופי הסמיכות שנדונו לעיל. התאבנותם של צירופים אלו בתבנית פורמלית של שעבוד מאלצת אותנו לקבלם כמות שהם, גם אם היחסים הסמנטיים בין רכיבי הצירוף הם יחסי אפוזיציה.

מתוך נקודת מבט זו, הרואה ביחס הביאור יחס שלישי העומד בפני עצמו, תובהרנה מאליהן השאלות שהצגנו בראשית דברינו:

1. האם אפשר שה"תמורה" תהיה הרכיב הראשון במבנה האפוזיציונלי?

על פי גישתנו, הרואה ביחס האפוזיציונלי יחס של ביאור, נשללת האפשרות שהמבאר יופיע לפני המבואר, כלומר ש"תמורה" תקדם לגרעינה. גזניוס (עמ' 425) מביא את הצירופים מסוג המלך שלמה כמקרים יוצאים מן הכלל שהשם שיש בו הגדרה "צרה" או מדויקת יותר בא בהם ראשון, ולכאורה המבאר בא לפני המבואר. אף אורנן (עמ' 89-91) סובר כך באשר לציון תואר, מקצוע וכו', הבאים לפני שם פרטי. לדעתו, השם הפרטי יהיה תמיד גרעין הצירוף, גם כשהוא מופיע שני בצירוף. לגישתנו, בצירוף שלמה המלך, שלמה הוא המבואר והמלך הוא המבאר, ואילו בצירוף המלך שלמה, המלך הוא המבואר ושלמה הוא המבאר¹⁰. אין אנו חייבים להכריע מהם היחסים הסמנטיים בין הרכיבים, וממילא מדובר בצירופים מאובנים¹¹, שחסרים אנו את הידע הפרגמטי ההכרחי עליהם. ואלטקה ואו'קונור (עמ' 232) מסכימים כי בצירופים אלו השם הפרטי עשוי לשמש אפוזיציה, מתוך ההנחה שבעולם השיח של הדוברים ממילא שני שמות העצם מציינים פריט אחד ויחיד בעולם.

2. האם המבנה האפוזיציונלי מחייב צמידות בלא חציצה?

המבאר אינו חייב לבוא בצמידות למבואר. יחס הביאור מתאפיין בדרך כלל, מטעמים של בהירות המסר, בצמידות של רכיבי הצירוף. עם זה, אפשר למצוא הן בטקסטים כתובים הן בלשון הדיבור היקריות של מבאר במרחק-מה מן המבואר, בבחינת תוספת הבהרה לאחר הרהור שני (afterthought). דוגמה לכך בפסוק:

ג. והאנשים שולחו המה וחמוריהם (בראשית מד, ג).

פסוק זה הוא דוגמה ליחס ההיפונימיה "A מוכלל ב-B".

10. נוציא מכלל זה צירופים כגון פרופ' כהן, אינג' לוי, שיש בהם מעין תורת מקדימה חסרת מעמד עצמאי, ולכן לא ייחשבו אפוזיציה.

11. שמחה נהיר מדבר במקרה זה על "כינוי קבוע" המצטרף אל השם ל"יחידה אחת".

3. האם צירוף של מספר מונה + שם עצם יכול להיחשב צירוף אפוזיציונלי? הגדרתם של צירופים מכמתים דוגמת שלושה אנשים או שלוש סאים קמח סולת, ובלשוננו הדבורה גם שלושה ארגזים מלפפונים, כצירופים אפוזיציונליים קשה ביותר. כבר הזכיר אבינרי כי במקרא אפשר למצוא אותם בצד צירופים אפוזיציונליים - "ששה כבשים" לעומת "ששת כבשים"¹² ו"איפת קמח" בצד "איפה שעורים". אורנן טוען כי אמנם מבחינת הצורה יש בהם גרעין ותמורה, אך מבחינה סמנטית ותחבירית עלינו לראות בהם קבוצה בעלת תכונות מיוחדות. אכן, מן הבחינה הסמנטית קשה לראות כאן יחס של ביאור, כלומר שאנשים מבאר את שלושה ושהצירוף קמח סולת מבאר את הצירוף שלוש סאים, אך אפשר שבעולם השיח של לשון המקרא, שעל פיו נוצקו צירופים אלו, תפס הדובר את הרכיב המכמת כיישות העומדת בפני עצמה, ולכן הרכיב המכומת עשוי לשמש הן מבאר הן מבואר (דוגמת ימים שלושה). לגישתנו, בעברית של ימינו יש לראות בצירופים אלו צירופים של גרעין ולוואי, היינו יחס של שעבוד¹³.

4. האם היחס האפוזיציונלי ייתכן רק בין שמות עצם? אין כל מניעה שיחסי מבואר-מבאר יחולו על כל חלקי הדיבור ולא דווקא על יחסים בין שמות עצם או תחליפיהם. גזניס כבר העיר כי בצירוף "בהרת לבנה אדמדמת" (ויקרא יג, יט) - שם התואר השני הוא במעמד של אפוזיציה לראשון. רפאל ספן (עמ' 148) טוען כך גם באשר ל"צאננו מאלופות מרכבות בחוצותינו" (תהלים קמד, יג).

חייא דהן (עמ' 18-20) מדגים מן העברית של ימינו מקרים שלטענתו, פועל משמש בהם "תמורה" לפועל, כגון חזרו-נסוגו, רוגזת-צוחקת וכיו"ב. בעקבות אורנן (עמ' 92) הוא מכנה זאת "תמורה צמודה". לנו נראה שצירופים מסוג זה שונים במהותם מן המבנה האפוזיציונלי שאנו עוסקים בו. אותם צירופים הם צירופי איחוי, שכן רק הצטרפותם זה אל זה מביעה את המושג השלם שמתכוונים להביע, בבחינת 'רוגזת וגם צוחקת' ואולי 'ספק רוגזת ספק צוחקת'. זו גם דעתנו על דוגמותיו של קדרי (סינטגמה, עמ' 27) מלשון המקרא - "והוא פקיד נגיד" (ירמיהו כ, א) או מלשון ימינו - מורה-מחנך, שלעניינן הוא נוקט את המונח "הרכב של תמורה" (לעומת "סינטגמה של תמורה"), ובמקום אחר (קדרי, תחבירית) הוא מכנה אותן "יחידות סמנטיות מורכבות".

12. על סמיכות שם המספר ראה גם במאמרו של מנצור.

13. במקרה של שלושה אנשים, כמקובל, לוואי כמות המקדים את גרעינו. ואילו במקרה השני - שלוש סאים קמח סולת, ובלשוננו שלושה קילוגרמים קמח - נראה שהדוברים מעדיפים לראות בשלושה קילוגרמים את הגרעין, ואילו בקמח - את הלוואי, על פי ההתאם במשפטים כגון "שלושה קילוגרמים קמח דרושים להכנת פיצה ענקית" (ולא "שלושה קילוגרמים קמח דרוש...").

צדקה (תחביר המשפט, עמ' 269-272) מציע שמושא פנימי "טהור" בלא לוואי, כמו במשפט "הוא אכל אכילה", יהיה במעמד של אפוזיציה לפועל. על פי תפיסתנו שהתמורה היא יחס של ביאור או פירוט לא נראה שהגדרתנו יכולה לחול על מבנה זה.

5. האם אפוזיציה תיתכן בין מילים וצירופים בלבד?

שיטה תחבירית כוללת חייבת להחיל את העקרונות שהחילה ברמת חלקי המשפט גם ברמות אחרות: בין חלק משפט בפסוקית א ובין פסוקית ב, בין שתי פסוקיות ואף בין שני משפטים. נדגים את האפשרויות:

א. בין צירוף שמני ובין פסוקית

אזר (עמ' 31) מציע מלשון המשנה היקרויות שהמבאר בהן הוא פסוקית שלמה, כאשר המבואר הוא אחד מחלקי המשפט של הפסוקית הקודמת. כך הוא רואה את המבע "זה הכלל: כל שהוא...", אשר הפסוקית השנייה בו היא תמורה לכינוי הרומז זה, שהוא נשוא בפסוקית הראשונה¹⁴.

פסוקיות "לוואי תוכן", על פי המינוח המסורתי, אף הן מעלות שאלות מעניינות. באנגלית פסוקיות מסוג זה מכונות לעתים apposed clauses (גלינרט, פרק 34) או appositive clauses (קוריק ואחרים, סעיף 13.16). אצל קוריק ואחרים, כאמור, הדיון באפוזיציה צמוד לדיון באיחוי, אולם הפסוקית האפוזיטיבית מסוג "לוואי התוכן" נדונה גם בפרק "The Complex Noun Phrase", בין צירופים שהיחס בין שם העצם לפסוקית נתפס בהם כיחס של שעבוד. עם זה, עצם הכינוי appositive clauses מלמד על יחס הדומה לזה שאנו עוסקים בו. ואכן, הקשר הסמנטי בין השם לפסוקית הוא קשר של ביאור או פירוט: השם הוא בעל משמעות כללית, והפסוקית היא שמבהירה ומפרטת את תוכנו. אפשר אפילו לטעון כאן ליחסים סמנטיים הדומים ליחסי היפונימיה. מכאן שבפסוקיות דוגמת זו שלהלן יש לראות פסוקיות אפוזיציונליות:

ד. הסיסמה "הטובים לטיס" עדיין מדברת אל לבם של מתגיסיים רבים.

רחל לנדאו כבר עמדה על התופעה שפסוקיות לוואי התוכן אינן עשויות כולן מעור אחד. היא מבחינה בין פסוקיות שמוצאן ממשלים שגרעינו פועל ובין פסוקיות שמוצאן ממשפט נשוא המשובץ במשפט משוואה שמני. במשפטים מן הסוג השני שמות העצם הם מילות חלל בעלות תוכן כללי מאוד, כגון עובדה, עניין, שאלה, או שמות מופשטים נעדרי כל קשר אל הפועל. רק משפטים מסוג זה, כגון משפט ד

14. אפשר לטעון כי אף המבנה של משפט מבוקע (cleft sentence), המעמיד כינוי רומז בראשו, יוצר יחס של ביאור בין הכינוי ובין הפסוקית, המבארת אותו, למשל במשפט "זה מעניין, מה שאתה אומר".

שלעיל, נוכל לראות בהם משפטים עם פסוקית אפוזיציונלית. לנדאו מציינת במפורש את קרבתו של מבנה זה למבנה האפוזיציונלי, שלא כפסוקיות הלוואי האחרות, הקרובות למבנה גרעין + לוואי¹⁵ (עמ' 136). גם במשפט שלהלן הפסוקית השנייה מבהירה את תוכנו של שם המופיע בפסוקית הראשונה:

ה. לפוטנציאל הטכנולוגי העצום יש גם צד אחר - המוח האנושי פיתח את כלי ההרס של פצצה אטומית (על פי דוד הורביץ, מבוא לבעיות זמננו, תל-אביב (1976).

אפשר לראות גם את יחס הזהות בין השם ובין הפסוקית המבהירה אותו: הצד האחר הוא שהמוח האנושי פיתח... וכך גם היחס בין הצירוף אפשרות חדשה ובין הפסוקית שאחריו במשפט ו, ובין הצירוף פרי נוסף ובין הפסוקית שאחריו במשפט ז:

ו. לפי דיווחים אחרונים בענף הבנייה מסתמנת אפשרות חדשה: קבלני בניין אמריקניים מעוניינים להקים מתחמי מגורים בעיר מודיעין (ידיעות אחרונות, (1994).

ז. מאמציי שלי נשאו פרי נוסף: הוצאתי רשיון נהיגה והוכרתי כאחד מנהגיו של הטנדר (משה שמיר, יונה מחצר זרה, תל-אביב תשל"ד).

בבדיקה אקראית שערכנו בקרב בלשנים ומורים לתחביר התברר לנו כי מהם שראו במשפטים כגון ה-ז משפטים מאוחדים בקשר של ביאור, ומהם שראו בהם משפטים מורכבים עם פסוקית לוואי תוכן אסינדרטית. עובדה זו אינה מפתיעה: היחס בין הפסוקיות במשפטים אלו אינו איחוי ואינו שעבוד.

ב. בין פסוקיות

בראש מאמרו "צירוף פועלי תמורת צירוף פועלי במקרא" כותב אליעזר רובינשטיין כי "תופעה שכיחה היא במקרא, ששני צירופים פועליים, או אף שני משפטים, יבואו זה כתמורת זה בהתייחסם לפעולה אחת". גישתו, שהיא סמנטית

15. יש מקום לשקול אף את מעמדן התחבירי של פסוקיות תוכן הפותחות בסימן השעבוד, כמו במשפט "העובדה שהוא החמיץ את הרכבת ציערה אותו". מבחינה פורמלית הן פסוקיות לוואי, אולם אם נשית עליהן את גישתנו הסמנטית, הרי שהן פסוקיות מבארות. גם כאן, כמו בצירופי הסמיכות מסוג כדור הארץ, יש התנגשות בין המישור הפורמלי למישור הסמנטי. סוג אחר של פסוקיות "לוואי" שראוי להביאו כאן הוא הפסוקיות המועצמות, כמו במשפט "יוסף רחץ, מי שהנהיג את העובדים בעת השביתה האחרונה, פוטר מן המפעל לפני כחודש". לפסוקיות כאלה יש מעמד פורמלי של שם עצם, כלומר אפשר לראות בהן צירוף של שני "שמות" העומדים זה בצד זה ואין הם במבנה של סמיכות. גם מבחינה סמנטית יש יחס של זהות בין שני ה"שמות".

בעיקרה, אינה משתדלת להבחין אם הרכיב הראשון הוא צירוף או פסוקית שלמה¹⁶, ולדעתנו, ברוב דוגמותיו מדובר ביחס של אפוזיציה בין פסוקיות, למשל:

ח. הנה אתה ידעת את אשר עשה שאול אשר הכרית את האבות ואת הידעני מן הארץ (שמואל א כח, ט).

אף בלשון ימינו, בעיקר בלשון הספרות, אפשר למצוא משפטים רבים הבנויים משתי פסוקיות אשר מוסרות תוכן דומה פחות או יותר, דהיינו הפסוקית השנייה אינה אלא ניסוח מחדש של הדברים שנמסרו בפסוקית הראשונה, למשל:

ט. היא לא הבינה כאן משהו, משהו נשאר סתום לה לחלוטין (משה שמיר, יונה מחצר זרה).

שתי הפסוקיות אינן אלא שני מימושים לפרופוזיציה אחת, דהיינו $A = B$. אין כאן קשר של איחוי בין הפסוקיות, מאחר שהמסומן הוא אחד. פסוקיות B המוכללות ב-A עשויות להיות מפרטות (פירוט חלקי), מדגימות או מייחדות. פירוט חלקי והדגמה אפשר לראות בהם מעין צמצום אֶדְהוּק, שאינו בא להעמיד את B כמצומצם יותר מ-A צמצום מהותי, אלא שהדובר בוחר לקצר מטעמים פרגמטיים ומתחושתו שדיי בפירוט חלקי לצורך הבהרת המסר. נדגים זאת במשפט י:

י. רק במסגרת המדינה יתפוס אדם את המקום הראוי לו: המהנדס יתכנן, הבנאי יבנה, הרופא ירפא והמנהיג ינהיג (מובא ב"כללי הפיסוק החדשים", לשוננו לעם מד [תשנ"ג], ד, עמ' 160).

מובן שמשפט זה אינו טוען כי ארבעת המקרים שפורטו ב-B הם פירוט מלא של הנמסר ב-A, אלא היחס ביניהם הוא ש-B מוכלל ב-A. בפסוקיות מייחדות הצמצום ב-B מהותי והוא בא כדי להעדיף בבירור חלקים אחדים מתוך המכלול המסומן ב-A:

יא. אני אוהב את מרחבי הנגב, בייחוד קוסמים לי מדבריות צין ופארן (הדוגמה שלנו).

ייתכן גם צמצום שתפקידו לתקן את המסר:

יב. נטילת תרופות עלולה לגרום התמכרות להן, או נכון יותר: שימוש מרובה בתרופות עלול להביא להתמכרותו של המשתמש (הדוגמה שלנו).

16. לא תמיד ההכרעה פשוטה. למשל, בפסוק "יחד יתרו על כל הטובה אשר עשה ה' לישראל אשר הצילו מיד מצרים" (שמות יח, ט) אפשר לראות בפסוקית האחרונה תמורה לשם העצם טובה.

כבר הערנו לעיל כי תיקון המוחק את A לחלוטין לא יוכל להיחשב מבנה אפוזיציונלי, מאחר שאין בין רכיבי הצירוף לא יחסי זהות ולא יחסי היפונימיה. לא תמיד קל להכריע אם לפנינו זהות המסומן או היפונימיה. במיוחד נכון הדבר בטקסטים מרובים עתיקים, שניתוחם הלשוני הוא תלוי פרשנות. נציג לדוגמה את הפסוק

יג. והבור ריק אין בו מים (בראשית לו, כד).

אין ספק שהפסוקית השנייה באה כדי לבאר את הפסוקית הראשונה, והתחבטותם של המפרשים היא בשאלה אם יש כאן זהות מלאה של המסומנים ($A = B$) או זהות חלקית (B מוכלל ב- A).

את זהות המסומן רש"י מציג כך: "ממשמע שנאמר והבור ריק, איני יודע שאין בו מים?" תשובתו מבוססת על מדרש רבה (בראשית פד, טז, עמ' 1020): "מים אין בו אבל נחשים ועקרים יש בו". במילים אחרות: B מוכלל ב- A , כלומר B נאמר כדי לצמצם את המסומן הרחב יותר, המשתמע מן "הבור ריק". לעומתו רמב"ן מסתייע כאן בפסוק "מת אתה ולא תחיה" (מלכים ב כ, א) ¹⁷ כדי לקבוע: "והכול ביאור וחזוק", כלומר: $A = B$, ו- B הובא לחזוק היקלטותו של המסר שכבר הובא ב- A . פירוש זה מתיישב עם דרכו של המספר המקראי לרמוז לקורא מראש על ההתפתחות הצפויה - הסיכוי הטמון בעובדת "אין בו מים" להישרדותו של יוסף, למכירתו למדיינים ולהמשך העלילה.

יש להבחין בין משפטים אלו, המציגים במובהק יחס אפוזיציונלי בין הפסוקיות, ובין משפטים שהביא פרץ (העברית, עמ' 82) כדוגמה ליחס של "חיבור של ביאור":

יד. במהרה נשמע מטירת הגבעה צחוק אשה: כתריאל הביא מרוסיה את בחירתו (שמעונוביץ).

טו. עשרה קבים יופי ירדו לעולם: תשעה נטלה ירושלים ואחד כל העולם כולו (קרושין מט).

אכן, במשפטים אלו אין שתי הפסוקיות מימוש של אותה פרופוזיציה, ואין הן מוסרות תוכן דומה. מכאן שלפנינו שני מסומנים, הקשורים זה לזה בקשר אסינדרטי. את הקשר במשפט יד אנו נוטים לראות קשר של שעבוד, ואילו את הקשר במשפט טו - קשר של איחוי. מכל מקום, לדעתנו אין לראות כאן קשר של ביאור.

ג. בין משפטים

מעיון בספרה של עדינה עבאדי (תחביר), העוסק בקשרים בין משפטים, עולה שאכן קיים "קשר של הקבלה", הנבדל מקשר של איחוי ומקשר של שעבוד ¹⁸.

17. על וי"ו כזאת במקרא, שתפקידה ביאור, הרגשה או ייחוד, ראה בפירוט דינור.

18. בצדק טוענת עבאדי (איחוי, עמ' 96) שאילו היו משפטים אלו מאוחדים, הייתה נוצרת מבחינה לוגית טאוטולוגיה.

למשפט השני ברצף כזה היא קוראת "משפט תמורה". היא מציינת משפטי תמורה מסוגים אחדים, המקבילים לסוגי התמורה: משפטי תמורה מדגימה, המסומנים בביטויים דוגמה ל-, למשל, משפטי תמורה מפרשת, הפותחים בביטויים במילים אחרות, פירוש הדבר (ועיקרם, לשיטתנו, ניסוח מחדש של אותה פרופוזיציה) ומשפטי תמורה מפרטת, כגון הביטויים אפשרות אחת... האפשרות השנייה... בבואם אחרי משפט שבו הביטוי המכליל שתי אפשרויות¹⁹. אמנם ניכר שבקורפוס שבדקה עבאדי מספרם של המשפטים הכוללים קשרי הקבלה קטן ביחס למשפטים הכוללים קשרי איחוי או קשרי שעבוד, אולם אין לחלוק על עצם קיומם ועל העובדה שאכן הם מייצגים קשר מסוג שלישי.

נקודת המוצא של עבאדי היא סימני הקישור הפורמליים, אך נוסף כי לשיטתנו אין כל מניעה שקשר של ביאור יהיה אסינדרטי ויובן מתוך ההקשר, למשל בדוגמה שלהלן:

טז. ד"ר כהן נוהג להתלהב בהרצאותיו. הוא מרים את קולו ומנופף בידיו ללא הרף (הדוגמה שלנו).

סיכום

המבנה האפוזיציונלי אינו סוג של איחוי ואף לא סוג של שעבוד. הוא מייצג "יחס שלישי", שעיקרו ביאור או פירוט. יחס זה עשוי להתקיים לא רק בין שמות עצם אלא גם בין חלקי דיבור אחרים. הרכיב המבאר יהיה תמיד הרכיב השני בצירוף, והוא עשוי להיות מרוחק מן הרכיב המבואר ולא דווקא צמוד אליו. "יחס שלישי" זה חל בכל הרמות: בין מילים וצירופים יחידים, בין מילה או צירוף ובין פסוקית, בין שתי פסוקיות ובין שני משפטים.

גם אם לא פתרנו את כל הבעיות הכרוכות בשאלת היחס האפוזיציונלי, הרי הצגנו גישה עקרונית העשויה לפתור שאלות אחרות המתעוררות בפרטים אחדים של הניתוח התחבירי. ההכרה בקיומו של יחס שאינו איחוי ואינו שעבוד מאפשרת לנו להשתחרר מן החלוקה הדיכוטומית המסורתית, ובכך לפתוח פתח לניתוחם של מבנים אחרים שאינם מתיישרים עם חלוקה זו.

19. לדיון בביטויים אלו מנקודת מבט אחרת ראה לבנת, מוסגרים, סעיף 6.3.3.

ביבליוגרפיה

- אבינרי = יצחק אבינרי, יד הלשון, תל-אביב תשכ"ד.
 אורנן = עוזי אורנן, המשפט הפשוט, ירושלים 1979.
 אור = משה אור, "התמורה בלשון המשנה", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ד, כך ראשון, תשמ"ט, עמ' 29-36.
 ברונדל = V. Brøndal, "The Problem of Hypotaxis" (1937), in *Syntactic Theory* (ed. Fred W. Householder), I, 1972, pp. 23-30
 גוניוס = F. H. W. Gesenius, *Hebrew Grammar*, ed. and enl. by E. Kautzsch (2d english edition rev. by A. E. Cowley), Oxford 1910
 גלינרט = L. Glinert, *The Grammar of Modern Hebrew*, Cambridge 1989
 דהן = חייא דהן, "שתי הערות בתחביר", לשוננו לעם לב (תשמ"א), א, עמ' 15-20.
 דינור = ב"צ דינור, "וי"ו הייחוד במקרא ומשמעותה", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 199-204.
 ואלטקה ואו'קונור = B. K. Waltke & M. O'Connor, *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*, Indiana 1990
 זיאון = P. Joüon, *A Grammar of Biblical Hebrew*, trans. and rev. by T. Muraoka, Roma 1991
 לבנת, מוסגרים = זהר לבנת, "תיאורי המשפט המוסגרים בעברית החדשה", עבודת דוקטור באוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשנ"ה.
 לבנת, קשרי = זהר לבנת, "קשרי סיבה, תנאי וויתור - בין ניתוח תחבירי לניתוח ביצועי", דברי המפגש העשירי של החוג הישראלי של החברה האירופית לבלשנות, ירושלים תשנ"ד (בדפוס).
 לנדאו = רחל לנדאו, "משפט הזיקה ומשפט לוואי התוכן לסוגיו בעברית של ימינו", ביקורת ופרשנות 7-8 (1975), עמ' 132-136.
 מנצור = יעקב מנצור, "סמיכות שם-המספר", לשוננו לעם ו (תשט"ו), ו, עמ' 21-28; ח-ט, עמ' 19-26.
 נהיר = שמחה נהיר, עיקרי תורת המשפט, הוצאת בית הספר הריאלי העברי בחיפה, תשכ"ג.
 ספן = רפאל ספן, הייחוד התחבירי של לשון השירה המקראית, ירושלים 1981.
 עבאדי, איחוי = עדינה עבאדי, "איחוי ושעבוד מעבר לגבולות המשפט", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ד, כך ראשון, תשמ"ה, עמ' 93-100.
 עבאדי, תחביר = עדינה עבאדי, תחביר השיח של העברית החדשה, ירושלים תשמ"ח.
 פרוכטמן, סתום = מאיה פרוכטמן, הידוע והסתום, תל-אביב תשמ"ב.

פרץ, העברית = יצחק פרץ, תחביר הלשון העברית (מהדורה שנייה), תל-אביב תש"ה.

פרץ, זיקה = יצחק פרץ, משפט הזיקה בעברית לכל תקופותיה, תל-אביב 1967.
צדקה, תחביר המשפט = יצחק צדקה, תחביר המשפט לאור תיאוריות חדשות, ירושלים (בלי תאריך).

צדקה, תחביר ושחבור = יצחק צדקה, תחביר ושחבור לחטיבה העליונה, הוצאת חורב, 1989.

קדרי, סינטגמה = מ"צ קדרי, הסינטגמה (הרצאות שנרשמו מפיו), תל-אביב 1963.
קדרי, פרקי = מ"צ קדרי, פרקי תחביר וסמנטיקה עבריים מלפני מאה שנה, לשוננו כז (תשכ"ד), עמ' 96-110.

קדרי, תחבירית = מ"צ קדרי, "התנהגותן התחבירית של יחידות סמאנטיות מורכבות", תחביר וסמנטיקה בעברית שלאחר המקרא, א, בראילן תשנ"א.

קווירק ואחרים = R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech and J. Svartvik, *A Grammar of Contemporary English*, London 1984

רובינשטיין = אליעזר רובינשטיין, "צירוף פועלי תמורת צירוף פועלי במקרא", תרביץ נב (1983), עמ' 539-546.

רוזן = חיים רוזן, עברית טובה (מהדורה שלישית מתוקנת ומורחבת), ירושלים 1977.

מן העבודה במילון ההיסטורי

ס

ישראל בן-דוד

התאצל, וי"ו האצל

במקרא אצל משמעו 'הפריש': וְכָל אֲשֶׁר שָׁאָלוּ עֵינַי לֹא אֶצְלָתִי מֵהֶם (קה' ב, י), וְאֶצְלָתִי מִן הָרוּחַ אֲשֶׁר עָלִיד וְשִׁמְתִּי עֲלֵיהֶם (במ' יא, יז), וַיֵּאצֵּל¹ מִן הָרוּחַ אֲשֶׁר עָלָיו וַיֵּתֶן עַל שְׂבָעִים אִישׁ הַזִּקְנִים (שם, כה), הֲלֹא אֶצְלָתָ לִי בְּרָכָה (בר' כז, לו). ובבניין נפעל: עַל כֵּן נֶאֱצַל מִהַתְחַתְּנוֹת וּמִהַתִּכְנוֹת מִהָאָרֶץ (יח' מב, ו). אוצר לשון המקרא² לכתוב הזה: "נלקח, התקצר; מונח אדריכלי המורה על בניין רחב בחלקו התחתון ההולך וצר בחלקו העליונים".

והשמות של שורש אצ"ל שבמקרא: אֶצְלִי יָדִי (יח' יג, יח), אֶצְלִית יָדִיד (יר' לח, יב), כלומר פרקי הידיים; (שש אמות) אֶצְלִיה (יח' מא, ח) כמדומה מונח טכני שלא ידענו מה טבו. (אֲשֶׁר הִתְחַתְּנוּ מִקְצוֹת הָאָרֶץ) וּמִאֶצְלִיהָ קְרָאתִיד (יש' מא, ט) - כאן מִקְצוֹת הָאָרֶץ שברישא מורה הוראת וּמִאֶצְלִיהָ, כלומר הפינות הרחוקות (ה"מפרשות") של הארץ; אֶצְלִי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (שמ' כד, יא) משמעו מעיקרו: המושרשים בארץ, כלומר הנכבדים שבבני ישראל. אֶצִּיל בערבית עניינו מושרש. ולבסוף מילת היחס אֶצֶל, הווי בצד-, בקרבת-.

ואמר בן סירא, יג, יז, לפי כ"י א שמן הגניזה³:

מה יחובר זאב אל כבש כך רשע לצדיק
וכן עשיר אל איש נאצל.

מ"צ סגל⁴: "איש שאצלו ולקחו ממנו את רכושו (במ' יא, יז), שנתרושש, קשה".

1. לדעת בעלי הלשון בניין קל. עיין למשל י' בארט, J. Barth, ZDMG 43 (1889) עמ' 179; דקדוק באורא ולאנדר, Hans Bauer und Pontus Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testaments*, Halle 1922 עמ' 371, סי' t.
2. ערך שמואל א' ליונשטם בהשתתפות יהושע בלאו, ירושלים 1957.
3. ההבאות לפי ספר בן סירא, הוצאת האקדמיה ללשון העברית והיכל הספר, ירושלים תשל"ג. ועיין שם, מבוא, ד, כתבי-היד.
4. מ"צ סגל, ספר בן סירא השלם, ירושלים תשי"ט.

עד כאן דבריו של סגל. ושמה נוכל לראות נאצל מקבילו של יחזקאל, היינו נשואו של עשיר, כלומר כשם שאין זאב מתרועע עם כבש, כך אין עשיר מתרועע עם איש סתם, שאינו עשיר. ובכ"י ב שמן הגניזה, מב, כא: "ל... אלא נאצל", באה מגילת בן סירא שנמצאה במצדה⁵ והשלימה את החסר שבכתב-יד הגניזה: "לא נאסף". סגל (על פי התרגום היווני): "לא נוסף לו ולא נאצל ממנו, כלומר אין להוסיף עליו ולא לגרוע ממנו". ועוד מכ"י ב שמן הגניזה, מו, ח: "לכם גם הם בשנים נאצלו ממש מאות אלף רגלי להביאם אל נחלתם ארץ זבת חלב ודבש", כלומר: לכן גם הם (יהושע) בן נון וכלב בן יפונה) חברו איש אל אחיו (ואפשר: הופשרו?).

בלשון חכמים מצינו יָצוּל⁶ (כגון כלים כא, ב) והוא חלק מחלקי המחרשה. סורית יַצִּילָא = אַצִּיל. ערבית وَسَلَ = חיבור, وَضَلَ/وَضَلَ = פרק בגוף. אכדית eṣēlu⁷ = לחבר.

ובספרות הרקדוק של ימי הביניים: "בהיות ב' ואות פ' נאצלים זה עם זה הואיל והם סמוכים בטעמים לעולם הם דגושים, כגון 'ואכבדה בפרעה' [שמ' יד, ד] [...] 'ודברי'⁸ שמתי בפיר' [יש' נט, כא]⁹; "מלת חמת [...] כשהוא נאצל אל מים ננקד החית בצירי והמ' בפתח, כמו 'וחמת מים' [בר' כא, יד]¹⁰ - כאן נאצל משמעו 'נסמך'; 'ובאמת ו'ו האצל אינו כי אם באור התוספות, כגון 'וחקם היא' [רות א, ו] והוא היא ושתי כלותיה, 'ומשה ואהרן' [שמ' יא, י] הוא משה ואהרן, 'זאת התורה לעולה ולמנחה [ו] ולחטאת ולמלואים ולזבח השלמים' [וי' ז, לז]¹¹. 'ו'ו האצל", משמע וי"ו החיבור.

והנה שנינו בבבלי יבמות סג ע"ב ובסנהדרין ק ע"ב:

כתוב בספר בן סירא¹² [...] [...]

פן תלכד במצודתה

[...] העלם עיניך מאשת חן

5. עיין למעלה, הערה 3.
6. כך בכ"י קאופמן של המשנה. בכ"י פרמה ב, דה רוססי 497, לסדר טהרות: יָצוּל (עיין בדברי המבוא מאת משה בראשר במהדורה הפקסימילית, ירושלים תשל"א).
7. עיין במילון הסורי של ברוקלמן, Carolo Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, Halle 1928, עמ' 306א.
8. הושמטה תיבת אשר.
9. יוסף הקוסטנדיני, עדת דבורים, לפי כ"י לינינגרד, פירקוביץ 2, B, C161, דף 15א, שורה 13-14 מלמטה. על פי כמה וכמה סימנים היה יוסף הקוסטנדיני מדקדק קראי. זמן חיבור הספר 'עדת דבורים' שנת 1060 בקירוב. כ"י לינינגרד הג'ל נכתב בשנת 1207. הספר לא נדפס, למעט מקצת דף 52, עיין Kurt Levy, *Zur masoretischen Grammatik*, Stuttgart 1936, עמ' לט-מ.
10. שם, דף 350, שורה 10 מלמטה.
11. שם, דף 5א, שורה 6-8 מלמטה.
12. אין כותרת זו כתובה בסנהדרין.

אל תט אצל בעלה
כי בתואר אשה יפה¹³ רבים הושחתו
למסוך עמו יין ושכר
ועצומים כל הרוגיה.
והרי נוסח בן סירא, לפי כ"י א שמן הגניזה¹⁴:

ט, ג אל תקרב אל אשה זרה
[...] עם זונה אל תסתייד
ח העלים עין מאשת חן
בעד אשה [ה]שחתו רבים
ט עם בעלה אל תטעם
פן תטה [א]ליה לב
פן תפול במצודתיה
פן תלכד בלקותיה
ואל תביט אל יפי לא לך
וכן אהביה באש תלהט.
ואןל תִּסָּב עמו שכור
ובדמים תטה אל שחת.

הבאנו ראשונה את נוסח הדפוסים של הגמרא. כיוצא בו בנוסח הדפוסים של הגמרא כמה וכמה כתבי־ידות שמן הגניזה¹⁵. אבל גרסת כ"י ירושלים, יד הרב הרצוג בסנהדרין¹⁶:

אל תתאצל עם בעלה
אתה מוצא חזיון לגרסה זו בכ"י מינכן 95 בסנהדרין: אל תט אצל' עם בעל'. דומה לכך כ"י פירנצה II.I.9: אל תט אצלה עם בעלה.
תתאצל משמעו תתחבר, כגון בן סירא יג, ב, כ"י א:

כבד ממך [מה] תשא
מה ינתחבר פרוץ אל סיר
ואל עשיר מה תתחבר
[...]
או מה ינתחבר עשיר אל דל.

והשווה מש' כב, כד: אל תתַרַע אֶת בַּעַל אָף וְאֶת אִישׁ חַמּוֹת לֹא תָבוֹא.
במפעל המילון ההיסטורי של הלשון העברית הותקנה מסכת סנהדרין שבבבלי לפי כ"י ירושלים, יד הרב הרצוג, והובא "תתאצל" בבניין התפעל של שורש אצ"ל. לא ידעתי גרסת בבלי המקורית מה היא. אחת ידעתי, אותה אבקש לומר מפורש: אל תקל ראש בגרסת כ"י ירושלים, יד הרב הרצוג, למסכת סנהדרין, שהוא מוחזק כתבי־יד מן המוכחר למהדרין¹⁷.

13. בסנהדרין נדפס: יפיה.

14. עיין לעיל, הערה 3.

15. מודה אני לשני אישים: למנהל מפעל המשנה שליד האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, לפרופ' יעקב זוסמן, שהואיל הרשה למסור לי רשימה של קטעי גניזה משני הדפים של הבבלי שבהם אותן ההבאות מבן סירא, ולמר בנימין אליצור, שטרם להתקין את הרשימה ולהעבירה לידי.

16. מחזיק אני טובה לרב יהושע הוטנר שהוא יו"ר ומנכ"ל של "המכון לאנציקלופדיה התלמודית והתלמוד הישראלי השלם", שהרשה בטובו לפרסם גרסת כ"י ירושלים, יד הרב הרצוג.

17. עיין יחיאל קארה, כתבי־יד התימניים של התלמוד הבבלי, מחקרים בלשונם הארמית (=עדה ולשון י), ירושלים תשמ"ד, עמ' 9.

ב י ק ו ר ו ת

יהושע בלאו

מילון לכתובות שמיות צפון-מערביות עד שנת 300 לספירה

J. Hoftijzer and K. Jongeling, *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions*, with Appendices by R. C. Steiner, A. Mosak Moshavi and B. Porten, *Handbuch der Orientalistik, Handbook of Oriental Studies*, 1, *Der nahe und mittlere Osten, The Near and Middle East*, 21, two vols., E. J. Brill: Leiden-New York-Köln, 1995, lxxi + 1266 pp.

בשנות החמישים החל ס"פ ג'ן (C. F. Jean) בהוצאת החוברות הראשונות של מילון לכתובות השמיות (הצפון-מערביות). עם מותו המוקדם קיבל " הופטייזר (J. Hoftijzer) עליו לעבד את המילון מחדש ולהמשיך בחיבורו, אך גילוי כתובות חדשות הניעו אותו לפתוח הכול מבראשית. הספר ראה אור ב-1965 (אף הוא בלייזן בהוצאת בריל). שמו *C. F. Jean - J. Hoftijzer, Dictionnaire des inscriptions sémitiques de l'ouest*, והוא כולל 342 עמודי פוליו קטנים. המילון זכה מיד להצלחה גדולה ונודע במחקר בשם DISO. בשלושים השנים שעברו מאז לא רק נתגלו כתובות חדשות אלא אף העמיקה הבנת הכתובות הקיימות ונצטבר חומר רב, כפי שמעיד גם היקפו של המילון החדש (גם אם עמודיו עמודי קוורטו). מאחר שבינתיים הלכה האנגלית (האמריקנית) ונעשתה השפה המערבית הבין-לאומית השלטת, נתפרסמה מהדורה חדשה זו של DISO בלשון האנגלית.

עם הצלחה, כידוע, אין להתווכח, ומילונים, גם מילונים מדעיים, אינם אלא ספרי עזר. אכן, עולם המחקר השמי ובכללו מחקר העברית נעזר כולו ב-DISO. על כן יובן שהמילון החדש נבנה במתכנתו של DISO המצליח, אף על פי שמבחינת עקרונות הלקסיקוגרפיה היה מבנה אחר עדיף. המילון, על שתי מהדורותיו, מערב את אוצר המילים של הלשונות השמיות הצפון-מערביות¹ עד שבדרך אחד מתחלפות מילים בעלות מבנה פונטי שונה, ותמצא למשל את שוב, טוב בערך

1. הבה נזכור שגם במילונות התלמוד התערבבו תמיד מילים עבריות, ארמיות ארץ-ישראליות וארמיות בבליות (עד שהופיע מילונו הארמי הארץ-ישראלי של מיכאל סוקולוף). אמנם בהם לא הביאו בערך אחד מילים עבריות וארמיות, אף לא כשהיו זהות בעיצוריהן.

"שוב"; את קץ, כיצא, קיטא בערך "קץ"; את עץ, עק, אע בערך "עץ". אך כפי שכמעט תמיד קורה במסגרות מסובכות, הטיפול לא היה תמיד אחיד². כך, שלא כנדרש מן השיטה, לא אוחדו הערכים "כציר₁" ו"קצר₁" (אגב, בערך האחרון אף חסרה ההפניה לערך הראשון). בערך "אש₁" הגדול מאוד אוחדו לא רק איש על הסתעפויותיו אלא אף אישה על הסתעפויותיה, גם אנש הארמי, ובכל זאת יש ערך מיוחד "אנש₃" (ארמי) 'איש', ואתה תוהה מהו הקו המנחה. לעומת "אש₁" הכולל יסודות כה רבים (אך כאמור, לא את אנש₃) הופרדו הערכים "אלמת" ו"ארמלה" 'אלמנה' ואין אפילו הפניה מערך לערך, והוא הדין ל"רהט" ו"ררץ", ל"טל" ו"צל". מ"בתר" 'מאחורי, אחרי' יש הפניה (אמנם בהיסוס: "ראה גם כן") אל "אשר₄", אולם באחרון, שמוכא בו באשר/באתר 'אחרי', אין הפניה ל"בתר". אני תוהה אם בחירה מוצלחת היא לאחד בערך אחד ("שלשי") הן את שלישי העברי הן את תליתי הארמי, והרי על אף היסוד השמני המשותף סיומות הנסבה שונות זו מזו!

אולם החיסרון הבולט של שיטת הערכוב נגלה לאו דווקא בחלק הראשון של הערכים, שהובאו בו הצורות מופרדות בדיוקנות לפי הלשונות, אלא בחלקם השני, שהובאו בו המילים בהקשרן³ בתרגום. כאן הלשונות והתקופות⁴ מעורבות, ועל המשתמש המעוניין בשימוש בלשון אחת בתקופה מסוימת לעמול קשה כדי לבררו. לעתים רחוקות בלבד ניתנה הערה שמבהירה שימוש מיוחד בלשון מיוחדת ובתקופה מיוחדת, כגון השימוש המיוחד של בשר₂ בפונית במשמעות 'בן', צאצא' בעמ' 204, שורה 19.

מחמת שיקולים מעשיים לא נכלל לא ב-ISO ולא במילון זה אוצר המילים האוגרית. אולם על פי השיקולים המעשיים היה מקום להכליל בתוך המילון את שני הנספחים, את זה של התעתיקים הִקְמוּטִיים של טקסטים ארמיים ועוד יותר - את הגילויים והקריאות החדשים של בצלאל פורטן ועדה ירדני בתחום הארמית המצרית (הארמית הממלכתית)⁵. ואולם הם באים רק בנספח וכך מאלצים את הקורא לרדוף חזור ורדוף בין גוף המילון ובין הנספח. אני מתאר לעצמי שהיו סיבות מעשיות להצבת החומר הזה בנספחים (חיבור המילון נסתיים בתחילת 1991, עיין עמ' xvi בפסקה שלפני האחרונה, והכרך השלישי של פורטן וירדני ראה אור ב-1993), אך נדמה לי שבתקופת המחשבים היה אפשר לגבור על המכשולים⁶.

2. המחברים אף נזהרו בהקדמתם והצהירו (עמ' xv, שורה 3) שאיחדו את הערכים "כדרך כלל" ("normally"). אין זאת אלא שאף הם הרגישו את המלכוד שהם נתונים בו.
3. אכן, טוב מאוד עשו העורכים בהרחיבם את המובאות (עיין עמ' xv אמצע).
4. "מסיבות מעשיות" (עמ' xvi, פסקה שלישית מן הסוף) נמנעו המחברים מלציין בחלק זה את התאריכים.
5. בעמ' xvi למטה צוין בטעות שמדובר באחיקר בלבד. למעשה הכוונה לכל הכרך השלישי של אוסף תעודות ארמיות ממזרים העתיקה, של ב' פורטן וע' ירדני, ירושלים 1993.
6. אגב, חבל שהכוונת הרצה של הנספחים אינה מציינת שמדובר בנספח ובאיוזה נספח.

הרושם הכללי של המילון, בהתחשב במגבלות שהטילו העורכים על עצמם, הוא רושם מצוין. העורכים השכילו לנתח חומר רב מאוד, לנתוב בו נתיב ולבחור באינטרפרטציות סבירות. נהניתי במיוחד מן הביבליוגרפיה הרחבה, ואני משוכנע שההצלחה של DISO תחזור ותישנה במהדורות החדשה. גם מי שעוסק במילונות המקרא יזדקק לא אחת לספר זה. מובן מאליו שבמילון בעל היקף כזה מתעוררים חילוקי דעות. כבר הבאתי הסתייגויות אחדות, ולהלן אעיר עוד הערות אחדות אשר, אם ייראו לעורכים, אולי יוכלו להיכלל בהדפסה חדשה של המילון.

עמ' xv, אמצע: אישית, אני מעדיף להביא את המובאות באותיות עבריות. אני חושב שעדיין לרוב המלומדים קל יותר לקרוא טקסט שמי באותיות שמיות, כל שכן כששיטת המחברים מתעתקת גם ש ב-š, ואילו התעתיק לאותיות עבריות מאפשר את השימוש ב-ש ניטרלית. אפילו השימוש באותיות לטיניות לציון אמות קריאה (מעין kbyr = כביר ובווראי bmh = בָּמָה) מפריע במקצת.

עמ' lvi, טור ב, שורה 20 ואילך: הבאות מספריהם של פורטן וירדני הן לפי הטקסטים. הטקסטים המסומנים ב-A הם בכרך הראשון, המסומנים ב-B הם בכרך השני ואילו ב-C - בכרך השלישי. ההדרכה הזאת הכרחית. בכלל היה רצוי לתת לפחות סיכום מעמית חלקי של מראי המקומות המצוטטים ולהסביר את הסימנים (כפי שעשו שטיינר ומוסק-מושבי בהקדמה שלהם לנספח).

עמ' 183, שורה 4: בעל בא בהוראת 'אורח, תושב' רק כשהוא נסמך אל שם מקום. עמ' 387, שורה חנ"א: הבנת בניין קל חנאת בהוראת 'מצאתי מנוח' ובניין פעל חנאה במשמעות 'שם אותו' בשמאלית גורמת אי-נחת, אף על פי שאינה מן הנמנעות: מקורה באטימולוגיקום, בקשר כביכול שהניחו בין שורש זה לחֲנָה העברי. אולם קשר זה רחוק, שהרי שתי צורות הפועל בשמאלית מכילות א ולכן הן משקפות גורת ל"א, ואילו חנה העברי הוא משורש ל"י ומתועד כך בשמאלית עצמה בשם מחנת 'מחנה', ועל אף הקרבה בין פועלי ל"א לפועלי ל"י אין להניח שמחנת השם קרוב לחנא הפועל. על כן יהיה צירוף מקרים מפתיע, אם גם לא בלתי אפשרי, ששני שורשים שאין ביניהם קרבה היסטורית אך הם דומים בצלצולם קרובים כל כך במשמעותם. ספק רב אם בכלל יחנא התדמורית קשורה לשורש שלנו.

עמ' 408, שורה 14: בדבר הגיזרון של תַרְשַׁא אבן (לעומת חרש שדה) עיין ש"א ליונישטם, *Journal of Jewish Studies* 10 (1959) עמ' 260-261.

עמ' 472, שורה 8: לעניין גיזרון של יש/אית(י)/לית/לִישַׁ עיין *Israel Oriental Studies* 2 (1972) עמ' 58-62.

עמ' 493-494: איני מבין מדוע הופרדו כון, מכון².

עמ' 680, שורה 16: לא נראה שמקום משמעו 'כפר' ממש. עדיף התרגום הכללי 'מקום' (עמ' 773, שורה 4, וגם עמ' 771, אמצע).

- עמ' 691, ערך "מרוח": השווה גם ר"א פרידמן, *Maarav 2* (1980), עמ' 187 ואילך.
- עמ' 784, ערך "סיע": אני מעדיף את תרגום בכל צבו כ'בכל דבר, ככול', כמובא בעמ' 956, שורה 6, מן התרגום כאן 'בכל דרך, בכל אופן'.
- עמ' 879, שורה 4: בארמית ממלכתית ההגה המקביל ל-*צ* הערבית הוא ק ולא צ, ואין כל הצדקה להניח שהשם המקביל ל-*עץ* העברי, הבא בארמית הממלכתית תמיד בצורת עק, יבוא בצורת עץ, ובייחוד כשהקריאה מופקפקת וההקשר ניזוק.
- עמ' 935, שורה 10: המונח "עברית קלסית" בשביל עברית המקרא לעומת לשון חז"ל אינו מוצלח ביותר.
- עמ' 967, ערך "צלח", לגיזרון עיי' *Vetus Testamentum 7* (1975), עמ' 100-101.
- עמ' 1035, 1: עיי' גם בלשוננו נב (תשמ"ח), עמ' 189-190.
- עמ' 1082: חסר ערך "רצפה" (בכתובת רחוב, שורה 7: הרצפה).
- עמ' 1093, שורה 2: השימוש ב-ש בהוראת 'של' אינו משקף תפקיד רלטיבי מבחינה סינכרונית, וזו הבחינה היחידה הקובעת בחלוקת הערך.
- עמ' 1125, שורה 6 ואילך: הייתי מאחד את ערך המשנה *with the exception of, excluding* עם ערך המשנה *apart from*.
- עמ' 1210, שורה 5: לפי "שבבו איש תַּחְתָּיו" (שמות טז, כט) נראה גם ב"שבו לתחתכם" לראות בלחתכם מילת יחס מורכבת ולא ל- + שם עצם.
- נספח, עמ' 1245: הערך "עץ" מיותר, שהרי אינו מוסיף דבר מהותי על הערך שבפנים המילון.

רשמתי את טעויות הדפוס האלה:

- עמ' lxvi, טור ב, שורה 23: קרא *Literature* במקום *Lietrature*.
- עמ' 157, שורה 7: קרא *scriptio* במקום *sc. riptio*.
- עמ' 206: ערך "בתר" נחלק בטעות לשני חלקים, כי המובאה *btrh* הובאה בטעות באותיות שמנות, כאילו היא ערך נפרד.
- עמ' 606, שורה 6: קרא 62.1^3 במקום 62^3 .
- עמ' 957, שורה 7: קרא $TADAE A 3.10^3$ במקום $TADAE A 3.10$.
- שם, שורה 13: קרא $TADAE B 3.7^{15}$ במקום $TADAE B 3.7$.
- עמ' 1251, שורה 5: קרא *of the ambiguity* במקום *or the ambiguity*.

ה ע ר ו ת ו ת ג ו ב ו ת

שרגא אברמסון

תוספות הערות למאמרי

א. למאמרי "מדרך המתרגמים מן הערבית לעברית" (לשוננו נח [תשנ"ד-תשנ"ה], עמ' 235) אני מבקש להוסיף: בתרגום אנונימי של ספר השרשים לרבי יונה בן ג'נאח נזכר 'ספר ההכלמה' בשם "ספר הגלוי הנקרא אלתישור בערבי". ספרו של אבן ג'נאח 'רסאלה אלתקריב ואלתסהיל', המכונה בידי אבן תיבון "הקורב והישור", נקרא באותו התרגום האנונימי "ספר הבאור הנקרא בלש' ער' אלתקריב" (בנימין ריצ'לר, קטעים מכתב-יד נוספים של התרגום הבלתי-ידוע של ספר השרשים לר' יונה אבן ג'נאח, קרית ספר סג [תש"ן-תשנ"א], עמ' 1328).

ב. למאמרי "לשונות מתן תורה: מתן תורה, יום סיני, מעמד הר סיני" (לשוננו נח [תשנ"ד-תשנ"ה], עמ' 317) אני מבקש להוסיף: לא הבאתי את המשנה שבסוף תענית "ביום חתונתו זה מתן תורה" (והמשנה מצוינת שם במסורת המדרש), משום שהייתי צריך לדבר על מקומה של הדרשה, שאינה אלא תוספת למשנה, עיין למשל במבוא לנוסח המשנה מאת י"נ אפשטיין, תשכ"ד, חלק ב, עמ' 686-687, ולא ביקשתי לעשות כן ב'לשוננו'. המקום האחר שלא הבאתי הוא בנגעים פ"ז מ"א: "אלו בהרות טהורות שהיו בו קודם למתן (מתן) תורה" (ועיין במה שהבאתי מדברי הרמב"ם בראש הלכות אישות), שבתורת כהנים, ראש מסכת נגעים, הנוסח הוא: מן הדבור (הדבר, הדיביר) והילך. הברייחא שבתורת כהנים הובאה במסכת הוריות י ע"א. וכל זה אינו עניין לקוראי המאמר הזה, משום שמקומו ביחס המשנה ומדרשי ההלכה. ודרך אגב אעיר על סוף מסכת סוכה: אוי לרשע ואוי לשכנו, שרש"י ורב נסים גאון ציינו לתורת כהנים ולא למשנת נגעים פ"ב מ"ו (ועיין בספרי - רב נסים גאון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 202).

בעמ' 318 הסתפקתי ברמז: ומצוי הרבה, אלא שנמלכתי בדעתי שמא תתעורר תמיהה ואמרתי כדאי להעיר עליהם.

בסוף ספר משפטי שבועות לרב הא"י גאון הוא מסביר את האיומים שבית דין מאיים על הנשבע, ואמר במקור הערבי: "באדכארה מוקף סיני", בתרגום העברי

הנדפס: "שצריך להזכיר לו את עמידת סיני", ובתרגום אחר שנמצא בכתב־יד, ומקומו של המתרגם וזמנו אינם ידועים, מתורגם "מעמד הר סיני"! בבראשית רבה פרשה סח יב, מהדורת יהודה תאודור (ברלין תרע"ב-תרצ"ב), נאמר: "ויחלם והנה שלם, זה סיני" (עמ' 786), ועיין שם במנחת יהודה. בא בעל הטורים ומנסח: "שלם בגין[מטריא] סיני, שהראהו מעמד הר סיני".

תיקונים

עמ' 318, ד"ה רב משלם, - ספר רביעי (תחרץ).

עמ' 322, שורה 1: לרמב"ם.

יהושע בלאו

השלמה למאמרו של ישראל בן־דוד "שתי הערות בתורת הצורות"

לשונו נח (תשנ"ד-תשנ"ה), עמ' 297-307

בן־דוד הראה (שם, עמ' 305-307) שצורות מעין תְּשַׁמְעָנָה לעולם עי"ן בהן שוואית, מאחר שהגרונית באה בשווא נח כשהפתח הקודם לה מוטעם. במאמרי "על המבנה המורכב של העברית החדשה לעומת העברית שבמקרא", לשונו נד (תש"ן), עמ' 107, הערה 10, כתבתי אפוא שלא בצדק שאין הסבר מתקבל על הדעת לשווא זה (והלא אני עצמי העמדתי במחקרים בלשון ה-ו [תשנ"ב], עמ' 10, הערה 15 על הכלל הסינכרוני הנוגע לשווא מצעי נח בסוף הברה מוטעמת). בן־דוד שם עימת שווא נח זה עם תנועה חטופה הקודמת להברת הטעם. ברצוני כאן רק להדגיש (כדי שמרוב עצים לא נתעלם מן היער) שדווקא מתוך ניגוד זה שבין שווא נח המסיים הברה מוטעמת ובין חטף הפותח הברת טעם מתאשרת התזה שהצגתי בלשונו נד, עמ' 107, והיא שבעלי המסורה נטו ככל האפשר שלא לרפות ת בגוף ראשון ושני בעבר. שלא כנוהגם הכללי לפתוח הברה מוטעמת שקודמת לה גרונית בגרונית בתנועה חטופה (כפי שהדגיש בן־דוד), לא הניעו גרונית כזאת כשהיא קודמת ל-ת בגוף ראשון ושני יחיד עבר, כדי להימנע מריפוי ה-ת (עיין בדקדוקו של ברגשטרסר בעמ' 118, c18§), מעין שְׁלַחְתָּם, שְׁלַחְתָּנוּ, השבַּעְתָּנוּ, נטַעְתִּיךָ וכן תמיד.

הנדפס: "שצריך להזכיר לו את עמידת סיני", ובתרגום אחר שנמצא בכתב־יד, ומקומו של המתרגם וזמנו אינם ידועים, מתורגם "מעמד הר סיני"! בבראשית רבה פרשה סח יב, מהדורת יהודה תאודור (ברלין תרע"ב-תרצ"ב), נאמר: "ויחלם והנה שלם, זה סיני" (עמ' 786), ועיין שם במנחת יהודה. בא בעל הטורים ומנסח: "שלם בגין[מטריא] סיני, שהראהו מעמד הר סיני".

תיקונים

עמ' 318, ד"ה רב משלם, - ספר רביעי (תחרץ).

עמ' 322, שורה 1: לרמב"ם.

יהושע בלאו

השלמה למאמרו של ישראל בן־דוד "שתי הערות בתורת הצורות"

לשונו נח (תשנ"ד-תשנ"ה), עמ' 297-307

בן־דוד הראה (שם, עמ' 305-307) שצורות מעין תְּשַׁמְעָנָה לעולם עי"ן בהן שוואית, מאחר שהגרונית באה בשווא נח כשהפתח הקודם לה מוטעם. במאמרי "על המבנה המורכב של העברית החדשה לעומת העברית שבמקרא", לשונו נד (תש"ן), עמ' 107, הערה 10, כתבתי אפוא שלא בצדק שאין הסבר מתקבל על הדעת לשווא זה (והלא אני עצמי העמדתי במחקרים בלשון ה-ו [תשנ"ב], עמ' 10, הערה 15 על הכלל הסינכרוני הנוגע לשווא מצעי נח בסוף הברה מוטעמת). בן־דוד שם עימת שווא נח זה עם תנועה חטופה הקודמת להברת הטעם. ברצוני כאן רק להדגיש (כדי שמרוב עצים לא נתעלם מן היער) שדווקא מתוך ניגוד זה שבין שווא נח המסיים הברה מוטעמת ובין חטף הפותח הברת טעם מתאשרת התזה שהצגתי בלשונו נד, עמ' 107, והיא שבעלי המסורה נטו ככל האפשר שלא לרפות ת בגוף ראשון ושני בעבר. שלא כנוהגם הכללי לפתוח הברה מוטעמת שקודמת לה גרונית בגרונית בתנועה חטופה (כפי שהדגיש בן־דוד), לא הניעו גרונית כזאת כשהיא קודמת ל-ת בגוף ראשון ושני יחיד עבר, כדי להימנע מריפוי ה-ת (עיין בדקדוקו של ברגשטרסר בעמ' 118, c18§), מעין שְׁלַחְתָּם, שְׁלַחְתָּנוּ, השבַּעְתָּנוּ, נטַעְתִּיךָ וכן תמיד.

הנדפס: "שצריך להזכיר לו את עמידת סיני", ובתרגום אחר שנמצא בכתב־יד, ומקומו של המתרגם וזמנו אינם ידועים, מתורגם "מעמד הר סיני"! בבראשית רבה פרשה סח יב, מהדורת יהודה תאודור (ברלין תרע"ב-תרצ"ב), נאמר: "ויחלם והנה שלם, זה סיני" (עמ' 786), ועיין שם במנחת יהודה. בא בעל הטורים ומנסח: "שלם בגין[מטריא] סיני, שהראהו מעמד הר סיני".

תיקונים

עמ' 318, ד"ה רב משלם, - ספר רביעי (תחרץ).

עמ' 322, שורה 1: לרמב"ם.

יהושע בלאו

השלמה למאמרו של ישראל בן־דוד "שתי הערות בתורת הצורות"

לשונו נח (תשנ"ד-תשנ"ה), עמ' 297-307

בן־דוד הראה (שם, עמ' 305-307) שצורות מעין תְּשַׁמְעָנָה לעולם עי"ן בהן שוואית, מאחר שהגרונית באה בשווא נח כשהפתח הקודם לה מוטעם. במאמרי "על המבנה המורכב של העברית החדשה לעומת העברית שבמקרא", לשונו נד (תש"ן), עמ' 107, הערה 10, כתבתי אפוא שלא בצדק שאין הסבר מתקבל על הדעת לשווא זה (והלא אני עצמי העמדתי במחקרים בלשון ה-ו [תשנ"ב], עמ' 10, הערה 15 על הכלל הסינכרוני הנוגע לשווא מצעי נח בסוף הברה מוטעמת). בן־דוד שם עימת שווא נח זה עם תנועה חטופה הקודמת להברת הטעם. ברצוני כאן רק להדגיש (כדי שמרוב עצים לא נתעלם מן היער) שדווקא מתוך ניגוד זה שבין שווא נח המסיים הברה מוטעמת ובין חטף הפותח הברת טעם מתאשרת התזה שהצגתי בלשונו נד, עמ' 107, והיא שבעלי המסורה נטו ככל האפשר שלא לרפות ת בגוף ראשון ושני בעבר. שלא כנוהגם הכללי לפתוח הברה מוטעמת שקודמת לה גרונית בגרונית בתנועה חטופה (כפי שהדגיש בן־דוד), לא הניעו גרונית כזאת כשהיא קודמת ל-ת בגוף ראשון ושני יחיד עבר, כדי להימנע מריפוי ה-ת (עיין בדקדוקו של ברגשטרסר בעמ' 118, c18§), מעין שְׁלַחְתָּם, שְׁלַחְתָּנוּ, השבַּעְתָּנוּ, נטַעְתִּיךָ וכן תמיד.

דוד הנשקה

שתי הערות על לשוננו נח (תשנ"ד-תשנ"ה)

א. במאמרו "ישראל שבטא לא כלי" (שם, עמ' 273-274) מאיר חבצלת מציין שהביטוי האמור הוא פתגם ייחודי למדרשי תימן. הפתגם מובא במדרשים הללו על הכתובים הדנים במקרה שאין לאיש גואל, כדי להוכיח שמדובר בגר, שרק בו אפשרי כדבר הזה. ברם, באמת אין ישראל מחובר לשבטא, שכן בשתי הדרשות התימניות שהביטוי הזה מצוי בהן ישראל מצורף לתיבת אבל שלפניו, וכך יש לקרוא: "אבל ישראל [שלא כגר שהובא שם בסמוך] - שבטא לא כלי". הביטוי מתמצה אפוא בשלוש התיבות האחרונות, ומעתה אף מקורו ברור - ואינו "תימני" כלל. שהרי כך גרסין בבבא בתרא (קטו ע"ב): "אמר אביי גמירי דלא כלה שבטא". ופירש רשב"ם שם בשם רבנו חננאל: "וראיה לדבר במלאכי 'כי אני ד' לא שניתי ואתם בני יעקב לא כליתם'" (וראה חידושי ר' ישמעאל בן חכמון, ירושלים תשמ"ט, שם). הן עצם הביטוי שבמדרש התימני הן סמיכתו על הכתוב האמור לקוחים אפוא מסוגיית הבבלי ופירושה.

ואולם לא מן הסוגיה האמורה בלבד שאבו מדרשי תימן, שהרי אין היא עוסקת כלל בגר. הדברים לקוחים, כבמקומות הרבה במדרשי תימן, מן הרמב"ם. כך מצינו לו בפירושו למשנת בבא קמא (ט, יב, מהדורת ר"י קאפח): "ועל גר שמת ואין לו יורשים אמר ד' 'ואם אין לאיש גואל', אבל אדם מישראל אי אפשר שלא יהא לו גואל, לפי שמקובל אצלנו שבטא לא כלה, והאדם הנשאר משבטו הוא 'ירשנו'. הרי אפוא הביטוי המדויק שבמדרשי תימן, ואף הקישור לעניינו של הגר.

ב. במאמרי "לשון 'התעמר' בפרשנות התנאים" נפלה בשגגתי טעות: במקום 'מספר התולדות' השומרוני" (שם, עמ' 203) צריך להיות: מספר תולדות שומרוני.

לובה חרל"פ

עוד על "מקראות שאין להם הכרע"

בלשוננו נח (התשנ"ד-התשנ"ה), עמ' 189-200, נתפרסם מאמרו של הרב מרדכי ברויאר על "מקראות שאין להם הכרע". הרב ברויאר הגיב על הבאתם של המקראות האלה ועל ניתוחם בידי הפרופ' שמחה קוגוט בספרו "המקרא בין טעמים לפרשנות"

דוד הנשקה

שתי הערות על לשוננו נח (תשנ"ד-תשנ"ה)

א. במאמרו "ישראל שבטא לא כלי" (שם, עמ' 273-274) מאיר חבצלת מציין שהביטוי האמור הוא פתגם ייחודי למדרשי תימן. הפתגם מובא במדרשים הללו על הכתובים הדנים במקרה שאין לאיש גואל, כדי להוכיח שמדובר בגר, שרק בו אפשרי כדבר הזה. ברם, באמת אין ישראל מחובר לשבטא, שכן בשתי הדרשות התימניות שהביטוי הזה מצוי בהן ישראל מצורף לתיבת אבל שלפניו, וכך יש לקרוא: "אבל ישראל [שלא כגר שהובא שם בסמוך] - שבטא לא כלי". הביטוי מתמצה אפוא בשלוש התיבות האחרונות, ומעתה אף מקורו ברור - ואינו "תימני" כלל. שהרי כך גרסין בבבא בתרא (קטו ע"ב): "אמר אביי גמירי דלא כלה שבטא". ופירש רשב"ם שם בשם רבנו חננאל: "וראיה לדבר במלאכי 'כי אני ד' לא שניתי ואתם בני יעקב לא כליתם'" (וראה חידושי ר' ישמעאל בן חכמון, ירושלים תשמ"ט, שם). הן עצם הביטוי שבמדרש התימני הן סמיכתו על הכתוב האמור לקוחים אפוא מסוגיית הבבלי ופירושה.

ואולם לא מן הסוגיה האמורה בלבד שאבו מדרשי תימן, שהרי אין היא עוסקת כלל בגר. הדברים לקוחים, כבמקומות הרבה במדרשי תימן, מן הרמב"ם. כך מצינו לו בפירושו למשנת בבא קמא (ט, יב, מהדורת ר"י קאפח): "ועל גר שמת ואין לו יורשים אמר ד' 'ואם אין לאיש גואל', אבל אדם מישראל אי אפשר שלא יהא לו גואל, לפי שמקובל אצלנו שבטא לא כלה, והאדם הנשאר משבטו הוא 'ירשנו'. הרי אפוא הביטוי המדויק שבמדרשי תימן, ואף הקישור לעניינו של הגר.

ב. במאמרי "לשון 'התעמר' בפרשנות התנאים" נפלה בשגגתי טעות: במקום "מספר התולדות" השומרוני" (שם, עמ' 203) צריך להיות: מספר תולדות שומרוני.

לובה חרל"פ

עוד על "מקראות שאין להם הכרע"

בלשוננו נח (התשנ"ד-התשנ"ה), עמ' 189-200, נתפרסם מאמרו של הרב מרדכי ברויאר על "מקראות שאין להם הכרע". הרב ברויאר הגיב על הבאתם של המקראות האלה ועל ניתוחם בידי הפרופ' שמחה קוגוט בספרו "המקרא בין טעמים לפרשנות"

(עמ' 33-36). גם קוגוט גם ברויאר דנים ב"מקראות שאין להם הכרע" הבאים בתלמוד הבבלי, יומא נב ע"א-ע"ב. הם מזכירים שבמקרא עוד מקראות שיש בעניינם "מסורות מתרוצצות" (כלשונו של קוגוט בספרו, עמ' 33) שלא מנו אותם חז"ל בקבוצה הנדונה¹.

לעניין זה דומני שראוי להזכיר עוד קבוצה במקורות החז"ליים שגם היא זכתה להגדרה "מקראות שאין להם הכרע" ושמקראותיה אינם נכללים בקבוצה שהוזכרה לעיל. כוונתנו למקראות הבאים בילקוט שמעוני לשמואל, רמז קכג, ובמדרשים אחרים², שאליהם מתכוון רבי אברהם בן עזרא בפירושו לבראשית מד, כב (ראה להלן). הקבוצה הזאת באה בילקוט תחת הכותרת "חמישה דברים שנחלקו בהם רב ולוי" (פירוטם בא בהמשך).

לקבוצה זו נתוודעתי מתוך עיון בפירוש ראב"ע לפסוק "ונאמר אל אדוני לא יוכל הנער לעזוב את אביו ועזב את אביו ומת" (בר' מד, כב). הראב"ע מעיר שם: "ולמה לא הביא המזכיר החמשה [=חמישה פסוקים בתנ"ך] שאין להם הכרע, כמו "וישלף נעלו" [רות ד, ח: "ויאמר הגאל לבעז קנה לך וישלף נעלו"] וזה עמהם". הראב"ע רואה את פסוקו שייך לקבוצת פסוקים שיש בהם דר־משמעות שאינה ניתנת להכרעה, והוא מתפלל על "המזכיר" שלא צירף את פסוקו לחמשת הפסוקים שמנה כקבוצה. מפרשי הראב"ע³ סוברים שהוא מתכוון לדברי איסי בן יהודה ביומא (ראה לעיל), אך בדיקת המקרים האלה העלתה שבכולם ההתלבטות איננה באשר לזהות הנושא אלא קשורה בסוגים אחרים של דר־משמעות: בארבעה מקרים מן החמישה המחלוקת נסבה על פיסוק המשפט, ובמקרה אחד הבעיה היא דר־משמעות לקסיקלית. לעומת זאת, הפסוק שבא בפירוש ראב"ע אך לא בתלמוד שם ("וישלף נעלו", רות ד, ח) עוסק בעניין זהות הנושא. לכן נראית לי מאוד הערתו של ב"ז בכר⁴ משמו של אביו ר' שמעון בכר (בכרך), שראב"ע מתכוון לאמור בילקוט שמעוני על "חמישה פסוקים שנחלקו ביניהם רב ולוי". בין הפסוקים האלה אנו מוצאים את "וישלף נעלו" (רות, שם), ובכל המקראות הנזכרים שם המחלוקת היא על בירור הזהות - זהות המושא או זהות הנושא (ראה פירוטם בהמשך). על מקור זה באה שאלתו של הראב"ע "ולמה לא חשב ביניהם גם את הכתוב ועזב את אביו ומת",

1. מעניינת השערתו של קוגוט בדבר ההבדל בין המקראות שחז"ל כוללים בקבוצה זו ובין המקראות שאינם נמנים בקבוצה, אף על פי שגם להם יש "מסורות מתרוצצות" (ראה שם, עמ' 37, ראש סעיף 1.3).
2. על פי ב"ז בכר (אברהם אבן עזרא המדקדק, תרגם מגרמנית א"ז רבינוביץ, ירושלים תרצ"א, עמ' 120, הערה 3) המקראות האלה באים גם במדרש שמואל פרשה יח, ה וברות רבה פרשה ז, יב.
3. ראה י"ל קרינסקי, פירוש מחוקקי יהודה, בראשית (שם), יהל אור אות כב.
4. בכר (לעיל, הערה 2), שם.

ואילו את הלשון "חמישה דברים שאין להם הכרע" לקח מאיסי בן יהודה בבבלי יומא, שם.

אם כך, גם פסוקנו, גם הפסוק ממגילת רות שהובא במדרש ובפירוש הראב"ע וגם ארבעת המקרים האחרים שהובאו במדרש הם פסוקים שראב"ע חושב שאין להם הכרעה פרשנית ברורה. בפסוק הנדון מספר בראשית השאלה היא מיהו הנושא שמתייחס אליו הפועל ומת. הנושא המפורש הקודם שהוזכר בפסוק הוא הנער (בנימין), ומבחינה תחבירית הוא מתאים להיות הנושא גם בפסוקית שבסיפה - "ועזב את אביו ומת". ואולם מבחינה פרשנית קשה לזהות את הנושא של ומת עם הנער, שכן הדעת נותנת שהאב (יעקב), הזקן מבנו, הוא שימות לאחר עזיבת הבן, ולא להפך. לכן הראב"ע מתקשה להכריע בין האפשרויות. גם הפסוקים האחרים שבאים במדרש הם מעניין זה⁵.

מתוך ההפניה אל הקבוצה הזאת בפירוש ראב"ע נתגלגלה לידנו אפוא עוד קבוצה של "מקראות שאין להם הכרע", שכמו חברתה גם היא כוללת מקראות שיש בהם דר'משמעות הקשה להכרעה, אך שונה ממנה באופי הבעיה התחבירית-פרשנית המשותפת להם.

5. בפסוק הראשון "ויסב שמואל ללכת ויחזק בכנף מעילו ויקרע" (שמ"א טו, כז) לא ברור מי הנושא של ויחזק ושל ויקרע (וגם מיהו הכינוי החבור למושא מעילו) - שמואל או שאל? בפסוק השני, מל"א יא, כט-ל: "וירבעם יצא מירושלם וימצא אתו אחיה השילני הנביא בדרך [...] ויתפש אחיה בשמלה החדשה אשר עליו ויקרעה [...]", לא ברור מי המושא - שמלת אחיה היא שנקרעה או שמלת ירבעם?
הפסוק השלישי, רות ד, ח: "ויאמר הגואל לבעז קנה לך וישלף נעלו" - יש בו מחלוקת בזהות הנושא - מי שלף את נעלו, הגואל או בעז? אף שהנושא בפסוק הוא הגואל, ראב"ע מתקשה להכריע בבעיה, כי הדעת נותנת שבעז הוא הפועל (וכך הם דברי המדרש בילקוט, שם: "ונראין הדברים נעלו של בעז שכן דרך הלווה להיות מניח ערבון [...]").
הפסוק הרביעי הוא בדה"ב יג, כ: ולא עצר כח ירבעם עוד בימי אביהו ויגפהו ה' וימת" - מי ניגף ומת - אביהו או ירבעם?
הפסוק האחרון הוא במל"ב כה, ל: "וארחתו [של יהויכין] ארחת תמיד נתנה לו מאת המלך [אויל מרודך] דבר יום כימו כל ימי חייו" - ימי חייו של מי, של אויל מרודך שהוא הנושא הקודם בפסוק או של יהויכין?

Summaries

Elisha Qimron and Daniel Sivan

Interchanges of *Pataḥ* and *Ḥiriq* and the Attenuation Law

Interchanges of *pataḥ* [a] and *ḥiriq* [i] in closed unaccentuated syllables are prevalent in biblical Hebrew, especially in the Tiberian tradition. They are generally described as resulting from a vowel change [a] > [i] in certain phonological environments (attenuation). After examining the evidence in the various linguistic traditions of Hebrew in comparison to the Semitic languages, we conclude that the prevailing description is inaccurate. Where the [i] vowel occurs in all the traditions of Hebrew, it should be considered either proto-Semitic or proto-Hebrew. In the Tiberian tradition *ḥiriq* replaces *pataḥ* almost exclusively when the following syllable has an [a] vowel (dissimilation). Other rare cases are interpreted individually.

R. C. Steiner

Linguistic Features of the Commentary on Ezekiel and the Minor Prophets in the Hebrew Scrolls from Byzantium

A commentary on Ezekiel and the Minor Prophets written in Hebrew (with Greek glosses) by a Byzantine Rabbanite Jew named Reuel is preserved on fragments of two tenth-century scrolls (*rotuli*) from the Cairo Geniza. Its Hebrew exhibits a number of peculiarities found in

Byzantine (Karaite) texts of the tenth-eleventh centuries, but has none of the Arabic influence characteristic of those texts. One of these features - the use of מליצה with the meaning "interpretation (esp. of a משל)" - derives from an exegetical tradition which can be traced back to Aquila, and ultimately to Ben-Sira's grandson as well. Another of these features - the use of בטוב in the sense of "well" - originates in the phrase ובאמת, itself modeled on the biblical בתמים ובאמת. Both of these features later spread to Ashkenaz and other parts of Europe, where they underwent subtle semantic and/or syntactic changes. Other features of Reuel's Hebrew found in Byzantine texts are צורך ל- = צורך על, נגזר מן = יצא מן, and יכול = יוכל.

In addition, three rare usages have been identified. The word סדרן is used to refer to a biblical editor confronted with variant readings. This usage is paralleled in two commentaries on Chronicles, one ascribed to the students of R. Saadia Gaon and the other to R. Joseph Qara. In the latter, the סדרן is identified with Ezra. The word הצריט, perhaps from a midrash to Ezek. 8:16-17 partially preserved in the Palestinian and Babylonian Talmuds, is part of the ancient Hebrew lexicon. It is the reflex of proto-Semitic *ḏ-r-t, "break wind," hitherto attested in every major Semitic language other than Hebrew. The word תחת is apparently used in the sense of "anus," as in R. Ḥananel's talmudic commentary (cf. Yiddish).

Zohar Livnat and Meir Sela

Apposition - The Third Relation?

Relations between linguistic elements are customarily defined as belonging to one of two types: coordination or subordination. The present paper proposes that apposition is neither, that it represents a third type of relation between linguistic elements, serving for clarification or detail.

This third type of relation differs from coordination and subordination both semantically and formally. On the semantic level, the relation of clarification comprises two different linguistic expressions relating to the same idea, i.e., two different expressions which identify a single referent. The semantic relation between the elements of the expression - the clarifier and the clarified - may be a relation of full identity ($A=B$), or one of partial identity, namely, a hyponymic relation between the elements of the expression. On the formal level, the relation of clarification is expressed by means of connectives and specific punctuation. As in the case of coordination or subordination, asyndetic connectives may appear.

Apposition may be found not only between nouns, but between other parts of speech as well. Appositions may appear at all levels - between words, between phrases, between a word or expression and a clause, between clauses, or even between sentences.

The recognition of a third type of relation frees us from the traditional dichotomous division into coordination and subordination, thereby enabling us to analyze structures which, until now, have not been satisfactorily explained by either coordination or subordination.

Israel Ben-David

הַתְּאַצֵּל, וַיִּוּ הָאֶצֶל

The note deals with the root אֶצֶל in Ben Sira 13:17 is perhaps parallel to the preceding יְחוּבֵר - "to be connected".

In MS Jerusalem of tractate *Sanhedrin* (Yad HaRav Herzog), we find a variant of a citation from Ben Sira, as follows: אַל תְּתַאצֵּל עִם בַּעֲלָהּ / לִמְסוֹךְ עִם יֵין וְשֹׁכֵר (Do not draw near to her husband / to drink wine with him). The phrase אַל תְּתַאצֵּל carries the meaning: "do not mingle," "do not draw near."

Medieval grammarians used the term נֶאֱצַל to indicate the construct state, and the term וַיִּוּ הָאֶצֶל for *waw haḥibbur* (conjunctive *waw*).

Joshua Blau

J. Hoftijzer and K. Jongeling, *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions* (with appendices by R. C. Steiner, A. Mosak Moshavi and B. Porten), *Handbuch der Orientalistik* 1, *Der nahe und mittlere Osten* 21, two vols., E. J. Brill: Leiden-New York-Köln, 1995, lxxi + 1266 pp.

This important dictionary is the new edition of *DISO* (C. F. Jean - J. Hoftijzer, *Dictionnaire des inscriptions sémitiques de l'ouest*, Leiden, 1965). The dictionary's comprehensive bibliography must be noted as an especially useful feature. The review deals with general lexicographic problems; for example, how to separate or divide the lemmata between various languages and dialects, and relates to specific items as well.

English summaries edited by Dena Ordan

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים ותשעה, חוברת שנייה
אדר התשנ"ו

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשנ"ו

הפקה: עלי אמיר

האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034
סֵדֶר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים ותשעה, חוברת ב, אדר התשנ"ו

תוכן העניינים

מאמרים	
93	זאב בן-חיים שלמה נאה בירור אחר בירור "עזר כנגדו", "כנגד המשחיתים": משמעויות נשכחות ופתגם אבוד תצורה ומשמעות בסוגיות תלמודיות - יישום במערכת הזמנים בארמית הבבלית
99	אליקים וייסברג
119	
ביקורות	
	משה אזור מילות תפקוד בראי סינכרוני ודיאכרוני: על 'תחביר וסמאנטיקה בעברית שלאחר המקרא' מאת מ"צ קדרי
151	
הערות ותגובות	
	דוד טלשיר הערה למאמרו של אלישע קימרון "שיש במקום פלוני..."
175	
I	תקצירים באנגלית

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו :

פרופ' זאב בן-חיים, רח' הנרייטה סאלד 2, ירושלים 96 784
ד"ר שלמה נאה, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית, הר הצופים, ירושלים 91 905
מר אליקים וייסברג, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034
פרופ' משה אור, 4502 S. Atherton Dr. 38, Salt Lake City, Utah 84123, U.S.A. (בשבתון)
ד"ר דוד טלשיר, המחלקה ללשון עברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 84 105

בירור אחר בירור

לרגל הכנת מהדורה אנגלית של "עברית וארמית נוסח שומרון" (להלן עואנ"ש), כך ה (תשל"ז) היה עליי לחזור ולבדוק עדי לשון רבים, לחזור ולשקול את אופן הצגתם בכללי דקדוק - דברים שעצם מלאכת התרגום גרמתם. שכן מן המפורסמות שכל תרגום יש עמו לפחות נופך של פירושי המקור. בלשונות השונות זו מזו במבנה וברקע הסמנטי כמו העברית והאנגלית כל סטייה מתואם התרגום למקורו סכנה בצדה שתפגום בכוונת הכלל הדקדוקי לדיוקו. זאת ניסיתי למנוע ככל שידיעתי בשתי הלשונות מגעת.

מגמתי בספר האמור היא להגיש למחקר העברית תיאור דקדוקי של העברית היוצאת מפי השומרונים בדורותינו בקריאת התורה, שהיא עיקר ויסוד בעבודת הקודש שלהם, והיא להם מורשה מדורי דורות, "מאב לבן ומבן לאב"¹, לפרשה בזיקה לשאר מסורותיה של העברית, ראש לכול המסורת הגלומה בניקוד הטברני של המקרא, וכן לאלל אחר שלבים קודמים של הלשון הנשמעת לאוזנינו - אם נראה לי הדבר בגדר האפשר - עד לראשית התגבשותה לחטיבה בפני עצמה מתוך העברית הקדמונית, אם כל המסורות הידועות היום. סימן מעודד הוא שבחקר העברית בשנים האחרונות נתרועעה ההכרה כי יש במסורת השומרונים כדי לסייע להבנת תהליכי לשון שחלו בעברית לאורך ימיה הרבים.

ייסורי התרגום הם לי גם שעת כושר יקרה לתקן דברים שבספר על פי מה שנתחדש לי בהמשך עבודתי בשדה השומרונית, וכמובן לאור הדעות שהשמיעו מבקרים וקוראי הספר, ושמועתם באה אליי. לעולם נמנעתי במהדורה האנגלית מפולמוס עם משיגים על עניין שבספר; הלוא תשובותי נתונות הן בעצם הנוסח המתורגם, ואיני צריך לומר כי רואה אני את דבריי האחרונים מן הראשונים. כאן (שמא אף להבא) בא אני להעמיד על דברים שלמד אני כי צריכים הם תוספת הבהרה לתועלת המשתמש בנוסח המקורי. אף בזה כוונתי להעמיד רק על מה שיש בו צד עקרוני.

1. כך - לקי מצד ההיגיון - בחיבורו של אברהם אלעיה (עואנ"ש, כך ב, עמ' 381, שו' 12-13): "אלסלף ען אלחלף ואלחלף ען אלסלף". וכמוהו מצאתי ברומן של נעמי פרנקל "דודי ורעי": "המקצוע הזה עבר במשפחתנו מאב לבן ומבן לאב" (תל-אביב תשל"ג, עמ' 144).

פיעל קל העין

בתצורת הפעל, שלא כבתצורת השם, אין עברית נוסח שומרון (להלן ענ"ש) ועברית נוסח טבריה (להלן ענ"ט) רחוקות זו מזו. היסוד המשותף לשתי המסורות שקוף עד שיכלו מדקדקי השומרונים בימי הביניים ליהנות מהישגיהם של מדקדקי היהודים (ראה עזאנ"ש, פרק א, עמ' 123, שו' 8-9) בבואם להציג את מסורת לשונם הם. במיון הפעל לבניינים ובמנינם ההבדל ביניהן הוא אופן התנהגות עין הפעל בכל אחד מענפי הפעל ה"כבד", הווה אומר: פיעל, התפעל (נתפעל) ונפעל. בענ"ש הכרת הוא להבחין בין פעלים אשר עינם כפולה (=דגושה) ובין פעלים אשר עינם פשוטה (=קלה). בתיאורי צוין הסוג השונה מן ענ"ט בתוספת האות ב (בְּתַרְגּוּם B). פיעל ב והתפעל ב "קלי העין" הם, ואילו נפעל ב "דגוש העין" הוא. רואה אני ומתאר את התהוותו של הסוג הזה מתוך תהליכים שחלו בעברית גופה, כנראה אך בשלביה המאוחרים של לשון המקרא בהתגבשה לידי חטיבה מוצקה בתנאים שלה, כמתואר בסעיפים המתאימים בספרי. לא ראיתי משיג על דעתי זו, למעט הנאמר על הפיעל קל העין. אסכם בקצרה:

בבירור היחס שבין שני הסוגים *fāqqəd-fāqqəd* אפשר שיינתנו שני הסברים: א. אין פיעל ב "פיעל" כלל ואינו תולדה ממנו אלא תולדה הוא של הבניין *qātal(a)* באם השמית, אחי פֻּעַל בערבית. כמקובל, יש ממנו שרידים בלשון המקרא כמו יִסְעֹר (הו' יג, ב), לְמִשְׁפָּטִי (איוב ט, טו), מלושני (תה' קא, ה, כתיב). החולם שבהם נוצר על פי הדין $\bar{o} < \bar{a}$; בענ"ש שאותו המעתק נוהג בה כרגיל לא מצאנו אחיות לצורות הטברניות הנ"ל.

ב. הסברה שאין בניין *fāqqəd* אלא חלופה צורנית של *fāqqəd* יש לה סימוכין אף בענ"ט בצורות מְאָסְפִּי (יש' סב, ט), תִּרְצָחוּ (תה' סב, ד) וכן מְלִשְׁנִי (תה' קא, ט, קרי) ושפע של עֲדִים ברורים בלשון התנאים². מעניין זה כמובן גם מְבַקְשִׁים (למשל שם' י, יא). לפיכך נוקט אני את ההסבר השני. אף על פי כן אומר כי כל הסבר המיוסד על שחזור מצב לשון קדם־הסטורי אין בו הכרע גמור.

ואולם שלמה מורג במאמרו המקיף "מסורת שומרון ומסורת תימן: נקודות מפגש"³ סבור שיש בידו בוחן אובייקטיבי להכריע כי בניין *fāqqəd* בענ"ש צאצא הוא במישורין של הבניין *qātal(a)* באם השמית, וזה טיעונו:

1. ההנחה שהקטיגוריה שלפנינו - בנייני פֻּעַל והִתְפַּעֵל - נוצרו כתוצאה של ביטול המכפל - אין לה סיוע ממקום אחר בתצורת העברית השומרונית.
2. ביטולו של המכפל נוהג במסורת זאת של העברית רק בסוג מצומצם ביחס

2. משה בר־אשר, "מערכת הבניינים בלשון התנאים", מחקרים בלשון ה-ו (ספר היוכל לישראל ייבין, תשנ"ד), עמ' 123-151.

3. מחקרים בלשון ה-ו, עמ' 245-264.

של צורות - שמות עצם מגזרת ע"ע צמודי כינויי גוף, כגון batkimma - בְּתִימָה לעומת bitti - בְּתִי, וכאן אין אנו מוצאים הארכה תמורת ביטולו של מכפל.

3. אין ללמוד לעניין זה מתופעות של ביטול הדגש בנסיבות מסוימות במסורת טבריה ובמסורות אחרות (עמ' 255).

בתוספת לטענה זו ולחזיונה הועלתה שאלת השכיחות (עמ' 256). הובאה רשימה מפתיעה בהיקפה של ארבעים ושישה פעלים המשמשים בענ"ש בבניין fāqəd מלבד פעלים אחרים המשמשים (גם) בבניין התפעל⁴.

עינינו הרואות שהטענה לכל פרטיה מתמצית בקביעה כי אין בענ"ש הארכת תנועה תמורת איבוד הכפלת עיצור לפניה, לפיכך ממילא אין התהוות fāqəd במחיצת ענ"ש בגדר האפשר.

קביעה חדה ופסקנית זו אילו הייתה מתאמת למציאות שבענ"ש הייתה סותמת פי כל נושא ונותן בעניין זה. אבל אין הדבר כן.

מסורת ההגייה של השומרונים מבחינה בין אורך לקוצר בתנועות (ראה עזאנ"ש, ה, 1.2.3), וזה הכלל: "הכמות מוסדרת באופן מכוני. תנועה קצרה בהברה סגורה מוחלפת בתנועה ארוכה כשההברה נפתחת". נוסף על המודגם בסעיף האמור יבוא עד שאין טוב ממנו להעיד על אמתות הכלל, והוא השווא שנתגלגל בענ"ש לתנועה. אותה התנועה קצרה כשהיא נתונה בהברה סגורה וארוכה כשההברה נפתחת עמה. למשל: פ - ab, פ - kâ, ימי - yāmi, בימי - abyāmi, כימי - kāyāmi. ובדומה לכך בארמית השומרונים: שְׁמִיָּא - šūmayyā. אין אפוא בין תנועה גמורה מעיקרא ובין תנועה הבאה מן השווא, לא לגבי הכמות ההיסטורית ולא לגבי טיב העיצור הקודם לה. חוק הוא בענ"ש ולא יַעֲבֹר. לפיכך האורך בתנועת fāqəd והקוצר שלעומתו בתנועת bat(k...) אינם אלא שני צדי מטבע אחד, ואינם יכולים לשמש ראייה לקיום הטענה, אלא אדרבה, ראייה לסתור אותה. תיאור התהליך "הארכת תנועה תמורת ביטול מכפל" אינו תיאורי. הנוקט אותו נגרר אחר שגרת הלשון במשא ומתן במחקר לשון המקרא, אף על פי שזה מאה שנה ויותר⁵ מוסכם במחקר העברית כי סימני הניקודים אינם מביעים הפרשי כמות אלא הפרשי איכות בלבד. ואמנם במסורות שבעל-פה בפיהם של היהודים יש רק כמות אחת בלבד במערכת התנועות. רק ענ"ש מקיימת את ההבחנה האמורה, אבל זו אינה מיוסדת על העיקרון שמחקר

4. סִמָּה מן הרשימה את הפעלים שעונים אהח"ע מהטעם האמור להלן.

5. ברגשטרסר (1928), *Hebräische Grammatik*, אחרון אסכולת "המדקקים הצעירים" בתחום מחקר הלשונות השמיות, תנא הוא ופליג, אמר (בסעיף 10) כי אין כל אחיזה להבחין בין שני מיני הקמץ במבטא העברית של הטברנים, כנהוג במדע הלשון, אולם הרגל הוא בלבד. הוא שיאה לאמרו גם לגבי הארכה לתשלום דגש בתיאור היחס שבין קמץ לפתח או חולם לקיבוץ וכו' בנטיית המילים.

הלשון העברית מניח לגבי העברית הקדמונית. בעיסוק משווה בין מסורות חיות או המיוצגות בניקודים אין לערב כלל וכלל שיקולי כמות עיוניים גרידא. ודומה אני כי הוא שקרה בעניין הנידון.

וראה זה פלא, בענ"ש דווקא יש עדות ברורה שהפרשי כמות בתנועות היו נוהגים בעברית הקדמונית למעשה, אך לא אותם התנאים שקבעו בימים ההם עדיין מתנים בענ"ש בזמן הזה. הלימוד בא לנו מגלגולי \bar{o} , \bar{u} הארוכות לעומת \bar{o} , \bar{u} הקצרות. ביטול הכפלה כתופעה שכנגדו, כלומר הכפלה עוד פת, היינו זו שאינה מכוח הכורח בתצורת המילה, מצויים בענ"ש כבענ"ט, מן הסתם באותה המידה ובוודאי באותו מגוון הצורות, בשמות ובפעלים (ראה 1.5.3.3). יש ששתי המסורות מתנבאות בסגנון אחד ויש שהן נפרדות זו מזו. כגון (א) מְלַמְעֵלָה - *milma:la*, מְלַמְטָה - *milmetā*; (ב) מְלַכֵּד - *milbād*, מְלַפְנִיךְ - *milfānek*; (ג) קטנה - *kāṭanna*, גדולה - *gādalla* וכן גמלים - *gāmālēm*.

העיקר לעניין הנידון כאן, שמות ופעלים הגזורים משורשים אשר עינם אחת מן האח"ע (הריש בענ"ש נכפלת) ביטול ההכפלה נוהג בהם ואין יוצא מן הכלל. סימוני באות ב או הגדרתי פיעל ב אף בהם, עניין טכני הוא גרידא בלא כל כוונה לרמוז להבדל בין שתי המסורות, שאינו קיים במציאות. אלא ראיתי שבמסורת לשון כשל ענ"ש שמרובים בה "קלי העין" במקום שלפי ענ"ט נצפה ל"דגושי העין" מוטב לסווג את הפעלים שעונים גרונית עם קלי העין של הפעל השלם. מצד מהות הלשון אין שום משמעות להפרש הסימונים בין ענ"ט ובין ענ"ש. מפני הטעמים המפורשים כאן לא ראיתי לסטות מן המהדורה המקורית בהסברת התהוות פיעל ב בענ"ש.

השלמה

לעיל עמ' 94 נאמר כי יש לפיעל ב שבענ"ש צורות מקבילות בלשון חכמים לפי הנמסר בכתבי־יד עתיקים. אבל צריך להדגיש ולומר שאותן הצורות שפא הפעל שלהן קמוצה נתונות לנו אך ורק בבינוני (כגון מְזַמְנִין) ובעתיד (יִחַנֵּן). כנגד זה אתה מוצא צורות בודדות לחלוטין במשקל פִּעֵל בעבר בלבד. כגון שְׂקִיפָה (מעשרות א, ז) לעומת הרגיל שְׂקִיפָה או שְׂרִיקָנָה בכ"י קאופמן (עוקצין א, ג) לעומת שְׂרִיקָנָה בכ"י פרמה ב (שם). ונחלקו הדעות בשיוכן של צורות פִּעֵל לבניין מבנייני הפעל הנודעים. ישראל ייבין (בספרו "מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי", ירושלים תשמ"ה, עמ' 582) ומשה בראשר (ראה הערה 2, עמ' 135) כורכים את הצורות האלה עם צורות במשקל פִּעֵל האמורות לדגם נטייה אחד, ואילו שלמה מורג (ראה הערה 3, עמ' 249) סבור "שלפנינו צורות בודדות שאינן מצטרפות לכלל קטגוריה". דומה אני כי במה שהוסק במאמר הזה לגבי התהוות פיעל ב בענ"ש יש הֶכְרַע למחלוקת זו, שכן אנו למדים כי בשתי המסורות גם יחד כלל אחד שליט במבנה

ההברה: הברה סגורה מעיקרא משנפתחה אינה סובלת את התנועה שמקומה הרגיל בהברה סגורה, וזה ההבדל ביניהן: בענ"ש הכלל מתגשם על ידי חילוף הכמיות בתנועות בלא לזעזע את איכותן ואילו בצורות הנ"ל הוא מתגשם על ידי חילוף האיכיות, וכאמור הניקוד כשהוא לעצמו אינו מביע כמיות⁶.

אנו רואים אפוא כי דגם הנטייה פִּעַל-מְפַעֵל-יִפְעֵל בפעל השלם שווה לדגם הנטייה הסדיר בפעל שעינו עיצור גרוני, וכבר ראה זאת בר־אשר שם. וכך דגם זה בפעל השלם במסורת הניקודים חיוזק הוא לסברה שאין fāqəd יכול להיות צאצא של qāṭal(a) באם השמית.

6. היוצאים המעטים מן הכלל הזה בניקוד פעלים בעלי עין גרונית במקרא כגון בָּעַר, יָבַעַר לעומת פָּאֵר, לְבָאֵר מוסברים בספרי הדקדוק במונח "הכפלה בכוח" (virtual gemination). ערכו של מונח זה לציין את ההגייה הממשית של המילה הוא כערך "שווא מרחף" להסברת רפיון בגדכפת בכגון נִדְבַת לעומת בְּרַבַת, הווה אומר שניהם ערכם אפס.

“עזר כנגדו”, “כנגד המשחיתים”

משמעויות נשכחות ופתגם אבוד

עריכת ה“משמעות” של מילות יחס קשה היא וסבוכה, בעיקר משום שאין להן מסומן רפרנציאלי מסוג כלשהו אלא רק ערך פונקציונלי בתוך מבע שלם¹. מטבען התחבירי-סמנטי המיוחד הן מוכשרות ביותר לגלגולי משמעות: יחסים של מקום מתגלגלים ביחסים של זמן וסיבתיות ומתגוונים בגוונים ובבני גוונים דקים שההבחנה ביניהם קשה וחמקמקה. דיי בהצצה חטופה במילון בכל שפה שהיא להמחיש את הקשיים שבהערכה ובעריכה לקסיקלית של קבוצת מילים זו.

במאמר הזה תיבחן מילת היחס נגד בגלגולי צורה ומשמעות שחלים בה כלשון המקרא ובלשון חז“ל. המשמעים והשימושים של נגד רבים ומגוונים. ככל מילות היחס נגד מציינת מעיקרה יחס פיזי: דבר אחד העומד מול חברו. ברמות גבוהות יותר של הפשטה ובשימושים מושאלים הציור הזה עשוי להביע יחסים שונים זה מזה ומורכבים. על המבחר העשיר של המשמעויות האפשריות של היחס הזה נוכל לעמוד כשנאסוף את המשמעים של המילים הנרדפות לנגד בעברית ובלשונות אחרות². בעברית של היום, למשל, אנו משתמשים בנגד בעיקר להבעת יחס של התנגדות ובמילה המקבילה בארמית (קבל) לציון יחס של התאמה ודמיון (‘הקבלה’). שניהם נובעים מן המשמעות הפשוטה, הראשונית, של דברים העומדים זה מול זה. מובן שבתיאור ההיסטורי לא אפשרי הוא המעניין אותנו אלא הקיים למעשה. העובדה שמשמעות אפשרית מסוימת של מילה נגלית במילים נרדפות לה אין בה הוכחה שהתיבה שימשה למעשה במשמעות זו. את השימוש הזה יש להוכיח בראיות מן הקורפוס הנחקר. מנקודת מוצא זו יעסוק המאמר במשמעויותיה

* אני מודה למורי פרופ' משה בראשר, לחברי פרופ' מנחם קיסטר ולקורא מטעם המערכת שקראו את הדברים בעיון, ומתוך הערותיהם והשגותיהם נתלבנו לי הדברים היטב. כמובן, האחריות לנאמר כאן היא עליי בלבד.

1. ראה סקירה קצרה אצל גב“ע צרפתי, סמנטיקה עברית, ירושלים תשל“ח, עמ' 36-37, וכן בספרות הנזכרת שם.

2. ראה, למשל, את המגוון הרחב מאוד של המשמעויות המיוחסות ל-ἀντί ונגזריה ביוונית, H. G. Liddell and R. Scott, *A Greek-English Lexicon*⁹, Oxford 1968, עמ' 148 ואילך.

של נגד בלשון המקרא ובלשון חז"ל. אין כוונתי לדון כאן בשאלות התאורטיות הקשות וגם לא לתת סקירה תחבירית סמנטית שיטתית. בחרתי לעסוק בשימוש חריג של נגד, שבחינתו עשויה להאיר את השדה כולו. מכוחה של בחינה זו אציע גם פירוש חדש למאמר קשה בתלמוד, שהרבה נתחבטו בו המפרשים.

א. "עזר כנגדו"

"לא טוב היות האדם לבדו אעשה לו עזר כנגדו" (בראשית ב, יח). הצירוף עזר כנגדו - החוזר בפסוק כ "ולאדם לא מצא עזר כנגדו" - הוא מעין "לשון יחידה" במקרא, שכן אין כדוגמתו לא במבנהו ולא במשמעותו. מצד הרכב המילה: מילת היחס נגד נפוצה מאוד בעברית המקראית ובאה גם עם אותיות השמוש לנגד, מנגד, אבל את ההרכב כנגד, בכ"ף תחילית, לא תמצא עוד בכל המקרא.

מצד תחביר המשפט: בכל המקרא נגד היא מילת יחס, ובאה בתוך צירופי יחס המתחברים כרגיל בשני אופנים: היא גרעין הנשוא (במשפט שמני)³ או תיאור הפעולה - תיאור מקום או תיאור אופן⁴. ואולם בפסוק שלנו צריך להתפתל הרכה כדי שאולי יהיה אפשר, בדוחק גדול, לפרש את כנגדו כתיאור לפועל אעשה (וביתר קושי בפסוק כ, כמשלים לפועל לא מצא)⁵. קריאה פשוטה של הכתוב מחייבת אפוא לראות במילה כנגדו לוואי לעזר - כפי שעושים כל המתרגמים והמפרשים, והרי זה צירוף חריג שאין דוגמתו במקרא.

מצד המשמעות: בדיקת הופעותיה של נגד במקרא מעלה שהיא משמשת במובנה הראשוני - ציון יחס של מקום בין שני עצמים, בדומה לנוכח ולמול⁶. המובן הראשוני הזה שומר על מקומו גם כאשר למשמעות הבסיסית נלווים גוני משנה מסוימים⁷. הכתוב שלנו יוצא מן הכלל הזה באופן בולט. יהא פירושו של הצירוף

3. למשל, "כי חסדך לנגד עיני" (תהלים כו, ג).

4. למשל, "ויחן שם ישראל נגד ההר" (שמות יט, ב).

5. האם פיסוק הטעמים המוזר "אעשה לו עזר, כנגדו" (טיפוח תחת עזר) באמת מציע לקרוא את כנגדו כאילו הוא המשלים של אעשה? על פיסוק טעמים מעין זה ראה את דבריו של מרדכי בריאר, "מקראות שאין להם הכרע", לשוננו נח (תשנ"ד-תשנ"ה), עמ' 194-195.

6. לענייננו אין זה משנה הרכה אם המקום המצוין הוא מקום מוחשי כמו בצירוף נגד ההר או מקום מופשט כמו בצירוף לנגד עיני. מקראות מספר אינם מחוורים דיים, אך גם הם עשויים להתפרש לפי המובן הרגיל.

7. כך למשל בדניאל י, יג: "ושר מלכות פרס עמד לנגדי עשרים ואחד יום" - כלומר, נלחם כנגדי (השווה שם, כ: "ועתה אשוב להלחם עם שר פרס") - עדיין נשמר יפה המובן הלוקלי הבסיסי, שכן הלוחמים מתגוששים בגופם זה מול זה. על כתוב זה ראה עוד להלן.

עזר כנגדו אשר יהא, כנגד אינה מציינת יחס פשוט של מקום אלא היא משמשת במשמעות מושאלת, וכבר אין ניכרת בה הזיקה הלוקלית הראשונית⁸. מובן שהייחודיות הלשונית אינה מוסיפה בהירות לביטוי העמום, אך במקרה שלנו יש בה כדי להראות דרכים אפשריות לפירושו או, למצער, לסייע בהבנת הרקע הלשוני של פירושים שנתנו לו - זה עיקר ענייננו כאן. שכן מה שהוא יוצא דופן ברובד המקראי של העברית הוא דרך המלך, ואפילו מחויב, בלשון חז"ל: לא תמצא בה אלא כנגד למאות ולאלפים, וכנגדן אף לא נגד, מנגד או לנגד אחת⁹. כמו כן רוח ביותר בלשון חז"ל השימוש במשמעויות המושאלות של מילת היחס (לצד השימוש הבסיסי של כנגד לציון יחס של מקום). לא ייפלא אפוא שהדרשנים והמתרגמים הראשונים פירשו את הצירוף המקראי לפי שימושיה של התיבה בלשון המאוחרת.

נפתח בפירוש הקדום המפורסם ביותר: "אעשה לו עזר כנגדו: אם זכה - עזר, ואם לא זכה - כנגדו" (בראשית רבה יז, ג¹⁰). המדרש רואה בכנגדו תחליף ותמורה לעזר, אבל לפי דרכו, החפיפה הדקדוקית של השם ותמורתו אינה משקפת התאמה, כמו תמיד בצירוף של תמורה, אלא ניגוד: אם נמיר את עזר בכנגדו משמעות הפסוק תשתנה מן הקצה אל הקצה¹¹. מהבעת הניגוד שבין עזר לכנגדו עולה שהשנייה משמעה שלילי, לשון איבה והתנגדות או לפחות לשון של סתירה או ניגוד - כמקובל בעברית שלנו - ומשמעות זו מקופלת בתוך כנגדו כשהיא לעצמה ולא בתוך צירוף יחס שלם. אלא שגון משמעות כזה לתיבת נגד אינו מתועד לא במקרא ולא בספרות חז"ל¹². גם כאשר כנגד משמשת מילת יחס במשפט המביע איבה והתנגדות אין המשמעות המיוחדת נובעת ממנה כשהיא לעצמה אלא מן הצירוף שלה עם הפועל, כמו עומד כנגד, נלחם כנגד וכדומה. בצירופים אלו אפשר להמיר את כנגד במול והמשמעות הכללית לא תשתנה. וכיוון שלמילת מול אין משמעות שלילית דווקא, ברור שמשמעות כזאת נובעת מן המבע השלם ואינה טמונה במילת היחס. מובן

8. אפשר שבעיה זו היא מן הגורמים שהניעו את הרמב"ן להציע את הפירוש המבוסס על האגדה הידועה שהאדם נברא אנדרוגינוס ולאחר מכן הופרד לזכר ולנקבה (בראשית רבה ח, א [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 55]; ראה מנחת יהודה שם, שצ"ן למקבילות בספרות יוונית והלניסטית). לפי פירוש זה עזר כנגדו הוא במשמע הרגיל של נגד במקרא: עזר העומד מולו (ולא המחובר לו מאחוריו). אבל אין צריך לומר עד כמה פירוש זה רחוק מפשט ההקשר המקראי (גם המדרשים, המכירים את האגדה הזאת, אינם מקשרים אותה עם עזר כנגדו).
9. המקרים הספורים היוצאים מן הכלל הזה הם תוצאה של שיבוש נוסח או של השפעה מקראית מקומית.
10. על פי כ"י רומי 30 (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 152). ראה גם את המקבילות המצוינות שם.
11. כך עולה בוודאי מן ההצגה: "אם זכה... ואם לאו...".
12. בבן סירא נא, ב: "נגד קמי הייתה לי" אין לפרש את נגד קמי כמושא המשפט (כמו "אל נשא היית להם", תהלים צט, ח) אלא כתיאור מעין 'בעומדי מול קמי אתה היית לי' (=לצדי, כמו "הלנו אתה אם לצרינו", יהושע ה, יג). וראה עוד להלן.

אפוא מדוע בהבאות מאוחרות של המדרש נוספו עליו ביטויים שיביעו בפירוש את הכוונה השלילית, אשר תיבת כנגדו לבדה אינה עשויה לכאורה להביע. כך למשל במדרש הגדול: "עומדת כנגדו ומכלתו"¹³.

וכיצד נפרש את לשון המדרש עצמה, שאין בה תוספות מבארות? נראה לי שהדרשן סומך כאן על שימוש מיוחד של תיבת כנגד בלשון חז"ל (ובארמית של התקופה). כבר נאמר לעיל שהמדרש הזה מוצא בכנגדו תמורה לעזר: אם יזכה אדם, תהיה לו האישיה ל"עזר", ואם לאו - תהיה לו "כנגדו", כאילו יש לקרוא את הכתוב בשני פנים נוגדים: "אעשה לו עזר" מול "אעשה לו כנגדו". בהצעה זו תיבת כנגדו היא שם העומד בפני עצמו ואינה מילת יחס כלל! נראה לי כי קריאה כזאת נשענת על לשון חז"ל, שאפשר למצוא בה את כנגד במעמד שמני גמור, בקטגוריה סמנטית מובחנת היטב.

שנינו: "ואלו נשבעין ונוטלין: השכיר והגזול והנחבל ושכנגדו חשוד על השבועה" (שבועות ז, א). "שכנגדו חשוד על השבועה" = זה אשר ה"כנגד" שלו חשוד על השבועה. כנגדו כאן הוא כינוי ליריב בדין, אנטידיקוס שלו¹⁴. שם זה הוא קיצור של צירוף מעין העומד כנגדו בדין. בתוך הצירוף המלא כנגדו היא מילת יחס, כרגיל, אבל במבט המקוצר כבר הייתה לשם עצם לכל דבר. כך יש להבין גם את מאמר הספרא: "וינצו במחנה" - על עסקי המחנה; 'בן הישראלית ואיש הישראלי' - זה שכנגדו" (אמור פרשה יד, א¹⁵). לפי המדרש, המריבה שבין שני הניצים לא הייתה מריבה בידיים אלא דין ודברים בבית הדין בענייני המחנה; (ש)כנגדו הוא אפוא 'יריבו בדין'. במשמעות דומה מובאים דברי ר' יוחנן על ריש לקיש, 'יריבו המובהק בהלכה': "מה אעשה, שכנגדי חלוק עלי" (כתובות נד, ב; פד, ב). אין צורך בפירוש רש"י שם, "שכנגדי" - אנוש כערכי וראוי לחלוק עלי¹⁶, אלא פירושו כפשטו: 'יריבי, בעל דיני, בר פלוגתא שלי'. שיקוף מדויק של התצורה אפשר למצוא בסורית: דלקובלא, דלקובלה (מילולית: 'שכנגד', 'שכנגדו') הוא יריב - בדין, בתחרות או במלחמה¹⁷. וכאן ראוי להזכיר את פירושו של רש"י לצירוף בבראשית, על פי המדרש שלנו: "לא זכה - כנגדו, להילחם".

13. מדרש הגדול, בראשית, מהדורת מרגליות, ירושלים תשל"ה, עמ' פד.

14. השימוש בנגד בתחום המשפטי כבר נמצא במקרא במשמעות דומה: "והושיבו שנים אנשים בני בליעל נגדו ויעדהו" (מלא' כא, י; ועוד שם, ג); "תחדש עדיך נגדי" (איוב י, יז). כפי שנראה מן המקום הראשון, השימוש מעיקרו לוקלי: בעלי הדין, או העדים, יושבים זה מול זה.

15. מהדורת ויס קד, ג.

16. פירש את כנגדי כמו שקול כנגדי, ועל כך ראה להלן.

17. נדרש במשמעו לבעל דרא = יריב, מתחרה, ולבעל דבא = בעל דבר, כלומר, בעל דין או בעל יריב. בניבי הארמית הבינונית בעל דבא הוא בעיקר 'אויב' (הספרות הסורית משתמשת הרבה באלה ככינויים לשטן, האויב המובהק, וגם המאבק כנגדו נקרא בה "אגווא" = ἀγών).

גם חלקו האחר של הצירוף, עזר, קשור היטב בעניין הזה. בדרך כלל המילים הנגזרות מן השורש עזר, שמות כפעלים, משמשות במקרא לציון ישועה והצלה בקרב או במאבק אחר¹⁸. השם עזר אינו יוצא מכלל זה: ברוב הופעותיו משמעו 'עזר במלחמה'. במקצתן - שם העצם המופשט (=עזרה), אבל את רובן אפשר לקרוא כשם מוחשי, כינוי לגיבור הנחלץ להושיע¹⁹. כמותן גם עזר כנגדו אינו שם מופשט אלא כינוי לאישה הבאה לעזרת-ישועתו של אדם²⁰. אבל מדוע העזר הוא "כנגדו"²¹? הפתרון שהמדרש מציע הוא לפצל את הצירוף לשני כינויים שווים במשקל אך מנוגדים זה לזה, שניהם ביטויים משדה המלחמה והמאבק: אם זכה אדם, תהיה לו האישה בעלת ברית ועזר בקרב, ואם לאו - תהיה לו אויב²².

תחרות). גם ביוונית של התקופה אנטידיקוס (=בעל דין) נרדפת לאויב (השווה למשל עם תרגום השבעים לאסתר ח, יא).

18. מסתבר שלפחות במקצת המקרים יש לכך גם בסיס אטימולוגי: באוגריתית *ḡzr*, המקביל לעזר בעברית, משמעו 'לחוק', 'להיות חזק, גיבור'. ראה P. D. Miller, "Ugaritic *ḡzr* and *Hebrew* *ḡzr* II", *Ugarit Forschungen* II (1970), עמ' 159-175 והספרות הנזכרת שם.

19. כמו "עזרנו ומגיננו הוא" (תהלים לג, כ); "עזרי ומפלט אתה" (שם ע, ו). בעניין זה ראוי להזכיר את הקריאה "ישלח צירך מקדש" - המקבילה ל"ישלח עורך מקדש" (תהלים כ, ג) בנוסח המסורה - שעקבותיה נתגלו במזמור אלילי בארמית. ראה C. F. Nims and R. C. Steiner, "A Paganized Version of Psalm 20:2-6 from the Aramaic Text in *Demotic Script*", *JAOS* 103 (1983), עמ' 285-286. על פי ההקבלה עזר אינו השם המופשט עזרה אלא הוא מקביל לציר, מלאך הנשלח מן המקדש לעזרה במלחמה (שפיל לסופיה דקרא: "אלה ברכב ואלה בסוסים" וכו').

20. מתוך קריאה זו של הכתוב אולי אפשר להבין את שאלתו התמוהה של ר' יוסי בבבלי: "אשכחיה ר' יוסי אליהו, אמר ליה: כתיב 'אעשה לו עזר', במה אישה עוזרתו לאדם? אמר ליה: אדם מביא חטיין - חטיין כוסס? פשתן - פשתן לובש? לא נמצאת מאירה עיניו ומעמידתו על רגליו?" (יבמות סג ע"א) - כלום נדרש גילוי אליהו כדי להבין שהאישה עוזרת לאדם בעבודות הבית? נראה שר' יוסי ביקש להבין כיצד האישה מושיעה את האדם ואליהו עונה לו שגם בעזרה הפשוטה יש משום ישועה גדולה.

21. לכאורה, יש בכך משום סתירה. השווה, למשל, עם הכתובים המובאים לעיל (הערות 7, 12): "ושר מלכות פרס עומד לנגדי [...] והנה מיכאל [...] בא לעזרני" (דניאל י, ג); "נגד קמי הייתה לי - עזרתי כרוב חסדך" (בן סירה נא, ב-ג). הרי שבספרות הבית השני יש זיקה מסוימת בין שני הרכיבים עזר ונגד, אך לפי הדוגמאות האלה לא ייתכן שהנושא של כנגדו יהיה הנעזר עצמו!

22. המדרש סותם ואינו מפרש מהו המאבק שהאישה אמורה להילחם בו בעזרו של אדם או כנגדו. בחיבור הסורי הקדום (בן המאה השלישית) "פרכסיס דיהודא תאומא" אפשר למצוא עיבוד של סיפור בריאת האדם והאישה, שיש בו יסודות דומים מאוד לאלה שבמדרש שלנו: "[...] ואנת הוא דעבדת לברנשא איך דצבת אלהותך בתוקנא דאידיך, דנהוא שליט לעל. וברית לה בריאת אחרתא דנתכתש עמה בחארותא דיהבת לה. וברנשא טעא כינא ברחא'א ולכנתה אשתעבד הוא. והוא לה הו בעל דבבא [...]". התרגום: 'ואתה הוא ששעית את האדם כמו

מדרש זה נשען, כמובן, על ההקשר הרחב של הסיפור המקראי שסופו ידוע. על פי המדרש סוף זה עלה במחשבה תחילה, והאישה נועדה מעצם בריאתה להציב לפני האדם את שתי האפשרויות המנוגדות של "עזר" מול "כנגדו".²³

שחפצה אלוהותך בתיקון ידיך, שיהיה שליט מעל. ובראת לו בריה אחרת שייאבק עמה בחרות שנתת לו. והאדם שכח את טבעו בן החורין והשתעבד לעמיתו. וזה [העמית] עצמו הפך לו לאויב' (לפי תשע"א דשליחא קדישא, *Apocriphal Acts of the Apostles*, [ed. W. Wright], I, London 1871, עמ' 201. הקטע מופיע רק בנוסח הסורי של החיבור. הנוסח היווני שונה ממנו הרבה). לפי מחבר זה הכוונה הטובה הייתה לברוא בן תחרות לאדם, שיעמיד אותו במאמץ ובמאבק מתמידים. מהשוואה עם הסיפור המקראי עולה כי בן תחרות זה הוא האישה. תכלית בריאתה היא שלא יהיה האדם לבדו, אלא יהיה שריר במאבק נמשך ללא סוף כנגד היצר ויכול להביא לידי ביטוי מושלם את טבעו כ"בן חורין", ובכך הוא "עזר" לו. אבל כיוון שהאדם נכנע ליצרו וחשק באישה, היא הפכה לו לאויב (=לשטן) שימשול בו. בתחילת התיאור הלשון עמומה במתכוון - "בריתא אחריתא" - כדי לשמור על כפל האפשרויות הטמון בבריאת ה"אחר" שכנגד האדם. אף על פי שהתיאור הזה והאידיאולוגיה שהוא משקף (פרישות מינית כדרך לשחזור גן עדן) רחוקים ברוחם מדרך המלך של חז"ל, הרי במבנהו וברכיביו הוא דומה מאוד למדרש שלנו. הדימויים של המאבק, בן התחרות והאויב בנויים, ככל הנראה, על פירוש של עזר כנגדו בדומה למדרש, ובייחוד בולט הדמיון בפוטנציאל הגדול בבריאה הראשונה ובאפשרות של ההתהפכות מ"עזר" ל"כנגדו". כלום אפשר שיש ביניהם יותר מוזיקה מבנית בלבד?

לפי הניתוח הלשוני שהוצע כאן המדרש שלנו נראה כצל מטושטש של מיתוס מעין זה שבחיבור הסורי. עוד רסיסים של הסיפור המיתי הזה אפשר למצוא במדרשים אחרים, כמו בדימוי האישה לאויב בהקשר של סיפור החטא הקדמון: "ברצות ה' דרכי איש גם אויביו ישלים עמו" - ר' יוחנן אמר: אויביו זו אשתו" (בראשית רבה נד, א [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 575]). ברקעה של הפרשה הזאת במדרש עומד הסיפור על בריאת האישה והחטא בגן עדן, כעולה מן ההצעות האחרות שהוצעו שם לאויב: הנחש והיצר הרע; והעמדה מכוונת זו מתחזקת מתוך ההשוואה למדרש לאותו פסוק בירושלמי (תורמות פ"ו ה"ז [מו ע"א]), שה"אויבים" המוצעים בו הם הכלב והנחש - סתם חיות רעות בלא קשר לסיפור המקראי. בבירור מסורת זו משתקפת בויהוי בריאת האישה עם בריאת השטן: "כיון שנבראת [האישה] נברא הסטן עימה" (בראשית רבה ז, ו [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 157]). עיין מה שכתב שאול ליברמן, "הערות למאמרו של י' קוטשר 'מבעיות המלונות' וגו'", בתוך ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, בעריכת יחזקאל קוטשר, א, רמת-גן תשל"ב, עמ' 106, ומה שהביא שם בשם הר"א כץ).

חשוב להעיר כי לפי הניתוח המוצע כאן התיאור שב"פרכסיס" בנוי, כמו המדרש שלנו, על פרשנות מיוחדת של עזר כנגדו. אין הוא מבוסס אפוא על תרגום הפשיטתא לכתוב ("מעדרנא אכותה"; ראה עליו להלן), שאינו מאפשר את הפרשנות הזאת, אלא על מסורת (מסורת טקסט או מסורת סיפורית) הנובעת מן הטקסט העברי או מתרגום מילולי שלו ("לקובלה"). על קטע זה ראה עוד ש' נאה, "חרותא", בתוך ספר זיכרון לפרופ' א"א אורבך (=מחקרי תלמוד ג), בעריכת יעקב זוסמן ודוד רוזנטל (בדפוס).

23. בפירושו זה למדרש (ובייחוד במה שנאמר בהערה 22) מובלעת ההנחה שהוא נטוע היטב בהקשרו המקראי ואינו דרשה בעלמא על יחסי איש ואשתו.

התלמוד הבבלי מביא את המדרש בשמו של ר' אלעזר (בן פדת) בשתי גרסאות.²⁴ בראשונה המדרש מובא כלשונו בבראשית רבה; הגרסה השנייה - בלשון "איכא דאמרי" - מציעה וריאציה שונה של המדרש: "ר' אלעזר רמי: כתיב 'כנגדו' וקרינן 'כניגדו'. זכה - כנגדו, לא זכה - מנגדתו". לפי הגרסה הזאת אין הניגוד בין עזר לכנגדו אלא בין שתי קריאות אפשריות של תיבת כנגדו עצמה. לבד מן הקריאה המסורה בפי הדרשן, כניגדו, הכתיב עשוי להיקרא כנגדו ולהתפרש מלשון הכאה. לנוסח זה סממנים בבליים מובהקים. ראשית, הקריאה כניגדו היא הקריאה במסורת הניקוד הבבלי, שנו"ן של נגד מנוקדת בה תמיד חיריק בצורות הנטויות²⁵. שנית, פירוש כנגדו מלשון הכאה מבוסס על משמעות נפוצה של השורש נג"ד בארמית הבבלית, שאינה מתועדת בארמית היהודית של ארץ-ישראל²⁶. כמו הגרסה הראשונה של המדרש גם הגרסה הזאת שומרת על דרפרצופין של בריאת האישה, אלא שכאן הצד השלילי נובע מן הקריאה הדרשנית המחודשת (שאין לה אחיזה של ממש בכתוב), ואילו הקריאה הרגילה, של המקרא כפשוטו, מביעה את הצד החיובי: "זכה - כנגדו"!

לפי גרסה זו ושללא כגרסה הראשונה פשוט לו אפוא לדרשן כי היות העזר "כנגדו" של אדם טובה היא לו. חבל שהיה הדבר בעיניו פשוט כל כך עד שלא ראה צורך לפרש מהי אותה טובה וכיצד בדיוק כנגדו מאפיין את עזר שבכתוב. אפשר שפירש את הכתוב באופן דומה לזה שבמסורת המשתקפת בתרגומים הקדומים.

התרגומים הקדומים אינם הולכים בדרך אחת בתרגום הכתוב הקשה. יש מהם המציעים תרגום מילולי²⁷ שאינו מלמד אלא על דבקותם הרבה בתרגום "מילה תחת מילה" ואין הוא מסייע בפירוש הכתוב גופו. אחרים אינם מתרגמים את הצירוף הסתום כצורתו ומשתדלים לתת לו פשר. הצעותיהם שונות, במעט או בהרבה, מהתרגומים הרגילים לעזר ולנגד (כשהם באים כל אחד לבדו) בכל מקום אחר. אונקלוס המתרגם "סמך כקבליה"²⁸ שומר על משמעה המילולי של כנגד, אבל אינו מתרגם את עזר בלשון סעד כמתבקש וכפי שהוא עצמו מתרגם את נגזרותיו של השורש עז"ר בכל מקום אחר. התרגום "סמך" (=משען) הוא המאפשר לו לתרגם

24. בבלי יבמות סג ע"א.

25. ראה ישראל ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ב, ירושלים תשמ"ה, עמ' 827, ושם בהערה 40 התייחסות למדרש הבבלי שלנו ולמחקרים קודמים שדנו בו.

26. על פי M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat-Gan 1990.

27. התרגום השומרוני ("סעד כקבליה"; לפי אברהם טל, התרגום השומרוני לתורה, א, תל-אביב תש"ם) והתרגומים היווניים של עקילס וסומכוס - עליהם ראה להלן, הערה 38.

28. לפי אלכסנדר שפרבר, כתיב הקדש בארמית, א, לידן 1959, עמ' 3.

את כנגד במשמעות דומה לשאר נגד שבמקרא, שכן המשען נמצא באופן ממשי מול האדם הנשען עליו²⁹.

כנגדו ניצבים שאר התרגומים הקדומים, שלא הציעו תרגום מילולי לכנגדו. אלה אחזו בדרך אחת של תרגום ופירוש, ולכן יש לאותם משקפים מסורת קדומה ומוצקה של הבנת הכתוב. התרגומים הארמיים הארץ-ישראליים מציעים: "[בר] זוג[א] כד נפק ביה"³⁰. כך בתרגום בכ"י נאופיטי³¹, בתרגום ה"מקוטע"³² ובשרידי התרגום מן הגניזה³³. כד נפק בה הרי הוא ממש כיוצא בו שבעברית; לפי מסורת זו, עזר כנגדו מתפרש 'עזר שהוא כמותו, דומה לו'³⁴. כיוצא בזה בתרגומים הארמיים-נוצריים מארץ-ישראל: "מסיען כותה", "מסיען דמא לה"³⁵. מסורת זו אינה מוגבלת לתרגומים הארמיים הארץ-ישראליים בלבד, והיא משתקפת גם בפשיטתא הסורית: "מעדרנא אכותה" (=עזור כמותו)³⁶. מסורת תרגומית זו מופיעה כבר בתרגום

29. האם את שורשיו של פירוש כזה לצירוף שלנו אפשר למצוא בכתוב בבן סירא (כ"י ב): "קנה אשה ראשית קנין / עזר ומבצר ועמוד משען" (לו, כט)? אין ספק שעזר כאן הוא רמיה לעזר כנגדו שבסיפור בריאת האיש. (בשאר כתבי-היד [וגם בשולי כ"י ב]: עיר מבצר [השווה ירמיהו א, יח] ואפשר שהחילוף עזר/עיר יסודו בשיבוש גרפי.) גם לפני המתרגמים הקדומים של בן סירא - היווני והסורי - היה הנוסח עזר. הם מבליטים עוד יותר את הקשר עם הכתוב בבראשית, שכן תרגומם אינו משקף את עזר ומבצר שבמקור העברי אלא את עזר כנגדו: הם משתמשים כאן בתרגום שהשבעים והפשיטתא מציעים לצירוף המקראי בבראשית (ראה להלן).

30. בהבדלי נוסח קלים ביותר, המסומנים כאן בעזרת הסוגריים הרבועים.

31. לפי A. Diez Macho, *Neophiti I, Targum Palestinense MS de la Bibliotheca Vaticana*, Madrid and Barcelona 1968 (להלן כ"י נאופיטי), עמ' 11.

32. לפי M. L. Klein, *The Fragment-Targums of the Pentateuch According to their Extant Sources*, Rome 1980 (להלן המקוטע). כ"י פ (עמ' 45), כ"י ו (עמ' 126).

33. לפי M. L. Klein, *Genizah Manuscripts of Palestinian Targum to the Pentateuch*, Cincinnati 1986, עמ' 3.

34. יש מהם המתרגמים כך ממש גם את הביטוי בצלמנו כדמותנו (בראשית א, כו): "כדמותו כד נפק בן" (כ"י נאופיטי, עמ' 7; המקוטע, עמ' 44. בכ"י נאופיטי מתורגם כך גם "ויולד בצלמו כדמותו" [בראשית ה, ג]: "כדמותיה כד נפק בה"; שם, עמ' 27). חשיבות רבה נודעת לשימוש בביטוי הזהה במקומות הללו, שכן הוא משווה את בריאת האדם ליצירת האיש (אף על פי שהמקרא משתמש בלשון שונה בשני המקומות!) ומלמד על עמדתם של התרגומים הללו בשאלה אם גם האיש נברא בצלם אלוהים כמו האדם (השאלה נובעת מאי-התאמה מביכה בין חלקי הכתוב "בצלם אלהים ברא אתו - וזכר ונקבה ברא אתם" [בראשית א, כז]), ולא כאן המקום לדון בזה. החשוב לענייננו הוא הזיהוי כנגדו = כדמותו.

35. לפי משה גושן-גוטשטיין, המקרא בתרגום הסורי-ארצישראלי, א, ירושלים תשל"ג, עמ' 4.

36. לפי *The Old Testament in Syriac*, Leiden 1977, עמ' 4. הפשיטתא מתרגמת באופן דומה גם את הכתוב בשמואל א טז, ו: "א' נגד ה' משיחו" - אכותה דמריא משיחה" (=כמו ה' משיחו), שלא כשאר התרגומים העתיקים, ואפשר שנגלית כאן השפעה נוצרית.

השבעים, המציע בפסוק יח: $\beta o\eta\theta\acute{o}s\ kat' \acute{a}u\tau\acute{o}n$ (=עזר כמותו)³⁷ ובפסוק כ: $\beta o\eta\theta\acute{o}s\ \delta\mu o\iota o\varsigma\ \acute{a}u\tau\acute{o}u$ (=עזר דומה לו)³⁸; ובעקבותיהם הוולגטה (*adiutorium simile sibi*) ואחריהם כל (?) המתרגמים והמילונים החדשים.

מסורת קדומה ועקיבה זו אינה מפרשת את כנגד שבצירוף שלנו כמילת יחס של מקום, כמו כל נגד אחר במקרא, אלא כמילת השוואה. תרגום ופירוש אלו של הצירוף הולמים את ההקשר הקרוב של הכתובים: הקב"ה חיפש עזר דומה לאדם (פסוק יח), ומשלא מצא כזה בין כל החיות (פסוקים יט-כ) ברא את האישה ממנו, בדמותו (פסוק כא ואילך)³⁹. מיד נראה כי לבד ממה שהפירוש הזה מתאים יפה להקשר הוא מעוגן במציאות הלשונית שפעלו בה הדרשנים והמתרגמים, ומסתבר שזה הגורם העיקרי להיווצרותה של מסורת פירוש זו.

כאמור, מבחינה תאורטית אין כל קושי ליחס לכנגד משמעות של דמיון. ההעמדה זה מול זה עשויה להביע (בהשאלה) יחס של דמיון לא פחות מיחס של התנגדות. ואכן, שימושים מפורשים כאלה יש במילים נרדפות לנגד בעברית ובלשונות אחרות. כבר אבן ג'נאח פירש את כנגדו על פי נרדפתה הערבית: "כנגדו - לעומתו (מקאבלה לה), כלומר, כמוהו במין ובצורה. ובכזה אומרים הערב: בני פלוני הם כנגד (אָזאַ) בני פלוני, כלומר, הם כגילם ודומים להם"⁴⁰. במשפט זה משמשת מקבילתה הערבית של כנגד מילת השוואה בין שני שמות עצם, בדומה לכנגד שבפסוק כנגדו לפי מסורת התרגומים. מילים נרדפות לכנגד, המשמשות בתבניות של השוואה (בעיקר כמילות קישור בין משפטים), אפשר למצוא גם בעברית המקראית המאוחרת ובניבי הארמית.

למילה נגד כמה לשונות נרדפים במקרא, ובהם לעומת. כמו נגד כן גם לעומת משמשת כמעט תמיד במשמעות הראשונית, לתיאור יחס של מקום. מעניין מאוד להיווכח כי גם לעומת באה פעם אחת במשמעות מושאלת, ובה היא בכ"ף תחילית, בדיוק כמו כנגד! במקרה זה היא משמשת מילת קישור של השוואה: "כאשר יצא

37. באחד מכתבי-היד המאוחרים (מס' 75 במהדורת ויוורס [J. W. Wevers, *Genesis*, 1974 Gottingen], עמ' 87): $\kappa\alpha\tau' \acute{a}u\tau\acute{o}u$ = נגדו (במשמעות של איכה)! אבל כיוון שזו עדות יחידה של כתב-יד מאוחר, מוטב לראותה טעות של סופר שבחפזו בלבל בין המילים הדומות בכתוב.

38. חריגה זו של השבעים מן המילוליות הצרופה "באה על תיקונה" בעיבודים הקדומים של התרגום היווני בידי עקילס (פסוק יח: $\acute{o}s\ \kappa\alpha\tau\acute{\epsilon}\nu\alpha\nu\tau\iota\ \acute{a}u\tau\acute{o}u$; פסוק כ: $\acute{\alpha}\nu\tau\iota\kappa\rho\upsilon\varsigma\ \acute{a}u\tau\acute{o}u$) וסומכוס ($\acute{\alpha}\nu\tau\iota\kappa\rho\upsilon\varsigma\ \acute{a}u\tau\acute{o}u$ בשני המקומות); לפי ויוורס, שם (לעיל, הערה 37). אלה (בייחוד עקילס) ידועים בדבקותם הרבה בתרגום מילולי (שים לב שבפסוק יח עקילס מציע תרגום גם לכ"ף התחילית: $\acute{o}s$). ראה עמנואל טוב, ביקורת נוסח המקרא, ירושלים תש"ן, עמ' 116 (על עקילס); A. Salvesen, *Symmachus in the Pentateuch*, Manchester 1991, עמ' 219-199.

39. אבל ודאי שאין בכך משום ראיה שאכן, זה פשט הכתוב עצמו.

40. ספר השרשים, מהדורת ב"ר באכר, ברלין תרנ"ו, עמ' 283; הערבית לפי מהדורת נויבאוואר (1875) *The Book of Hebrew Roots*, Oxford, עמ' 404.

מבטן אמו ערום, ישוב ללכת כשבא [...] כל-עמ⁴¹ שבא כן ילך" (קהלת ה, יד-טו). מובנו של הצירוף שקוף והוא מתפרש גם מן ההקבלה שבכתובים: 'כמו שבא, כדרך שבא, כן ילך'. הנרדפת הארמית של נגד ולעומת העבריות היא לקבל, וגם היא מתנהגת באופן דומה: עיקר שימושה בארמית המקרא הוא כמילת יחס של מקום, אבל כאשר היא באה בכ"ף תחילית - כל-קבל⁴² - היא משמשת מילת קישור המביעה התאמה בגוונים אחדים: דמיון, סיבתיות וכדומה. למשל: "כל-קבל די הוה עבד מן קדמת דנה" (דניאל ו, יא) = כמו שהיה עושה קודם לכן. במשמעות דומה באה לקבל - בכ"ף תחילית או בלעדית - גם בתעודות אחרות של הארמית הממלכתית⁴³ ובסעיפים מאוחרים שלה⁴⁴ וגם בניבי הארמית הבינונית⁴⁵.

לכאורה דיי בבחינת המילים הנרדפות להסביר מדוע תורגם הצירוף בידי המתרגמים הקדומים כפי שתורגם, אבל אפשר להראות שבלשון חז"ל התייבה כנגד עצמה שימשה מילת השוואה, במשמעות 'כמו'. אסקור כאן את שימושיה של כנגד בלשון חז"ל. תחילה אזכיר, בקיצור, את המשמעויות הידועות ואחר כך אדון במפורט בדוגמאות המלמדות על המשמעות המיוחדת שאנו מבקשים לגלות.

1. השימוש המקראי, מילת יחס של מקום, שכיח גם בלשון חז"ל, למשל: "עושה אדם מדורה ומתחמם כנגדה" (משנה ביצה ב, ה). אבל רוב הופעותיה בלשון חז"ל הן במשמעויות שאולות אחרות.

41. ההפרדה לשתי מילים משנית, כפי שהעירו מרדקיים: "וכבר נכנסה הכף על הלמד בכל עמ⁴¹ שבא כן ילך כי המשפט במלה הזאת שתהיה כמו לעמת המסגרת והניסוי הכף על הלמד והפירודים מלה בפני עצמה" (ריב"ג, ספר הרקמה, מהדורת וילנסקי-טנא, ירושלים תשכ"ד, עמ' שא-שב); ראה גם Gesenius' Hebrew Grammar, tr. E. Kautzsch, Oxford 1976, עמ' 499 הערה 2; ולהלן, הערה 42, על כל-קבל הארמית.

42. כמו בכל-עמ⁴² (לעיל, הערה 41) גם כאן ההפרדה לשתי מילים משנית; ראה H. Bauer and P. Leander, *Grammatic des Biblischen Aramäischen*, Hildesheim and New York 1969, עמ' 262.

43. ראה P. Leander, *Laut und Formenlehre des Ägyptisch Aramäischen*, Hildesheim 1966, עמ' 127.

44. למשל, בשטר מס' 72 ממורבעת: "כלקבל זי מן עלא כת[יב]" - כמו שכתוב למעלה (לפי K. Beyer, *Die Aramäischen Texte vom Toten Meer*, Göttingen 1984, עמ' 318); והשווה ללשון המקבילה בשטר מס' 25 ממורבעת (שם, עמ' 312): "ככל די מן על[א כת]יב".

45. ראה מילונים: סוקולוף (לעיל, הערה 26, לארמית יהודית של א"י); F. Schulthess, *Lexicon*, 1903; C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, Halle; 173 עמ' Syro-palestinum, Berlin 1928; E. S. Drower and R. Macuch, *A Mandaic Dictionary*, Oxford; 641 עמ' 404. הבבלי כמעט אינו משתמש בלקבל, אבל גם בין ההיקריות המעטות יש המביעות יחס של התאמה (ראה בקונקורדנציות).

2. בהיקריות מעטות⁴⁶ כנגד נרדפת לעל אודות, למשל: "וזרעתם לריק זרעכם ואכלוהו אויבכם" - כנגד הבנים והבנות הכתוב מדבר" (ספרא בחוקותי ד, ג); "כנגד מי אמר שלמה מקרא זה? לא אמרו אלא כנגד דוד אביו" (בבלי ברכות י, א). ומפורסם: "כנגד ארבעה בנים דברה תורה" (הגדה של פסח). כבר במקרא באה במשמעות זו אחותה של נגד - נוכח: "ויעתר יצחק לה' לנכח אשתו" (בראשית כה, כא), כלומר: על אודות אשתו⁴⁷. מובן שאי אפשר לבסס את מסורת התרגומים הקדומים לעזר כנגדו על השימוש הזה בלשון חז"ל⁴⁸.

3. ברובן המכריע של הופעותיה התיבה משמשת מילת השוואה המביעה יחס של התאמה, בעיקר בין שתי קבוצות או בין שתי מערכות שהן שקולות במידה, במשקל, במניין או בערך. הדברים ידועים ולכן אביא רק דוגמאות מעטות. הצירוף שקול כנגד מקורו בשקילה הממשית במאזניים, כף כנגד כף: "שקל אדם בשר כנגד הכלי או כנגד הקופיץ" (משנה ביצה ג, ו), והוא עשוי לבוא גם בצורה מחוסרת: "ותלמוד תורה כנגד כולם" (=שקול כנגד כולם; משנה פאה א, א). השקולים זה כנגד זה עשויים לעמוד זה במקום זה או זה תמורת זה, למשל: "אחיה מוציא את החותמות ומקבל כנגדן מעות" (=במקומן ובהתאמה אליהן; משנה שקלים ה, ד⁴⁹). מרובות ביותר התבניות של התאמת המספר, כמו "חמש עשרה מעלות [...] כנגד חמישה עשר שיר המעלות שבתהלים" (משנה סוכה ה, ד) - רובן בספרות האגדה. תבנית דומה מציבה שתי קבוצות זו מול זו ושוקלת איבר איבר בקבוצה האחת כנגד חברו בקבוצה האחרת⁵⁰.

לכאורה הרי לנו כנגד שהיא לשון השוואה⁵¹, אלא שבתבניות האלה כנגד באה במשמעות אופיינית ומיוחדת: כולן היא מביעה שוויון במספר או בכמות של ערכים נמדדים. אבל בין הדברים השווים מבחינת ערכם המספרי אין בהכרח גם דמיון: במה "דומים" חמישה עשר פרקי התהלים למדרגות של בית המקדש? בין השימוש הזה של כנגד בלשון חז"ל ובין המשמעות העולה מן התרגומים הקדומים

46. הופעות יחידות בספרות התנאים ומעט יותר בספרות האמוראים.

47. המדרש לכתוב זה מחזיר את לנכח למוכנה הראשוני הרגיל: "שהיה יצחק שטוח כאן והיא שטוחה כאן" (בראשית רבה פרשה סג, ה [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 681]).

48. תמה על אברהם כהנא, שבנה את פירושו על דוגמת "כנגד ארבעה בנים" (א' כהנא, תורה נביאים וכתובים עם פירוש מרעי, ספר בראשית, זייטומיר תרס"ד, עמ' 12).

49. כיצא בזה כל יאכל כנגדו שבהלכות מעשר שני (א, ז).

50. ראה, למשל, מכילתא דר' ישמעאל, מסכתא דיהי בשלח, פרשה ב (מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 95).

51. נראה שעל שימושים אלו סמכו הפרשנים שתלו את פירוש עזר כנגדו בכנגד של לשון חז"ל. ראה, למשל, ד"צ הופמן, ספר בראשית (תרגום אשר וסרטיל), א, בני-ברק תשכ"ט, עמ' עב; N. M. Sarna, *Genesis*, Philadelphia, New York and Jerusalem 1989, עמ' 345.

הערה 25.

יש אפוא הבדל ברמת האפיון: בראשון כנגד משמשת במשמעות פרטית ומיוחדת של התאמה, ואילו באחרונים כנגדו מתורגמת כמציינת דמיון "פשוט": כשברא האל את האישה לא ביקש יצור שהוא שקול לאדם באופן כמותי או מספרי אלא יצור שהוא דומה לו, שיוכל להתחבר עמו, שלא כשאר החיות שלא מצא לו בהן עזר כנגדו. נקל להבחין בהבדל הזה בעזרת המרה: לפי התרגומים עזר כנגדו הוא 'עזר כמוהו', אבל אם ננסה להציב כמו במקום כנגד בתבניות מן הטיפוס הנדון כאן בלשון חז"ל ניווכח שכרוב המקרים אין ההמרה אפשרית או שהיא משנה את משמעו של המבע. אם כן, גם על שימוש זה של כנגד בלשון חז"ל אי אפשר לבסס את מסורת התרגומים הקדומים.

4. ואולם אפשר לציין כמה מקומות בספרות חז"ל שכנגד משמשת בהם מילת השוואה פשוטה, נרדפת לכמו, הן במשמעות הן בערכים התחביריים שלה, בדיוק כמו שניתרגמה בעזר כנגדו וכדומה לנרדפותיה שנזכרו למעלה. אמנם הראיות לשימוש מעין זה אינן רבות, אבל הן מספיקות להעמדת המשמעות הזאת באופן מחזור למדי. אביא כאן דוגמאות מספר:

א. התורה אוסרת על כוהן גדול שמת לו מת לנהוג מנהגי אבלות: "ראשו לא יפרע ובגדיו לא יפרם" (ויקרא כא, י). אבל יש חכמים המסייגים את האיסור ומתירים לכוהן לפרוס ובלבד שיעשה זאת באופן שונה משאר האבלים: "כהן גדול פורם מלמטה וההדיוט מלמעלה" (משנה הוריות ג, ה). וכך הכתוב מתפרש בספרא:

ר' מאיר א': ראשו לא יפרע ובגדיו לא יפרם על מיתו כדרך שבני אדם פורעין ופורמין על מיתיהן. "לא יפרם" - לא יפרם כנגד הפורמין; הכיצד? כוהן גדול פורם מלמטן וההדיוט מלמעלן (אמור פרשה ב, ג⁵²).

מן ההקשר ומן ההקבלה המילולית מוכח שמשמעה של כנגד כאן הוא כמו כדרך. אך יש שלא עמדו על השימוש המיוחד שנעשה כאן בתיבה זו, וכדרך המעתיקים - משנראתה להם זרה החליפו אותה בכדרך⁵³.

ב. באופן דומה נדרש בספרא הכתוב בחוק שנת השמיטה "את ענבי נזירך לא תבצר" (ויקרא כה, ה):

"לא תבצור" - לא תבצור כנגד הבוצרים. מיכן אמרו: תאינים שלשביעית אין קוצים אותם במוקצה אבל קוציהו בחורבה; ואין דורכים ענבים בגת אבל

52. מהדורת ויס צד, ד; לפי כ"י וטיקן 66 (מהדורת פקסימיליה בידי א"א פינקלשטיין, ניו יורק תשי"ז, עמ' חט); וכך גם בכ"י פרמה 139, כ"י אוקספורד 151, כ"י לונדון 341 וקטע גניזה (נייריורק, ביהמ"ל, ENA 960,32).

53. כ"י וטיקן 31, כ"י ברסלאו (נייריורק) ודפוסים. בברייתא המקבילה בבבלי: "אינו פורם כדרך שבני אדם פורמין".

דורך הוא בעריבה; ואין עושים זיתים ביד ובקוטבי אבל כותש ומכניס לבורדה (בהר פרק א, ג⁵⁴).

הנוסח המובא כאן הוא עדות יחידה לגרסה כנגד הבורצים. בכל שאר עדי הנוסח של הספרא: "כדרך הבורצים"⁵⁵. עוד עדות לנוסח כנגד בדרשה זו נשמרה בברייתא בירושלמי, הדורשת את חלקו הראשון של אותו פסוק: "את ספיח קצירך לא תקצר" - הא קצירה כנגד הקוצרים"⁵⁶. דומה שמעתה לא נטעה אם נאמר שהקריאה המקורית בכל המקומות היא כנגד הפורמין, כנגד הקוצרין, כנגד הבורצין ומעתיקים שלא עמדו על המשמעות המיוחדת של המילה המירוה, כדרכם, במילה קלה יותר.

ג. בצלים שירדו עליהם גשמים וצמחו [...] ר' חנינא בן אנטיגונוס אומר: אם יכולים להיתלש בעלים שלהם - אסורין; וכנגד כן מוצאי שביעית - מותרין (משנה שביעית ו, ג).

המשנה עוסקת בבצל שנגמר גידולו בקרקע קודם השנה השביעית ובשנת השמיטה הצמיח עלים חדשים. העלים הם "גידולי שביעית" ואסורים, ואם העלים מושכים עמם את הבצל עצמו, גם הוא נחשב כאילו גדל בשביעית. על זה ר' חנינא אומר: "כנגד כן מוצאי שביעית מותרין", כלומר: בצלים כמו אלה הנתלשים עם עליהם מותרים במוצאי שביעית, כיוון שהם נחשבים כגידולי השנה השמינית. וכמותן גם בעברית של האמוראים, בבבלי ובירושלמי:

ד. רב אכל תמרי ושדא קשייאתא לבוכיא [=השליך את הגרעינים לכירה להסקה]. אמר ליה ר' חייא: בר פחתי! כנגדו ביום טוב אסור (בבלי שבת כט ע"א).

כלומר: פעולה כמו זו אסורה ביום טוב משום מוקצה. בנוסח אחר נמסר הסיפור בירושלמי⁵⁷ וגם הוא מסתיים במסקנה "כנגד כן אסור ביום טוב".

ה. כל מקום שאמרו חכמים בעלה חייב בקרבן - כנגדה בטהרות טמאות; בעלה פטור מן הקרבן - כנגדה בטהרות טהורות; בעלה ספק בקרבן - כנגדה בטהרות תלויות (ירושלמי, נדה פ"א ה"ו [מט ע"ג]).

כלומר, אם אישה שהיא טמאה כמו אישה שבעלה חייב בקרבן אם בא עליה בשוגג נגעה בטהרות (אוכל טהור) - נטמאו; וכדרך זו כל ההלכה.

54. מהדורת ויס קו, א; לפי כ"י וטיקן 31 (מהדורת צילום, הוצאת מקור, ירושלים תשל"ב, עמ' 197). "מיכן אמרו" וכי היא הבאה מן המשנה, שביעית ח, ו.

55. כ"י פרמה, כ"י ברסלאו, כ"י אוקספורד וכ"י לונדון. גם בנוסח המצוטט כאן נוסף ביד אחרת מעל כנגד: "כדרך". חבל שבכ"י וטיקן 66 חסרים הדפים הללו.

56. שביעית פ"ח ה"ו (לח ע"ב), בכ"י לידן ובדפוס. אבל בדרשה על "לא תבצר" (שם): "לא תבצור כדרך הבורצין".

57. ביצה פ"ד ה"ג (סב, ג).

דומני שדיי באלה - ובדוגמה שתידון בהרחבה בפרק הבא - להראות שבלשון חז"ל כנגד באה לא רק במשמע 'שקול כנגד' בתבניות המיוחדות להתאמת הערכים הנמדדים אלא גם במשמעות זהה לכמו על גוניה. מי שתרגם את עזר כנגדו בעזר כמותו סמך (שלא מדעת, כנראה) על שימוש זה של כנגד כמילת השוואה רגילה, מאחר שהשווה את הצורה החריגה בלשון המקרא עם הצורה המקובלת בלשון העברית שבפיו⁵⁸.

ב. "כנגד המשחיתים"

בתחילת מסכת ברכות המשנה מספרת על מחלוקת בין בית שמאי לבית הילל באשר לאופן הראוי לקרוא את שמע בבוקר ובערב⁵⁹. לפי המשנה חילוקי הדעות תלויים במחלוקת בפירוש הכתובים:

בית שמאי אומרים: בערב כל אדם יטו ויקרו ובבוקר יעמדו שנאמר "בשכבך ובקומך".

ובית הילל אומרים: כל אדם קורא כדרכו שנאמר "ובלכתך בדרך". אם כן למה נאמר "בשכבך ובקומך"? בשעה שדרך בני אדם שוכבים ובשעה שדרך בני אדם עומדים (משנה ברכות א, ב).

לכאורה נראה כי שלא כהצעה הפרשנית המפורטת של שיטת בית הילל המשנה סותמת את דעתם של בית שמאי ואינה מלמדת כיצד הם מפרשים את בלכתך בדרך, הכתוב שבנו עליו בית הילל את שיטתם. כידוע, זו שאלת התלמוד: "בשלמא בית הילל קא מפרשי טעמייהו⁶⁰ וטעמא דבית שמאי, אלא בית שמאי מאי טעמא לא אמרי כבית הילל?" (בבלי ברכות יא, א); וראה שם את תשובתו. אבל נראה לי כי באמת המשנה עצמה מתייחסת, כמעט במפורש, לשאלה הזאת. פירושם של בית שמאי⁶¹ לכתוב בלכתך בדרך עולה מן הסיפור על ר' טרפון המובא מיד בסמוך:

אמר ר' טרפון: אני הייתי בא בדרך והייתי לקרות כדברי בית שמאי וסיכנתי עצמי מפני הליסטים.

אמרו לו: כדאי היית לחוב בעצמך, שעברת על דברי בית הילל (שם א, ג).

58. ספק בעיניי אם יש להשוות את לנגד שבמגילת ההודיות עם כנגד שבלשון חז"ל על משמעה המיוחדים. ראה יעקב ליכט, מגילת ההודיות, ירושלים תשי"ז, עמ' 152, בהערה לשורה 10.

59. ניתוח פנומנולוגי של המחלוקת ראה אצל ישראל קנוהל, "פרשה שיש בה קיבול מלכות שמים", תרביץ גג (תשמ"ד), עמ' 11-31.

60. טעמא כאן במשמע 'ראיה מן התורה', כפי שהוא תמיד בירושלמי.

61. או לפחות הפירוש שהמשנה מציעה אליבא דבית שמאי.

בדברי ר' טרפון, הנוהג כבית שמאי, מודגש שהטה בהיותו בדרך - המצב הברור שאמרו עליו בית הלל: "כל אדם קורא כדרכו, שנאמר 'ובלכתך בדרך'". נראה אפוא שיש כאן פירוש סמוי לבלכתך בדרך שבכתוב. ר' טרפון קורא: "ובלכתך בדרך בשבך ובקומך" - אפילו כשאתה בדרך עליך לעצור ולקרוא בשכיבה או בעמידה, והרי לנו פירוש הכתוב באופן הפוך ממש מדרכם של בית הלל. הסיפור על ר' טרפון צריך אפוא להיקרא ברצף אחד עם המשנה הקודמת, שכן הוא הוא הפירוש שהמשנה מציעה לבלכתך בדרך לדעת בית שמאי, והוא מוצב במקומו הנכון, כתשובה בדרישי הפרשני. זכות הטענה האחרונה בוויכוח הזה נתונה, כמובן, לחכמי בית הלל, ובסוף הסיפור החכמים מגנים את ר' טרפון "שעבר על דברי בית הלל". משמע, לפי הסיפור הזה בית הלל אינם רק מתיירים להולך בדרך לקרוא כדרכו, אלא הם מחייבים אותו לעשות כך ואוסרים עליו להטות⁶². כיוצא בזה נאמר שלפי בית הלל גם היושב בביתו חייב לקרוא כדרכו ואסור לו להטות בכוונה לשם קריאה.

ואכן, בד בבד עם הסיפור שבמשנה על החכם שהטה כבית שמאי בלכתו בדרך מקורות אחרים מספרים על חכם אחר, שגם הוא נהג כבית שמאי והטה בשבתו בבית. בסיפור זה כלול משל שנתקשו המפרשים בפירושו. דומני שמתוך האמור למעלה אפשר להציע לו פירוש חדש.

- 1 מעשה בר' ישמעאל ור' אלעזר בן עזריה שהיו שרויין במקום אחד, והיה ר' ישמעאל מוטה ור' אלעזר בן עזריה זקוף.
- 2 הגיע זמן קריאת שמע, נזקף ר' ישמעאל והטה ר' אלעזר בן עזריה.
- 3 אמר לו ר' ישמעאל: מה זה, אלעזר?!
- 4 אמר לו: ישמעאל אחי, לאחד אומרים לו: מפני מה זקנך מגודל, והוא אומר להם: יהא כנגד המשחיתים. אני שהייתי זקוף הטיית ואתה שהייתה מוטה נזקפתה?!
- 5 אמר לו: אתה הטיית לקיים דברי בית שמאי, ואני נזקפתי לקיים [דברי] בית הלל.
- דבר אחר: שלא יראו התלמידים ויעשו קבע הלכה לדורות (תוספתא ברכות א, ד⁶³).

הסיפור הובא כאן כנוסחו בתוספתא ועליו נסבים הדיון והפירוש המוצעים להלן. בשינויים קלים (מהם חשובים) הוא בא במקורות התלמודיים האחרים - בשני

62. על הטעם להקפדה זו ראה קנוהל (לעיל, הערה 59).

63. לפי מהדורת שאול ליברמן, ניראק תשט"ו, עמ' 2.

התלמודים ובספרי לדברים על הכתוב הנדרש⁶⁴. עיקר ענייננו בפירוש המשל שבפי ר' אלעזר בן עזריה בשורה 4 ובייחוד סופו: "כנגד המשחיתים". כדי להבין אותו היטב יש לעמוד על הרצף העלילתי של הסיפור הקצר ועל מקומו של המשל בתוכו. אדון כאן בשלוש שאלות שהן שאלות מפתח להבנת הסיפור, ועל פי מה שיעלה בהן אציע את פירושו של המשל.

1. מי עשה מעשה ראשון? קשה ביותר לפרש את סדר הפעולות בשורה 2 כפי שהוא לפנינו: מפני מה נזקף ר' ישמעאל כשהגיע זמן קריאת שמע של ערבית? אין כל הלכה כזאת⁶⁵, וגם בסיפור גופו אין אחיזה למנהג מעין זה. במסורות אחרות של הסיפור סדר הפעולות הפוך, וכך עולה גם מהמשך הסיפור אצלנו⁶⁶. מסתבר אפוא שהתיאור המילולי אינו עוקב אחרי סדר ההתרחשות ה"אמתי" של הפעולות: ר' ישמעאל נזקף רק אחרי שהטה ר' אלעזר. מה הטעם לשינוי הזה בסדר? נראה לי שהמספר משתדל לסדר את הפעולות ברצף דיאלוגי של פעולות ודיבורים לסירוגין, הפעולה האחת של ר' ישמעאל והאחרת של ר' אלעזר בן עזריה, כמקובל בסיפורים דיאלוגיים קצרים מעין זה. כיוון ששורה 3 פותחת בדבריו של ר' ישמעאל, שורה 2 חייבת אפוא לסיים במעשה של ר' אלעזר. אילו הוצגו הפעולות כסדרן האמתי, היה הרצף הדיאלוגי נפגע: "...וזקף ר' ישמעאל. אמר לו ר' ישמעאל..."⁶⁷.

2. זקן מגודל הוא זקן שגידולו נאה או זקן פרוצ ומגודל יתר על המידה? הצירוף הזה מיוחד וקשה לעמוד עליו. בכל הספרות התלמודית אין עוד צירוף דומה לזה אלא פעם אחת, ובה משמע שזקן מגודל הוא זקן המגודל פרע, כמנהג של אבלות: "בנוהג שבעולם אדם יודע שיש לו דין - לובש שחורים ומתעטף שחורים ומגדל זקנו, שאינו יודע היאך דינו יוצא" (ירושלמי, ראש השנה פ"א ה"ג [נו ע"ב]⁶⁸).

64. ראה מראי המקומות במהדורת ליברמן, שם. פה ופה אעיר על הבדלי פרשנות הנובעים מן ההבדלים במסורת הסיפור.

65. ראה גם להלן, הערה 79.

66. ראה ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, חלק א, ניוארק תשט"ו, עמ' 4.

67. בנוסחאות הסיפור שבבבלי ובירושלמי לא מופיעה שורה 3 ואין בהם אפוא כל קושי לסיים את שורה 2 במעשהו של ר' ישמעאל. בבבלי רצף הפעולות הפוך, כמתבקש: "הטה ר' אלעזר בן עזריה ונזקף ר' ישמעאל" (ברכות יא ע"א); גם הירושלמי מחליף את סדר הפועלים אבל הוא שומר על סדר הזקיפה וההטיה כפי שהוא לפנינו, ולצורך זה מעמיד את הסיפור בבוקר, שאז מקפידים בית שמאי דווקא לזקוף: "היה ר' אלעזר בן עזריה מוטה ור' ישמעאל זקוף [...] נזקף ר' אלעזר בן עזריה והטה ר' ישמעאל". מצב הדברים במקורות מעלה את הסברה שהמסורות שבתלמודים מקורן בהשמטה מכוונת של שורה 3 הבעייתית ובעריכה מחודשת של שורה 2. מכל מקום ברור שאין לפקפק במקוריותה של שורה 3 בנוסח הסיפור בתוספתא (ובספרי), שהרי לא סביר שמישהו היה מוסיף אותה ומקלקל בכוונה את הסדר הטוב.

68. מובא בידי ליברמן, תוספתא כפשוטה (לעיל, הערה 66), עמ' 5.

למעשה, כך מתחייב מן הלשון בסיפור שלנו: "מפני מה זקנך מגודל" ⁶⁹ - אין תמהים על מי שזקנו נאה. אין לפרש אפוא את המשל בסיפור שלפנינו כפי שרש"י מפרש את הסיפור שבבבלי: "זקנך נאה ומגודל" ⁷⁰.

3. השאלה החשובה ביותר: המשל הוא על חכם או על שוטה? כיצד נתפסת במשל ובסיפור התשובה שבפיו של מגודל הזקן - "יהא כנגד המשחיתים"? זו תשובה טובה או דברי שטות? לפי שאול ליכרמן מגדל הזקן הוא חכם וצדיק הלוחם בפורקי עול מצוות, והתשובה היא הצדקה טובה ונכונה לגידול הזקן: "אני מגדל זקני לשם הוכחה והפגנה נגד משחיתי הזקן בתער" ⁷¹. אבל מתוך הרצף והלשון של הסיפור ניתן להראות שאי אפשר לפרש כך.

ראשית, לפי דרכי הלשון. כפי שטענתי למעלה, קשה למצוא בלשון חז"ל תיעוד ברור לצורה כלשהי מן השורש נג"ד, כשהיא לעצמה, במשמעות איבה והתנגדות. משמעות זו מובעת רק בצירופים גדולים יותר ואינה גלומה בנגד לעצמה.

שנית, מלשוננו המסרימת של מגדל הזקן שבמשל. המשפט "יהא כנגד המשחיתים" אינו עשוי להתפרש כנתינת טעם וסיבה לגידול הזקן, כפירושו של ליכרמן. אי אפשר לפרשו אלא כהודעה של מגדל הזקן מה יעשה עתה, לאחר שהעירו לו על זקנו המגודל ⁷².

ושלישית, והיא העיקר, מן התוכן והמבנה של הסיפור. המשל שבפי ר' אלעזר בן עזריה הוא גופו דיאלוג. מן ההקבלה המפורשת אל הנמשל ("אני שהייתי" וכו') עולה כי איברי הדרשיש שבמשל מקבילים לפעולות של החכמים, שגם הן נתפסות כדיאלוג - פעולה ותגובה ⁷³. הרי שעוקצו של המשל מכון אל מעשהו של ר' ישמעאל: לדעתו של מושל המשל תגובתו של ר' ישמעאל למעשהו של ר' אלעזר שקולה לתגובתו של אותו "אחד" שבמשל למה שאמרו לו. אילו היה ר' ישמעאל בעל המשל, היה צריך להבין אותו כהצטדקות על המעשה, כפי שפירש ליכרמן. אבל מאחר שר' אלעזר הוא המשתמש במשל, ברור שאין המשל הצטדקות והסבר

69. ובדומה לו בירושלמי ובספרי.

70. נוסח השורה הזאת בבבלי - "לאחד שאומרים לו זקנך מגודל" (כך בדפוס וגם בכתב-היד) - אינו מוכרע ועשוי להתפרש גם לשבח, כדרכו של רש"י. יש להעיר עוד על הלשון המפורסם בתפילת "הנני העני ממעש": "פרקן נאה וזקנו מגודל", שהיא בוודאי לשבח. תפילה זו מאוחרת ביותר (ראה עליה דניאל גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, א, ירושלים תש"ל, עמ' כז), ואין ללמוד ממנה על לשון התלמוד. להפך, היא עצמה תלויה בפירוש רש"י לסיפור שלנו.

71. בפירוש הקצר במהדורות התוספתא (לעיל, הערה 63).

72. כנגד השגה זו אפשר למצוא אחיזה לפירוש של ליכרמן בנוסח המתועד בכמה עדויות חשובות של הסיפור - "כנגד המשחיתים" (בלי יהא). כך בכ"ו וטיקן 32 לספרי ובקטע גזירה לירושלמי (לפי לוי גינזבורג, שרידי הירושלמי, נירדורק תרס"ט, עמ' 5), וגם בכ"י ארפורט של התוספתא.

73. למעשה, זו התבנית הבסיסית של הסיפור כולו: כל איבריו בנויים בצורת דיאלוג, אם של מעשים ואם של דיבורים.

למעשה שנעשה אלא התרסה כנגד ר' ישמעאל⁷⁴. עלינו לפרש אפוא שהמשל כולו מדבר בגנותו של אותו "אחד" ולא בשבחו. עיונו מעלה אפוא כמה הנחות פרשניות הכרחיות, שכל פירוש של הסיפור חייב להיבנות עליהן. דומני כי אם נפרש את כנגד שבמשל כמו כדרך, בדומה למה שמצאנו בדוגמאות שהובאו למעלה,⁷⁵ נוכל לפרש את הסיפור כולו כפשוטו. המשל שבפיו של ר' אלעזר בן עזריה אינו אלא "משל הדיוט", כלומר פתגם עממי⁷⁶. הוא מתאר התנהגות של אדם המגיב על כל הערת ביקורת קלה בתגובה קיצונית וחסרת היגיון. מראים רבב על בגדו, והוא קורע את כל הבגד. שואלים אותו מדוע זקנו מגודל, והוא, במקום לענות כעניין ולומר: "מגודל הוא? אספרנו", מגיב בקיצוניות: "אם מגודל הוא בעיניכם - יהיה כדרך המשחיתים", כלומר: אגלחנו ואשחיתנו⁷⁷. וזה מקומו של המשל בסיפור שלנו⁷⁸. ר' ישמעאל תמה על ר' אלעזר בן עזריה שהטה ("מה זה אלעזר!?!") והוא ממחר להיזקף. ור' אלעזר מתריס כנגדו: עד שאתה תמה עליי תמה על עצמך, שאתה נוהג כאותו שוטה שבמשל. הוא משתמש בפתגם העממי כדי לבקר את תגובתו של ר' ישמעאל, כאומר לו: תגובתך קיצונית וחסרת היגיון. אני, שהייתי זקוף, הטיתי, כדברי בית שמאי שאני נוהג כמותם. אתה,

74. ליברמן (תוספתא כפשוטה [לעיל, הערה 66], שם, עמ' 5) אומר שפירושו מבוסס על "ליקוטי גאונים" (לפי ב"מ לרין, אוצר הגאונים, א, חיפה תרפ"ח, חלק הפירושים, עמ' 107). אבל לשון הפירוש שם: "כנגד המשחיתין - המשל דומה למעשה. שגידלתי זקני כנגד המשחיתין וקנס, שילמדו המשחיתים ולא ישחיתו. כך אני עשיתי שלא יקבעו התלמידים הלכה לדורות". הרי שפרשן קדמון זה קובע את המשל בפיו של ר' ישמעאל ולא בפיו של ר' אלעזר! (האם היה לפניו נוסח כזה של הסיפור?) הקושי בפירושו של ליברמן נובע אפוא מאימץ פירוש המבוסס על קריאה שונה לגמרי של הסיפור. לכן גם נדחק לפרש את שורת הנמשל שלא בהקבלה לאיברי הדיאלוג שבמשל: "שנינו עשינו מה שעשינו כדי להוציא מלכות החולקים עלינו" (הפירוש הקצר, שם [לעיל, הערה 63]). וכאן מתחוויר גם הקושי הגדול שבפירושו, השם בפיו של ר' אלעזר את הדברים שהיו ראויים להיאמר בפיו של ר' ישמעאל. הרי ר' אלעזר לא הטה כדי להוציא מלכות החולקים עליו אלא פשוט מפני שהוא הולך בדרכם של בית שמאי ולפיה הוא חייב להטות!

75. שים לב שהצירוף כנגד המשחיתים בנוי בתבנית זוהי ממש לצירופים כנגד הפורמין, כנגד הבוצרין, כנגד הקוצרין. וכבר הוכח שבצירופים אלו משמעות כנגד היא כמשמעות כדרך.

76. פתגמים רבים הם "פתגמים סיפוריים", מעין משל מתומצת. ראה יונה פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, גבעתיים תשנ"א, עמ' 416.

77. בנקודה זו הפירוש הזה דומה לפירושו של רש"י "יהיה כנגד המשחיתים - הגידול הזה יהיה נתון לתער ולמספרים שאביא עליו ואשחיתנו". הכיוון שרש"י הולך בו הכרחי, אבל המחזרת שבפירושו בולטת לעין: "המשחיתים" הם התער והמספריים! (במיוחד קשה ייחוס התואר הזה למספריים, שאינם "משחיתים"; ראה ספרא קדושים פרק ו, ד [מהדורת רס צ, ג]).

78. על מקומו של הפתגם בספור האגדה התלמודי בכלל ראה פרנקל, שם [לעיל, הערה 76], עמ' 421 ואילך.

שהיית מוטה, נרתעת מלקרוא קריאת שמע בהטיה עם מי שנוהג כבית שמאי, שכן למראית עין יש בדבר מעין הטלת דופי של "שמאיות" גם כך - כביכול הטיית מודיעה עליך שגם אתה מוטה כדברי בית שמאי - ולכן נחפזת להיזקף. אבל עכשיו שנוקפת, כאילו השחתת את כל זקנך ואין בידך כלום, שלא עשית לא כדברי בית שמאי ולא כדברי בית הילל, שהרי בית הילל אומרים "כל אדם קורא כדרכו", ולפי דרכך היה עליך להישאר מוטה. על כך ר' ישמעאל עונה לו שחייב היה לזקוף, כדי להוציא מלבם של טועים⁷⁹, כלומר היזקפותו המיידית אינה תגובה נחפזת של שוטה אלא נעשתה ביישוב ובשיקול דעת. אמנם ר' טרפון נראה כמי שמשחית את זקנו, אך לא מתוך פרץ של כעס אלא כדרכם של החכמים בפולמוסים הלכתיים, שהם מוותרים לפעמים על צד של ההלכה, כדי שלא יטעו הרואים או כדי להוציא מלבם של מתנגדיהם⁸⁰.

79. כך יש להבין לא רק את ההצעה השנייה לתשובתו של ר' טרפון ("דבר אחר, שלא יראו התלמידים" וכו') אלא גם את ההצעה הראשונה: "אני נוקפתי לקיים דברי בית הילל", כפי שהיא מנוסחת בתוספתא. הלשון הזאת מציינת מעשה שיש בו אישור והצהרה, כלומר: זקפתי בכוונה לעשות שיהיו דברי בית הילל - ולא דברי בית שמאי - קיימים ועומדים. זו משמעות הביטוי בכמה מקומות בספרות התנאים (ראה, למשל, משנה יבמות ד, יג; שם ח, ד; תוספתא יבמות א, ט. לנימה הפולמוסית השווה משנה חגיגה ב, ד: "שלא לקיים דברי האומרים עצרת אחר השבת"). ההצעה השנייה לתשובה ("דבר אחר" וכו') דומה בעיקרה לראשונה אך נבדלת ממנה בעצמה הפולמוסית. לפיה לא היה ר' טרפון עושה מה שעשה לולא היו שם תלמידים שעלולים לטעות בפירוש מעשיו (לכאורה נראה ש"דבר אחר" זה, אף על פי שהוא מופיע בכל העדויות, אינו מגוף הסיפור, שכן אין הוא שקול במשקל הדיאלוגי המאפיין את כל איברי הסיפור [ראה לעיל, הערה 73]). נוסח ההצעה הראשונה בשאר המקורות - "אני עשיתי כדברי בית הילל" (כך בבבלי, וכיוצא בזה בירושלמי ובספרי דברים) - קשה ביותר: הרי אין בדינו רמז כלשהו להלכה של בית הילל המחייבת לקרוא קריאת שמע בלילה בעמידה! הלכה כזאת גם אינה מתאימה לדבריהם במשנה ("כל אדם קורא כדרכו") ובברייתות הנלוות אליה. מסתבר שבשל הקושי הזה מקצת נוסחאות הבבלי (כ"י פירנצה והדפוסים) גורסים "ולא עוד" במקום "דבר אחר". כלומר, לא כמסורת חלופית אלא בהמשך הגיוני אחד (מעין 'אני עושה' [בדרך כלל] כדברי בית הילל, ועכשיו נוקפתי כדי שלא יקבעו התלמידים הלכה לדורות).

80. כמו שמוצאים אנו הרבה בפולמוסים ההלכתיים של החכמים כנגד הצדוקים והביטוסים, ראה יעקב זוסמן, "חקר תולדות ההלכה ומגילות מדבר יהודה - הרהורים תלמודיים ראשונים לאור מגילת 'מקצת מעשי התורה'", תרכ"ז נט (תש"ז), עמ' 67, הערה 220.

תצורה ומשמעות בסוגיות תלמודיות - יישום במערכת הזמנים בארמית הבבלית

מבוא

כלל גדול לימד אותנו פרופ' א"ש רזנטל. "על שלושה דברים כל פרשנות פילולוגית-היסטורית עומדת: על הנוסח; על הלשון; על הקונטקסט הספרותי וההיסטורי-ריאלי כאחד. אלה הם היסודות, שרק לאחר קיבועם יש תקווה לעלות מהם - ועל ידם, ובסדר הזה דווקא - אל המשמעות, המובן, 'הלוגוס', של היצירה"¹. בסוגיות התלמודיות, כמו בכל יצירה הכתובה בשפה טבעית, יש לפתור שתי בעיות: הטיעונים מנוסחים בשפה טבעית ולא תמיד שקופה, והיינו רב-משמעית מבחינה תחבירית, סמנטית ופרגמטית, וכן קיימת אי-ודאות בנוגע לגרסאות. הפרשן חייב להציע משמעויות לביטויים העמומים, להכריע ביניהן ואף לחשוף את ההנחות המוקדמות שאינן מפורשות בטקסט ואשר הדיונים התלמודיים מבוססים עליהן. בעבודה זו אני מניח בשלב הראשון שהטקסטים נקיים משיבושים, שנתפרשו פירוש חד-משמעי ושהמשמעות ידועה לי. כלומר, אני דן בטקסטים אידאליים.

עיקר מגמתי לברר את היחסים בין הלשון ובין המשמעות, המובן, ה"לוגוס" בכלל, ואת היחסים בין מערכת הזמנים בארמית הבבלית ובין משמעות הסוגיות התלמודיות בפרט. אין אני דן במהות המשמעות אלא בתמונה, איקון² של המשמעות. אציג את משמעות הדיונים התלמודיים באופן פורמלי בתור צמד: (1) תרגום הדיונים לשפה פורמלית - הצגת מבנה הסוגיה (פן תחבירי); (2) מודל סמנטי בשביל איברי מבנה הסוגיה (פן סמנטי).

* תודתי לאקדמיה ללשון העברית. על כמה מן הבעיות הפילולוגיות שנידונו במאמר זה עמדת בעבודתי באקדמיה, גם שאבתי מלוא חופניים ממאגרי המידע שבה. וכן אני מודה לחברי לעבודה ד"ר מרדכי מישור ובייחוד מר צ'ארלס מיהאן, שקראו את מאמרי והעירו את הערותיהם המועילות. תודתי העמוקה גם לד"ר ירחמיאל ברודי. הערותיו הביקורתיות ירדו לשיתן של מאמר זה ותמרו רבות לשיפורו.

1. א"ש רזנטל, "המורה", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* (1963), 31, חלק עברי, עמ' טו.

2. ראה תומאס א' סיביאק, "סמינטיקה: סקירה על מצב השדה", הספרות ג (תשל"ב), מס' 3-4, עמ' 384.

בדיקת אמתות: במקום אחד אבדוק את היחס בין הארגומנטציה התלמודית - ה"לוגוס" של היצירה התלמודית - ובין האמתות במובן של הלוגיקה הסימבולית. החלק הפילולוגי: אם נקבל את נכונות הכללים שכללתי בדבר היחסים בין משמעות ללשון, בכוחם של כללים אלו להכריע כאשר יש חילופי גרסאות בכתבי-היד. אם על כלל של פרופ' רוזנטל נוסיף את האקסיומה שלא ייתכן שהדיונים התלמודיים שקריים בהחלט, באפשרותנו להראות דו-משמעות של ביטויים בשפה הטבעית שבסוגיות ולפתור את הדו-משמעות.

1. יחסים בין מערכת הזמנים ובין משמעות הסוגיה

1.1 מערכת הזמנים; מודליות לעומת מסקנות היפותטיות

1.1.1 מודליות

בעבודה זו אדון במערכת הזמנים בארמית הבבלית ובפרט במשמעות של צורת יפעל³ וכניגוד שבינה ובין צורות פעיל או פעל. כבר הודגש שצורת יפעל בארמית של התלמוד הבבלי מביעה מודליות⁴, כגון "תינח נפשיה דההוא גברא", משאלה שהביע רבה בר נחמני⁵. אמנם במשא ומתן ההלכתי בדרך כלל אין מקום להבעת הערכות סובייקטיביות של המתדיינים ומאוייהם מופנים אל הוכחות לוגיות שלפי טבען הן אובייקטיביות, אך אף על פי כן בדיונים ההלכתיים לעתים קרובות ביותר אנו נתקלים בצורת יפעל. כפי שיתברר בהמשך, בדיונים אלו הנושא הדקדוקי של יפעל הוא מסקנה היפותטית, מסקנה הנדחית בדיון⁶.

1.1.2 מסקנות היפותטיות

כל היסק מבוסס על העיקרון שמהנחה נכונה נובעת מסקנה נכונה, ולא ייתכן שמהנחה נכונה תנבע מסקנה שקרית. כל דחייה של היסק תהיה מבוססת או על דחיית המסקנה - ואז עלינו להראות שההנחה הייתה שקרית - או על דחיית ההנחה ואז ממילא מתבטלת הוכחת המסקנה. מסקנה שתידחה בדיון היא מסקנה היפותטית, ואראה שמסקנות היפותטיות מוצעות בצורות יפעל.

כדי לדייק בהגדרת המושג "נכון" (הנחה נכונה, מסקנה נכונה) עלינו להתעמק באופיים של הטיעונים התלמודיים. הרי העולם התלמודי מורכב מן עולמות נבדלים: עולם סתם התלמוד, עולם מאמרי האמוראים, עולם התנאים ועולם גזרות הכתוב. טיעון שהוא נכון בעולם אחד לא דווקא אמתי בעולם אחר. באופן דומה טיעון

3. עיין מישור, עמ' 16.

4. מודליות היא מושג קונצפטואלי והיא מביעה את יחס הדובר אל הפעולה. עיין מישור, עמ' 20-19.

5. בבא מציעא פו, א; ועיין עוד שלזינגר, סעיף 26.

6. עיין מישור, עמ' 108.

שהוא נכון בנסיבות מסוימות אינו בהכרח נכון בנסיבות אחרות, ובניסוח אחר: טיעון שהיה נחשב נכון בלא סייג נתברר שהוא נכון רק במקרים מסוימים ("הכא במאי עסיקין") ולא במקרים אחרים. לכן יש להבחין בין שני סוגי טיעונים: טיעונים מוחלטים (נכונים או לא נכונים בכל הנסיבות או בכל העולמות) וטיעונים לא מוחלטים (נכונים בנסיבות ובעולמות מסוימים ואינם נכונים בנסיבות ובעולמות אחרים).⁷

בהמשך אוכיח קיום מסקנות היפותטיות בשתי דרכים שהן שלוש: (1) הוכחה שהמסקנה מנוגדת לטיעון מוחלט; (2) הוכחה שהמסקנה אינה נובעת מן ההנחה, מפני שההנחה אינה תקפה בכל הנסיבות. יתר על כן, אוכיח שבסוגיות הנידונות גם המסקנה דחויה.

במקרה 1 עלינו להבחין בין שני מקרים:

א. מסקנות (היפותטיות) המנוגדות לטיעון בעולם שאנו עומדים בו, ולכן נתברר שההנחה שהביאה לידי המסקנה ההיפותטית לא הייתה אמיתית. זו הצורה הרגילה של מסקנות היפותטיות ודחייתן, *modus tollens*,⁸ דוגמת "אילו היית קם מוקדם, היית מגיע לעבודה בזמן" - אבל לא הגעת לעבודה בזמן, לכן אין ההנחה אמיתית. הגדרה: הנחה שהיא דחויה כיוון שמסקנתה מנוגדת לטיעון אמיתי - וההנחה והטיעון האמיתי בעולם אחד - נכנה הנחה הנדחית במפורש.

ב. מסקנות (היפותטיות) המנוגדות לטיעון בברייתא או לגזרת הכתוב, שהם טיעונים מעולם "גבוה" יותר, ולכן המסקנה (ההיפותטית) שהייתה מבוססת לכאורה על הנחות אמיתיות נתברר שהיא שקרית. מכאן אנו לומדים שההנחה אינה אמיתית באופן מוחלט אלא אמיתית, למשל, רק בעולם האמוראים ולא בעולם של תנאים או של גזרות הכתוב. אמנם בדיון אין ההנחה נדחית במפורש, אבל עלינו להשלים את הדיון התלמודי ולהראות שניסוח נכון של ההנחה מראה שאמתותה יכולה להשתנות לפי העולמות.

הגדרה: הנחה שהיא דחויה מפני שמסקנתה מנוגדת לטיעון מוחלט - וההנחה והטיעון המוחלט בעולמות נבדלים - נכנה הנחה הנדחית באופן סמוי.

בהמשך אראה את הסוגים הנבדלים של מסקנות היפותטיות וכן שהן מוצעות ביפעל. במיוחד אעמוד על ההבדל בין מסקנות המוצעות במונח התלמודי⁹ הניחא (יפעל) למסקנות המוצעות במונח התלמודי תינח (יפעל).

7. דרך מחשבה זו מבוססת על מושגים מהלוגיקה המודלית; במאמר זה לא אודקק למכשיר הטכני של לוגיקה זו. ועיין עוד דינאל ווייל, "הגיון ההשלמה של חז"ל וההגיון היווני", הגיון א (תשמ"ט), עמ' 102-124.

8. עיין J. Allwood, L. G. Anderson & Ö. Dahl, *Logic in Linguistics*, Cambridge 1983, עמ' 101.

9. דיונים בדבר הגדרת המושג "מונח" ראה אצל לייב מוסקוביץ, הטרימינולוגיה של הירושלמי, עבודת דוקטור, ירושלים תשמ"ח, עמ' 1 ואילך. ועיין עוד, L. Drozd & W. Seibicke, *Deutsche Fach- und Wissenschaftssprache*, Wiesbaden 1973.

1.2 משמעות הסוגיה; הצגה פורמלית של משמעות היצירה
השפה היא מכשיר להביע בה מהלך מחשבה ומשמעות. אפשר להביע את מהלך
המחשבה בכמה דרכים וניסוחים. למשל:

שבת נז, ב (כ"י אוקספורד 366) שאילתות ויקרא קיג, עמ' 179¹⁰
אי לא דשמעיה לתנא קמא דאירי דמדקא שרי ר' יהודה
בחוטוי שער איהו > ר' יהודה < מכלל דאסרין רבנן
נמי לא הוה מיירי בה

נסמן:

A = ר' יהודה מתיר בחוטוי שער = איהו > ר' יהודה < מיירי בה > בחוטוי שער
להיתירא <.

B = רבנן אוסרים בחוטוי שער = תנא קמא איירי בחוטוי שער > לאיסורא <.
תרגום הסוגיה בשאילתות לתחשיב הפרופוזיציות הוא $A \rightarrow B$. תרגום הסוגיה
המקבילה במסכת שבת הוא $\sim B \rightarrow \sim A$.

כידוע, $\sim B \rightarrow \sim A = A \rightarrow B$. ואכן, ההיסק בסוגיה הראשונה נכון אם ורק אם
ההיסק בסוגיה השנייה נכון. כלומר, מהלך המחשבה, המבנה הלוגי, זהה בשתי
הסוגיות ורק ניסוח המחשבה בשפה הטבעית שונה במידה רבה בשני המקרים. לכן
אין הניסוח בשפה הטבעית האמצעי השקוף ביותר להביע בו משמעות.
הגדרה: ניסוח (אחד מרבים) בשפה הטבעית של מהלך מחשבה, משמעות, נכנה
ניסוח בשפה הטבעית או תצורה.

אחת ההצגות של מהלך מחשבה, משמעות, היא באמצעות תרגום לשפה
פורמלית.

הגדרה: מכאן ואילך הצגת תרגום סוגיה לשפה פורמלית נכנה מבנה הסוגיה. כל
שתי הצגות שהן אקוויולנטיות מבחינה סמנטית מייצגות אותו מבנה.
מבנה הסוגיה אינו מייצג את המשמעות באופן חד-ערכי, שהרי למשל במבנה
 $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$ לא נקבע אילו מבין האיברים A, B אמתיים ואילו שקריים.
הגדרה: קביעת מערכת מסוימת של ערכי אמת בשביל איברי מבנה הסוגיה
נקראת מודל סמנטי, ובמקרה זה - קביעת ערכי אמת בשביל A, B.
T מסמן אמת, F מסמן שקר.

לכן משמעות הסוגיה מתאפיינת במבנה הסוגיה ובמודל הסמנטי.

1.2.1 השוואה בין משמעות הסוגיה ובין ניסוח בשפה טבעית
אחרי שקבענו הצגה למשמעות נוכל להשוות סוגיות בעלות משמעות שווה. מצד
אחד מתברר שלסוגיות השוות מבחינת משמעותן יש ניסוחים נבדלים בשפה

10. שאילתות דרב אחאי גאון, הוצאת ש"ק מירסקי, ויקרא, ירושלים תשכ"ו.

הטבעית, ומצד אחר מתברר שסוגיות השוות מבחינת ניסוחן בשפה הטבעית (למשל, הכוללות את המונח התלמודי תינח) נבדלות מבחינת משמעותן. השוואת סוגיות בעלות מבנה שווה אך נבדלות במודל הסמנטי מלמדת ששוני זה בא לידי ביטוי בהבדלים מהותיים בניסוח הסוגיה בשפה הטבעית (דוגמה 13).

1.2.2 משמעות הסוגיה בזיקה לאמתות לפי הלוגיקה הסימבולית
אחת המטרות של תרגום לשפה פורמלית היא מציאת מכשיר המאפשר לבדוק את דרכי הארגומנטציה התלמודית - אמתות ההיסקים והדיונים. בדיקת אמתות תרגום של ארגומנטציה תלמודית לפי הסמנטיקה של תחשיב הפרופוזיציות מראה שאמנם הארגומנטציה התלמודית אמתית¹¹.

2. פילולוגיה

הגדרת המונח פילולוגיה בעבודה זו: טקסט הוא סדרת סמלים לשוניים הצופנים מסר בעל משמעות. מצד אחד חלו בטקסט זה שיבושים מקריים (חילופי נוסחאות בכתב-היד), ומצד אחר לכל סמל מתאים בדרך כלל יותר ממסומל אחד (הסמל הוא פונקציה רב-ערכית). הפילולוגיה עוסקת בקביעת שיטות לגבור על השיבושים המקריים ובבחירה מתוך הרב-ערכיות הטבועה בשפה הטבעית. בחירה מסוימת של מסומל היא פירוש.

2.1 הכרעה בין גרסאות

לעת עתה דנתי בטקסטים אידיאליים ומצאתי בהם חוקיות ביחסים בין המשמעות ובין הצורות הלשוניות. אני מניח שחוקים אלו נכונים ואני מחיל אותם בפתרון בעיות פילולוגיות. בידי להכריע בין הגרסאות הסותרות בכתב-היד, באשר ההכרעה נופלת לטובת הגרסאות המתאימות לכללים שכללתי (דוגמאות 4, 7, 9, 10).

2.2 מציאת פירושם של ביטויים עמומים

מתוך ההנחה שהדיון התלמודי אמתי יכול בודק האמתות בשפה הפורמלית להוכיח שרכיבים מסוימים בדיון חייבים להיות אמתיים או לא-אמתיים. הוכחה זו מחייבת את הפרשן לבדוק אם אמנם הרכיב הלשוני של הרכיבים האלה סובל פירוש המתאים למסקנות הנובעות מן התרגום לשפה הפורמלית. כלומר, התרגום לשפה הפורמלית תורם גם למציאת הפירוש הנכון של הטקסטים העמומים¹². כאן באה לידי ביטוי החד-משמעיות של שפה פורמלית לעומת הרב-משמעיות של שפה טבעית.

11. עיין לקמן, דוגמה 8, התחביר (עמ' 138).

12. עיין לקמן, דוגמה 3 הערה בסוף, וכן דוגמה 4.

3. דוגמאות למסקנות היפותטיות

3.1 מסקנות היפותטיות הנובעות מן הנחות הנדחות במפורש (modus tollens)

דוגמה 1 - סנהדרין יד ע"ב

כ"י תימני	כ"י מינכן	דפוס
אלא לרבנן שלשה	אל' לרבנן שלש'	אלא לרבנן שלשה
מנא להו	מנ' להו	מנא להו
אילימא משום	וכי תימ'	וכי תימא
דכתי' בהו שלשה	דכתי' בהו שלש'	דכתיב בהו שלשה
{תסגי להו בארבעה} ¹³		
קרקעות דכתי' בהו ארבעה	קרקעו' דכתי' בהו ארבע'	קרקעות דכתיב בהו ארבעה
ליבעי ארבעה		
	תסגי להו בארבע'	תיסגי בארבעה
		וכי תימא הכי נמי אלמה תנן
		הקרקעות תשעה וכהן

הבנתנו בדרכי התלמוד מלמדת אותנו שניתן לנסח את הסוגיה "אילימא..." באופן אקוויוולנטי מבחינה סמנטית: אם מניחים קיום עיקרון שלפיו מספר הפעמים שהמילה כהן כתובה בפרשת פדיון (n) שווה למספר הדרוש של בקיאים (n) שישומו את שוויים של הקרקעות, הרי כיוון שהמילה כהן כתובה 4 פעמים בפרשת פדיון קרקעות, דרושים 4 בקיאים שישומו את שוויים של הקרקעות. אבל ידוע לנו שלא דרושים 4 בקיאים שישומו את שוויים של הקרקעות.

נסמן:

$A =$ אם המילה כהן כתובה n פעמים בפרשת פדיון, אז דרושים n בקיאים שישומו את שוויים של הקרקעות.

$B =$ (כיוון שהמילה כהן כתובה 4 פעמים בפרשת פדיון קרקעות, לכן) 4 בקיאים דרושים שישומו את שוויים של הקרקעות.

$\sim B =$ אין דרושים 4 בקיאים שישומו את שוויים של הקרקעות.

התחביר:

תרגום הניסוח האקוויוולנטי מבחינה סמנטית לתחשיב הפרופוזיציות הוא $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$. בסוגיה זו אין מאמרים בעלי תוקף נבדל או מאמרים החלים בנסיבות

נבדלות, ולכן תרגום לתחשיב הפרופוזיציות מבטא לפענ"ד את עיקרי הסוגיה.

המודל הסמנטי:

ערך האמת של $\sim B$ הוא T, שהרי בדיון מניחים כדבר מובן מאיליו שאין דרושים 4 בקיאים שישומו את שוויים של הקרקעות. אני מניח שערך האמת של כל הביטוי

13. הסוגריים הצמודים מסמנים מילות מיותרות בכתב-היד, שהמתקין מוחק מדעתו.

$(A \rightarrow B) \wedge \sim B$ הוא T. הרי הדיון התלמודי תקף והגיוני, ולכן כאשר התרגום הפורמלי משקף את הסוגיה התלמודית, דהיינו שווה ערך לה מבחינה סמנטית, יש לצפות שערך האמת של תרגום הדיון יהיה T. ערך האמת של B הוא F, שהרי B מנוגד לטיעון האמתי שאין דרושים 4 בקיאים. במבנה $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$ ובמודל הסמנטי הזה הרכיב B מייצג את המסקנה ההיפותטית.

מתוך הנתונים על B, $\sim B$ ומתוך ההנחה שערך האמת של $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$ הוא T נובע שערך האמת של A הוא F, דהיינו ההיפותזה A - "אם המילה כהן כתובה n פעמים בפרשת פדיון, אז דרושים n בקיאים שישומו את שוויים של הקרקעות" - הופרכה, דהיינו ההנחה נדחית בדיון.

הערה: ההבחנה בין טיעון הנדחה באופן סמוי בעולם בעל סמכות גבוהה יותר ובין טיעון הנדחה משיקולים הגיוניים אינה חדה והיא דומה להבחנה בין קושיה המוצעת במיתיבי לקושיה המוצעת במתקיף. מעצם הדבר שלא מוזכר בפירוש המקור לדחייה - "קרקעו דכתי" בהו ארבע' תסגי להו בארבע' - נראה שהדחייה נחשבת דבר מובן מאיליו, ואנו נשארים בעולם אחד ולפנינו modus tollens רגיל. ההצגה בניסוח בשפה הטבעית:

1. אחת מדרכי ההבעה בניסוח בשפה הטבעית של המסקנה ההיפותטית היא צורת יפעל ולא צורת פעיל. ובדוגמה 1: "ליבעי ארבעה" או "תסגי להו בארבע'".
2. מפאת האופי האליפטי של הדיונים התלמודיים אין כל החוליות במבנה $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$ modus tollens מיוצגות במפורש, ועל הלומד להשלים אותן בעצמו. בדוגמה 1 חוליה $\sim B$ חסרה בכתב-היד, והיא הושלמה בדפוסים בצורת "וכי תימא הכי נמי אלמה תנן".

להלן עוד דוגמאות לאליפטיות במבנים המכילים מסקנות היפותטיות.

דוגמה 2 - סוטה כה ע"א, שורה 36

דפוס
ת"ש ואי אמרת בעל שמחל על קינויו ת"ש [...] ואם איתה קינויו מחול
לחליה לקינויה ולבעול ניחליה לקינוי[ה] וליבעול

המבנה הלוגי $(A \rightarrow B)$ מוצג בניסוח בשפה הטבעית בלא פרמיסה A בצורה מפורשת, כמו שמצאנו בכ"י אוקספורד 2675 על אתר; כאן הפרמיסה מיוצגת בכינוי החבור י"ה. לפעמים חסר אפילו כינוי, למשל:

נזיר לח ע"ב, שורה 21

כ"י וטיקן 110 דפוס
ואם איתה לוקה שש אחת על אשר מכל אי הכי לילקי שש אחת על מכל

חולין פב ע"א, שורה 10

דפוס

כ"י וטיקן 122

אמאי לישני ליה

ואם איתא לישני

בדוגמאות הנ"ל הצורה יפעל מזדמנת במבנים בניסוח כשפה הטבעית המביעים את המבנה הלוגי $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$ לא רק באמצעות יפעל אלא גם באמצעים אחרים (כגון סלקא דעתך אמינא, אילימא, אם איתה ועוד). לכן מחד גיסא הניגוד יפעל-פעיל/פעל אינו ניגוד מינימלי וצורת יפעל עודפת, וחילופים מוטעים יפעל-פעיל/פעל אינם גורמים לקשיי הבנה. מאידך גיסא האמצעים הנוספים שומרים על צורת יפעל שלא יחולו בה שיבושים.

מצאנו סינטגמות אשר בהן הניגוד יפעל-פעיל הוא ניגוד מינימלי. אנו נתקלים בניגוד מינימלי כזה אם שני מונחים תלמודיים מובחנים על ידי הניגוד יפעל-פעיל. כאן החילופים המוטעים יפעל-פעיל מעוותים את משמעות המבנה.

3.2 מסקנות היפותטיות הנובעות מן הנחות הנדחות באופן סמוי

דוגמה 3 - פסחים לט ע"א-ע"ב (כ"י אנלאו)

אמ' רבא בר רב הונא אמ' רב ירקות שאמ' חכמ' אדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח כולם נזרעין < כהלכתן > בערוגה אחת [...] חזרת אצטריך ליה סלקא דעתא אמינא הואיל וסופה להקשות [...] ניתי לה רוחא טפי קא משמע לן

ביאור הסוגיה לשם הכנה לתרגום לשפה פורמלית:
ידיעת הקונטקסט הראלי - עולם ההשקפות ההלכתיות של אמוראי בבל¹⁴ - מאפשרת לנו לגלות את ההנחות המוקדמות המונחות ביסוד הדיונים, שכן אין הן מפורשות בטקסט. ובניסוח אחר: ידיעה זו מאפשרת לנו להוסיף לטקסט שלפנינו נתונים שאינם מוזכרים בטקסט. בנידון זה העובדה שחזרת סופה להקשות היא נתון בוטני, נתון שאינו גורר בהכרח כל מסקנות הלכתיות. אנו חייבים להניח הנחה מוקדמת: במקרה של אוסף פריטים בעלי מידות נבדלות אנו קובעים הלכה נפרדת לחומרה לכל פריט ופריט. התלמוד מוסר לנו נתון מפורש - שהפריט חזרת הוא בעל מידת שטח חריגה (סופה להקשות). צירוף הנתון המפורש והנתון שהוא הנחה מוקדמת משוערת מלמד שראוי להחמיר בשיעורים הקשורים בשטח השתול חזרת. מסקנה זו, המבוססת על הנחה לא מפורשת ואינה נובעת באופן מחייב מן הטקסט שלפנינו, היא דוגמה לפירוש טקסט. טקסטים כשפה טבעית, שהיא רב-משמעית מבחינה תחבירית, סמנטית ופרגמטית, זקוקים בדרך כלל לפירוש. הבנתנו בתלמוד מלמדת שניתן לנסח את הסוגיה בצורה המקלה עלינו לתרגמה לשפה פורמלית בלי לשנות את משמעותה (באופן אקוויוולנטי מבחינה סמנטית):

14. ראה רונטל, לעיל, הערה 1.

כיוון שראוי להחמיר בשיעורים הקשורים בשטח השתול חזרת, הייתי חושב שנדרוש בשביל הירקות "שאמ' חכמ' אדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח" מרווח ושטח יתר שיהיה מותר לזרוע בו כלאיים, אבל (מסקנה זו מנוגדת לדעתו המוחלטת של רב ש) אין נותנים לירקות אלו מרווח ושטח יתר שיהיה מותר לזרוע בו כלאיים, דהיינו כולם נזרעים בערוגה אחת.

נסמן:

A = ראוי להחמיר בשיעורים הקשורים בשטח השתול חזרת.

B = נותנים לירקות שאמרו חכמים אדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח מרווח ושטח יתר שיהיה מותר לזרוע בו כלאיים.

$\sim B$ = אין נותנים לירקות אלו מרווח ושטח יתר שיהיה מותר לזרוע בו כלאיים, דהיינו כולם נזרעים בערוגה אחת.

התחביר:

תרגום הניסוח האקווילנטי מבחינה סמנטית לתחשיב הפרופוזיציות הוא $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$ (מן A נובע B וגם לא-B).

הערות:

א. הסימן \wedge הוא תרגום של "וגם", דהיינו התרגום הפורמלי מביע את העובדה (האובייקטיבית) ששני טיעונים מתקיימים בזמן אחד: כיוון שחזרת סופה להקשות (להיעשות עבה), יש לדרוש מרווח ושטח יתר שיהיה מותר לזרוע בו כלאיים, וגם אין נותנים לחזרת מרווח ושטח יתר שיהיה מותר לזרוע בו כלאיים. בתרגום הסוגיה לשפה טבעית (עברית) השתמשתי במקום במילה וגם במילה אבל. מבחינה אובייקטיבית מילה זו מביעה ששתי עובדות מתקיימות יחד (מסר עיקרי), אבל יש בה גם הבעה סובייקטיבית של הדובר, שצירוף שתי עובדות אלו, לדעתו, הוא בלתי צפוי (מסר משני). התרגום לשפה פורמלית מדלדל את המטען העשיר הטמון בשפה טבעית ומעמיד אותו על עיקר תוכנו האובייקטיבי. כל תמונה, איקון או מודל אינם יכולים למסור את כל העושר הטמון באובייקט אלא רק את עיקר תכונותיו.

ב. בתרגום לשפה פורמלית פשוטה כמו תחשיב הפרופוזיציות אין דרך להביע ש-B אמרו אמורא (סמכות מוחלטת), שלא כ-A וכ-B, שהם דברי סתם התלמוד. המודל הסמנטי:

השלב הראשון - ערך האמת של A הוא T, שהרי ההנחה ההלכתית שראוי להחמיר בשיעורים הקשורים בשטח השתול חזרת אינה מופרכת ונשארת תקפה בדיון. ערך האמת של $\sim B$ הוא T, שהרי טיעון של אמורא אמתי הוא גם בעולם של סתם התלמוד. ערך האמת של B, המסקנה ההיפותטית, הוא F, שהרי הטיעון "נותנים לירקות שאמרו חכמים אדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח מרווח ושטח יתר שיהיה מותר לזרוע בו כלאיים" נדחה בדיון.

הנתונים בשביל A, B, $\sim B$ מובילים, לפי הסמנטיקה של תחשיב הפרופוזיציות, אל התוצאה שערך האמת של כל הביטוי $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$ הוא F, דהיינו טיעון תלמודי

תקף, המביע מצד אחד שלפי כללי ההיסק מן A נובע B אבל מצד אחר - בגלל טיעון של אמורא או בשל סיבה אחרת - $\sim B$ הוא אמת, הוא ביטוי שקרי. ואתמהא. השלב השני - הנחתי היא שלא ייתכן שהדיונים התלמודיים שקריים בהחלט. כדי לפתור את הדילמה שנתהוותה מהנחה זו עלינו להתבונן בעולמו של האמורא רב. אם נשאל את רב מדוע הוא מתיר לזרוע את הירקות <כהלכתן> בערוגה אחת, יענה: במקרה של אוסף פריטים בעלי מידות נבדלות אין אנו קובעים הלכה נפרדת לחומרה לכל פריט ופריט. אמנם הקלח של חזרת נעשה עב, אבל אין זו סיבה להחמיר בחזרת ולדרוש שטח גדול יותר שיהיה מותר לזרוע בו כלאיים. דהיינו בעולמו של האמורא רב ערך האמת של A הוא F; ההנחה A נדחית (כאופן סמרי), ולפי המודל הסמנטי בעולמו של רב ערך האמת של הביטוי $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$ הוא T. לסיכום: ערך אמת של $\sim B$ הוא T בכל העולמות, ערך אמת של A הוא T שלא בכל העולמות.

ההצגה בניסוח בשפה הטבעית:

אחת מדרכי ההבעה בניסוח בשפה הטבעית של מסקנה היפותטית היא צורת יפעל המנוגדת לפעיל או לפעל. ובדוגמה 1: ניתי לה רוחא טפי (בארמית בבליית התחילית של יפעל נסתר היא נ או ל).

המסקנה:

ההנחה בדבר אמתות הדיונים התלמודיים והדילמה שנתהוותה בעקבותיה הביאו לידי ניסוח מדויק של פירוש הביטוי המנוסח בשפה הטבעית: וחזרת סופה להקשות = ראוי להחמיר בשיעורים הקשורים בשטח השתול חזרת מפני שחזרת סופה להקשות (=להיעשות עבה). לפנינו אפוא דוגמה לקשר בין הנחה על משמעות הסוגיה ובין פירוש של ביטוי בשפה טבעית (פילולוגיה). תרגום לשפה פורמלית הקל את הצגת הדילמה ופתרונה.

להלן דוגמה לחילופי גרסה יפעל-פעל בכתב־היד ברכיב B של המבנה $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$.

דוגמה 4

מנחות נה ע"ב,	זבחים מח ע"ב	זבחים מח ע"ב
כ"י כ"ח H 147A	כ"י קולומביה	דפוס
והשתא דנפקא לי מושחט		
אותו [ל]מעוטי מאי	ואלא אותו למה לי	אלא אותו למה לי
		מיבעי ליה לכרתניא
למעוטי אותו בצפון	אותו טעון צפון	אותו בצפון
ואין שעיר נחשון בצפון	ואין שעיר נחשון טעון צפון	ואין שעיר נחשון בצפון
סל' דע' אמינ'	סלקא דעתא אמינא	
הואיל ואיתרבי לעיניין	הואיל ואיתרבי לענין	
סמיכה	סמיכה	

ליתרבי נמי לענין צפון	ליתרבי נמי לענין צפון	קמ'ל
ולענין סמיכא מנא לן	וסמיכה מנלן	
ותניא וסמך ידו על	ד(כ)תניא וסמך ידו על	
ראש השעיר	ראש השעיר	
לרבות שעיר נחשון לסמיכה	לרבות שעיר נחשון לסמיכה	
דברי ר' יהודה ר' שמעון	דברי ר' יהודה ר' שמע' (ל)ר' שמע'	
אומר	אומ'	
לרבות שעירי ע'ז לסמיכה	לרבות שעירי ע'ז לסמיכה	
ס"ד אמינא	סלקא דעתא אמינא	
הואיל ואיתרבו לסמיכה	הואיל ואיתרבו לסמיכה	
איתרבו נמי לצפון קא משמע	נתרבו נמי לצפון קא משמע	
לן	לן	
מתקיף לה רבינא	מתקיף ליה רבינא	מתקיף לה רבינא
הניחא לר' יהודה	תינח למאן דמרבי	תינח לר' יהוד'
לר"ש	למאן דלא מרבי	לר' שמע'
מאי איכא למימר	מאי איכא למימר	מאי איכ' למימ'

ביאור הסוגיה לשם הכנה לתרגום לשפה פורמלית:

אנו חייבים להניח הנחה מוקדמת: כל הקרבנות המכונים "חטאת" שיש להם תכונה אחת של חטאת ראוי להחיל עליהם את כל הלכות חטאת. הנתון הוא ששעיר נחשון, שאינו בא על חטא, מכונה "חטאת" (ראה במדבר ז, טז) וטעון סמיכה. צירוף הנתון המפורש והנתון שהוא הנחה מוקדמת משוערת מלמד שראוי להחיל על שעיר נחשון את כל הלכות חטאת.

הבנתנו בתלמוד מלמדת אותנו שניתן לנסח את הסוגיה באופן אקוויוולנטי מבחינה סמנטית: כיוון שראוי להחיל על שעיר נחשון את כל הלכות חטאת, הייתי חושב ששעיר נחשון טעון שחיטה בצפון, אבל (מסקנה זו מנוגדת לקביעה המוחלטת של גזרת הכתוב ש) אין שעיר נחשון טעון שחיטה בצפון.

נסמן:

A = ראוי להחיל על שעיר נחשון את כל הלכות חטאת.

B = שעיר נחשון טעון שחיטה בצפון.

$\sim B$ = אין שעיר נחשון טעון שחיטה בצפון (כמתחייב מן המיעוט "אותו").

התחביר:

תרגום הניסוח האקוויוולנטי מבחינה סמנטית לתחשיב הפרופוזיציות הוא $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$. בתרגום לשפה פשוטה כמו תחשיב הפרופוזיציות אין דרך להביע $\sim B$ הוא גזרת הכתוב בעלת אמתות מוחלטת, שלא כ-A וכ-B.

המודל הסמנטי:

השיקולים כאן מקבילים לאלו בדוגמה הקודמת.

ההצגה בניסוח בשפה הטבעית:

הצגת גרסאות ההנחה והמסקנה ההיפותטית $(A \rightarrow B)$:

זבחים		מנחות	
גרסאות	כ"י	גרסאות	כ"י
ואתרכי - ליתרכי ואתרכו - נתרכו	קולומביה	ואיתרכי - ליתרכי	כ"י H 147A
ואיתרו בו - איתרו בו	וטיקן 121	ואיתרכי - איתרכי	וטיקן 120
ונתרכו - נתרכו	וטיקן 118	ואיתרכי - ליתרכי	וטיקן 118
ואתרכו - אתרכו	מינכן 95	ואתרכי - אתרכי	מינכן 95
ואיתרכו - איתרכו	דפוס	ואיתרכו - ליתרכו	דפוס

בכתבי־היד המדויקים המשמשים יסוד בעבודתנו במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, כ"י כ"ח H 147A למסכת מנחות וכ"י קולומביה X-893 T-141 למסכת זבחים, נשמר המבנה התקין, אשר המסקנה ההיפותטית מובעת בו ביפעל: ואיתרכי - ליתרכי, וכן בדובלטה בכ"י קולומביה: ואתרכו - נתרכו¹⁵. ברוב עדי הנוסח האחרים שושטשה ההבחנה¹⁶.

4. תינח/הניחא $(ל)$, $Y(ל)$ מאי איכא למימר - חילופי המונחים

4.1 חילופי המונחים מבחינת חילופי נוסחאות ומבחינת חילופי גרסאות מטרתי להבהיר את משמעות צורת תינח (יפעל) בסינטגמה "תינח $(ל)$, $X(ל)$ מאי איכא למימר" כמקרה פרטי של משמעות יפעל במבנה $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$, כפי שהסברתי אותה בסעיף 1.2. כלי עזר חשוב בבירור משמעות זו הוא הגישה הקונטרסטיבית, אשר מוקבלים בה המונחים הקרובים תינח-הניחא בסינטגמות "תינח $(ל)$, $X(ל)$ מאי איכא למימר" - "הניחא $(ל)$, $X(ל)$ מאי איכא למימר". יתר על כן, בהמשך נבדוק כמה מקרים אשר המונח תינח פולש בהם לכאורה לתחומו של המונח הניחא. עד שלא נבדוק את שני המונחים יש לוודא ששני ביטויים אלו אינם וריאנטים

15. לא כאן המקום לדון במשמעות הדובלטה ליתרכי-נתרכו ובמשמעות החילופים לנ/ו ויחד/רבים שבה.

16. דוגמה בולטת של שגיאות מקריות בהבחנה בין יפעל לפעיל ראה בערכין ג ע"ב, כ"י מינכן 95: "הכל חייבין בסוכה [...] פשיטא אי הני לא מיחייבי מאן כו - ליחייב"; "הכל חייבין בציצית [...] פשי' אי הני לא מיחייבי מאן כו - מיחייב"; "הכל חייבין בתפילין [...] פשי' אי הני לא מחיי' מאן כו - מיחייב"; "הכל חייבין בחקיע' שופר [...] פשי' אי הני לא מיחייבי מאן כו - ליחייב"; "הכל חייבין במקר' מגלה [...] פשי' אי הני לא מחייבי מאן כו - ליחייב"; "הכל חייבין בזימן [...] פשי' אי הני לא מיחייבי מאן כו - ליחייב"; "הכל מצטרפין לזימן [...] פשי' אי הני לא מיחייבי מאן כו - ליחייב".

המתחלפים בכתב-היד בלי הבדלי משמעות ביניהם. ואכן, בבדיקת 17 מסכתות¹⁷ לפי הדפוסים מצאתי 74 מקומות תינח. בהשוואה עם כתב-היד לכל מסכת המשמש יסוד בעבודתנו במילון ההיסטורי ללשון העברית נמצאו 2 מקומות (זבחים ל ע"ב; מח ע"א) שבכתב-היד יש הניחא, ומקום אחד (מגילה ל ע"א) שבכתב-היד יש בשלמא. מאידך גיסא, בדיקת כ-70 מקומות הא ניחא, (ה)ניחא ב-8 מסכתות לא העלתה אף חילוף ניחא-תינח אחד (מצאתי 4 חילופים ניחא-בשלמא). כלומר, המונחים מובחנים בדרך כלל מבחינה פילולוגית. יתר על כן, לא מצאתי חילוף ניחא-תינח בין כ"י אנלאו ובין דפוסים במסכת פסחים, והרי שינויי הנוסח בין כ"י אנלאו ובין דפוסים משקפים הבדל סגנוני¹⁸. שמע מינה החילוף תינח-הניחא מבטא הבדל משמעות.

4.2 חילופי המונחים מבחינת משמעות

4.2.1 הסינטגמה "הניחא לר' p, לר' q מאי איכא למימר"

אחד העקרונות של הדיון התלמודי הוא "ודחיקא ליה מילתא שיאמר האמורא דבר סתם דלא ככולי עלמא הוא"¹⁹, דהיינו לא ייתכן שאמורא יתבסס על אחד משני תנאים חולקים. כאשר התלמוד מגלה סטייה מעיקרון זה הוא מקשה: הא = זו (טענה x העומדת לדיון) ניחא (=מתאימה) לדעה נתונה של תנא p, אבל אינה מתאימה לדעה של תנא q. אין בקושיה זו משום סתירה פנימית במאמרו של האמורא או ניגוד בינו ובין סמכות (תנאית) גבוהה, והמאמר נשאר תקף אם מסתמכים על דעת אחד התנאים²⁰.

ההצגה הרגילה בניסוח בשפה הטבעית של הקושיה היא: הניחא לר' p (תנא) לר' q (תנא) מאי איכא למימר; בשלמא לר' p לר' q מאי איכא למימר; או הניחא למאן דאמ' x אלא למאן דאמ' y מאי איכא למימר. וכן מצאנו חילופים: מנא לן, מנא להו - מאי איכא למימר, כמו בדוגמה שלהלן.

17. פסחים, יומא, סוכה, ביצה, תענית, מגילה, חגיגה, כתובות, בבא קמא, סנהדרין, מכות, עבודה זרה, הוריות, זבחים, בכורות, תמורה, כריתות.

18. מבחינת חילופי גרסה במובן של רחנטל; עיין א"ש רחנטל, "תולדות הנוסח ובעיות-עריכה בחקר התלמוד הבבלי", תרביץ נו (תשמ"ח), עמ' 1-63 ובייחוד עמ' 32.

19. עיין ספר הליכות עולם, מאת ר' ישועה הלוי בן ר' יוסף (דפוס צילום), ווארשא תרמ"ג, עמ' 13, ואכמ"ל.

20. הצגה פורמלית של תחביר הדיון התלמודי הזה בתחשיב הפרופוזיציות היא $(x \wedge p) \wedge \sim (x \wedge q)$ (לא כאן המקום לדון בערך האמת של ביטוי זה). אם נהפוך את התפקידים ונביט על x כעל נתון ועל הדעות המנוגדות p ו-q כעל דעות העומדות לדיון, אפשר לראות בנוסחה הצגת קושיה על דעה q. המקרה האחרון מובע בדרך כלל בסינטגמה "בשלמא לרב p ניחא אלא לרב q קשיא". אין בין נוסחה זו ובין תיובתא ולא כלום. ועיין חידושי רמב"ן, בבא מציעא מו, ב ד"ה "ותמהני".

דוגמה 5

יבמות כג, א (ליס, א, עמ' 262)

דפוס

כ"י וטיקן 111

הניחא לרבי שמעון דדריש טעמא דקרא הניחא לר' שמע' דדריש טעמ' דקרא
אלא לרבנן מנא להו אלא לרבנן מאי איכא למימר

ברכות לה, א

כ"י אוקספורד 366

כ"י פריס 671, 4

תינח כל מידי דבר נטיעה הוא תינח מדי דבר נטיעה הוא

כל מידי דלאו בר נטיעה

מדי דלאו בר נטיעה

מנא לן

מאי איכא למימר

דהיינו, נראה לי שאין לייחס משמעות לחילופים מנא להו / מאי איכא למימר.

4.2.2 הסינטגמה "תינח X, Y מאי איכא למימר"

4.2.2.1 הסינטגמה "תינח לר' p, לר' q מאי איכא למימר"

ראינו שהתלמוד מביע סטייה מן העיקרון "ודחיקא ליה מילתא שיאמר האמורא דבר סתם דלא ככולי עלמא הוא" באמצעות הסינטגמות "הניחא לר' p, לר' q מאי איכא למימר" ועוד. לו הנחנו שאין הבדל בין הניחא ובין תינח, הייתי מצפה למצוא גם סינטגמות אלו: "תינח לר' p, לר' q מאי איכא למימר" או "תינח למאן דאמ' x, אלא למאן דאמ' y מאי איכא למימר".

ואלו התוצאות של השוואת הסינטגמות האפשריות²¹:

סינטגמה היקרויות

הניחא למאן דאמ' 115

תינח למאן דאמ' 0

הניחא לר' p (תנא) 35 (ובכללם חזרות על אותו מאמר)

תינח לר' p (תנא) 3

תוצאות אלו מחזקות את מסקנות סעיף 4.1 שהחילוף תינח-הניחא מבטא הבדל משמעות.

בסעיף זה אנסה להסביר מדוע תינח ולא הניחא מתאים במקומות הספורים שמצאתי "תינח לר' p (תנא)", ובסעיף הבא (4.2.2.2) אשתדל להבהיר באילו הקשרים רגיל השימוש במונח תינח ומדוע.

דוגמה 6

יבמות ה, א (ליס, א, עמ' 30) דפוס וכתבי-היד

תינח לתנא דבי ר' ישמעאל לרבנן מנא להו

21. הופקו בעזרת קונקורדנציה ממוחשבת.

הברייתא בדף ג, ב מוכיחה שמצוות ייבום אינה חלה אם היבמה היא איסור ערווה על היבם, כפי שנובע מן הפסוק "אשה אל אחות' לא תקח [...] לגלות ערות' עליה". על זה התלמוד שואל מדוע יש צורך בברייתא השוללת ייבום ערווה. הרי יש מקום וצורך בברייתא השוללת ייבום ערווה רק אם קיימת הנחה שלכאורה ניתן להסיק ממנה היתר ייבום ערווה. הנחה אפשרית היא הכלל: מצוות עשה דוחה מצוות לא תעשה. מכלל זה היה נובע שמצוות עשה של ייבום דוחה את מצוות לא תעשה של איסור ערווה.

התלמוד מוצא מקור לעיקרון "עשה דוחה לא תעשה", אבל המקור הזה מבוסס על שיטתו של דבי ר' ישמעאל. לכן סתם התלמוד קובע שאם אנו נוקטים את שיטת ר' ישמעאל שמצוות עשה דוחה מצוות לא תעשה, מצאנו הנחה הגוררת מסקנה (היפותטית) שמותר לייבם ערווה, אבל אם אנו נוקטים את שיטת רבנן, אין בידנו כלל שמצוות עשה דוחה מצוות לא תעשה ואין לנו הנחה הגוררת מסקנה (היפותטית) שמותר לייבם ערווה.

ניתן לנסח את הסוגיה באופן שווה ערך מבחינה סמנטית בשני שלבים:
א. קיום מסקנה היפותטית כאשר ההנחה נתונה: כיוון שעשה דוחה לא תעשה בכל סוגי לא תעשה, הייתי מסיק שמותר לייבם ערווה, אלא שמסקנה זו מנוגדת לקביעה המוחלטת של גזרת הכתוב שאסור לייבם ערווה.
תיאור פורמלי של שלב א (הסוגיה החלקית):

נסמן:

$$A = \text{עשה דוחה לא תעשה.}$$

$$B = \text{מותר לייבם ערווה.}$$

$$\sim B = \text{אסור לייבם ערווה (בגלל גזרת הכתוב).}$$

התחביר:

תרגום הניסוח האקווילנטי מבחינה סמנטית לתחשיב הפרופוזיציות הוא
 $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$.

המודל הסמנטי בעולם של סתם התלמוד:

ערך האמת של A הוא T, שהרי העובדה שעשה דוחה לא תעשה אינה מופרכת, וההנחה A נשאת תקפה בדיון. ערך האמת של $\sim B$ הוא T (גזרת הכתוב). ערך האמת של B, המסקנה ההיפותטית, הוא F. במבנה $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$ ובמודל הסמנטי הזה הרכיב B מייצג את המסקנה ההיפותטית. ערך האמת של $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$ הוא F במודל הסמנטי של עולם סתם התלמוד. אולי בעולם של גזרות הכתוב אין עשה דוחה לא תעשה שיש בו כרת, דהיינו בעולם ההוא ערך האמת של ההנחה A הוא F וממילא ערך האמת של $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$ הוא T.
 הצגה בניסוח בשפה הטבעית של הסוגיה כולה, ראה להלן.

ב. דיון בתוקפה של ההנחה הגוררת את המסקנה ההיפותטית: הסיפה "לרבנן מנא להו" אין מטרתה לסתור את הטיעון B, והטיעון B היפותטי בלא קשר עם הסיפה

אלא מפאת גזרת הכתוב "אשה אל אחות' לא תקח". מטרת הסיפה היא להראות את הרוחק בהנחה A; הרי אנו חייבים להסביר את ההנחה המובילה אל המסקנה (ההיפותטית) שיהיה מותר לייבם ערווה, אליבא דכוליה עלמא²². הסיבה המוצעת, עשה דוחה לא תעשה, לכאורה אינה תקפה אליבא דרבנן. לכן המבנה "תינח לתנא דבי ר' ישמעאל לרבנן מנא להו" הוא הוא המבנה "הניחא לר' p, לר' q מאי איכא למימר", אלא כיוון שהנושא של הניחא הוא סוגיה חלקית המכילה מסקנה היפותטית, מצאנו את תינח במקום הניחא. בניסוח אחר: סוגיה בעלת מבנה $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$ משובצת, מקוננת, בתוך סוגיה בעלת מבנה "הניחא לר' p, לר' q מאי איכא למימר".

תיאור פורמלי של שלב ב (הסוגיה כולה) עדיין לא פותח כדבעי. תיאור חצי פורמלי הוא: המבנה $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$ - תינח לתנא דבי ר' ישמעאל לרבנן מנא להו. ההצגה בניסוח בשפה הטבעית:

1. אחת מדרכי ההבעה בניסוח בשפה הטבעית של מסקנה היפותטית היא צורת יפעל בניגוד לפעיל. בדוגמה 6 הוחלפה צורת הניחא בצורת תינח.
2. מפאת האופי האליפטי (מרובה ההשמטות) של הדיונים התלמודיים אין כל החוליות במבנה $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$ - "תינח לתנא דבי ר' ישמעאל לרבנן מנא להו" - מיוצגות באופן מפורש, ועל הלומד להשלים אותן בעצמו. הדיון החלקי, החוליה $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$, מיוצג בסמל (כמונח) תינח, דהיינו הנושא הדקדוקי החבוי (covert) של תינח הוא החוליה $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$.

כאשר נצטמצם לסוגיה החלקית, החוליות B, $\sim B$ נמצאות בדף ג, ב; בשל מרחק רב זה בינן ובין הרכיב A (דף ה, א) אין המבנה שקוף ואינו נתפס בנקל.

יישום הכרת המבנה $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$ והצגתו בניסוח בשפה הטבעית לפתרון בעיות פילולוגיות (הכרעות בין נוסחאות) - הכרעה בין נוסח תינח ובין נוסח הניחא:

דוגמה 7²³

מנחות דף נה, ב	זבחים מח, ב	זבחים מח, ב
כ"י כ"ח H 147A	כ"י קולומביה	דפוס
מתקיף לה רבינא	מתקיף ליה רבינא	מתקיף לה רבינא
תינח לר' יהוד'	תינח למאן דמרבי	הניחא לר' יהודה
לר' שמע'	למאן דלא מרבי	לר"ש
מאי איכ' למימ'	מאי איכא למימר	מאי איכא למימר

22. ראה דברי ספר הליכות עולם, לעיל, הערה 19, שם.

23. ועיין עוד דוגמה 4.

כ"י	גרסאות	כ"י	גרסאות
כ"י H 147A	תינח לר' יהוד'	קולומביה	תינח למאן דמרבי
וטיקן 120	תינח לר' יהוד'	וטיקן 121	הניחא למאן לר' יהוד'
וטיקן 118	תינח לרב יהוד'	וטיקן 119	הניח' לר' יהוד'
מינכן 95	תינח לר' יהוד'	מינכן 95	הניח' לר' יהוד'

הממצא בכתב-היד בשני המקומות המקבילים מלמד על נכונות הגרסה תינח, וגם העניין מחייב את הגרסה תינח ולא הניחא.

התלמוד מפרש את ייתור הלשון אותו בפסוק "ושחט אותו", שהוא בא למעט את שער נחשון <שעיר חנוכת הנשיאים שלא באו על חטא> שאינו טעון שחיטה בצפון. על זה התלמוד שואל מדוע נדרש ייתור לשון אותו. הרי יש מקום וצורך בייתור לשון השולל שחיטת שער נחשון בצפון רק אם קיימת מסקנה (היפותטית) ששער נחשון ייטען שחיטה בצפון, אבל מהי ההנחה הגוררת את המסקנה (ההיפותטית) ששער נחשון ייטען שחיטה בצפון? התלמוד מסביר שהיה מקום לרבות את שער נחשון ויהיה טעון שחיטה בצפון, מפני ששער נחשון טעון סמיכה. על זה רבינא מקשה שההנחה ששער נחשון טעון סמיכה תקפה רק אליבא דר' יהודה, ולכן רק לפיו מצאנו את המסקנה ההיפותטית המיוחסת, אבל לפי ר' שמעון אין לנו הנחה, ולכן אין לנו מסקנה היפותטית.

ניתן לנסח את הסוגיה באופן אקוויוולנטי מבחינה סמנטית בשני שלבים:
א. קיום מסקנה היפותטית כאשר ההנחה נתונה. כיוון ששער נחשון טעון סמיכה, תינח (המסקנה ההיפותטית) ששער נחשון טעון שחיטה בצפון, אבל שער נחשון אינו טעון שחיטה בצפון בגלל המיעוט "אותו".
נסמן:

$A =$ שער נחשון טעון סמיכה כדין חטאת וראוי להחיל עליו כל הלכות חטאת.
 $B =$ שער נחשון טעון שחיטה בצפון.
 $\sim B =$ אין שער נחשון טעון שחיטה בצפון (כמתחייב מן המיעוט "אותו").
התחביר:

תרגום הניסוח האקוויוולנטי מבחינה סמנטית לתחשיב הפרופוזיציות הוא
 $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$
המודל הסמנטי:
השיקולים כמו בדוגמה הקודמת.

ב. דיון בתוקפה של ההנחה הגוררת את המסקנה ההיפותטית: השיקולים כמו בדוגמה הקודמת.

4.2.2.2. הסינטגמה "תינח (בנסיבות) X, (בנסיבות) Y מאי איכא למימר"
בדוגמאות שהבאנו עד כאן הוכחנו שהמסקנה B דחויה כי היא מנוגדת לטיעון מוחלט, לנתון חיצוני מעולם "גבוה", למשל בדוגמה 6, לפסוק "אשה אל אחות' לא

תקח [...] לגלות ערות' עליה", ובדוגמה 7, לפסוק "ושחט אותו". בייחוד לא היה שום קשר בין דחיית B ובין השאלה בסינטגמה "Y מאי איכא למימר". בדוגמאות 8, 9, 10 נוכיח שההנחה A אינה תקפה באופן מוחלט, ומכאן נסיק שהמסקנה B דחוייה²⁴. כאן הסיפה "Y מאי איכא למימר" היא הרכיב העיקרי בהוכחה שההנחה A אינה מוחלטת. B הוא מסקנה היפותטית, ולכן הוא מוצע בתינח (יפעל).

דוגמה 8 - עבודה זרה עו, א (כ"י פריס 1337)

השפוד והאסכלה מלבנן באור רמי ליה רב עמרם לרב ששת תנן השפוד והאסכלה מלבנן באור < משנה עבודה זרה ה, יב > ותניא גבי קדשי' השפוד והאסכל' מגעילין בחמין < משנה זבחים יא, ז > [...] אלא אמ' רבא קדשי' הינו טעמא כדאמ' רב נחמן אמ' רבה בר אבוה כל יום ויום נעשה גיעול לחבירו תינח שלמים דכיוון דלשני ימים מיתכלי מקמי דניהוי נותר קא הוי גיעול אלא חטאת כיון דליום ולילה היא מתאכלא כי קא מבשל בה האידנא חטאת קא הוי נותר וכי הדר ומבשיל ליה למחר או שלמים או חטאת קא פליט נותר דחטא' דהאידנא בחטאת ושלמים דלמחר²⁵

א. פתרון סתירה בין המשניות, קביעת הטיעון לדיון: יש סתירה בין משנת עבודה זרה ה, יב, הטוענת שיש להכשיר שיפוד ואסכלה על ידי ליבון באור כדי שיפלטו את טעם איסור גיעולי נוכרים, ובין משנת זבחים יא, ז, הטוענת שמספיק להכשיר שיפוד ואסכלה שהשתמשו בהם לבישול קדשים על ידי הגעלה (במים רותחים) כדי שיפלטו את טעם איסור נותר הנבלע בהם. כדי לפתור את הסתירה התלמוד מקבל את הטיעון שבנסיבות קדשים הגעלה מספיקה, אף על פי שתשימש של שיפוד ואסכלה הוא על ידי האור, ובשאר הנסיבות דרוש ליבון. כדי להוכיח שלנסיבות קדשים יש הלכה מיוחדת התלמוד מחפש הנחה אשר נובע ממנה הטיעון שבקדשים תספיק הגעלה.

ב. מציאת הנחה אשר נובעת ממנה המסקנה שהגעלה מספיקה לשיפוד ולאסכלה של קדשים: כדי להסביר מדוע תספיק הגעלה לשיפוד ולאסכלה של קדשים, רבא נזקק לעיקרון של רב נחמן אמ' רבה בר אבוה: "כל יום ויום נעשה גיעול לחבירו". איני

24. ועיין עוד לעיל, בסעיף 1.1.2.

25. הערה בעניין תחביר: עלינו להבין את הסינטגמה "תינח שלמים" - תינח נסתרת, שלמים רבים - בצורה זו: במבנה "תינח X, Y מאי איכא למימר" מוקבלים X לעומת Y. החידוש הוא ש-X תינח ולא Y. בארמית הבבליית החידוש, חבר, רמה, הוא הנשוא של המשפט, ובפרט של המשפט "תינח X", ותינח הוא משפט נושא. דהיינו, לא הפועל תינח הוא נשוא המשפט אלא דווקא השם שלמים הוא הנשוא, והפועל הוא נושא המשפט! הנושא של תינח סתמי, ולכן נקבה. כפי שיתברר בהמשך הנושא הסתמי מתייחס למסקנה היפותטית, שהיא הנושא החבוי. ועיין שלזינגר, עמ' 22, 57. באופן זה מתפרשות גם סינטגמות דוגמת "כהנים אצטריכא ליה" ועוד.

יודע מהו ההקשר המקורי של דברי רב נחמן אמ' רבה בר אבוא, ולכן איני יכול לדעת את משמעותם המקורית²⁶, אבל רבא משתמש בהם להסביר מדוע הגעלה תספיק בשיפור ובאסכלה של קדשים: כיוון שמשתמשים בכל יום בשיפור ובאסכלה, אין האיסור הבלוע מספיק להיות נותר עד שהוא נפלט, ואין כאן איסור נותר בשיפור ובאסכלה כל עיקר. רבא מפרש את עיקרון רב נחמן להיותו תקף בכל הנסיבות, בין בנסיבות שהקדשים הם שלמים ובין בנסיבות שהקדשים הם חטאת. רבא הבין כנראה שאין לפרש את המילים "כל יום ויום" פירוש מילולי, אלא כוונתן שבכל רגע ורגע נעשה גיעול לחברו. רבא הבין שמבשלים באופן רצוף בקדרות, וממילא גם החטאת הבלועה אינה מספיקה ליהפך לנותר עד שהיא נפלטת. כיוון שמשמעותם המקורית של דברי רב נחמן אינה ידועה לנו, ממילא פירושם גמיש. ננסח את תירוצו של רבא כך: ניתן ליישם את עקרונו של רב נחמן אמ' רבה בר אבוא בכל הקדשים (עיקרון זה הוא עיקרון מוחלט), ולכן עיקרון זה יכול לשמש הנחה שנובע ממנה שהגעלה מספיקה לשיפור ולאסכלה של קדשים.

ג. דחיית ההיסק שעיקרון של רב נחמן גורר שהגעלה מספיקה לשיפור ולאסכלה של קדשים: בדוגמאות עד עכשיו בדבר צורת יפעל ראינו היררכיה של עולמות והיה מספיק לציין שהמסקנה עומדת בסתירה לטיעון בעולם "גבוה" של מאמרי תנאים או גזרות הכתוב כדי שתהיה היפותטית. בדוגמה זו נראה שההנחה "כל יום ויום נעשה גיעול לחבירו" (עיקרון של רב נחמן) אינה תקפה בכל הנסיבות, ובהסתמך על עובדה זו נוכיח שההיסק שהעיקרון של רב נחמן גורר שהגעלה מספיקה לשיפור ולאסכלה של קדשים דחוי הוא. בין בדוגמאות הקודמות ובין בדוגמה זו ההנחה דר-משמעות מבחינה סמנטית-פרגמטית (למשל בדוגמה 3 הביטוי "הואיל וסופה להקשות", כאן המילים "כל יום ויום"). בדוגמה 3 ההנחה שהדיון התלמודי אמתי הביאה לידי הכרת הדר-משמעות, ולעומת זאת כאן התלמוד עצמו מעיר שקשה פירושו של רבא לביטוי הדר-משמעי "כל יום ויום", ויש לפרש את המילים כפשוטן. הוכחה: אם אנו עוסקים בנסיבות שהקדשים הם שלמים, עקרונו של רב נחמן תקף בהן, והוא משמש הסבר מדוע הגעלה מספיקה לשיפור ולאסכלה, אבל אם הנסיבות הן עולם המַשְׁלִים (עולם שהקדשים הם חטאת), אין עקרונו של רב נחמן נכון בהן, כי סתם התלמוד מפרש את המילים בשפה הטבעית "כל יום ויום" כפשוטן, שלא כרבא, וממילא אין בעקרונו של רב נחמן הסבר מדוע הגעלה מספיקה לשיפור ולאסכלה של חטאת. במשנת זכאים יא, ז יש דין אחד לכל הקדשים, לכן אני מניח שעיקרון אחד מסביר שהגעלה מספיקה לכל הקדשים. מעצם הדבר שההנחה "כל יום ויום נעשה גיעול לחבירו" (עקרונו של רב נחמן) אינה תקפה בחטאת נובע

26. וכבר שאלו השואלים את רב האי: "ילמדנו אדונינו אנה אמר רב שמועה זו והיאך פירושה" והשיב "אל יקשה בעיניכם כי הרבה בלא מנין יש בתלמוד שמועות שנאמרו בתוך מעשים וגופה דשמעתא לא נאמרה בדוכתא אחריתי" (אוצר הגאונים, פסחים, התשובות, עמ' 104).

שההסבר אינו תקף בשלמים, ולכן מן ההנחה לא נובע שלשיפוד ולאסכלה של קדשים תספיק הגעלה.

נסמן:

A = הנסיבות הן כל הקדשים (ושם "כל יום ויום נעשה גיעול לחבירו" - עיקרון של רב נחמן - תקף).

A_1 = הנסיבות הן שלמים (ושם "כל יום ויום נעשה גיעול לחבירו" - עיקרון של רב נחמן - תקף).

$\sim A_1$ = הנסיבות הן חטאת (ושם "כל יום ויום נעשה גיעול לחבירו" - עיקרון של רב נחמן - אינו תקף).

B = העיקרון של רב נחמן גורר שהגעלה מספיקה לשיפוד ולאסכלה של קדשים.

$\sim B$ = אין זה נכון שהעיקרון של רב נחמן גורר שהגעלה מספיקה לשיפוד ולאסכלה של קדשים.

התחביר:

תרגום הניסוח האקוויוולנטי מבחינה סמנטית לתחשיב הפרופוזיציות:

השלב הראשון - מציאת הנחה אשר נובעת ממנה המסקנה שהגעלה מספיקה לשיפוד ולאסכלה של קדשים: כיוון שהנסיבות הן כל הקדשים (ושם "כל יום ויום נעשה גיעול לחבירו" - עיקרון של רב נחמן - תקף), הגעלה מספיקה לשיפוד ולאסכלה של קדשים: $(A \rightarrow B)$ (A טיעון מוחלט)²⁷.

השלב השני - דחיית ההיסק שהעיקרון של רב נחמן גורר שהגעלה מספיקה לשיפוד ולאסכלה של קדשים:

תרגום הרכיב תינח שלמים הוא $B \rightarrow A_1$.

הסבר: משמעות הביטוי תינח שלמים היא שההוכחה שעקרונו של רב נחמן גורר שהגעלה מספיקה לשיפוד ולאסכלה של קדשים אינה בתוקף אלא אם כן הנסיבות הן בישול שלמים. הנושא (נתון, תמה) הוא שעקרונו של רב נחמן גורר שהגעלה מספיקה לשיפוד ולאסכלה של קדשים (B), והנושא (חידוש, תמה) הוא נסיבות של בישול שלמים (A_1). תרגום לשפה פורמלית של משפט שנושאו B ונושאו A_1 הוא ${}^{28}B \rightarrow A_1$.

תרגום הרכיב (המקביל ל) חטאת מאי איכא למימר הוא

$$(\sim A_1 \rightarrow \sim B) \wedge ((\sim A_1 \rightarrow \sim B) \rightarrow (A_1 \rightarrow \sim B))$$

27. הנמקה לתרגום הפורמלי: נסמן C = הגעלה מספיקה לשיפוד ולאסכלה של קדשים, לכן התרגום הפורמלי של המשפט הקודם הוא $(A \rightarrow C)$. אבל $B = (A \rightarrow C)$, וקיים $(A \rightarrow C) = (A \rightarrow (A \rightarrow C)) = (A \rightarrow B)$.

28. עיין א' וייסברג, הצגה גראפית של דר-משמעות תחבירית, לשוננו לעם מה (תשנ"ד), עמ' 97-93.

הסבר: $(\sim A_1 \rightarrow \sim B) =$ בנסיבות של בישול חטאת אין ההוכחה תקפה שהעיקרון של רב נחמן גורר שהגעלה מספיקה לשיפור ולאסכלה של קדשים. $((\sim A_1 \rightarrow \sim B) \rightarrow (A_1 \rightarrow \sim B))$ = אם אין ההוכחה תקפה בפריט אחד (נסיבות בישול חטאת), אין ההוכחה תקפה בפריטים אחרים (נסיבות בישול שלמים). לכן תרגום דחיית המסקנה ששיפור ואסכלה של קדשים טעונים הגעלה הוא $(B \rightarrow A_1) \wedge ((\sim A_1 \rightarrow \sim B) \wedge ((\sim A_1 \rightarrow \sim B) \rightarrow (A_1 \rightarrow \sim B)))$
חשוב פשוט מראה:

$(B \rightarrow A_1) \wedge ((\sim A_1 \rightarrow \sim B) \wedge ((\sim A_1 \rightarrow \sim B) \rightarrow (A_1 \rightarrow \sim B))) = \sim B$ הרי תרגום לשפה פורמלית מאשר את שיקול הדעת התלמודי.
סיכום: $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$ טיעון שאינו מוחלט).
ההצגה בניסוח בשפה הטבעית:

השלב הראשון - רבא מתרץ את הסתירה בין המשניות, ויש כאן מסקנה אמתית ולא היפותטית. לכן המשפטים מובעים בדרך החיווי ("אמ' רבא קדשי' הינו טעמא").

השלב השני - התירוץ שהגעלה תספיק נדחה, נעשה למסקנה היפותטית, והיא מוצעת בתינח: \langle ההסבר שהגעלה תספיק לשיפור ולאסכלה של קדשים \rangle תינח \langle לנסיבות של בישול \rangle שלמים.

יש להדגיש כאן שהסיפה, המובעת בדרך כלל בדרך מקוצרת - Y מאי איכא למימר - כאן היא מפורטת: "אלא חטאת כיוון דליום ולילה היא מתאכלא כי קא מבשל בה", והיא חלק אינטגרלי בהוכחה שאין להזדקק כאן לעקרונו של רב נחמן.

השימוש במבנה $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$ וניסוחו בשפה הטבעית לפתרון בעיות פילולוגיות (הכרעות בין נוסחאות) - הכרעה בין נוסח תינח ובין נוסח הניחא:

דוגמה 9 - עירובין צה, ב (כ"י וטיקן 109)

רבן גמליאל אומ' שנים שנים מאי קסבר [...] לעולם קסבר שבת לאו זמן תפלין הוא וכי שרו ליה רבנן לעניין הצלה דרך מלבוש במקום תפלין איהכי זוג אחד אין טפי לא אמ' ר' שמואל בר רב יצחק מקום יש בראש שראוי להניח בו שני תפלין התינח דראש דזרוע מאי איכא למימר

כ"י	גרסאות	כ"י	גרסאות
וטיקן 109	התינח דראש	מינכן 95	תינח דראש
אוקס' 366	הא תינח דראש	דפוס	הניחא דראש

א. ביאור הסוגיה, קביעת הטיעון לדין: הממצא בכתב־היד כבר מלמד על תקינות הגרסה תינח, וכן מעיר בעל "דקדוקי סופרים" (עמ' 370, אות ל): "וכן הלשון יפה". גם העניין מחייב תינח. הרי רבן גמליאל במשנה עירובין י, א מתיר להכניס תפלין

שניים שניים, והתלמוד מבין את דבריו שהוא מתיר להכניס בשבת שני זוגות תפילין מרשות הרבים אל בית אשר הם מוגנים בו. התלמוד מפרש שרבן גמליאל סבור שמותר להכניסם דרך מלבוש, כלומר כאשר התפילין מונחות במקום שראוי להניח בו תפילין. על זה התלמוד מקשה קושיה: אם התירו דרך מלבוש, יהיה מותר להכניס בשבת רק זוג תפילין אחד. כדי לפתור את הסתירה התלמוד מנסה למצוא הסבר מדוע ניתן להכניס בשבת שני זוגות תפילין דרך מלבוש אף על פי שדרך הנחת תפילין היא זוג אחד.

ב. מציאת הנחה אשר נובעת ממנה המסקנה שמותר להכניס בשבת שני זוגות תפילין דרך מלבוש: כדי להסביר מדוע ניתן להכניס בשבת שני זוגות תפילין דרך מלבוש התלמוד נזקק למאמרו של ר' שמואל בר רב יצחק, המוסר עובדה אנטומית: מקום יש בראש שראוי להניח בו שתי תפילין. ייתכן שמאמרו במקורו נאמר בהקשר של האגדה על כתרו של דוד המלך שנשאר בו מקום פנוי להניח תפילין של ראש (עבודה זרה מד, א). סתם התלמוד הבין את העובדה האנטומית כטיעון הלכתי, דהיינו הוא מפרש את דברי ר' שמואל בר רב יצחק שניתן להניח שתי תפילין של ראש וממילא אפשר להניח שתי תפילין כהלכתן²⁹. לפי הבנה זו בדברי ר' שמואל בר רב יצחק ולפי הרחבה זו מתפילין של ראש לתפילין של יד, טיעון (מועבר) זה יכול לשמש הסבר לדברי רבן גמליאל במשנתנו, דהיינו הנחה אשר נובעים ממנה דברי רבן גמליאל, המתיר להכניס בשבת שני זוגות תפילין דרך מלבוש.

ג. דחיית ההיסק שעקרון ר' שמואל בר רב יצחק גורר שמותר להכניס בשבת שני זוגות תפילין: בדוגמאות 6, 7 מצאנו שהמסקנה עמדה בסתירה לטיעון התקף באופן מוחלט ולכן הייתה למסקנה היפותטית. בדרך אגב הסקנו שאין ההנחה תקפה תוקף מוחלט, בכל הנסיבות. לעומת זאת, כאן נקודת המוצא היא ההנחה. התלמוד מראה כנקודת מוצא שההנחה שאפשר להניח שתי תפילין אינה מוחלטת, אינה תקפה בכל הנסיבות, ובהסתמך על כך נוכיח שההיסק "עקרונו של ר' שמואל בר רב יצחק

29. כשם שבדוגמה 8 רבא משתמש במאמרו של רב נחמן אמ' רבה בר אבון "אלא אמ' רבא קדשי' הינו טעמא כדאמ' רב נחמן אמ' רבה בר אבון", כך עלינו לפרש: "אמ' ר' שמואל בר רב יצחק" = אמר סתם התלמוד: הכנסת שני זוגות תפילין בשבת הינו טעמא כדאמר ר' שמואל בר רב יצחק, דהיינו ניתן להשתמש במאמרו של ר' שמואל בר רב יצחק ולהרחיב אותו בדרך אנלוגיה מהנחת שתי תפילין של ראש להנחת שתי תפילין של יד כדי ללמוד ממנו שאפשר להכניס בשבת שני זוגות תפילין דרך מלבוש. הרעיון ההרמנויטי שביסוד פירוש זה הוא שעורכי הסוגיות משתמשים במאמרים שנאמרו במקום אחר ולומדים מהם אנלוגיה אפילו בלי לציין שהמאמר הועבר ממקום אחר (בעניין העברת סברות ומאמרים מעניין לעניין עיין חנוך אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשכ"ט, פרק ז; אפרים א' אורבך, ההלכה מקורותיה והתפתחותה, נבעתים 1984, עמ' 119 ואילך). הקושי בלימוד אנלוגיה הוא שאין לה הגבלה מוגדרת ואנו עלולים להרחיב אותה יותר מדי. תגובה על הרחבת יתר זו היא למעשה קושיית התלמוד: תינח של ראש וכו'.

(אפשר להניח שתי תפילין) גורר שמותר להכניס בשבת שני זוגות תפילין דרך מלבוש" אינו נכון = מסקנה היפותטית.

הוכחה: אם אנו עוסקים בנסיבות של הנחת שתי תפילין של ראש, שאפשר להניח אותן באמת דרך מלבוש, תנוח דעתנו ("תינח") מן ההיסק שעקרוננו של ר' שמואל בר רב יצחק גורר שמותר להכניס בשבת שני זוגות תפילין דרך מלבוש. לעומת זאת, אם הנסיבות הן נסיבות של הנחת שתי תפילין של יד (שאי אפשר להניחן על הקיבורת דרך מלבוש), אין עקרוננו של ר' שמואל בר רב יצחק הסבר נאות שמותר להכניס בשבת שתי תפילין של יד. משנת עירובין שונה: "מכניסין זוג זוג", ואני מניח שקיים הסבר אחד לשני רכיבי הזוג, והיינו הן בשביל תפילין של ראש הן בשביל תפילין של יד. כיוון שההסבר המבוסס על עקרוננו של ר' שמואל בר רב יצחק אינו תקף בתפילין של יד, אין הוא תקף בתפילין של ראש. לכן אין זה נכון שהעיקרון "אפשר להניח שתי תפילין דרך מלבוש" גורר שמותר להכניס בשבת שני זוגות תפילין.

נסמן:

A = הנסיבות הן תפילין הן של ראש הן של יד (ושם העיקרון של ר' שמואל בר רב יצחק תקף).

A_1 = הנסיבות הן תפילין של ראש (ושם העיקרון של ר' שמואל בר רב יצחק תקף).

$\sim A_1$ = הנסיבות הן תפילין של יד (ושם העיקרון של ר' שמואל בר רב יצחק אינו תקף).

B = העיקרון של ר' שמואל בר רב יצחק גורר שמותר להכניס בשבת שני זוגות תפילין דרך מלבוש.

$\sim B$ = אין זה נכון שהעיקרון של ר' שמואל בר רב יצחק גורר שמותר להכניס בשבת שני זוגות תפילין דרך מלבוש.

התחביר:

תרגום הניסוח האקוויולנטי מבחינה סמנטית לתחשיב הפרופוזיציות:

השלב הראשון, מציאת הנחה אשר נובעת ממנה המסקנה שמותר להכניס בשבת שני זוגות תפילין דרך מלבוש: $(A \rightarrow B)$ (A טיעון מוחלט).

השלב השני, דחיית ההיסק "העיקרון של ר' שמואל בר רב יצחק גורר שמותר להכניס בשבת שני זוגות תפילין דרך מלבוש":

$(B \rightarrow A_1) \wedge ((\sim A_1 \rightarrow \sim B) \wedge ((\sim A_1 \rightarrow \sim B) \rightarrow (A_1 \rightarrow \sim B)))$ (ראה דוגמה 8).

סיכום: $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$ (A טיעון שאינו מוחלט).

ההצגה בניסוח בשפה הטבעית:

השלב הראשון - ר' שמואל בר רב יצחק (או לפענ"ד, סתם התלמוד המסתמך על מאמר ר' שמואל בר רב יצחק) מסביר (=מנסח את ההנחה אשר נובע ממנה) מדוע

אפשר להכניס שני זוגות תפילין בשבת דרך מלבוש. יש כאן מסקנה אמתית, ולכן המשפטים מובעים בדרך החיווי: "אמ' ר' שמואל בר רב יצחק מקום יש בראש..."
השלב השני - ההסבר להיתר להכניס בשבת שני זוגות תפילין נדחה, נעשה למסקנה היפותטית אשר מוצעת בתינח: > ההסבר להיתר להכניס שני זוגות תפילין בשבת < תינח > לנסיבות הנחת תפילין < דראש. כאן הסיפה "דיד מאי איכא למימר" היא חלק מהותי בהוכחה שאין להכניס בשבת שני זוגות תפילין דרך מלבוש.

המסקנה:

כיוון שהטיעון "העיקרון של ר' שמואל בר רב יצחק גורר שמותר להכניס בשבת שני זוגות תפילין דרך מלבוש" דחוי, הצורה תינח, אשר הנושא הדקדוקי החבוי שלה הוא טיעון דחוי, עדיפה מן הצורה הניחא (בנוסח הדפוסים). לכן הניתוח הלוגי הכריע בשאלה פילולוגית בין גרסת הדפוסים ובין גרסת כתב-היד.

יישום המבנה $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$ והצגתו בניסוח בשפה הטבעית לבעיות פילולוגיות (הכרעה בין נוסחאות) - גילוי התערבות בטקסט:

דוגמה 10

משנה - שבת ב, ו

על שלש עברות נשים מתות בשעת לידתן על שאינן זהירות בנדה ובחלה ובהדלקת הנר

תלמוד - שבת לא, ב:

דפוס ויניציאה ר"פ	רי"ף כ"י ניו יורק	כ"י אוקספורד 366
(רי"ף דפוס קושטא)	(כ"י מינכן 95)	
	(כ"י וטיקן 127)	
גמ' נדה מאי טעמ'	בשעת לידתן מאי טעמ'	מאי טעמ'
אמר רבי יצחק	אמ' ר' יצחק	א"ר יצחק
היא קילקלה בחדרי בטנה	היא קלקלה בחדרי בטנה	היא קלקל' בחדרי בטנה
לפיכך תלקה בחדרי בטנה	לפיכך תלקה בחדרי בטנה	לפיכך תלקה בחדרי בטנה
תינח נדה	תינח נדה	התינח נדה
חלה והדלק' הנר מאי איכא למימ'	חלה והדלקת הנר מאי איכא למימ'	חלה והדלקת הנר מאי איכא למימ'
...
ומאי שנא בשעת לידתן	ומאי שנא בשעת [ל]ידתן	ומאי שנא בשעת לידתן
אמר רבא נפל תורא	אמ' רבא [כד] נפל תורא	אמ' רבא נפל תורא
חדד לסכינא	חדדי סכינא	חדדו סכיני

א. ביאור הסוגיה וקביעת הטיעון לדיון: המשנה מקשרת בין שתי תופעות - שלוש עברות ומיתה בשעת לידה. על קשר זה ניתן לשאול שתי שאלות: (1) מדוע הנשים מתות בשעת לידתן דווקא? (2) מדוע הנשים נענשות על שלוש עברות אלו דווקא? (סדר השאלות כסגנון המשנה, המזכירה קודם מיתה בשעת לידה ואחר כך את פירוט העברות). מצאתי הוכחה שיש מקום לשאלה 1 מתוך העובדה שבירושלמי שם, ה"ב, מעומתות שתי דעות: "אית תניי ילדות אית תניי ילדות". נראה לי ששאלת התלמוד "מאי טעמא" מוסבת על שאלה 1, כפי שר' יצחק אלפסי (=הרי"ף) גורס (או מפרש): "בשעת לידתן מאי טעמא", דהיינו הדיון מוסב על סיבת העונש בשעת לידתן ולא בנסיבות אחרות. אני מעדיף את גרסת הרי"ף, כי היא *lectio difficilior* ויוצרת דובלטה בולטת: "בשעת לידתן מאי טעמא" - "ומאי שנא בשעת לידתן". קשר זה אינו מובן מאיליו, ולכן התלמוד מנסה למצוא הסבר מדוע שלוש עברות אלו גוררות מיתה בשעת לידה ולא בנסיבות ובזמנים אחרים.

ב. מציאת הנחה אשר נובעת ממנה המסקנה ששלוש העברות גוררות מיתה בשעת לידה דווקא: התלמוד נזקק למאמרו של ר' יצחק כדי להסביר את הקשר בין שלוש העברות למיתה בשעת לידה. מאמרו של ר' יצחק בפני עצמו, במנותק מן ההקשר שהוא נמצא בו עכשיו, רק טוען שעברה בחדרי בטנה של האישה גוררת עונש בחדרי בטנה, ואין הכרח לפרש חדרי בטנה = הלכות נידה או ענייני לידה. אני סבור שמאמרו של ר' יצחק הועבר ממקום אחר לשמש הנחה אשר נובעת ממנה המסקנה ששלוש העברות גוררות מיתה בשעת לידה דווקא.³⁰ במקומו החדש התלמוד מפרש ומרחיב את תחולתו באמרו שעברה שהאישה עשתה בפנימיותה³¹ גוררת עונש

30. ואלו נימוקיי: (1) כ"י וטיקן 127 גורס "מאי טעמא" דא"ר יצחק. (2) מבנה הסוגיה כאן דומה למבנה הסוגיה במסכת עבודה זרה (רוגמה 8) ושם התלמוד נזקק למאמר שנאמר בהקשר אחר: "כדאמ' רב נחמן אמ' רבה בר אבוח". וכן בדוגמה 9 נראה לי שמאמרו של ר' שמואל בר רב יצחק הועבר ממקום אחר, ועיין שם. (3) הביטוי המקראי חדרי בטנה אין לו שימוש חופשי במקורות חז"ל ואין סיבה שאמורא המפרש את משנת שבת יודקק לו; ביטוי זה חתאים להיסמך על פסוק שמזכרת בו בטן, ואכן, מצאתי דרש דומה למאמרו של ר' יצחק: על הפסוק "וצבתה בטנה ונפלה ירכה" (במדבר ה, כז) הספרי דורש: "זהשקה את האשה וגו' וצבתה בטנה ונפ' יר' אין לי אלה בטנה וירכה שאר איבריה מנ' תל' ובאו בה אני אקרא ובאו בה + > מה < (כ"י אוקס') < תל' וצב' בט' ונ' יר' אבר שהתחיל בעבירה ממנו התחיל הפורענות" (ספרי במדבר פ'סוק יח, עמ' 22 [כ"י וטיקן 32]), דהיינו "היא קלקלה בחדרי בטנה" = קיימה יחסי מין אסורים, לפיכך "תלקה בחדרי בטנה" = וצבתה בטנה. (4) לא מצאתי את הביטוי קלקול בחדרי בטנה בקשר להלכות נידה. (5) המקורות מבחינים בין (חדרי) בטן = רחם ובין לידה, למשל: "והוא משמרני בבטן אמי ובשעת לידתי" (עיי' Jacob Mann and Isaiah Sonne, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue*, vol. 2, Cincinnati 1966, עמ' מג); "ענו היריון בטן ענו(ו) לידה" (פרקי דרבי אליעזר, דף לד, א, כ"י אלאו 866).

31. פירוש חדש זה בדברי ר' יצחק בא אולי בהשפעת "חופש כל חדרי בטן" (משלי כ, כז).

בשעת לידה, ומכאן התלמוד מסיק הסבר למאמר המשנה שעברות על הלכות נידה, חלה והדלקת הנר גוררות מיתה בשעת לידה.

ג. דחיית המסקנה ששלוש העברות גוררות מיתה בשעת לידה דווקא: התלמוד דוחה את השימוש בעיקרון של ר' יצחק להסבר הקשר בין שלוש עברות למיתה בשעת לידה דווקא. הבנתנו בתלמוד מלמדת אותנו שניתן לנסח את הדחייה באופן אקוויוולנטי מבחינה סמנטית בדרך זו: אם אנו עוסקים בנסיבות של עברה על הלכות נידה, תנוח דעתנו מן (המסקנה ההיפותטית) ששלוש העברות גוררות מיתה בשעת לידה דווקא. אבל אם הנסיבות הן עברה על הלכות חלה והדלקת הנר שאינן עברות בעניינים שבגופה של האישה, אין קשר בין שלוש העברות למיתה בשעת לידה דווקא. ועוד, נידה, חלה והדלקת הנר הן יחידה אחת³², ואני מניח קיום הנחה אחת > היא קלקלה בחדרי בטנה < שנובעת ממנה מיתה בשעת לידה דווקא, כאשר היסק זה תקף לעברה על הלכות נידה, חלה והדלקת הנר בעת ובעונה אחת. מתוך העובדה "אם הנסיבות הן עברה על הלכות חלה והדלקת הנר, אין קשר בין שלוש העברות למיתה בשעת לידה דווקא" נובע שאם הנסיבות הן עברה על הלכות נידה, אין מקום למסקנה ששלוש העברות גוררות מיתה בשעת לידה דווקא.

נסמן:

$A =$ הנסיבות הן עברות נידה, חלה והדלקת הנר כאשר העיקרון "עברה בחדרי בטן גוררת עונש בחדרי בטן" תקף.

$A_1 =$ הנסיבות הן עברות נידה, כאשר העיקרון "עברה בחדרי בטן גוררת עונש בחדרי בטן" תקף.

$\sim A_1 =$ הנסיבות הן עברות חלה והדלקת הנר, כאשר העיקרון "עברה בחדרי בטן גוררת עונש בחדרי בטן" אינו תקף.

$B =$ שלוש העברות גוררות מיתה בשעת לידה דווקא.

$\sim B =$ אין שלוש העברות גוררות מיתה בשעת לידה דווקא.

התחביר:

תרגום הניסוח האקוויוולנטי מבחינה סמנטית לתחשיב הפרופוזיציות:

השלב הראשון - מציאת הנחה אשר נובעת ממנה המסקנה ששלוש העברות גוררות מיתה בשעת לידה דווקא $(A \rightarrow B)$ (A טיעון מוחלט).

השלב השני - דחיית המסקנה ששלוש העברות גוררות מיתה בשעת לידה דווקא $\sim B$ $((\sim A_1 \rightarrow \sim B) \rightarrow (A_1 \rightarrow \sim B)) \wedge ((\sim A_1 \rightarrow \sim B) \wedge (B \rightarrow A_1))$ (ראה דוגמה 8).
סיכום: $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$ (A טיעון שאינו מוחלט)

ההצגה בניסוח בשפה הטבעית :

הטיעון B נדחה והנושא הדקדוקי החבוי של תינח > יש קשר בין שלוש עברות למיתה בשעת לידה דווקא < הוא דחוי, והמסקנה ההיפותטית B מוצעת בתינח (יפעל).

רש"י גורס "ה"ג בנדה מאי טעמ", והוא מסב את שאלת הגמרא על שאלה 2: מדוע הנשים בשעת לידה נענשות על שלוש העברות נידה, חלה והדלקת הנר דווקא, והגמרא פותחת בשאלה על הלכות נידה - מדוע העוברת עליהן נענשת. יתרונה של גרסה זו שהיא מסלקת את הדובלטה שצוינה לעיל; חסרונה שאין גרסת רש"י מתועדת בכתב-יד³³. ויתר על כן, אין להבין מדוע נדחה התירוצ' "היא קלקלה בחדרי בטנה לפיכך תלקה בחדרי בטנה" והוחלף בתירוצ' "אמר הקב"ה רביעית דם נתתי בכם על עסקי דם הזהרתי אתכם". היה אפשר לקיים את התירוצ' "היא קלקלה" וכי, לחפש סיבה רק לעונש על חלה והדלקת הנר ולנסח "אשכחן נידה, חלה והדלקת הנר מאי איכא למימר". לכן המינוח תינח, המרמז על דחיית תירוצ', דבר שאין צורך בו, מגלה את התערבותו של רש"י בנוסח המקורי של הגמרא.

הערת סיכום :

B טיעון מוחלט; בדוגמאות 8, 9, 10 הראיתי שהמסקנה B אינה תקפה בשום עולם, ובמקרה זה B מוצע ביפעל. גם בדוגמאות 6, 7 טיעון B ~ - שהוא גזרת הכתוב - תקף בכל העולמות, ולכן B אינו תקף בשום עולם. למקרה ש-B אינו טיעון מוחלט עיין להלן, סעיף 5.

4.2.2.3 שימוש חריג של המונח "תינח"

הקושיה "הא > טיעון X של אמורא < ניחא לתנא p אלא לתנא q מאי איכא למימר" אינה פוסלת את עצם הטיעון X ורק מעמידה אותו כדעת תנא אחד. לכן הטיעון X מובע בהניחא. אבל מצאתי מקום אחד שהתלמוד רואה את האפשרות שטיעון X של אמורא לא יתבסס על כלל התנאים כדחייה של עצם הטיעון X.

דוגמה 11 - זבחים ג, ב

כ"י גרסאות

קולומביה	התינח לרבנן לר' אליעזר מאי איכא למימר
מינכן 95	התינח לרבנן לר' אליע' מאי איכ' למימ'
וטיקן 121	התינח לרבנן אלא לר' אליע' מאי איכ' למימר
וטיקן 119	התינח לרבנן לר' אליעז' מאי איכא למימר

33. עיין דקדוקי סופרים; אפילו כ"י וטיקן 127, שהוא כתב-יד אשכנזי המכיל את פירוש רש"י, גורס שלא כרש"י "מאי טעמ' דא"ר יצחק".

פירוש מסכת זבחים לאחד מגדולי הראשונים:³⁴ "ומקשינן הא תינח לרבנן". במהלך הסוגיה רבא מקשה על מאמר רב יהודה אמ' רב: "חטאת ששחטה לשם עולה פסולה". התירוץ תקף אליבא דרבנן ולא אליבא דר' אליעזר. אולי הייתה קיימת שיטה אשר לפיה לא ייתכן שמאמר של אמורא יהיה תקף רק אליבא דתנא אחד. וצ"ע.

הערת סיכום לדוגמאות 6 - 11:

המונח הניחא משמש בסינטגמה "הניחא לר' p, לר' q מאי איכא למימר". הנושא הדקדוקי של הניחא הוא טיעון הנשאר תקף בדיון. המונח תינח משמש בסינטגמה "תינח X, Y מאי איכא למימר". הנושא הדקדוקי של תינח הוא טיעון היפותטי.

במקרי הביניים הספורים שהנושא הדקדוקי של הניחא בסינטגמה "הניחא לר' p, לר' q מאי איכא למימר" הוא סוגיה בעלת מבנה $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$, "שאלו" העורכים את המונח תינח והחליפו את הניחא בתינח. בעקבות שאילה זו נוצרה דר-משמעות של המונח תינח. היה צורך בשאילה מפני שמספר סוגי הדיון התלמודי, כלומר המשמעויות, עולה על מספר המונחים. לא רק השפה המקצועית של המונחים התלמודיים אלא כל שפה טבעית אינה עשירה דייה להביע בה את כל גוני המשמעות. לכן דר-משמעות טבועה בשפה טבעית ובשפה מקצועית של מונחי התלמוד.

5. עימות בין יפעל-פעיל/פעל בשורש סג"י: תסגי-סגי(א)

מצאנו את הצורה תסגי (יפעל) במקרה של מסקנה היפותטית.

דוגמה 12 - פסחים פב, ב (כ"י וטיקן 125)

והבשר אשר יגע בכל טמא למה לי סלקא דע' אמינא הואיל ומעשה חול איתעביד ביה תיסגי ליה בקבורה קא משמע לן

הסבר: בשר קודש שנפסל טעון שרפה. בשר קודש שנטמא, הואיל ופסול טומאה קיים גם בחולין - הואיל ו"מעשה חול איתעביד ביה" - ראוי לדרוש לבשר קודש שנטמא הלכות פחות חמורות. לכן, הייתי חושב, בשר קודש שנטמא תספיק לו קבורה, אבל גזרת הכתוב שוללת זאת.

34. בתוך שיטת הקדמונים על מסכתות נזיר זבחים..., מהדורת משה יהודה הכהן בלוי, ניר-ירוק תשל"ד.

נסמן:

$A =$ ראוי לדרוש לבשר קודש שנטמא הלכות פחות חמורות.

$B =$ נטמא מספיק לו קבורה.

$\sim B =$ והבשר אשר יגע בכל טמא באש ישרף.

התחביר:

מבנה הסוגיה הוא $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$.

ההצגה בניסוח בשפה הטבעית:

המסקנה ההיפותטית B, "נטמא מספיק לה קבורה", מוצעת ביפעל: "תיסגי ליה בקבורה". וראה עוד בדוגמה 1 לעיל.

אמנם במבנה $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$ מצאנו גם כן פעיל ברכיב B, למשל:

דוגמה 13 - סוכה ז, ב (כ"י אוקספורד 2677)

אמ' ר' יוחנן סוכה העשויה ככבשן אם יש בה־קופה < צ"ל בהקיפה > כדי לישב עשרים וארבעה בני אדם כשרה ואם לאו פסולה כמאן כר' דאמ' כל סוכה שאין בה ארבע אמות על ארבע אמות פסולה מכדי גברא באמתא יתיב וכל שיש בהקיפו שלשה טפ' יש בו רוחב טפח בתריסר סגיא

נסמן:

$A =$ ר' יוחנן סבר כרבי וכן "גברא באמתא יתיב וכל שיש בהקיפו שלשה טפ' יש בו רוחב טפח".

$B =$ סוכה העשויה ככבשן אם יש בהקיפה כדי לישב שנים־עשר בני אדם כשרה.

$\sim B =$ "אמ' ר' יוחנן סוכה העשויה ככבשן אם יש בהקיפה כדי לישב עשרים וארבעה בני אדם כשרה ואם לאו פסולה".

התחביר:

תרגום הניסוח האקוויוולנטי מבחינה סמנטית לתחשיב הפרופוזיציות (מבנה הסוגיה) הוא $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$.

ההצגה בניסוח בשפה הטבעית:

הייתי מצפה לניסוח "תסגי לה בתריסר" במקום "בתריסר סגיא", כעין גרסת סנהדרין יד, ב בכ"י מינכן (דוגמה 1): "תסגי להו בארבע".

המבנה התחבירי בדוגמה מסכת סוכה זהה למבנה התחבירי בשתי הדוגמאות הקודמות, אבל המודל הסמנטי שונה.

בדוגמאות עד עתה $\sim B$ היה הנתון וקיבל ערך אמת T, וממילא B קיבל ערך אמת F ולכן הוצע ביפעל. לעומת זאת, בדוגמה מסוכה ז, ב הנתון הוא A (ערך האמת של A הוא T) והמסקנה B (סוכה העשויה ככבשן אם יש בהקיפה כדי לישב שנים־עשר

בני אדם כשרה) היא אמתית ולכן מוצעת בצורה סגיא (פעיל). הנושא לדיון הוא $B \sim$; קיבלנו סתירה $B \wedge \sim B$, דבר המראה שמאמרו של ר' יוחנן אינו בר תוקף ובאמת בתריסר סגיא.

סיכום:

המודל הסמנטי של A, B בדוגמה 13 שונה מזה שבדוגמאות הקודמות, אף על פי שהמבנה התחבירי שווה. לכן B מוצע בפעיל.

6. סיכום

מטרתו העיקרית של מאמר זה לבחון את היחס בין המשמעות של סוגיות תלמודיות ובין הצגתה בשפה הטבעית. אין אני דן במהות המשמעות אלא מציג את המשמעות על ידי איקון, תמונה זו: (1) תרגום הסוגיה לתחשיב הפרופוזיציות; (2) מודל סמנטי.

בשפה הטבעית אני דן בזוג יפעל/פעיל בכלל ובזוג המונחים התלמודיים תינח/ (ה)ניחא בפרט.

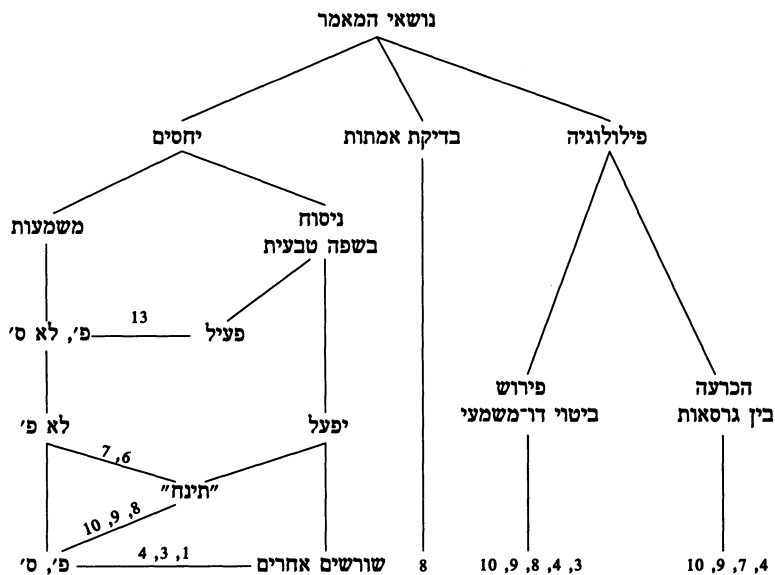
נתברר שצורות יפעל - תינח - מזדמנות בסוגיות בעלות משמעות זו: (1) $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$; (2) ערך האמת של $\sim B$ הוא T , וערך האמת של A הוא T בעולם אחד ו- F בעולם אחר (נסמנה "משמעות 1"). העובדה של- A ערכי אמת נבדלים בעולמות שונים מקבילה לעובדה שלהצגת A בשפה הטבעית יש שני פירושים.

סוגיה בעלת משמעות " $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$ " (1); (2) ערך האמת של A הוא T בכל העולמות" מיוצגת בשפה הטבעית בצורת פעיל.

המונח ניחא מזדמן בסינטגמה "הניחא לר' p , לר' q מאי איכא למימר". אבל אם הנושא הרקדוקי של הניחא הוא סוגיה חלקית בעלת "משמעות 1", המונח ניחא מוחלף במונח תינח. דהיינו, למונח תינח מתאימות שתי משמעויות - הוא דר-משמעי.

הכללים שקבעתי לשימוש במונחים תינח והניחא מאפשרים לי להכריע בין חילופי נוסחאות בכתב-היד.

במקום אחד תרגמתי דיון תלמודי לתחשיב הפרופוזיציות, והתרגום לשפה פורמלית מאשר את שיקול הדעת התלמודי.

$(A \rightarrow B) \wedge \sim B = \text{פ'}$

לא פ' = מבנה אחר

ס' = המודל הסמנטי " $\sim B$ " אמתי בהחלט, A שקרי."

לא ס' = מודל סמנטי אחר.

המספרים מציינים את מספרי הדוגמאות.

קיצורים

מישור = מרדכי מישור, מערכת הזמנים בלשון התנאים, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג.

ליס, א = מסכת יבמות עם שינויי נוסחאות... בעריכת הרב אברהם ליס, כרך ראשון, ירושלים תשמ"ג.

שלזינגר = Michel Schlesinger, *Satzlehre der Aramäischen Sprache des Babylonischen Talmuds*, Leipzig 1928

ב י ק ו ר ו ת

משה אזר

מילות תפקוד בראי סינכרוני ודיאכרוני

מנחם צבי קדרי, תחביר וסמאנטיקה בעברית שלאחר המקרא -
עיונים בדיאכרוניה של הלשון העברית, אוניברסיטת בראילן,
כרך א - רמת-גן תשנ"א, כרך ב - רמת-גן תשנ"ה, 786 עמ'.

1. תיאור כללי של תוכן הספר

שם ספרו של קדרי (להלן ק') עשוי ללמד שהוא עוסק רק בעברית שלאחר המקרא, אך במרבית פרקיו יש עיסוק ארוך ומפורט בעברית המקראית לא פחות מבעברית של התקופות שלאחר המקרא. ואולם העיסוק החוזר ונשנה בעברית המקראית, שלא כעולה מכותרת הספר, נובע מדרכו של ק' בתיאור הדיאכרוני: תחילה הוא מתאר תיאור סינכרוני מלא עד כמה שאפשר כל אחת מלשונות העבר המתועדות בקובץ ספרותי לעצמו - מקרא, משנה, תוספתא, מכילתא דרבי ישמעאל, ספרא וספרי, תלמוד בבלי וירושלמי, מדרשי האגדה, ספרות הגאונים, ספרות השאלות והתשובות (שו"ת), היא הספרות הרבנית של ימי הביניים), הספרות העברית החדשה - ואחר כך הוא משווה את תוצאות התיאורים האלה כדי להסיק מסקנות דיאכרוניות. דרך זו רבת דוגמאות בשני הכרכים, והיא בולטת בצורתה המלאה בעיקר בכרך ב, חלקים ה-ז. לא תמיד ולא בכל עניין ועניין הנידון בספר נעשה התיאור ברצף הדיאכרוני המלא מלשון המקרא ועד ללשון הספרות העברית החדשה. לפעמים התיאור הסינכרוני מגיע רק עד לשון חז"ל (למשל הפרק על מכל מקום, עמ' 15-56; הפרק על היה, עמ' 277-318), לפעמים התיאור מדלג על כל התקופה שבין לשון חז"ל ללשון ימינו (למשל הפרק על ודאי, עמ' 93-109), ולפעמים הוא מסתיים בלשון השו"ת (הפרק על ממש, עמ' 69-92).

האי-עקיבות בבחירת תקופות הלשון המתוארות נובעת מעצם מהותו של הספר שהוא קובץ מאמרים כמות שפורסמו בכמה בימות במהלך שנות עבודתו של ק'. יש שהמאמר האחד עסק בנושא מסוים רק בלשון המקרא, או מאמר אחר רק בלשון המשנה (כגון על היה), וק' הכניסם לספר בהרחבה ומתוך השוואה בין התקופות.

ברוב הפרקים הסתייע ק' בקובצי השאלות והתשובות שהוזנו במחשב בפרויקט השו"ת של אוניברסיטת בראיילן. האפשרות לנצל את פרויקט השו"ת היא שקבעה לפעמים את בחירת הנושאים הנידונים ואת המקום, הנרחב יחסית, שיוחד לתקופת הלשון הזאת. גם העיסוק בספרות העברית החדשה, המועט יחסית, נשען על מפעל "הספרות העברית במחשב" של אוניברסיטת בראיילן. מקצת נושאי הדיון בספר נבחרו לאו דווקא משום חשיבותם המיוחדת בהשוואה לנושאי דיון אפשריים אחרים בדיון הכולל, אלא מתוך האפשרות הטכנית להיעזר בקלות ובלא "עבודה שחורה" ומשעממת בקבצים עצומים ולדלות מהם את המידע המבוקש. אין הדברים האלה בגדר ביקורת. להפך: אחד הדברים החשובים ביותר שהספר מלמדנו הוא שנפתח עידן חדש בחקר הלשון העברית, עידן השליפה האוטומטית של מידע לשוני הפותח אופקים חדשים למחקר דקדקני ביותר, שבדרך כלל לא הגיעו עדיו בשיטות הקודמות ה"ידניות".

ק' כותב: "שם החיבור נקבע כפי שנקבע מתוך כוונה לתת מסגרת אחת כוללת לעיונים לשוניים בטקסטים מלשון חכמים ומלשון השו"ת כאחד. במקום שניתן הדבר אף צורפו אליהם דיונים בלשון העברית של ימינו, כדי להשלים את התיאור הדיאכרוני במידת האפשר" (עמ' 7). כך מוסברות המילים "בעברית שלאחר המקרא" שבשם הספר אך לא המילים הפותחות אותו - "תחביר וסמאנטיקה בעברית שלאחר המקרא". השם עשוי להתפרש כמכוון לדיונים בסוגיות מרכזיות מתחום הסמנטיקה והתחביר הבתר-מקראיים, אלא שלמעשה הוא דן בקבוצה מקרית למדי של מילות תפקוד או מילים דקדוקיות, כגון מילות קישור ושעבוד ותוארי פועל למיניהם. לדעת ק', המילים האלה, הלא-לקסיקליות, אינן מושפעות מנושאי הדיון, והן יכולות לשמש סימן היכר מהימן לסגנונם של מחברים, של תקופות, של קבצים ספרותיים ושל סוגים ספרותיים (עמ' 16). לדעתו, בדיקה דקדקנית של השימוש במילות התפקוד יכולה להעלות איוולוסות לתיחומן של תקופות לשון ושל אזורים גאוגרפיים וכן להעמידנו על חשיבות לשון ימי הביניים הרבנית בעיצובה של העברית המודרנית (עמ' 11). יאה לו לספר כותרת המשנה שלו, "עיונים דיאכרוניים של הלשון העברית", ושמות חלקיו ופרקיו משקפים היטב את תוכנו:

- ח ל ק א - עיונים דיאכרוניים במילות תפקוד נבחרות: (1) מכל מקום (עמ' 15-41);
 (2) מה ל-: צירוף שמני הקודם למשפט בלשון המקרא ובלשון חכמים (עמ' 42-56);
 (3) מילת השלילה אל (עמ' 57-68); (4) מילת התפקוד ממש (עמ' 69-92); (5) ודאי (בוודאי) (עמ' 93-109); (6) עיון דיאכרוני בצמד תוארי הפועל של הזמן: לעת עתה, לפי שעה (עמ' 110-140); (7) איזה/איזו (אי זה / אי זו) (עמ' 141-200).
 ח ל ק ב - פרקים מתחום התחביר והסמנטיקה: (1) צייני האצבעה (deixis) וציין

הקיום (עמ' 203-222); (2) לתחביר הכינוי האישי הפרוד הוא (עמ' 223-276); (3) הפועל היה (עמ' 277-318); (4) ביטויי הכימות הבלתי מדויק (עמ' 319-348). חלק ג - פרטים נבחרים מדקדוק לשון חכמים ומדקדוק לשון השו"ת: (1) על ש"כמשעבדת משפט זמן בלשון המשנה (עמ' 352-356); (2) על צורת נתפעל ככינוי (עמ' 357-382).

חלק ד - התנהגותן התחבירית של יחידות סמנטיות מורכבות: יחידות סמנטיות מורכבות מתחום השם (עמ' 385-411).

חלק ה - המגבירים: (1) איתור המגבירים בלשון התנאים ובלשון הבבלי (עמ' 429-458); (2) כמה בלשון חכמים (ובארמית בבליית) (עמ' 459-469); (3) הרבה בלשון המקרא ובלשון חכמים (עיון דיאכרוני) (עמ' 470-491); (4) יתר/יותר בלשון חכמים (עמ' 492-515); (5) ביותר כמגביר בלשון חכמים (עמ' 516-520); (6) כל כך בלשון חכמים (עמ' 521-532); (7) יפה כתיאור פועל (מגביר?) בלשון התנאים ובלשון אמוראי בכל (עמ' 533-537).

חלק ו - השתלשלות המגבירים בלשון המדרש ובלשון ימי הביניים: (1) הרבה בלשון המדרש (עמ' 545-561); (2) הרבה בלשון ימי הביניים (עמ' 562-584); (3) כל כך בלשון המדרש (עמ' 585-599); (4) כל כך בלשונם של מחברים מימי הביניים (עמ' 600-610).

חלק ז - תוארי פועל של האיוך בעלי יסוד של אצבעה (Deictic Qualifying) (Adverbs): (1) עיון דיאכרוני בתחביר של כה, ככה, כך, וכך (עמ' 613-630); (2) עיון דיאכרוני בתחביר של איך (ואיכה), היאך (האך) (עמ' 631-644); (3) תחבירו של כיצד בלשון התנאים (עמ' 645-664).

למעשה, לא רק חלק א עוסק ב"עיונים דיאכרוניים במלות תפקוד נבחרות" אלא גם שאר חלקי הספר, חרץ מפרק 2 בחלק ג ומחלק ד. תיאורן הסינכרוני המלא של מילות תפקוד חייב לכלול היבטים לקסיקליים, דקדוקיים, תחביריים, סמנטיים ואף פרגמטיים. ואכן, ק' רושם רישום שיטתי מאוד את כל המידע הנוגע לתפוצתה של מילת התפקוד, כלומר, את כל המבנים התחביריים שלמילה יש בהם עמדה מוגדרת. את העמדה הזאת הוא מתאר מבחינת התפקיד התחבירי (נושא, נשוא וכו') ורושם את כל ההתניות המאפשרות את הופעת מילת התפקוד בה והקובעות את משמעותה המדויקת; ההתניות לעולם תחביריות (המבנה המסוים שמופיעה בו מילת התפקוד), ולעתים קרובות מיתוספת עליהן התניה סמנטית או פרגמטית. מחקרו של ק' הוא קודם כול מחקר אמפירי, המשתמש בשיטות ניתוח מגוונות הרווחות בעשרות השנים האחרונות. במחקר מסוג זה "העובדות הלשוניות הן העומדות תמיד במרכז ולא ההידיינות עם האסכולות הבלשוניות השונות על פרטי התאוריות שלהן" (עמ' 7).

2. עריכת הספר והתקנתו לדפוס

בולט היעדר עריכה מחדש ממשית ורצינית של המאמרים המקוריים באופן שיותאמו לדרך הטבעית והשוטפת של הצגת הדברים, כפי שהיו נכתבים אילו נכתבו מלכתחילה לספר העוקב אחר ההתפתחויות הדיאכרוניות של מילות תפקוד. חסרון העריכה לספר הוא שגורם למשל כפילויות, כגון ציין הזהות הוא, שבעמ' 204 נאמר עליו שהוא עשוי לבוא במקרא בראש המשפט, ובמקום אחר, בעמ' 225, יש חזרה על הדברים וגם מוסבר מדוע הוצא הכינוי אל מחוץ למשפט. גם הדיון בציין הזהות חוזר ונשנה, ואפילו דוגמאות מיוחדות (כגון "הוא הקדר והן הקדירות והן הלקוחין נאמן", חגיגה ג, ה) מובאות פעמיים (בעמ' 204 ובעמ' 266). אף שהעריכה מינימלית, בדרך כלל הדברים בהירים ומובנים בקריאה השוטפת. אך הנה דוגמה לתוצאתה של עריכה בלתי מספקת: המונחים "משפט מבוקע", *glose, vedette*, מופיעים בפעם הראשונה בתרשים הזרימה שבעמ' 228-248 אך מוסברים (בקיצור רב מדי) רק בעמ' 275 ואילך.

החיבור יחדיו של דברים שבמקורם היו שני מאמרים נפרדים עשוי להעלות קביעות שניכרת בהן אי-עקיבות, כגון הקביעה "כל אימת שגרעינה של ממש הוא צירוף שמני [כולל שם תואר - מ"א], ממש משמשת כמאפן שם, בתפקיד של שם תואר מגביר, מתאם (amplifier adjective)" (עמ' 80), אך בעמודים הקודמים הובאו דוגמאות לצירופים שמניים + ממש, שתוארו כמוגדר (כלומר, גרעין) + תואר פועל (מגדיר) של משפט או של נשוא. ייתכן שאין סתירה בין הדברים, אך גם אין בהירות.

מביא הספר לדפוס לא תמיד נתן את דעתו לאחידות ברישום מראי המקומות: בחלק א שמות ספרי המקרא נכתבים במלואם, ואילו בפרק 3 של חלק ב ובכרך השני של הספר הם נכתבו בקיצורים (כגון בר', מל"ב). בהקדמה נאמר ש"ריכוז הביבליוגרפיה והמפתחות לשני הכרכים של הספר יובאו אף הם בסוף הכרך השני" (עמ' 8). אמנם הובאו מפתחות מפורטים ומועילים מאוד (לענייני לשון, לשמות מחברים ולמראי המקומות) אך לא ניתן ריכוז הביבליוגרפיה. בסוף הכרך הראשון (עמ' 412) יש רשימת "מקורות המאמרים שפורסמו בעבר", ואילו בסוף הכרך השני אין כל רשימה כזאת.

בעמ' 431, בהערה 12 תמוה המשפט "החלטה העקיבה של ההפרדה בין לשון הריגושיות ובין לשון האסרטיביות (כהצעת פרופ' ב' שיטתית) טעונה עיון מיוחד". הערה סתמית זו מלכתחילה אינה יפה לספר שלפנינו ואינה מובנת (אולי הכוונה להבדל בין ריגושיות לאסרציה [assertion]), ואין ודאות שלא נפלה טעות פשם ב' שיטתית. אולי הכוונה לפרופ' י' (יוסף) שיטתית, המוכר בעיסוקיו בפרגמטיקה ובסוציולינגוויסטיקה.

טעויות דפוס

בכרך השני (עמ' 785 ואילך) תוקנו רוב טעויות הדפוס, אך עדיין נשארו לפחות אלה:

עמוד	התיקון הדרוש
74	שורה 2 מלמטה צ"ל: למהדורות.
79	שורה 4 מלמטה צ"ל: בטקסט.
102	שורה 9 מלמעלה צ"ל: בסדר הנדיר 2-1.
220	בטבלה מצד שמאל צ"ל: צירוף שמני.
228	שורה 5 מלמטה צ"ל: ל-23.
263	הערה 68 צ"ל: אולם.
273	דוגמה מס' 2 צ"ל: אומדנות.
281	שורה 4 מלמעלה צ"ל: דגב.
292	שורה 8 מלמעלה צ"ל: הנשוא.
303	שורה 8 מלמטה כתוב: (שבת א, ג), צ"ל: (שבת א, ט).
304	שורה 6 מלמעלה כתוב: (זבים ט, ו), צ"ל: (זבחים ט, ג).
שם	שורה 7 מלמעלה כתוב: (כריתות ד, ה), צ"ל: (כריתות ד, ב).
שם	שורה 8 מלמעלה כתוב: (תענית ב, טז), צ"ל: (תענית ב, י).
שם	שורה 9 מלמעלה כתוב: (מכות ב, טו), צ"ל: (מכות ב, ח).
שם	שורה 11 מלמעלה כתוב: (פרה ג, ט), צ"ל: (פרה ג, ז).
שם	שורה 11 מלמעלה כתוב: (פרה יב, ה), צ"ל: (פרה יב, ד).
354	שורה 10 מלמטה צ"ל: אפשר.
363	שורה 16 מלמעלה צ"ל: inceptive.
367	שורה 9 מלמעלה צ"ל: inceptive.
387	שורה 1 מלמעלה צ"ל: הנסמך.
495	(כרך ב) שורה 9 מלמטה צ"ל: השם הנושאי.

טעויות אחרות

עמ' 109, שורה 9 מלמעלה כתוב: נספח (adjunct), צ"ל: נספח (disjunct).
עמ' 109, בטבלה, הדוגמה מלשון ימינו "בודאי לא נעלם מהם הדבר" צריכה לבוא
נמוך יותר כדי שיהיה אפשר לכתוב מצד שמאל, מתחת לטור "משמעות", את
המילים "מתקבל על הדעת" (שכן המשמעות 'אין ספק', הרשומה שם, אינה תואמת
למשמעות של הדוגמה מלשון ימינו).

עמ' 109, בטבלה, הדוגמה האחרונה שם "אלה אינם מייצגים את האוכלוסיה
הערבית של יהודה ושומרון ובוודאי שאינם מייצגים את רצועת עזה" אינה מוצלחת,
משום שהביטוי "בוודאי" אינו בא "בין חלקי המשפט השונים" אם מבינים משפט

(כפי שצריך להבין שם) כפסוקית, אלא הוא בא בראש המשפט (הפסוקית) בתפקיד של נשוא, ולא לזה הכוונה שם.
עמ' 214, הערה 35 אין לה כל נגיעה לאמור בפנים.
עמ' 220, בטבלה מצד ימין כתוב: כינוי רומז דבוק, וצ"ל: כינוי רומז או כינוי גוף.

3. הערות פרטניות לפי סדר הפרקים

3.01 מכל מקום (עמ' 15-41)

ק' עוקב אחר ההתפתחות האנכית של מכל מקום, בתולדות הלשון העברית, ואחר התפוצה האופקית בקבצים הספרותיים בתקופת חז"ל ובארצות מסורת אשכנז לעומת ארצות מסורת ספרד בימי הביניים. דרך טיפולו של ק' בביטוי מכל מקום משמשת דוגמה יפה למגמת הספר ולשיטה הנקוטה בו. ק' מבחין בלשון התנאים שני שימושים של מכל מקום: (1) מגדיר אדוורביאלי של המקום (במשמעות 'ממקום כלשהו'); (2) מגדיר אדוורביאלי של האופן (במשמעות 'בין כך ובין כך', 'בכל מקרה'). הצד המשותף לשני שימושים אלו הוא הימצאות הביטוי בסוף המשפט, ולעולם הוא משלים, כלומר, מגדיר או מאפנן, חלק של משפט ולא את המשפט כולו. שימוש חדש (3) עולה בלשונם של אמוראי בבל וארץ-ישראל: הביטוי מוסיף לשמש תיאור אופן, אלא שהוא מועתק אל ראש משפט והוא משלים את המשפט כולו. שימוש זה של מכל מקום מצוי הרבה בספרות הגאונים, והוא נעשה בה לחלק מהמשא-ומתן ההלכתי. עוד התפתחות (4) מתועדת בלשון הרבנית של ימי הביניים: אחרי פסוקית ויתור, בראש הסיפה של הפסוקית העיקרית (אף על פי ש-... מכל מקום...). התפתחות אחרונה הנידונה אצל ק' (5) מתועדת בלשון הגאונים, אלא שכאן יש מקום לחלוק מעט על דבריו של ק':

מהשימוש כתיאור 'אופן' המאפנן משפט שמקומו בראש המשפט ('בין כך ובין כך') חל מעבר קל לשימוש כתיאור 'אופן' המאפנן צירוף בלבד ('לפחות', 'הדבר שנאמר לעיל, לפני הביטוי מכל מקום, חל על הנאמר אחריו לפחות') (עמ' 31).

והדוגמה הראשונה המובאת היא (מאוצר הגאונים): "כל שאינו אוכל חמין בשבת בר נדוי הוא ודרך מינות יש בו וצריך להפרישו מקהל ישראל אבל מ"מ [=מכל מקום] יש לנו לדקדק אחריו אי משום חולי הוא או משום פנים אחרים". בדוגמה זו הביטוי מכל מקום אינו בא לפני צירוף אלא לפני משפט שלם. למעשה, הוא משמש conjunct¹, בדומה לשימוש בסוגים 3 ו-4 לעיל, ובתפקיד זה אין הוא יכול להיות

1. ה-conjunct (אני מציע לתרגמו חובר, אך אפשרי גם נספח מחבר) הוא תיאור חיצוני, כלומר, הוא מיתוסף אל המשפט כולו ולא רק אל אחד מחלקיו, ובדרך כלל הוא בא בראש המשפט. הוא דומה ל-disjunct (נספח), שאף הוא תיאור חיצוני, אך שלא כמותו החובר מקשר את

מכוון אל צירוף כל שהוא בתוך המשפט כדי לאפנן אותו לבדו, אלא הוא חייב להיות מכוון אל המשפט השלם הבא אחריו. והוא הדין בדוגמאות האחרות שם ובדוגמאות המובאות מהעיתונות בת זמננו: "לא יאה לה לאומה סוציאליסטית לערוך לריות צרחניות כאלה, מכל מקום לא בערים הגדולות"; "מכל מקום חזני ביטל את 'איום ההסתייגות'"; "איני בטוח בהצלחת המעשה, מכל מקום כדאי לנסותו" (עמ' 39) - בשתי הדוגמאות האחרונות ברור לגמרי שיש משפט אחרי מכל מקום, ובדוגמה הראשונה הצירוף "לא בערים הגדולות" צריך להיתפס כמשפט חסר או מפוחת, כלומר, משפט שלם מבחינה מנטלית.

גם מבחינת המשמעות נראה לי שלא מדויק לומר על כלל הדוגמאות שהובאו ש"הדבר שנאמר לעיל, לפני מכל מקום, חל על הנאמר אחריו לפחות". מדויק יותר לומר על הדוגמאות מהעיתונות בת זמננו משהו כעין 'גם אם אין מקבלים את הנאמר קודם, יש לפחות לקבל את מה שייאמר עתה'. ההבדל בין סוג 4 לסוג 5 הנידון כאן הוא שבראשון באה פסוקית ויתור לפני מכל מקום והדובר מקבל את תוכנה ומסכים לו, ואילו בשני אין כל פסוקית ויתור מפורשת, אלא בדוגמאות מהעיתונות בת זמננו יש ויתור משתמע, המתקבל על ידי הפיכת הפסוקית הקודמת לביטוי מכל מקום לפסוקית ויתור, והדובר כאילו אומר: גם אם אין מסכימים למה שאמרתי זה עתה, יש לפחות לקבל את מה שאומר עכשיו. בדוגמה מאוצר הגאונים, לעומת זאת, הביטוי השלם הוא אבל מכל מקום, והדובר כאילו אומר: למרות מה שאמרתי זה עתה, אני מוסיף ואומר ש...., כלומר, משמעות הביטוי היא 'אף על פי כן'.

3.02 מה ל- (עמ' 42-56)

הפרק מתאר תיאור מפורט ושלם את המבנה מה ל-צ"ש + פסוקית תוכן, הבא בכמה צורות: (כי) + פעל/פעל/בינוני/שם פועל (מקור)/צ"ש/תואר הפועל; ש-פעל/פעל; ש-שלילת בינוני. המבנה הזה, אומר ק', מקראי ביסודו והוא ממשיך את חייו בלשון התנאים והאמוראים.

ק' מבדיל בין מבנה השטח למבנה העומק: במבנה השטח יש משפט מסוג צ"ש, + צ"ש₂, צ"ש₁ = מילת השאלה מה, והוא כותב: "בפנינו המבנה העלי מה ל-צירוף שמני²" (עמ' 43), בעוד שבמבנה העומק אותו המשפט הוא בצורת למה + פסוקית. דהיינו, מילת השאלה למה² הפכה לצירוף השמני הראשון מה ל-, והפסוקית השנייה

המשפט שבתוכו הוא מצוי אל המשפט (או המשפטים) שלפניו בקשר לוגי-סמנטי מסוים. החובר שונה ממילות האיחוד, הבררה והניגוד - ו, או, אבל - שהן מילות חיבור ולא תיאורים. על שני המונחים האנגליים האלה ועל הגדרתם המדויקת ראה עוד בספר R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech, and J. Svartvik, *A Grammar of Contemporary English*, London 1984, עמ' 421.

2. ק' מכנה את למה "נספח" כתרגום ל-adjunct (עמ' 42), אך הוא כותב: "ממש כתואר פועל של המשפט = נספח" (עמ' 76), משמע שהמונח "נספח" מכוון גם ל-disjunct (ראה בהערה

לצירוף השמני השני, ומשפט כגון "מה לך הים כי תנוס" (תהלים קיד, ה) הוא גלגול של 'למה תנוס הים?'. נראה לי שאפשר להציע ניתוח מעט שונה מבחינת מבנה השטח: המשפט הוא מסוג משפט החג"ם הפרסונלי, כלומר, הוא בנוי מנשוא חג"ם (חסר גוף מין ומספר = תואר הפועל) + משלים דטיבי-פרסונלי (מה + לי-צ"ש) ומנושא בצורת פסוקית תוכן שנושאה זהה למשלים הדטיבי³. לפעמים הנושא חסר בפסוקית התוכן: "מה לידידי בביתי?" (ירמיהו יא, טו) = 'מה לידידי (כי) הוא בביתי'.

3.03 אל (שלילה) (עמ' 57-68)

בפרק הזה ק' מתאר בדייקנות רבה את תפוצת מילת השלילה אל ואת תפקודה במקרא, מציין את שכיחותה הגבוהה בבן סירא (זו המילה השכיחה ביותר שם) ועומד על השימוש האחד של אל + יפעל (גוף שני ושלישי) להבעת האיסור. מועילת בו הבחנה מאירת עיניים בין מישור הביצוע (איסור) למישור התיאור (הקונסטטיבי) הן במקרא הן בבן סירא. לא נמצאו חידושים בלשון מגילות מדבר יהודה. בלשון חז"ל בכללותה השימוש מצומצם רק למה ששכיח ורגיל במקרא. הרב-גוניות של השימוש המקראי נצטמצמה גם בספרות השו"ת. בעברית המודרנית נמצא חידוש: אל ל-כיניו דבוק + לי-צ"ש + לי-מקור (כגון "אל לה לאופוזיציה למהר"). ק' מעלה את הסברה שמבנה זה הוא עירוב של המבנה החז"לי השכיח בעל הכינוי המקדים מסוג אמרו לו ל... ושל הדוגמה המקראית היחידאית עם מקור: "אל למלכים למואל אל למלכים שתו יין ולרוזנים אי [קרי] שכר" (משלי לא, ד).

ק' אומר על סמך הדוגמאות שהוא מביא (עמ' 64) שאם הצירוף השמני הוזכר קודם לאל, מושמט לי-צ"ש, "ומתקבלת בעקבות זה הנוסחה המקוצרת: צירוף שמני (כנושא פסיכולוגי, מעין מבנה של ייחוד) + אל + ל-כיניו דבוק + לי-מקור" (עמ' 66). הרעיון הזה עצמו כבר מובא קודם באופן מפורש פחות (עמ' 65). הניתוח הזה מסביר יפה משפט אחד: "הידידות האמיצה בינינו אל לה להביא לקרע בינינו" (עמ' 64) - משפט ייחוד לכל דבר, אך שאר המשפטים שם אין להם כל קשר למשפט הייחוד, כי הצירוף השמני הקודם לאל, והמוזכר שוב באמצעות הכינוי המוסב הדבוק ל-, מצוי בפסוקית נפרדת, כגון "על אריאל שרון להתפטר מיד. אל לו להכביד על הממשלה"; (5) "אזהרה לכל ממשלה באשר היא, כי אל לה להתנער מאחריות"; (8) "כי ה'הגנה' תשמור על היהודים, ואל להם לעזוב את חנויותיהם" (שם). מסתבר אפוא שהסיבה לאי-קיומו של המבנה בעל הכינוי המקדים (אל ל-כ"ג

הקדמת). כדאי להבחין בין adjunct, תיאור פנימי, ל-disjunct, נספח (תיאור חיצוני). נספח יכול להתכנות גם "תיאור ממוסגר" או "תיאור הסגר". אכן, מבחינת ההנגנה הוא דומה להסגר: "המשימה, לרעתי / למרבה הצער / ככל הנראה, לא תהיה קלה".

3. מה לי- נוח כנשוא חג"ם בספרי תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 91 ואילך.

+ ל-צ"ש) נעוצה בעצם אזכורו של הצירוף השמני לפני אל ובסמוך לה, בין שהוא משמש נושא פסיכולוגי (או חלק ייחוד), בין שהוא משמש בכל תפקיד תחבירי אחר בפסוקית קודמת.

מבחינת הניתוח התחבירי עצמו אפשר עוד להוסיף ולומר שאל במבנה זה מתפקדת כנשוא (מודלי דמוי חג"ם), שאחריו חייב לבוא משלים דטיבי (ל-צ"ש), העושה את המשפט לפרסונלי, ולבסוף בא הנושא בצורת שם פועל (ל-מקור).

3.04 ממש (עמ' 69-92)

הפרק עוקב אחר השתלשלות שימושיה של המילה ממש מימי חז"ל דרך לשון הגאונים ועד ללשון השו"ת. "ממש משמשת כשם בתפקיד של נשוא במשפט י"ש/ אין בו ממש"⁴, 'היה / לא היה בו ממש' (עמ' 69). משמעות המילה הזאת כאן היא 'ממשות' על כל גווניה. כאשר צמוד אליה כינוי גוף (כגון "מראה הנגע עמוק אין ממשו עמוק"), משמעותה 'גופו', 'עצמו' (של דבר). ק' מוסיף ואומר שמילה זו משמשת בלשון חז"ל גם כתואר הפועל ("ממש אדוורביאלית")⁵, ו"מקומה לאחר המוגדר שלה; מוגדר זה הוא תמיד מובאה או פאראפראזה של מובאה ממקור ספרותי בעל סמכות שזמנו קדם לדיון עצמו; וממש הוא מונח על-לשוני משמעותו: 'כפשוטו', י"ש לפרש את הביטוי הנידון כמשמעותו הרגילה, שלא בהשאלה, שלא בהרחבה או בדרך דרש כלשהי" (עמ' 74).

לשון הגאונים ממשיכה בעיקרה את לשון חז"ל, קובע ק', אך לשון השו"ת סוטה ממנה סטייה ניכרת. "השינוי המרכזי שחל בלקסימה ממש בלשון זו הוא שממש חדלה מלשמש בה כמונח לימודי-טכני בלבד, והיא מופיעה במשמעויות הקשר עשירות ומגוונות כתואר-פועל" (עמ' 75). ק' מבחין בחמש משמעויות של ממש כאשר הביטוי הזה הוא תואר פועל: (1) 'בדיוק'; (2) 'במובהק'; (3) 'כראוי'; (4) 'למעשה', 'בפועל'; (5) 'בוודאי', 'ללא ספק' (עמ' 76-77). ק' מציע את המשמעויות האלה על סמך הניגודים שמצא בין ממש ובין ביטויים אחרים. למשל, על סמך הניגוד של ממש אל חשיב כ" הוא קובע את המשמעות 'בדיוק' ("דחשיב כעיר לא כעיר ממש"). איני בטוח באמת שאפשר לעמוד בחומרתו של דיוק דק כל כך, שהרי אפשר, נרמה לי, להציע אפילו בדוגמה זו עצמה את המשמעות 'במובהק' (משמעות 2) או 'למעשה', 'בפועל' (משמעות 4).

נטייתו של ק' להבחנות דקות, ולעתים דקות מן הדקות, מביאה אותו גם לידי תיאור בדייקנות, ואולי בדייקנות יתר, של המעמד התחבירי של ממש, ולשם כך הוא

4. ק' רואה בביטוי יש המביע קיום (במשפטים מסוג יש + [צירוף יחס] + צ"ש) לא נשוא, כדעת רוב הבלשנים, אלא "ציין הקיום" (עמ' 203), והנשוא הוא שם העצם (הלא-מידע) שבמשפט (כגון ממש). ראוי היה להפנות את הקורא אל הפרק שמוסברת בו עמדה חדשנית זו (פרק 1 בחלק ב).

5. לעתים ק' כותב "תיאור הפועל", כגון בעמ' 71, 74.

מבחינ' בין ממש כנספח, שהמוגדר שלו הוא המשפט כולו, ובין ממש שהמוגדר שלו הוא רק הנשוא, ועוד הוא מבחין בזה האחרון בין תפקידו כממקד (focusing) לתפקידו כמגביר (intensifying) ולתפקידו כמתאם (amplifier). הבעיה היא שקשה מאוד להיות עקיב ונקי מסתירות בהבחנות דקות כגון אלה כשמדובר באותה המילה עצמה (ממש). הדוגמה "והרי דין זה דומה ממש לדין דלקמן... ולא דומה כלל לדין..." (עמ' 76) הובאה כדוגמה לתפקידו כתואר פועל שמוגדרו משפט (במשמעות 'במובהק'), אך היא הובאה גם כדוגמה (עמ' 90) שהמוגדר שלה הוא צירוף יחס בתפקיד 'נספח מגביר, מתאם ('במלואו')" (עמ' 89).

לפעמים ק' מדייק דיוק יתר בהתניות הלשוניות לשימושה של ממש, למשל "כשממש משמשת כתואר פועל נשואי, והיא חלק מנשוא חסר פועל נטוי המביע קיום, משמעותה 'במהות', 'בעצם הדבר'" (עמ' 77), ומובאת הדוגמה "חשיב כמתה מחמת מלאכה... הא הוא ממש מתה מחמת מלאכה" - לא ברורה בדיוק הרלוונטיות של היות תואר הפועל נשואי דווקא לקבלת המשמעות 'במובהק', כשבעמוד הקודם הובאו דוגמאות להיות תואר הפועל נספח של המשפט כולו, וגם אז עשויה להתקבל המשמעות של 'במובהק'. גם לא ברור מדוע יש לראות בדוגמה הזאת ובדוגמאות האחרות שם, כגון "ומודה אני אינו דרך הודיה אלא הודיה ממש" (עמ' 78) - "חלק מנשוא חסר פועל נטוי המביע קיום" (עמ' 77). האם גרעיני הנשואים של "הוא ממש מתה מחמת מלאכה" ושל "[הוא] הודיה ממש" אינם "מתה" ו"הודיה"?

בעמ' 85 מופיעה הכותרת "ממש כמאפגנת צירוף יחס", כותרת לא מוצלחת ולא מדויקת, שכן מובאות תחתיה דוגמאות שהשותף להן אינו היות הנשוא צירוף יחס כל שהוא אלא היותו ביטוי המביע השוואה בצורת כ/כמו/כפי/כאילו/כעין/כמין/ כגון/בערך + צ"ש או ביטויי השוואה בצורת בינוני פועל (ק') אינו דן בהם כלל ואף אינו מפרטם, אך הם מופיעים בדוגמאות שהוא מביא: 'דומה ל / דמי ל / דמיא ל / מדמה ל / שווה ל'.

לאחר שהביא ק' הרבה מאוד דוגמאות המכילות ביטוי השוואה נשואי מהסוג האחרון הוא מפרט עוד הרבה "משמעויות נוספות" (עמ' 92) לא שכיחות של ממש אך בלא כל דוגמה, כגון 'באופן בלעדי' (exclusively), 'חד-משמעית' (unequivocally), 'כראוי' (properly). הקורא חש שהחלק הזה, חלק ג בתוך הפרק, אינו ממוקד כל צורכו מבחינת מטרותיו. על פי כותרתו הוא עוסק "בלשון השאלות-ותשובות" (עמ' 75), ונחלק לשני חלקי משנה: (1) "ממש במבנים בעלי תקבולת מפורשת" (עמ' 76); (2) "הסתעפויותיה הסמנטיות של ממש" (עמ' 80). מתקבל הרושם שעיקר עניינו של ק' הוא לעמוד על כל גוני המשמעות של ממש, אך החלוקות הנוספות של חלק המשנה 2 חותרות להציג את ההבדלים בין רבני ספרד לרבני אשכנז יותר משהן מכוונות להציג בדרך מסודרת ומשכנעת את כלל גוני המשמעויות של ממש בספרות השו"ת כולה. מצד אחד ביקש ק' לתאר תיאור מלא, מפורט ומדויק ככל האפשר את כל שימושיה של ממש בספרות השו"ת, ומצד אחר

ביקש לעמוד על ההבדלים בין ספרד לאשכנז בשימוש המילה הזאת, ולא תמיד ההבחנות הדקדוקיות או הסמנטיות נוגעות לתיאור ההבדלים בין ספרד לאשכנז, ומכאן, ככל הנראה, ההרגשה שאין מיקוד במטרה. אין ספק שמי שיבוא לכתוב את הערך המילוני של ממש במילון ההיסטורי של הלשון העברית לא יוכל שלא להתחשב בממצאיו של ק' או להתעלם מהבחנותיו הסמנטיות, לפעמים הדקות מן הדקות. הבחנותיו של ק', התחביריות והסמנטיות, יהיו לו בוודאי לעזר רב, אם כי לא כולן חייבות לבוא לידי ביטוי בבניית הערך המילוני של ממש.

3.05 ודאי (בוודאי) (עמ' 93-109)

בפרק זה מוצע תיאור מפורט של שימוש הביטוי ודאי/בוודאי בלשון חכמים ועמו מסקנות על תפקידיו במבנה התשתית ובמבנים העליונים. כמו כן מוצעת השוואה עם לשון ימינו, והממצא העיקרי מבחינה סמנטית הוא הפיכת ודאי מביטוי מודלי של החלטיות לביטוי מודלי של הסתברות, ומבחינה תחבירית - אפשרות הופעתו כמילת משפט.

ק' מניח שודאי הוא ביסודו תואר (מוצאים ודאי, ודאית, ודאין, ודאות), ולכן צפוי שיימצא כלודאי וגם כתעצים (השמטת הגרעין השמני) המשמש נושא, נשוא, מושא ישיר, ועם מילת יחס מושא עקיף. לדעתו, "ודאי כלודאי אדייקטיבי כבר מופיע גם לפני המוגדר, בלשון התנאים ובלשון האמוראים (בארמית) כאחד" (עמ' 96). והוא מביא את הדוגמה: "על ודאי מגען שהוא ספק טומאתן שורפים את התרומה" (טהרות ד, ה), וגם דוגמה מהבבלי, שמופיעים בה הביטויים "ספק טמאות" ו"ודאי טומאה". תואר לפני גרעינו הוא ודאי תופעה חריגה בלשון העברית, אלא אם כן נוצרת סמיכות. ואכן, אין מניעה לראות את ודאי בדוגמאות האלה כשם עצם (תעצים) בצורת הנסמך, בדיוק כמו ספק, המנוגד לו.

בדוגמאות מהסוג "רבי עקיבא אומר הירא ודאי" (תוס' סוטה פ"ז הכ"ב; "הירא" הוא מובאה במדבר ט, י: "מי האיש הירא ורך הלבב") ק' רואה בודאי תעצים בתפקיד של תיאור מצב שבמבנה העמוק שימש כנשוא (עמ' 96). לא מובן מדוע נמנע ק' מלראותו תואר פועל בדומה לראייה שהוא רואה את ממש. ודאי שבדוגמה הזאת וממש כתואר פועל בלשון חז"ל שווים, לדעת ק', במשמעות שלהם - 'כמשמעו' (שם), ושניהם משמשים ביטויים מגדירים המוסכים על מוגדרים שהם מובאות מן המקורות. לכן נראה לי שאפשרית גזרה שווה: כשם שממש, השמני מעיקרו, יכול ליהפך לתואר הפועל, אף ודאי, התוארי מעיקרו, יכול ליהפך לתואר הפועל⁶.

6. תארים משתנים לתוארי פועל בקלות רבה יותר משמות, ראה למשל להלן על יפה (עמ' 533-537).

למעשה, ק' עצמו מכיר בתפקיד ודאי כ"מאפנן מודאלי של פועל", כגון במשפט "גמרן ודאי נותנן לכהן" (עמ' 97) - מאפנן של פועל היינו תואר הפועל. גם בדוגמה שלהלן ק' רואה את ודאי כתיאור המאפנן צירוף יחס נשואי, כלומר, שוב תפקיד אדוורביאלי: "עז בת שנתה ודאי לכהן מכאן ואילך ספק, רחל בת שתיים... (בכורות ג, א), ואפשר לשחזר כאן את המעבר: עז בת שנתה בכור ודאי, לכהן < *... ודאי בכור, לכהן (ח' אלבק: הוולד שלה הוא ודאי בכור) < ודאי לכהן" (עמ' 98). נמצא אפוא שגם על פי השחזור של ק' ודאי משמש בסופם של כל הגלגולים תואר פועל. בודאי הפותח את המשפט ק' רואה נשוא מודלי של המשפט העשוי ליהפך לתיאור פועל מודלי (נספח) או להתפרש כך, כגון במשפט "אמר להן ודאי כך התנה עמי (תוספתא כתובות פ"ד ה"ז)" (עמ' 99). שוב ק' מסכים שודאי נעשה גם לתואר הפועל. ק' מבקש להפריד הפרדה חדה בין ודאי, הצריך לדעתו להיתפס כתואר (או כתעצים) בכל שימושי בלשון חז"ל, ובין בוודאי, שהוא לבדו תואר הפועל (עמ' 103). ואולם אין להכחיש שודאי משמש גם במשמעות של תואר הפועל⁷.

3.06 לעת עתה, לפי שעה (עמ' 110-140)

העיון בפרק הזה הוא סמנטי-לקסיקולוגי ולא תחבירי, ויש בו גילויים מפתיעים המעמידים תרומה ראשונה במעלה למילון ההיסטורי של הלשון העברית. למשל רש"י, מלמדנו ק', היה הראשון שהשתמש בביטוי המזכיר לנו את לעת עתה של ימינו: "למדנו שהיה משה עומד ומתפלל, אמר לו הקב"ה לא עת עתה להאריך בתפלה שישראל נתונין בצרה" (פירוש רש"י לשמות יד, טו; עמ' 110). הצירוף הכבול לעת עתה עצמו מקורו בלשון הרבנית של ימי הביניים, ומשמעותו 'בזמן הזה', 'ברגע זה', 'מיד'. המעבר למשמעות האחרת, 'לפי שעה', 'בינתיים בלבד', אירע, לדעת ק', בלשון יידיש, ובתרגום שאילה נכנס הצירוף גם לעברית של רבני אשכנז. הצירוף הזה משמש לו לק' סיוע להשקפתו שיש להרחיב את גבולות המקורות ה"קלסיים" של לשוננו ולכלול בהם גם את הלשון הרבנית של ימי הביניים, ש"פעלה על העברית שלאחריה פעולה מכרעת בתחביר ובמילון" (עמ' 117). ק' מצא שבכתבי המשכילים הצירוף הכבול הזה "מצוי בחיבורים המחקים את לשון הדיבור, בז'אנר המכתבים, והם נעדרים מכתבי מחברים המקפידים על הכתיבה ברוח המקורות הקלאסיים" (עמ' 118). ועוד למדנו שבלשון העיתונות של ימינו הביטוי הזה נדיר ביותר (עמ' 121).

לפי שעה מופיע בפעם הראשונה בלשונם של אמוראי בבל במשמעות 'לזמן קצר מאוד' וגם במשמעות 'לפי המסיבות', ונוצר בלשון ימינו במשמעות אחרת, 'בינתיים', 'עד כה', 'עד שיבוא שינוי'. עיקר מעייניו של ק' הוא לבדוק כיצד ומתי

7. וכך כתב בן-יהודה במילונו (עמ' 1262): "ובמשמע" תה"פ: (יצא) כוכב אחד ודאי יום שנים ספק לילה שלשה ודאי לילה (ירוש' ברכ' א, א)."

חל השניוני הזה. מסתבר שגם הביטוי הזה חזר וחדר אל העברית מן היידיש אחרי שזו גיוונה את משמעותו בדיבור החי עד שהיה לביטוי אמוטיבי לעומת הביטוי הרפרנציאלי שבגמרא ובמדרש. גם כאן נמצאה קבוצת סופרים משכילים שנמנעה משימוש בביטוי הזה במשמעותו שביידיש. לעומתם נמצא עגנון משתמש בו, וגם בעיתונות ימינו הוא מצוי במשמעות 'בינתיים', והוא 'נחשב בלשון העיתונות כביטוי בעל יוקרה יחסית' (עמ' 140).

3.07 איזה/איזו (אי זה / אי זו) (141-200)

בפרק הזה ההתחקות אחר שימושו של ביטוי היא אחת המקיפות ביותר בספר, הן מצד הקורפוס ההיסטורי שנבדק הן מצד התיאורים הסינכרוניים והדיאכרוניים, התחביריים והסמנטיים וה"דין וחשבון" הכולל טבלאות וסטטיסטיקות. הפרק מלא וגדוש גילויים וחידושים, והנה כמה מן החשובים בעיניי:

תחילת השימוש באיזה כתוחם סתמי היא בלשון התנאים, אך רק בצורת איזה/איזו... שירצה (כגון "באיזה רגל שירצה"; עמ' 154). גם בגמרא שבבלי איזה, איזו כמילת תיחום סתמי באה רק עם שירצה (עמ' 159). גם בירושלמי אין איזה/איזו לתיחום סתמי בלי פסוקית זיקה אחריהן (עמ' 163). ק' מצא איזה/איזו בלי פסוקית זיקה בפעם הראשונה רק אצל הרמב"ם (עמ' 165).

"ראשית צירופה של איזה אל שם ביחיד, נקבה, היתה כנראה בלשון העברית המשווערכת, ובה שמות בעלי סופיות הגזירה יות, יית נחשבו כמין זכר" (עמ' 172). "במשך הזמן נשכח הכלל ששמות אלו נחשבים כמין זכר, ובלשון השו"ת שמעבר לתחום השפעתה הישירה של הערבית נפתח פתח להרחבת איזה אל כל שם ממין נקבה" (עמ' 173). "בלשון השו"ת איזה כתוחם סתמי שוב אינה מיוחדת לשם ביחיד, זכר, אלא היא הפכה לתוחם סתמי כללי, בלא הבחנה במין ובמספר של השמות שלידה" (עמ' 174). איזו כמילת תיחום סתמי ליד שם ביחיד התחיל רק בדורות האחרונים (עמ' 174).

ק' בדק את הביטוי בלשונו של עגנון, ומצא שאין התאם במין ובמספר עם הגרעין הבא אחריו. ואף בעיתונות ובלשון הדיבור כך, כגון "איזה יפה!" (עמ' 198). הבחנה אחת מהבחנותיו הדקות קצת קשה עליי. ק' מבחין בין איזה הוא לאיזה זה בלשון המשנה: הראשון "פירושו שאלת התיחום: מהו תחום תחולתו של המאוזכר בצירוף השמני שלאחר איזה הוא, כגון: מה הם הפרטים (בעולם המציאות) שהכלל (שבכתוב או שבמשנה) חל עליהם?"; והשני "פירושו שאלת זיהוי: מהו המאוזכר שבעולם המציאות שאפשר לזהותו עם המאוזכר שבמכתוב או במשנה" (עמ' 142). והוא מוסיף שבשני המקרים מדובר במאוזכר שהוא מובאה או הפשטה של כלל, ו"לא מעולם המציאות של בעלי המשנה" (עמ' 143), לכן אין להביא ראיה לסתור מדוגמה כגון "מי שהיו לו עשר שורות של עשר כדי יין, ואמר: שורה החיצונה אחת מעשר, ואין ידוע אי זו היא - נוטל שתי חביות לוכסן" (דמאי ז, ח),

שבה "אי זו היא", כלומר, איזו היא החיצונה, שואל על הזהות דווקא; אין כאן ראייה לסתור כי אין כאן מובאה או כלל הלכתי או מדרשי.

אפשר שכך הוא, אך קשה להשתחרר מההתרשמות הראשונית העולה כאילו מאיליה עם קריאת הדוגמאות: שמא אין בין איזה הוא לאיזה זה אלא שהראשון לעולם הוא בא כשאחריו צירוף שמני מלא, לקסמי (איזה הוא + צ"ש לקסמי), והשני לעולם הוא בא בלי כל צירוף שמני אחריו. במילים אחרות, שני הביטויים האלה מצויים בתפוצה משלימה: אם מאזכרים במפורש, באמצעות צירוף שמני לקסמי, את הדבר המאוזכר ששואלים עליו, חייבים לנקוט לשון איזה הוא, ואם מאזכרים אותו רק במרמז או בצורה מפותחת משום שכבר אוזכר במפורש קודם לכן בסמוך, חייבים לנקוט לשון איזה (זה). ק' עצמו מאשר את עצם עובדת ההבדל התחבירי הקבוע הזה שבין שתי הצורות: "המבנה איזה הוא (איזו היא) תמיד קודם לשם הנושאי שלו, ואילו ואיזה זה זה... (ואיזו זו זו...) תמיד עוקב את השם שהשאלה מכוונת אליו" (עמ' 153). והנה דוגמה המצויה בין דוגמאותיו של ק' (עמ' 145), שמופיעות בה שתי הצורות והיא מחזקת את ההתרשמות הראשונית הזאת ופוגמת בהבחנתו הסמנטית של ק':

רבי שמעון בן מנסיא אומר: איזהו מעוות שאינו יכול לתקן? זה הבא על הערוה והוליד ממנה ממזר... רבי שמעון בן יוחי אומר: אין קורין מעוות אלא למי שהיה מתוקן בתחילה ונתעוות, ואיזה זה? זה תלמיד חכם הפורש מן התורה (חגיגה א, ז - דפוסיס).

הדברים נראים ברורים בתכלית מבחינה תחבירית: איזהו + מעוות שאינו יכול לתקן לעומת איזה זה, כשזה רומז לקודמן "מי שהיה מתוקן בתחילה ונתעוות". מהבחינה הסמנטית, על פי ק', קשה להשתכנע שהתשובה על השאלה הראשונה, דהיינו, "זה הבא על הערוה והוליד ממנה ממזר" מכוונת דווקא לתיחום, תחום תחולתו (ההיקף, האקסטנזיה) של המאוזכר "מעוות שאינו יכול לתקן", ואילו התשובה על השאלה "ואיזה זה?" (= ואיזה זה מי שהיה מתוקן בתחילה ונתעוות?), דהיינו, "זה תלמיד חכם הפורש מן התורה", מכוונת דווקא לזיהוי (בהנחה שעקרונית תמיד אפשר להבדיל בין תיחום לזיהוי). סוף סוף גם רבי שמעון בן יוחי מתכוון לפרש אותו הכתוב עצמו: "מעוות שאינו יכול לתקן", ואין זה סביר שהתנא הראשון בא לתחם דווקא את הכתוב, והשני לזהות.

3.08 צייני האצבעה וציין הקיום (עמ' 203-222)

גם פרק זה גדוש חידושים מעניינים, והעיקריים בעיניי הם: כינוי הגוף הפרוד הוא הוא ציין של השאת זהות או של השאה שמנית כללית. כציין הזהות הוא בא בין הנושא ובין הנשוא, והוא מוטעם הטעמה חזקה, וההתאם במין ובמספר הוא אל הנושא. במקרא מוצאים אותו גם בראש המשפט: "הוא אשר

דברתי אליכם לאמור מרגלים אתם" (בראשית מב, יד). גם במשנה נמצא פרט מיוחד: "אפשרות של השמטת הצירוף השמני (הנושאי) מהמשפט מחמת זהות המאוזכרים והמימושים המילוניים כאחד של הצירוף השמני הנושאי ושל הצירוף השמני הנושאי. רשמנו את הדוגמה הזאת: הוא הקדר והן הקדרות והן הלקוחין נאמן (חגיגה ג, ה)" (עמ' 204).

כציין ההשאה הכללית השמנית הכיני הוא בא אחרי הנשוא בסמוך לו, מותאם במין ובמספר אל הנשוא, ואין התאם בגוף ("את ארץ לא מטהרה היא", יחזקאל כב, כד).

"בכל מקום שיש מביעה את הקיום לעצמו, השם שלידה לעולם אינו מיוחד. מכאן שאותו שם בלתי מיוחד ראוי להיחשב כנשוא המשפט, כשיש שלידו היא ציין הקיום" (עמ' 207). "יש עשוי לשמש ככמת הקיום (existential quantifier), כלומר ציין לעובדה, שקיים לפחות אחד מסוג המתוארים במשפט", כגון "יש מבנתינו נכבשות... (נחמיה ה, ה)" (שם).

"בלשון המשנה יש של כמת הקיום בא עם צירוף שמני שהוא תעצים של משפטי זיקה מקושרים או בלתי מקושרים" (עמ' 209), לדוגמה: "יש שאמרו" (כלים יד, יא); "יש שאינן מוסקין" (פאה ח, א). ובלשון הגמרא: "יש אומרים".

ק' מבדיל בין יש כציין הקיום, המוגדר כך כאשר לידו יש צירוף שמני ותו לא, ובין יש כציין לגיוון הקיום, כשיש לידו צירוף שמני וגם צירוף יחס, שאז מצוינת נוכחות או שייכות/בעלות (עמ' 211).

"בלשון המקרא אין 'הוא-היה-הוא' משמשים לאצבעה לרחוק כלל, אלא להבעת אנאפורה בלשון הסיפור" (עמ' 212). "הריחוק שבאצבעה מובע בכינויים [...] הלז-הלזה-הלז בלבד" (עמ' 213).

העיקרון של מניעת ה"א הידיעה משם בעל כיני דבוק מורחב חל גם על הלוואי זה הבא אחריו ("לכם זה", "כנו זה"; עמ' 215). אפשרי גם הסבר אחר: ה"א הידיעה המיתוספת לזה בצירוף כעין הדבר הזה נגזרת אחר ה"א שבגרעין, ואם אין ה"א בגרעין, מכל סיבה שהיא, ממילא תהיה נעדרת גם מזה.

זה כציין הפירוש בלשון המשנה מצביע על הכתוב (בדרך כלל מובאה מהתורה, אך גם דברי תנאים קודמים). מבחינה תחבירית "הוא משמש כנושא במשפט של אצבעה על הכתוב, שהוא משפט של זהות בין הכתוב ובין דבר שבמציאות, דהיינו הוא משפט של פירוש" (עמ' 217), כלומר, מבחינה תחבירית הוא כעין כיני מוסב נושאי אל חלק ייחוד, ומבחינה סמנטית כשמו כן הוא: הוא בא לציין שהנשוא הוא פירוש על הנשוא שהוא מובאה.

ק' תופס את מושג האוגד במוכן הצר ביותר של ציין עצם הפרדיקציה עצמה בתור כזה, ולכן אם מצליחים לחשוף את התפקידים המיוחדים של מה שנראה בראייה ראשונה אוגד במשפט חסר פועל נטוי, כגון שחושפים את הוא כציין הזהות, הוא

כציין ההשאה (הנשוא), זה כציין הפירוש, מוציאים אותו ממילא מגדר האוגר (עמ' 217, הערה 55).

3.09 הוא (עמ' 223-276)

ק' טוען שבמקרא הסדר הרגיל, הבלתי מסומן, של הנושא הבא בצורת כינוי הגוף הפרוד הוא⁸ ושל נשוא מכל סוג שהוא יהיה: הוא + נשוא. ויש גם דוגמאות בסדר המסומן (נשוא + הוא), כגון "ודבר הוא"⁹ לך אל העם" (שמות ד, טז); "(...בשקל הקדש) עשרים גרה הוא" (במדבר יח, טז); "כי בת מלך היא" (מלכים ב ט, לד; עמ' 224). נדמה לי שאין מקום להביא את שתי הדוגמאות האחרונות עם הדוגמה הראשונה, שאכן, היא דוגמה משכנעת לסדר המסומן במשפט פועלי. בשתי הדוגמאות האחרונות לא ברור על סמך מה עלינו להעדיף את ראיית הוא בתפקיד נושא (מודגש?) בסדר המסומן ולא כסוג שצוין באות ה' (עמ' 225), הסוג המיועד לדוגמאות כעין "מנחה הוא" (ויקרא ב, ו), "חטאת הוא" (שם ה, יא), המתפרשות בשתי דרכים: (1) הוא - נשוא בסדר איברים מסומן; (2) הוא - ציין השאה. גם בהצגת ציין הזהות הוכנסו שתי דוגמאות שלא במקומן:

הוא כציין הזהות יש לראותו כחלק מהנשוא השמני, הוא מותאם אליו במין ובמספר [...] ומקומו של ציין הזהות הוא בין הנושא לנשוא. ברגיל השם העומד בראש נחשב כנושא המשפט, נמצא שהוא עוקב את הנושא. לדוגמה: ה' הוא האלהים (דברים ד, לה), והנהר הרביעי הוא פרת (בראשית ב, יד), יראת ה' היא אוצרו (ישעיה לג, ו), כי חדות ה' היא מעוזם (נחמיה ח, י) (שם).

שתי הדוגמאות האחרונות אינן מתאימות למה שמתקיים "ברגיל", ולא ברור אם חל בהן רק שינוי סדר נושא ונשוא (כשהסדר הרגיל הוא *אוצרו היא יראת ה', *מעוזם היא יראת ה') או שמא לא חל כל שינוי בסדר נושא ונשוא, וציין הזהות מותאם אל הנושא, ואולי אין כאן כלל ציין זהות.

קשה מאוד לעקוב אחר "תרשים זרימה לניתוח תחבירי של הכינוי האישי הפרוד בגוף נסתר" (עמ' 228-248). לא ברור באיזו מידה הניתוח המוצג שם נעשה במחשב. האם מדובר בניתוח תחבירי אוטומטי מלא? באיזו מידה שולבה פעולה ידנית בפעולת המחשב? נראה לי שהצגת ניתוח תחבירי בנוסח אלגוריתמי יפה רק אם אמנם מדובר בקלט ובפלט מחשבי ממשי. יש עוד חסרון בהצגה האלגוריתמית הזאת: מתקבלים ניתוחים של קבוצות משפטים הומוגניות, אך אין רואים את הדומה בקבוצות האלה ואת השונה ביניהן, ולכן המיון המתקבל שלם פחות ומעניין פחות.

8. לא נתברר לי מדוע יש לכנות כינוי גוף כל שהוא "כינוי מועצם" (עמ' 223).

9. ק' כותב: "וסברה היא שכינוי זה היה מודגש" (עמ' 224).

בחלק ג של הפרק, שכותרתו "על תפקיד ה'אוגד' הכינוי בלשון חכמים" (עמ' 248), ק' מביא את כל דוגמאותיו של מ"צ סגל¹⁰, עורך אותן מחדש לחטיבותיהן הטקסטואליות (משנה, תוספתא, מכילתא, ספרי מכילתא - לשון התנאים, ותלמוד בבלי - לשון האמוראים), משלים אותן בהקשרים הרלוונטיים, משווה אותן עם כתבי-היד ומתאר אותן מחדש, שלא על בסיס הרקע התאורטי שביסוד תיאורו של סגל. התיאור עצמו אינו מחדש לעומת מה שכבר נאמר קודם לכן (ראה לעיל על בעיית העריכה), אך יש בו לקח מתודי חשוב בדבר אופן הטיפול הראוי בדוגמאות בכלל ובדוגמאות מלשון חז"ל בפרט.

על הדוגמה "ארבעה שומרין הן שומר חנם והשואל נושא שכר והשוכר" (בבא מציעא ז, ח) ק' אומר: "'הן' הוא הנושא (בתוכנו כינוי זה אנאפורי לשומרים האמורים בתורה), ואחריו בא הפירוט במבנה של תמורה" (עמ' 259). אפשרית גם הצעה אחרת: לראות בהן נושא אימפרסונלי לא-רפרנציאלי, כעין יתד לתלות עליו את הנושא¹¹. ספק אם הפעולה האנפורית במשמעות המדויקת של המושג הזה, דהיינו, אזכור מחדש של מאזכר קודם (קודמן), יכולה לחול על כינוי גוף שהקודמן שלו מצוי בטקסט אחר (חמישה חומשי תורה) שלא אזכר כלל בטקסט הנידון (המשנה). עצם הימצאותה של תורה שבכתב ברקע תורה שבעל-פה אינו הופך מניה וביה את המאזכרים שבראשונה לקודמניה של השנייה. ק' עצמו מכיר בתפקיד האימפרסונלי (או נושא חלול) של כינוי הגוף. על המשפט "מלקט אדם עצמות אביו ואמו ששמחה לו. ר' יוסה או' אבל הוא לו" (מועד קטן א, ה) כותב ק': "אין הוא משמש כאן ככינוי אנאפורי לדבר שנזכר לפני-כן, ואין הוא מאזכר דבר כלל; כל תפקידו לציין את ההשאה השמנית" (עמ' 267).

ק' אומר על משפט הזהות שבספרות השו"ת ש"יש התאם ביידוע ביניהם [בין שני חלקי המשפט - מ"א], ומתלוות אל הכינוי האישי הפרוד (שמקומו בין הנושא לנשוא) הנגנה מיוחדת" (עמ' 273). דוגמאות מספר שם אינן יפות לדברים האלו: (דוגמה 1) "חושבים שהם אותם שטבעו" - אין כינוי גוף פרוד בין הנושא ובין הנושא. (דוגמה 5) "אשר עליהם גאוותינו כי הם אשר יהיו בעה"י את המנהיגות הרוחנית" - אין כינוי גוף פרוד בין הנושא לנשוא. (דוגמה 7) "לפי שהן שתי פעולות הן שתי שבועות" - אין כינוי גוף פרוד בין הנושא לנשוא, ואין התאם ביידוע בין הנושא לנשוא. המשותף לדוגמאות האלה הוא שנושא משפט הזהות הוא כינוי גוף פרוד, ומסתבר שאין חוזרים ומכניסים אותו לתוך המשפט כציין הזהות.

המסקנה החשובה ביותר בפרק זה היא שבלשון המקרא ובלשון חז"ל אין כל שימוש בכינוי הגוף הוא בתפקיד אוגד, כלומר כ"ציין הנקסוס בין שני מרכזי המשפט (בין נושא לנשוא) [...] הנקסוס במשפט השמני מסומן בה על-ידי אפס"

10. מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו.

11. ראה בספרי הנ"ל (לעיל, הערה 3), עמ' 72.

(עמ' 261). המושג החדש, ציין הנשוא (כגון במשפט "כי חקות העמים הבל הוא", ירמיהו י', ג), עם ציין הזהות - המובחנים שניהם מכינוי נושאי במשפט ייחוד הנשוא - אכן מיייתרים את מושג האוגד בעברית הקדומה ופותרים בדרך אלגנטית את ההתלבטות בניתוח משפטים שמניים בעלי הוא שאינו נושא המשפט.

אשר לעברית המודרנית, ק' מגיע למסקנה שהמשפט בעל הכינוי הפרוד המקובל עלינו כאוגד "אינו המשך המבנה בעל הכינוי האישי הפרוד מלשון המקרא ומלשון המשנה. חל בה מפנה חריף, והוא קרוב למשפט בעל האוגד שבלשונות הודו-אירופיות שונות" (עמ' 269). אבל הוא מוסיף שבספרות השו"ת נתגלה כינוי גוף פרוד, הבא בין הנושא לנשוא, שאינו מוטעם (ולכן אינו נושא במשפט ייחוד ואינו ציין הזהות), והוא דומה לציין הנשוא, אלא שהוא בא אחרי הנשוא, "לפיכך אפשר לדבר כאן על כינוי דמוי אוגד שנתקבל במשפט השמני בלשון השו"ת בדרך של היפוך סדרם של הכינוי והנשוא השמני" (עמ' 271).

3.10 היה (עמ' 277-318)

הפרק הזה מטפל טיפול מפורט ביותר במשפטים המכילים את הפועל היה, בין שהפועל הזה הוא נשוא המשפט בין שהוא חלק לא-גרעיני בו. עיקר מטרתו לבדוק את סדר רכיבי המשפט, אילו סדרים אפשריים ואילו בלתי אפשריים, אילו לא מסומנים ואילו מסומנים, ואילו התניות משפיעות על סדר האיברים. נבדקו לעומק ובהרחבה לשון המקרא ולשון המשנה, ונבדקו היבטים מסוימים בלשון התוספתא ובלשון אמוראי בבל. מסקנותיו בחלקן הקטן ידועות מכבר ובחלקן הגדול חדשות ומחכימות. להלן כמה הערות.

ק' כותב: "משמעותו של היה תלויה במציאות של א [=גרעין נושאי של היה - מ"א] במשפט: כשיש א, היה מביע את הזמניות (של עבר) [...] וכל אימת שאין א במשפט, בעל משמעות מילונית מלאה הוא ('קרה', 'התקיים', 'השתייך ל-', 'נכח')". (עמ' 280). ק' קובע אפוא תלות הדדית, המקובלת בדרך כלל על הכול, בין משמעות היה ובין תפקידו התחבירי: היה בעל המשמעות המלאה הוא נשוא המשפט, והיה בעל המשמעות הדקדוקית הוא חלק לא גרעיני (ק' נמנע מלקרוא לו "אוגד") של הנשוא א. ק' גם מניח שאין כל בעיה לזהות את א, אלא שכאן ייתכנו בהחלט חילוקי דעות, ולכן מוטב היה לקבוע עקרונות וכלים שעל פיהם ובאמצעותם נוכל לזהות את א. למשל, ק' מנתח את המשפט "היתה כאניות סוחר" (משלי לא, יד) כ-(ב-ג)ד (עמ' 279), דהיינו, כבנוי מנשוא-נושא (במילה אחת) + משלים, בלא א. ק' מחזיק אפוא בדעה שבכל מקום שהיה מזדמן באותו המשפט עם צירוף יחס הפותח בכ"ף הדימוי, צירוף היחס הזה מתפקד כמשלים ולעולם לא כגרעין הנשוא. כנראה, הוא הדין לביטויי מקום, שלעולם הם משלימים, כגון במשפט "אשר היה שם אהלה בתחלה" (בראשית יג, ג), שנותח (שם), כמצופה לשיטתו, כ-(בדג) (נשוא + תיאור + נושא). לעומת דעה זו של ק' חוקרים אחרים, ואני אחד מהם, רואים בביטויי הדימוי

והמקום במשפטים בעלי היה שנושאם שם מידוע - נשואים, ולכן ראוי היה להרחיב ולהציג במפורש את הדעה שבבסיס הניתוחים והמינויים.

ק' מסיק שהסדר אב (גרעין נשואי + היה) הוא הסדר המסומן, והוא בא לשם הדגשה על כל צורותיה ופניה (עמ' 281, 301). וגם בינוני פועל + היה הוא סדר מסומן, אלא שהוא מביע את האספקט של החד-פעמיות או הרגעיות (שלא כסדר הלא-מסומן היה + בינוני פועל, המביע חזרה והישנות או המשכיות; עמ' 303 ואילך). ואולם כל הדוגמאות המובאות שם, בין שיש בהן דיבור ישיר (שרגיל בו הסדר המסומן) בין שאין בהן דיבור ישיר, אפשר (אם רוצים) לראות בהן הבעה של פעולה חוזרת. מכל מקום, אין הכרח לראות בהן הבעה של אספקט החד-פעמיות או הרגעיות, ולכן קשה להשתכנע שההבדל בסדר האיברים בין בינוני פועל + היה ובין היה + בינוני פועל הוא הבדל אספקטואלי כהצעתו של ק'. גם הדוגמאות מהתוספתא (עמ' 309) אינן עדות משכנעת שאספקט החד-פעמיות והרגעיות הוא הגורם לסדר המסומן: אפשר שהדיבור הישיר הוא הגורם, ואפשר ש"כוונת החידוש והניגוד" (עמ' 309) היא הגורם. הסדר המסומן בינוני פועל + היה נמצא גם בלשון אמוראי בבל, אלא ששם, לדעת ק', "נשמעת כוונה (סגנונית) של הדגשה על רקע השיח שהמשפט עם היה משתתף בו" (עמ' 311).

3.11. ביטויי הכימות הבלתי מדויק (עמ' 319-348)
ממצאיו העיקריים של ק' בפרק זה נוגעים ללשון המקרא. להלן מובאים כלשונם כמה משפטי מפתח.

"חלקי הדיבר שהתיבות המשתתפות בשדה הסמאנטי של הכימות בלשון המקרא נמנות עליהן הם: פעלים (חד-אתריים, דו-אתריים), שמות (פעולה), שמות מספר, שמות תואר, ותיבות חסרות מין-גוף-ומספר" (עמ' 320).
"מיוחד ללשון השירה והפרוזה המרוממת בתחום הכמותים הבלתי מדויקים בעלי הטווח הרחב השימוש בשמות המספר מאה, אלף, רבבה (במשמעות 'הרבה')" (עמ' 322).

"הביטויים חסרי המין, הגוף והמספר שבשדה הכימות (הרבה, מעט) עברו תהליך של תתאיר ותעצים, ביטויי הכימות האדייקטיביים (רברבה-רבים-רבות) עברו תעצים, והשמות המופשטים שצינו את המושג המופשט של הכמות (רב, מספר, מרבית) אף היו תולדה של מעבר ממקור של פועל לשם פעולה (במקרה של רב, מספר)" (עמ' 327).

3.12. ש" (עמ' 352-356)
ק' אינו מקבל את דעתו של בראש¹², שבלשון המשנה יש פסוקיות ש" במשמעות פסוקיות כש" (פסוקיות זמן), כגון בדוגמה "שאל רבי ישמעאל את רבי

12. משה בראש, "נשכחות בלשון התנאים", בתוך מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 83-110.

יהושע שהיו מהלכין בדרך" (עבודה זרה ב, ה) - בדפוסים: כשהיו. ק' טוען שבכל מקום כזה, דהיינו בכל מקום שמרצאים חילופי גרסאות ש'/כש' בראש פסוקית תיאורית, ההסבר אינו שבלשון חז"ל אפשר להביע זמן באמצעות ש' לצד כש' השכיח, אלא (1) ש' פותחת למעשה פסוקית זיקה לא-מצמצמת, והיא הפכה (בעיקר בדפוסים) לכש' המביעה זמן, משום lectio faciliior; או (2) אפשרי שימוש ב-ש'/כש' בראש פסוקית השוואה.

אשר לראיית ש'/כש' כפתיחה לפסוקית השוואה, הדוגמה היחידה שק' מביא היא "אף הן שהיא אפילה להן עתידה לאור להן" (סנהדרין י, ג) - זו גרסת כ"י קאופמן לעומת גרסאות כ"י פרמה ומהדורת לו: "אף הן כשהיא/כשהוא אפילה להן עתידה ליאור להם/להן". ק' רואה בכש' פתיחה לפסוקית השוואה בדומה לכאשר המקראי או לכשם ש' שבלשון חז"ל, ואולם לא מצינו במשנה, ואולי גם לא בלשון חז"ל כולה, כש' במשמעות השוואה¹³. לכן מוטב לפרש את הגרסה עם כש' כפירושה הרגיל: זמן או מצב.

הדוגמאות שק' רואה בהן משפט זיקה לא-מצמצם, "המוסר מידע על פעולת רקע, על תהליך שקדם לפעולה שבמשפט הראשי" (עמ' 354), אף הן מוסכרות טוב יותר כפסוקיות זמן, אף לולי נמצאו הגרסאות שכנגדן עם כש', כגון בדוגמה מעבודה זרה שהובאה לעיל, שק' אומר עליה: "אחרי שכבר היו שניהם בדרך, שאל רבי ישמעאל את רבי יהושע" (שם). ההסבר הזה אף הוא תופס את הפסוקית כפסוקית זמן, אלא שבמקום הזמן הסימולטני המובע באמצעות כש' מובע בו באמצעות ש' זמן קודם לזמן העבר הסיפורי (עבר של עבר). ההסבר הזה אינו טוב יותר מראיית ש' כווריאנטה של כש' במשמעות הזמן הרגילה שלו¹⁴.

3.13 נתפעל (עמ' 357-382)

ק' מגיע למסקנה המעניינת שהיה + נתפעל (בינוני) מביע בלשון של השו"ת את "הלא-ממשות (non-actuality); צורה מורכבת זו משמשת נשוא של משפטים המביעים לא-ממשות: תנאי בטל, משאלה, השערה או שלילת עובדה" (עמ' 366), והוא רואה בכך השפעה של הגרמנית העילית הבינונית (Mittelhochdeutsch, שם). יפה ומשכנעת היא ראייתו שצורות נתפעל רבות הן תעצים של צורות עבר נסתר (עמ' 373), כגון נתבשל = בגדר נתבשל, מונח הלכתי טכני; נתגדל = בגדר אותו נתגדל שאוזכר קודם לכן.

13. ק' עצמו מעיר שסגל (לעיל, הערה 10) אינו מביא שום דוגמה לכש' שהוא שעבוד של השוואה.

14. גם בימינו אפשר לשמוע אנשים האומרים ש' + פסוקית במשמעות 'כש' + פסוקית. הדבר נובע בוודאי מסיבות פונטיות: כש' בראש מילה בדיבור מהיר עשוי להישמע כמו ש', ולכן חסרי השכלה לשונית עברית עשויים לבצע את המורפמה כש' בצורה הפונטית ש'.

3.14 יחידות סמנטיות מורכבות (עמ' 385-411)

הפרק האחרון בכרך הראשון עוסק בחלקו העיקרי בצירופים שמניים כבולים (או כבולים למחצה) מסוג שם + ו/או + שם (ק' מכנה אותם dvandva) בעברית המקראית. השיטה הסטטיסטית המיוחדת שהלך בה ק' לקביעת זיווגי שמות ומידת הכבילות שלהם מוֹרָה דרך כיצד אפשר לבדוק את מידת הכבילות בכלל של צירופים לכל סוגיהם (את הרמה הקולוקטיבית שלהם) בקורפוס סגור של לשון קדומה. שהרי אינה דומה שפה חיה שדוברה יכול לשאול עצמו או אחרים: הצירוף א + ו + ב חייב תמיד לבוא בסדר זה? או: הייתכן ש-א יבוא בלא ב, או להפך, ש-ב יבוא בלא א? לשאלות אלו אין מענה פשוט כשמדובר בשפה הנגלית לנו מתוך קורפוס סגור כקורפוס המקראי. ק' הראה כיצד אפשר לגלות צירופים כבולים וכיצד להבדילם מצירופים חופשיים.

3.15 המגבירים (עמ' 429-610)

החלקים ה-10 מיוחדים למגבירים במקרא (היטב, הרבה, יותר, כמה, מאוד, מה), בלשון חז"ל (נוסף על המצוי כבר במקרא: יתר, ביותר, כל כך, יפה) ובימי הביניים (דיון על כל כך). להלן כמה מהמסקנות המעניינות וכמה הערות. בלשון התנאים מצוי רק הסדר שם + הרבה. בבבלי כבר מוצאים את הסדר הרבה + שם. "אפשר לרשום פרט זה שכתחביר כסימן מבחין ללשון העברית של האמוראים שבבבלי" (עמ' 475). השם שליד הרבה לעולם הוא בלתי-מיוחד, "ייתכן שיש לראות בכך סימן לקשרים ההדוקים שבין הרבה בתפקידיו התחביריים השונים ובין התוכן ההגייוני של הקיום שיסודו בפרידיקאט של הקיום" (עמ' 478). "כל זמן שהוא דוחק הרבה מוציא דמעה" (תוספתא נידה ב, ח) - ק' מפרש שכוונת הרבה כאן אינה 'בעצמה', 'חזק מאוד', אלא 'דחיקות הרבה', כמו ב'נפרצו פרצות הרבה' (תוספתא עירובין ט, י; עמ' 479). בדונו בביטוי כל כך למה ק' כותב:

המאזכר של האצבעה הוא תמיד בתחום הלשון: דברים שנאמרו או שנכתבו. מכאן שכך שבצירוף כל כך הוא ביטוי דיאקטי של הצופן [...] ואילו התשובה על שאלת 'למה' היא מתחום המעשה, שיש בו כדי לתת טעם לתוכן פעולת הדיבור¹⁵ או הכתיבה, כלומר התשובה היא מתחום המסר. הצופן והמסר כאחד שייכים אפוא כאן לאצבעה על תוצאות דיבור או כתיבה (עמ' 522).

15. כאן אין המונח "פעולת דיבור" מוצלח, כי אין הכוונה לפעולה אלוקוציונית (ל-speech act) אלא לדברים שאמר או כתב מישו שאינו הדובר עצמו, והדובר מביאם (לעתים קרובות בשם אומרם), כי יש לו משהו לומר עליהם.

ועוד הוא כותב:

המעבר מכל כך השואל על דברים שבעל-פה אל כל כך השואל על המסר, על תוכן המאמרים, מסתמן כבר בלשון הספרי והברייתא שבתלמוד בבלי, כשהשאלה עדיין מופנית אל הצופן והתשובה בלבד מכוונת למסר. בלשון האמוראים ובלשון הגמרא שאינה מדברי ברייתא אנו מוצאים גם מקרים של כל כך שבהם הן השאלה והן התשובה מכוונות למסר (עמ' 525).

ההבחנה שק' מבחין בין צופן למסר, כאשר שניהם מתקיימים סימולטנית בתוך המבע היחיד, מזכירה את ההבחנה המקובלת באסכולת הבלשנות הסיסטמית¹⁶, שמובחנות בה שלוש פונקציות לשוניות: (1) הרעיונית (ideational - הסמנטית), היא המסר של ק'; (2) הטקסטואלית, היא הצופן של ק'; (3) הבין-אישית (הפרגמטית). שתי הפונקציות הראשונות יכולות להיתפס כמשרתות בראש ובראשונה את כוונת הדובר להיות בהיר ומוכן (שהמסר שלו יהיה ברור ומוכן), ואילו הפונקציה השלישית יכולה להיתפס כמשרתת את כוונת הדובר להפוך את המסר למקובל ומשכנע. הביטוי כל כך למה מורה על יחס כל שהוא בין המשפט הקודם לו ובין המשפט הבא אחריו, והיחס הזה יכול להיות בעיקרו רעיוני, טקסטואלי או בין-אישי ("בעיקרו", כי רק לעתים רחוקות מבע או יחס בין מבעים הוא אך ורק רעיוני, טקסטואלי או בין-אישי). ק' רואה בכל כך למה שבלשון התנאים ביטוי שמצד השאלה שבו הוא מממש את הפונקציה הטקסטואלית (ואולי מוטב לומר הבין-טקסטואלית, שהרי השאלה מכוונת לטקסט שאינו של הדובר עצמו, ולכן אינו אחראי לו), ומצד אחר, מצד התשובה הבאה אחריו, הוא מממש את הפונקציה הרעיונית. הרעיון המועבר (המסר) הוא של הדובר עצמו, שמעוניין שהרעיון יתקבל וישכנע, ולכן גם הממד הבין-אישי אינו נעדר. הדוגמה מספרי, במדבר, פשוטה וברורה: "אמר להם [רבן יוחנן בו זכאי לתלמידיו] אם מה שראו עיני ומה ששרתו ידי שכחתי ק"ו [=קל וחומר] למה שלמדתי. וכל כך למה כדי לחזק את התלמידים". הדובר מביא דברים בשם אומרם (בדיבור ישיר), ושואל עליהם במילים כל כך למה (=מה התכוון רבי יוחנן בן זכאי להשיג באמרו את מה שאמר? - הפונקציה הטקסטואלית), וגם משיב עליהם תשובה הגיונית (הפונקציה הרעיונית), והוא מקווה שתשובתו תתקבל (הפונקציה הבין-אישית).

ק' מלמדנו שבלשון האמוראים כבר אין צורך שהשאלה תהיה מכוונת לדברים שאמר מי שאינו הדובר עצמו, והוא מביא (עמ' 528) את הדוגמה מהבבלי (סנהדרין צ ע"א): "ולא היו קוברים אותו [את הרוג המלכות] בקברות אבותיו וכל כך למה לפי שאין קוברים רשע אצל צדיק". כאן אין עוד הבאת דברים בשם אומרם אלא רק

16. ראה למשל, M. A. K. Halliday, *An Introduction to Arnold, Functional Grammar*, Baltimore 1985

הבאת מנהג שהיה רווח לפניו, ולכן נעלמת הפונקציה הטקסטואלית של כל כך למה. ומדוע לא נעלם יחד עם הפונקציה הטקסטואלית גם הביטוי עצמו המבטא אותה? ק' מסביר: "בכל המקומות האלה של כל כך למה השואל על מסר שאינו פעולת דיבור כלל עדיין יש זכר לדרך הבעתם של התנאים: מדובר בהם במדרש הכתוב, בהבאת כתוב כאסמכתא, בהנמקת דברי המשנה, או בסיפור מעשה בתנא" (שם).

והנה דוגמה טובה להבחנה דקה: בלשון התלמוד הבבלי "יפה קודם לגרעינו כשהפועל הוא מפרעלי הדיבור הקשור ללימוד ולשיפוט, וכן כשהפועל הוא מפרעלי העשייה (גרימת הקיום: עשה, תיקן)". בכל שאר הפעלים יפה בא אחרי גרעינו הפועלי (עמ' 535).

3.16 איך (עמ' 631-644)

ק' מסכם את עיונו במילת השאלה איך במקרא וכותב:

איך כמלת קריאה משמשת ביטוי לפעולת הדיבור של הבעת הצער, של הקינה, ואיך כמלת שאלה היא ביטוי לפעולת הדיבור של השאלה, של בקשת המידע. שלב מעבר ביניהן הוא איך כמלת הקריאה לפעולת הדיבור של התמיהה ושל הספק (עמ' 636).

ק' מניח אפוא שהמילה איך שימשה תחילה מילת קריאה, כגון "איך נפלו גבורים" (שמ"ב א, יט) ועברה להביע תמיהה וספק, וכך חל בה מעתה ממדליות רגשית להכרתית, ולבסוף נעשתה למילת השאלה. התפתחות היסטורית כזאת מנוגדת לידוע ולמקובל בבלשנות הכללית. מקובל עלינו, כתופעה אוניוורסלית, שיש שלושה טיפוסים משפטיים (לעתים רחוקות קיימים רק שניים מהם): משפט שאלה, משפט ציווי ומשפט חיזוי¹⁷. כמובן, ייתכנו לשונות שעוד יש בהן גם טיפוסים משפטיים מינוריים, אך הם, כנראה, לעולם נוספים על שלושת הטיפוסים העיקריים. הדעת נותנת אפוא שמילות השאלה הרגילות והשכיחות, כגון איך וכיצד, מה, למה, מדוע, איזה, כמה היו תחילה מילות שאלה בטיפוס המשפט הקריי משפט שאלה, וטיפוס משפט זה משמש קודם כול ובמישרין להבעת פעולת הדיבור של שאלה¹⁸, ורק בשלב שני, בכעין פעולת דיבור עקיפה, הוא יכול גם לשמש להבעת התמיהה או הצער.

17. ראה למשל S. C. Levinson, *Pragmatics*, Cambridge 1984, עמ' 242.

18. כמובן, יש להבחין בין קטגוריות הנוגעות לטיפוסים המשפטיים כמהויות לשוניות מופשטות ובין קטגוריות הנוגעות לשימוש במשפטים האלה בהקשרים המסרימים, כלומר המשפטים כמבעים (utterances או utterance-types).

3.17 כיצד (עמ' 645-664)

הדיון בכיצד, שלא כמשתמע מכותרת הפרק, הוא תחבירי יותר משהוא סמנטי. ק' מצליח להראות שיש קשר הדוק בין ההסבר האטימולוגי של כיצד (כ- איזה צד) ובין הסבר תפקודי בלשון חז"ל, והוא אף מראה ששלושת היסודות הלקסיקליים שבמילת השאלה הזאת באים לידי ביטוי ממשי בשימושיה לאורך תולדותיה ולרוחב קובצי ספרותה של לשון התנאים. דווקא יסוד הרימוז שבמילה איזה, שכמעט נעלם לגמרי מהג'יה של המילה המורכבת כיצד, זוכה להארות חדשות ומפתיעות, למשל: "כשם שאיזה אינו מקשר (מתאם) בין מאוזכרים שבעולם המציאות, אלא בין מאוזכר שבטקסט הכתוב (ובו הפשטות וכללים מהמקרא או ממקור תנאי) ובין מאוזכר שבעולם המציאות של התנא (כגון של המשנה), כך גם כיצד (כאיזה צד)". (עמ' 658).

4. סיכום הדברים

ספרו של ק' משופע פרטים ופרטי פרטים הנוגעים בעיקר לחיי מילות תפקוד רבות ומגוונות בתולדותיה של הלשון העברית. דיוניו התחביריים, הסמנטיים והפרגמטיים והצלחתו לשלב את כל ההיבטים האלה בתיאורה הסינכרוני והדיאכרוני של כל מילת תפקוד שהוא דן בה, הם בסיס איתן למי שיבוא לחבר את הערכים המילוניים של המילים האלה במילון ההיסטורי הגדול של הלשון העברית. הלקסיקוגרף ילמד מספר זה לא רק על המילים הנידונות בו אלא במידה רבה גם על כלל מילות התפקוד. הוא ילמד כיצד לבדוק את המילה מבחינת תפוצתה התחבירית, תפקידיה, הקשר בין תפוצתה למשמעותה וסביבתה הפרגמטית. הוא ייווכח לדעת עד כמה קשה להגיע אל התכלית הזאת ואל תכלית ההבחנות הסמנטיות הדקות, שכן קשה להגיע לכלל הבנה מעמיקה של הנקרא, וממילא להבחנות סמנטיות דקות, בטקסטים קדומים או בני ימי הביניים, הנראים קרובים לנו בלשונם, קרבה השמורה לרעתו של הקורא בן זמננו. ק' הראה את חשיבותה של הספרות הרבנית מימי הביניים בהיותה נדבך חשוב להבנת דמותה של העברית החדשה. הספר הוא מופת לשימוש בכלי המדע והטכנולוגיה המודרניים גם בחקר הלשון: שליפה אוטומטית של נתונים לשוניים, שימוש מושכל בחקירה הכמותית של היקרויות מילים ומבנים, הצגת סיכומים ומסקנות בעזרת טבלאות מפורטות. מאמריו המקובצים של קדרי סוללים דרך חדשה ומבטיחה בתחום הקשה והבעייתי של תיאור מילות התפקוד העבריות, תחום המחייב שילוב של תחביר, סמנטיקה ופרגמטיקה.

ה ע ר ו ת ו ת ג ו ב ו ת

דוד טלשיר

הערה למאמרו של אלישע קימרון "שיש במקום פלוני..."

ברשימה קצרה שהתפרסמה בלשונונו נח (תשנ"ד-תשנ"ה), עמ' 313-315 עמד אלישע קימרון על תופעה מעניינת: במסמכים העבריים מתקופת בר כוכבא משמשת הצורה אש, איש (=יש)¹ מילת חלל המקשרת בין תווית זיקה לצירוף. יחס המציין מקום, כגון " < מ > ן קצת עפר שאיש בעיר [נ]חש" (מורבעת 24 ג, שו' 7-8), כלומר 'מקצת עפר שבעיר נחש'. לדעתו, "המבנה הזה זר [...] לעברית אך אופייני לדרך הארמית שמבנים מורחבים משמשים במקצת ניביה כנגד המבנים החסרים בעברית" (עמ' 314). ובהמשך הוסיף: "אפשר אפוא לראות במבנים האלה שבתעודות בר-כוכבא שאילה ארמית בעברית. אמנם יש קושי מסוים בהשקפה הזאת, שהרי בארמית המבנה הזה מתועד רק בטקסטים מאוחרים יותר מימי בר-כוכבא, אך אפשר ליישבו בנימוק שהטקסטים שהגיעו לידינו אינם מייצגים אלא את מקצת הניבים הארמיים שהיו קיימים לפני מרד בר כוכבא" (שם). בסוף דבריו מנה מילים וצירופים ארמיים שגם אם נדירים הם בעברית, בה נודמנו ראשונים.

קימרון צודק בדבריו שיש בעברית שאילות מן הארמית שזימנה אותן יד המקרה בטקסטים עבריים הקודמים בזמן לעדות הארמית הראשונה (לפעמים מאות שנים קודם לעדות הארמית)², אך יש לבחון כל מילה בקפידה רבה עד שבאים לקבוע את מקורה.

במסמכים הארמיים מימי בר כוכבא לא מזדמן אפילו פעם אחת המבנה שבו איתני) - המקבילה הארמית ליש - חוצצת בין תווית הזיקה למילת היחס המציינת מקום. בחומר הארמי הזה בא המבנה הרגיל בלבד, כגון "כול די בה" (צאלים 8א,

1. מעניין שבמסמכים מתקופת בר כוכבא הצורה יש, הנפוצה כל כך במקרא ובספרות חז"ל, מזדמנת פעם אחת בלבד (מורבעת 30, שו' 23).

2. אפשר להוסיף לרשימתו עוד מילים ארמיות נפוצות כמו (ו)בכ, היך, להן, המזדמנות בעברית המקרא פעם או פעמיים ובארמית היקרותן מאוחרת בזמן, עיין במאמרי "מעמדה של העברית המקראית המאוחרת בין לשון המקרא ללשון חכמים", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 166-171.

שו' 7), "סיפה די עלוי" (חבר 54, שו' 16). כיוון שכמות החומר הארמי במסמכי המאה השנייה לספירה עולה בהרבה על החומר העברי, הייתה צפויה עדות ארמית למבנה זה, אילו באמת היה מקורו ארמי, שהרי כותבי המסמכים הארמיים הם כותבי המסמכים העבריים.

ועוד טענה בזכות קדימותו של השימוש הזה בעברית. המבנה הזה נעדר ממרבית הלהגים הארמיים הן הקדומים הן המאוחרים (על שני ענפיהם), ולמעשה הוא מצוי דרך קבע רק בטיפוס מיוחד של התרגומים הארמיים מארץ ישראל, המיוצג בשרידי התרגום שפרסם קאלה (ואף קליין) ובנוסח השוליים של כתב־יד נאופיטי³ (אך לא בכתב־יד נאופיטי גופו, ואף בתרגום הקטעים שפרסם קליין לא ראיתיו)⁴. קשה אפוא להכריע בשאלה למי זכות ראשונים על המבנה האמור, ואפשר שהתפתח בשתי הלשונות באופן בלתי תלוי⁵.

3. וכבר רמז לתופעה זו ג'רום לונד בעבודת הגמר, תיאור התחביר של החלקים הלא מתורגמים על פי קודכס ניאופיטי א', ירושלים 1981, עמ' 89-90.
4. אמנם גם הסורית מכירה את המבנה הזה, והפשיטתא נוהגת לא פעם להמיר את המבנה הרגיל שבמקור העברי במבנה המורחב, כפי שהראה קימרון (בעזרת שרגא אסיף), אך התרגום הסורי אינו חש לצרף מילת יחס אל תורת הזיקה באופן בלתי אמצעי, חו דרכו במרבית המקרים. בבדיקה שבדקתי בספר בראשית מצאתי שמתוך 28 פעמים שבמקור העברי הזדמן בו המבנה אשר ב' רק 4 פעמים הומר בפשיטתא למבנה המורחב דאית ב'. פירוש הדברים הוא שאין המבנה הזה זר ללהגי הארמית, אך ברובם אינו שכיח. השווה לכאן את הבקשה הכתובה על קמיע מהגליל: "אסי לסימון... מן חמימתה דאית עלוי", כלומר 'רפא לסימון... מן הקדחת שבו' (J. Naveh & S. Shaked, *Magic Spells and Formulae*, Jerusalem 1993, עמ' 62).
5. וראה את דבריו הנכוחים של זאב בן-חיים בעניין זה בחיבורו הגדול עברית וארמית נוסח שומרון, ה, ירושלים תשל"ט, עמ' 256-259.

Summaries

Shlomo Naeh

כנגד המשחיתים, עזר כנגדו and a Lost Proverb

This study deals with the various usages of the preposition נגד in both biblical and rabbinic Hebrew, focusing on two specific passages which have troubled exegetes and commentators. The first passage is found in the creation story, where the unique expression עזר כנגדו appears as the description of Adam's required mate (Gen. 2:18, 20). The second is the story of R. Ishmael and R. Eleazar b. Azariah in the Tosefta (and parallel sources) where we find the preposition used in an intriguing parable: לאחד אומרים לו: מפני מה זקנך מגודל? והוא אומר: יהא כנגד המשחיתים.

Although the Midrash and the old Targumim approached the difficulty in the biblical phrase differently, they both explained it according to the use of כנגד in their own linguistic environments. While the Midrash understands כנגד as a noun (= "adversary"), the Targumim reflect a special prepositional meaning indicating resemblance and similarity.

The parable in the Tosefta is examined here in its literary and halakhic context, and is interpreted according to the use of כנגד in the meaning of "like," found in other rabbinic texts as well. כנגד המשחיתים is therefore "like those who destroy their beard." I suggest that the parable be viewed as a popular proverb, which can be translated thus: "Why is your beard so wildly grown? - Then it will be destroyed!" This interpretation fits the context of the story better than other interpretations hitherto suggested.

Ekjakim Wajsberg

Form and Meaning in Talmudic *Sugyot*

A text is a string of many-valued linguistic symbols which conveys a meaningful message. We may distinguish three domains of text investigation: (1) philology, which makes an appropriate choice from the various readings and meanings of the symbols in order to achieve a meaningful message; (2) comparison of the message with the *Umwelt*; (3) the relationship between the form of linguistic symbols and the meaning of texts generated by them.

This paper's main purpose is to explore the third domain, specifically the relationship between the form **יפעל** - as opposed to **פעיל** - and the meaning of the texts generated by the predicate **יפעל** in general, and the special case of the talmudic term **חינה** (**יפעל**) as contrasted with **הניחא** (**ה**) (**פעיל**) in particular. My aim is to prove that several meanings may correspond to the form **יפעל** and especially **חינה**, i.e., that **יפעל** is ambiguous.

In order to compare the meaning of different texts, I do not deal with the essence of meaning in general but rather represent the meaning of a text with a doublet as follows: (1) the translation of the text into formal language; (2) a semantic model, i.e., assigning truth values to the terms of the translation. Assertions in talmudic *sugyot* are not true or false in the absolute sense but only true in certain "worlds" (circumstances) and false in other "worlds." Modal logic copes with these kinds of assertions.

My findings were that **יפעל** occurs mostly in texts whose meaning is as follows: (1) $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$ ("translation"); (2) $\sim B$ is true in all worlds; A is true in one world and false in another world ("semantic model"). However, **יפעל** and especially **חינה** also occur in texts of different meaning, which proves the ambiguity of talmudic terms.

In texts with the meaning: 1. $(A \rightarrow B) \wedge \sim B$; 2. A is true in all worlds - **פעיל** occurs.

My study also sheds light on the first two domains. In the realm of philology, it makes the following contributions: (1) textual criticism - the

proposed relationship between meaning and form may help determine the reading where forms are doubtful, e.g., *variae lectiones* in manuscripts; (2) exegesis - the assumption that the truth-value of the symbol A may vary in different worlds (the world of suppositions and that of conclusions) implies that the form A supports two different explanations in natural languages.

In the second domain, comparison of the message with the *Umwelt*, the *Umwelt* is supposed to obey the rules of logic. Translation of one talmudic discussion and its conclusion into propositional logic indeed yields a tautology.

I dealt extensively with the following *sugyot*: *Pesahim* 39a-b (Example 3); *Menaḥot* 55b = *Zevaḥim* 48b (Examples 4 and 7); *Yevamot* 5a (Example 6); *Avodah Zarah* 76a (Example 8); *Eruvin* 95b (Example 9); *Shabbat* 31b (Example 10); *Sukkah* 7b (Example 13).

Moshe Azar

Functional Words Viewed in a Synchronic and Diachronic Perspective

Menahem Zevi Kaddari, *Post-Biblical Hebrew Syntax and Semantics; Studies in Diachronic Hebrew*, Bar-Ilan University Press,
I - Ramat-Gan, 1991, II - Ramat-Gan, 1995, 786 pp. (in Hebrew)

The book deals mainly with Hebrew functional words like מכל מקום, מה ל-, ודאי, ממש, היה whose usage is described for the ancient period (Old Testament, Mishna, Tosefta, Sifra, Babylonian Talmud, etc.), in geonic literature, in medieval rabbinic literature (responsa), and in modern Hebrew literature. The outcomes of these very detailed descriptions are then compared in a way which enables the author to arrive at some diachronic conclusions. One should not expect, however, to find a complete history of the functional words in question, as the book is a

collection of articles published individually over time without any intention of reprinting them in book-form.

In its synchronic and diachronic descriptions of a large variety of functional words, Kaddari's book combines syntactic, semantic, and pragmatic aspects, convincingly demonstrating that all these features are essential to an understanding of how these words are used. When exploring the language of medieval rabbinic literature and modern literary Hebrew, Kaddari makes extensive use of the technique of automatic retrieval. He also convincingly demonstrates the importance of the much neglected role of medieval rabbinic literature as a major contributor to the formation of modern literary Hebrew.

English summaries edited by Dena Ordan

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְעֹנֶנִּי

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים ותשעה, חוברת שלישית
סיוון התשנ"ו

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשנ"ו

הפקה: טלי אמיר

האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034
סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים

כתב־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

לְשׁוֹנֵנוּ

כרך חמישים ותשעה, חוברת ג, סיוון התשנ"ו

תוכן העניינים

	מאמרים
	זאב בן־חיים
	האקדמיה ללשון העברית - תפקידה
185	והמילון ההיסטורי שלה
203	טעמי "רק" למיעוט - כיצד?
207	מלצר - מושל - מושל אכזר
217	עיונים בתורת הצורות של עברית השומרונים
243	מה בין פועלי הבעה ובין פועלי הודעה?
	אסתר בורוכובסקי
	ביקורות
253	יהושע בלאו
259	יצחק שלזינגר
	הערות ותגובות
267	גד בן־עמי צרפתי
	הכתיב "שה" לכינוי הזיקה
I	תקצירים באנגלית

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו :

- פרופ' זאב בן-חיים, רח' הנרייטה סאלד 2, ירושלים 96 784
- פרופ' שמחה קוגוט, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית, הר הצופים, ירושלים 91 905
- ד"ר חננאל מאק, החוג לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52 900 או המכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית, הר הצופים, ירושלים 91 905
- ד"ר משה פלורנטיין, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת תל-אביב, רמת-אביב, תל-אביב 69 978
- ד"ר אסתר בורוכובסקי, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת תל-אביב, רמת-אביב, תל-אביב 69 978
- פרופ' יהושע בלאו, רח' הגדוד העברי 12, ירושלים 92 542
- ד"ר יצחק שלזינגר, החוג ללשון עברית, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52 900
- פרופ' גד בן-עמי צרפתי, רח' רמב"ן 38, ירושלים 92 268

האקדמיה ללשון העברית - תפקידה והמילון ההיסטורי שלה

כאשר ניאותרה הממשלה להצעת האקדמיה ללשון והכריזה על שנת תש"ן - במלאת מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית - "שנת הלשון העברית", יזמה האקדמיה סדרת מעשים כדי להביא את דבר העברית לידיעת כלל ישראל בשכבותיו. מן המעשים היו פרסום עלונים שבועיים ברמה עממית וכן סדרת הרצאות ברמה אקדמית כמתחייב מן השם אקדמיה. נתבקשו חברי האקדמיה ללשון להעלות בהן דברי עיון והגות בלשון - בויקה מיוחדת ללשון הדורות האחרונים, מאז חידוש הדיבור העברי - חוקרי לשון כחקירתם וסופרים כיצירתם. כך נולד הקובץ שלפנינו¹. הרצאת חבר האקדמיה אהרן דותן (להלן כמקובל בקיצור א"ד) בולטת בקובץ, בולטת מאוד, באשר אינה עוסקת בשום עניין מהותי בלשון גופה אלא במה שהוא חוץ לה ונוגע בה, זאת אומרת בדרך שהאקדמיה ללשון מקיימת את תפקידה המוטל עליה מכוח החוק. ההרצאה מכוונת כלפי חוץ, לכרות אוזנו של "הציבור הרחב" למתרחש באקדמיה ללשון. על כן - דווקא מטעם זה - מחייבת היא הסבר הנהגת האקדמיה בעניינים אחדים שבהתנהגות המוסד כפי שהוצגו בהרצאה האמורה, כגון מקורות התקציב וחלוקתו לפעולות האקדמיה, אך קודם לכולם עניין התהוות הרכב חברי האקדמיה, להסיר לזות שפתיים.

מאמרי זה בשום פנים אין לראותו תגובת האקדמיה, אלא הואיל וא"ד צועק לשעבר, בייחוד לימים הראשונים שנתגבשו בהם כללי פעולת האקדמיה, ימים שנשאתי בעול האחריות למעשיה², רואה אני חובה לעצמי כלפי חברי האקדמיה בזמן הזה וכלפי השותפים עמי לדרך ואינם יכולים עוד להשמיע את קולם - לומר את הדברים שיבואו בסמוך. הבה נראה הכצעקתו.

א. תמצית ההשגות

בסקירתו ההיסטורית כמקובל בכתיבה מדעית - בהצגת עובדות והבאת מקורות - מעשי האקדמיה ללשון נשקלים ונמדדים, ומגמת הדברים להוכיח כי מראשית דרכה

1. הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה, הרצאות לרגל מלאת מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית, תשנ"ו.

2. הייתי חבר המנהלה מאז ייסד האקדמיה ונשיאה למן כסלו תשל"ד ועד אלול תשמ"א.

סטתה האקדמיה ממה שחויבה בחוק, וגדולה מזו: לאמתו של הדבר לא קיימה את ייעודה שהועיד לה החוק.

טרח המחבר לפרט את העניינים אחד לאחד אשר כשלה בהם האקדמיה אם על ידי מיעוט עשייה ואם על ידי "שב ואל תעשה". בדוק ותמצא כי כל העניינים מתחום תפקידה הפוסקני (=הנורמטיבי) והפצת ידיעת הלשון הם. אף מצא את עילת הדבר: [האקדמיה] מצמחת מקרבה שלוחה של מחקר בדמות המילון ההיסטורי. ברבות השנים רואים אנו כיצד שלוחה זו עולה כפורחת, וככל שהיא משגשגת הריהי מצמקת ומצמחת את גופו שלאילן שממנו צמחה (עמ' 195).

מקובל אני מרבתי, ורואה אני את הדבר נוהג גם היום, כי בתיאור היסטורי מדעי המתאר נדרש להקפיד ולהבדיל בין כלל ה"נתונים", הם "העובדות והמקורות" שחובה עליו להציגם במלוא דיוקם, ובין פרשנותם - זו כולה מסורה למתאר וינהג בה כראות עיניו וכגודל בינתו בהם. אכן אין אמת מידה אחת ומפורשת לאובייקטיביות בפרשנות, ודיו למתאר שישתדל להשתחרר מנטיות הלב ומפניות שאינן מעניין הנידון.

מטעם זה לא ראיתי לנגוע בטענה בדבר טיב מעשי האקדמיה והישיגיה או מחדליה, אלא בא אני לתקן את שעוות בהצגת ה"עובדות" שבהרצאה האמורה; אף זה רק במה שהוא הבסיס החוקי לפעולת האקדמיה, וכן בנוגע למפעל המילון ההיסטורי שהייתה אחריותי עליו במישרין. המעוות חייב ויכול לתקן. ואלה ההנחות שלדעת א"ד האקדמיה נידונית על פיהן:

1. לא על חינום הוגדר תפקיד האקדמיה בחוק כפי שהוגדר, שהרי מקובל היה על הכול שהיא ממשיכה את ועד הלשון ואת פועלו. לפיכך נתנסח התפקיד ברוח פעולתו הנורמטיבית של ועד הלשון. ואכן, זה תפקיד הוועד כפי שנקבע בראשית ימיו (עמ' 192-193).

בחוק שהוא הבסיס לקיומה ולפעולתה של האקדמיה ללשון הוגדר, כידוע, תפקידה "לכוון את התפתחות הלשון העברית על יסוד חקר הלשון לתקופותיה וענפיה" - אבל

2. החברים הראשונים באקדמיה, שחיברו את תקנון המוסד, שינו במקצת, בפרט את התפקיד האחד לשלוש מטרות, והן: (א) לעשות לכינוסו של אוצר הלשון העברית לכל תקופותיה ושכבותיה. (ב) לעשות לחקירת מבנה הלשון העברית, תולדותיו וגלגוליו. (ג) לכוון את דרכי התפתחותה של הלשון העברית לפי טבעה, לפי צרכיה ואפשרויותיה בכל תחומי העיון והמעשה, באוצר המלים, בדקדוק, בכתב, בכתב ובתעתיק. הרי כאן שינוי ברור לעומת האמור בחוק [...] יש כאן שלוש מטרות מוגדרות, אשר שתיים הראשונות שבהן [...] הפכו מאמצעי בלשון החוק למטרות בפני עצמן בלשון התקנון [...] (עמ' 192).

וכך ניתן דופי בחמישה-עשר החברים הראשונים שהערימו לדברי א"ד על החוק: 3. הרחבה זו נתאפשרה על-ידי המעבר מן המונח 'תפקיד' אל המונח 'מטרה'. [...]. ובכך הייתה [האקדמיה] בת-חורין לדבר על מטרות נוספות [...אשר] לפחות משנות את הדגשיו [של התפקיד]: ממוסד בעל תפקיד נורמטיבי הנעזר [הדגשת א"ד] באמצעים של מחקר למוסד שהמחקר תופס את המקום הראשון בסדר העדיפויות שלו (שם).

ובכן מה צריך לעשות כדי לתקן את החטא של האקדמיה כלפי החוק? יודע א"ד לא רק מה הפירוש המדויק של הביטוי "לכוון התפתחות" אלא מה האקדמיה צריכה לעשות בעתיד כדי שתהיה האקדמיה ללשון מתוקנת כהלכה וכחוק - ומחוברת לחיים. זאת הוא מביע בהמלצותיו בזה הלשון:

4. אוכל לסכם את דבריי בשש נקודות, מעין המלצות:

א. יש לתת את הדעת ללשון הכללית היום-יומית גם בקביעת המלים והביטויים שעדיין חסרים בלשון זו וגם בשימת לב לצרכים המתחדשים בכל יום;

ב. יש למצוא את הדרכים אל הציבור הרחב, כדי להחדיר את קביעות האקדמיה בלשונו הלכה למעשה;

ג. יש לחקור את מידת היקלטותם של מונחי ועד הלשון והאקדמיה, כדי ללמוד על דרכי העבודה בעתיד;

ד. העיסוק בלשון המקצועית יהיה בעל חשיבות משנית, ומכל מקום לא יהיה כדרך שנהגנו עד כה. יש לבחון את המינוח בכל המקצועות כולם (לא רק במקצועות שבעליהם מעוניינים בהם) ולקבוע את הצרכים מתוך הליכה אל המקצוע, בהקדמת התחומים החשובים ביותר, ובהם תקבע האקדמיה את המונחים הדרושים לשימוש הרחב;

ה. האקדמיה תעודד ותדריך הכנת לקסיקונים מקצועיים מפורטים בידי בעלי מקצוע, מוסדות וכד'. מלאכת התרגום וכל הצד המקצועי יהיו נתונים לבעלי המקצוע. חלקה של האקדמיה במילונים אלה יהיה בקביעת חידושי הלשון ההכרחיים;

ו. דיון עקרוני בקביעת מונחים, בדרכי החידוש ובעקרונותיו הוא צורך השעה (עמ' 209).

והוא מסיים: "לא כאן המקום להיכנס לפרטים בדרך מימוש התכנית המוצעת" (שם). חבל, שהרי בתכנית הפרטים עושים את הכלל וידיעתם נחוצה בהחלט להבנת אופי התיקונים שא"ד תובע מן האקדמיה כדי שתהיה פעולתה כהלכה - וכחוק. למשל: אני תאב לשמוע - בלשון כדבר חבר אקדמיה אל רעהו - מה נופל בגדר המושג "לשון יום-יום שבפי העם", "הלשון הכללית" (עמ' 208), וחשוב יותר: מה חוץ לתחומה שאין ראוי לאקדמיה לעסוק בו, ועד כה רוב ימיה ייחדה לו? או: מפני

מה חקר היקלטות קביעותיה בציבור, ז"א חקר ההצלחה של "הפבריקה הירושלמית ללשון"³ בשיווק תוצרתה, הכרחי יותר ועדיף מן חקר הלשון עצמה (ב"שלוחה" האמורה לעיל) לתועלת עבודתה הנורמטיבית ולאיכותה כדי שתדע האקדמיה לכלכל אותה בעתיד?

כאמור, לא באתי כאן אלא להעמיד עובדות על הווייתן, בייחוד עובדות שמימי עיצובה של האקדמיה ללשון.

ב. תפקיד האקדמיה וגבולי סמכותה כמוגדר בחוק ובתקנונה

א. הקשר שבין האקדמיה ללשון ובין ועד הלשון מן המפורסמות הוא. כבר יזמת האקדמיה לכרוך את "שנת הלשון העברית" בייסוד ועד הלשון מדברת בעדו. וכן נתנה האקדמיה מבע לקשר הזה פעמים אין ספור בעצם שיקוליה בשעת קביעת החלטותיה. אין אנו צריכים אפוא לטרוח ולגלות מה הייתה "דעת הכול" או "דעת הרוב הדומם" בדבר הקשר הזה בשעת הקמת האקדמיה ללשון. אחרוני ועד הלשון שבאקדמיה חשבו לכבוד להם את ימי פעילותם במחיצת הוועד. אבל מכל זה אין משתמע שיש וצריך להיות שוויון בתפקיד של האקדמיה ושל ועד הלשון בעת ייסודו(!), ובייחוד שוויון באופן קיומו של התפקיד בזמן הזה. היודע את ועד הלשון מבפנים, ולא דווקא משמועה או מתוך עיון ברשימות מונחיו, יבין את מידת תרומתו של הוועד לעיצוב האקדמיה ללשון ולהתוויית דרך פעולתה. כבר דנתי בדבר הזה במקום אחר⁴ ולא אחזור על דבריי כאן, רק אוסיף זאת: אין לך דבר רחוק יותר מלזווג המלצות כאמורות לעיל להשקפתו של ועד הלשון על תפקידו ועל פעולתו הפוסקנית. מין בשאינו מינו הם, כל שכן הדברים חלים על האקדמיה.

ב. הרעיון כי ועד הלשון הוא אך גרעין לאקדמיה - כניסוחו של ביאליק - הילך בין כותלי ועד הלשון עשרות שנים קודם שנוסדה האקדמיה. כבר בשנת שלוש לקיומו, בשנת תר"ף, יותר מן שלוש שנה לפני כינון האקדמיה ללשון, החליט ועד הלשון:

(א) להרחיב את גבולות תכניתו, שתקיף את החקירה המדעית של הלשון העברית וגם של הלשונות האחרות במידה הנצרכת לחקירת הלשון העברית, ולשנות לפי זה גם את איכות העבודה וצורתה ולהרבות את מספר חבריו⁵.

3. כינוי זה טבע י"ח ברנר בהפועל הצעיר תרע"ד; הוא חזר ונרפס בקובץ "לקט תעודות" וכו' בהוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תש"ל, עמ' 41.

4. בישיבת המליאה בבית הנשיא ביום י"ט בכסלו תשנ"ד (ראה לשוננו לעם מה [תשנ"ד], ג, עמ' 118-122).

5. ראה שמואל אייזנשטט (לימים היה פרופסור למשפטים באוניברסיטת תל-אביב), שפתנו העברית החיה, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 134.

במכתב ועד הלשון אל הנהגת ההסתדרות הציונית בתמוז תר"ף בחתימת יד של בן-יהודה וילין נאמר:

ועד הלשון ראוי לו, שיעסוק לא רק בבלשנות שימושית ובהספקת מלים בלבד. אף חקירת הלשון הטהורה, המיוסדת על בסיס מדעי גמור, נכנסת לגבול עבודתו. שהרי אף הרחבת הלשון ותחייתה אפשר להן להתבסס רק על יסודות מדעיים גמורים. אם לא כן תהא זאת מלאכה ולא חכמה. ולפיכך ראוי לו לוועד הלשון, שיקבע עתים גם לחקירות מדעיות טהורות על מהותה של הלשון העברית, חייה בעבר, גילוייה בהתהוות הקולות ובאוצר המלים ועוד [...] ⁶.

ג. ראיתי להזכיר את הנשכחות האלה, מפני שחושב אני כי הבא לדרוש את החוק אשר האקדמיה ללשון מיוסדת עליו ופועלת על פיו, לדוק ממנו את שציפה המחוקק מן המוסד החדש ולהעריך את התנהגות המוסד כלפי אותו החוק - אינו דין שיתעלם מן הדברים האמורים. הלוא הם אף בקיצורם מעידים על המניעים שהניעו את ועד הלשון לשאוף לצאת ממחיצתו אל מחיצה גדולה יותר ומכובדת יותר.

ד. ועתה נעיין בעצם החוק ובמשמעות הביטוי הרופף "לכוון התפתחות" שבחוק. החוק הנידון גלגול שני הוא ואחרון של הצעת חוק שהניחה הממשלה על שולחן הכנסת. נעמיד אפוא את שניהם זה לעומת זה רק בשמותיהם ובסעיפים 1, 2. בגלגול א ("א"א בסיוון תשי"ב) זה לשונו⁷:

חוק ועד הלשון לישראל תשי"ג - 1953:

1. (א) מוקם בזה מוסד עליון למדע הלשון העברית בשם ועד הלשון לישראל (להלן - הוועד).

(ב) מושב הוועד הוא בירושלים.

2. תפקיד הוועד הוא לכוון התפתחות הלשון העברית על יסוד חקר הלשון לתקופותיה ולענפיה.

נוסח זה לא נתקבל בכנסת והוחזר לוועדה. גלגול ב', והוא החוק המחייב (נתקבל בט"ז באלול תשי"ג), זה לשונו⁸:

חוק המוסד העליון ללשון העברית, תשי"ג 1953:

1 (א) מוקם בזה מוסד עליון למדע הלשון העברית; המוסד הוא אקדמיה ללשון, ושמה ייקבע על ידיה.

6. לקט תעודות לתולדות ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית תר"ן-תש"ל, ירושלים תש"ל, עמ' 49.

7. רשומות הצעות חוק 167.

8. רשומות ספר חוקים מס' 135; זיכרונות א-ב עמ' 1-2; ראה גם "דברי הכנסת", ישיבות רס"ז-רע"א, מושב שני, ז' מנחם אב תשי"ג.

(ב) מושב המוסד הוא בירושלים.

2. תפקיד המוסד הוא לכוון את התפתחות הלשון העברית על יסוד חקר הלשון לתקופותיה ולענפיה.

אין אדם צריך לרזי הניתוח הפילולוגי כדי להבין את המשותף לשני הטקסטים האלה ואת המבדיל ביניהם. מן הנוסח הראשון הושמטה הזכרת השם "ועד הלשון", לא בלי קורטוב השפעה של אנשי ועד הלשון, ואילו בנוסח השני הוזכר השם "אקדמיה" בהגדרת המוסד. ועוד מבקש אני להשים את לב הקורא כי בשניהם גם יחד הוגדרה הברייה החדשה "מוסד עליון למדע הלשון". א"ד מסתפק לצורכו בהבאת קטע בלבד מסעיף 2 של החוק הנראה לו הולם את מגמת טיעונו והוא מדלג על ההגדרה הנ"ל של המוסד שאינה משתמעת לשני פנים ואינה מתיישבת עם השגותיו, כל שכן עם המלצותיו.

ה. והעיקר, מה פירוש הביטוי הרופף "לכוון התפתחות"? את האקדמיה, כמובן, מחייב הפירוש היוצא מן החוק עצמו, וזה כיצד?
החוק מתנה שני תנאים לכינון האקדמיה:

1. לשם מינוי חמישה עשר החברים הראשונים של המוסד ולשם כך בלבד יתמנה חבר מינויים [...] לאחר מינוי חמישה עשר החברים הראשונים על ידי החבר האמור, ימנה המוסד בעצמו את חבריו (סעיף 4).
 2. המוסד יתקין תקנון ובו יקבעו [כאן בא הפירוט: כללים לבחירת חברים, סדרי העבודה ועוד]
- תקנון המוסד וכל שינוי או תיקון בו טעונים אישור של שר החינוך והתרבות ו"פורסמו ברשומות" (סעיפים 7, 8).

התנאים נתקיימו במלואם. ביום י"ב בכסלו תשי"ד נבחרו חמישה-עשר ראשוני האקדמיה אשר שמותיהם רשומים מטה⁹. האקדמיה בישיבתה הראשונה (י"ט בכסלו תשי"ד) העמידה את "ועדת הארגון והתקנון" ואת "הוועדה למפעלי מדע". ועדת הארגון¹⁰ הכינה הצעת תקנון לשם דיוני המליאה בה. אלה נמשכו חודשים אחדים רצופים (ראה זיכרונות א-ב, עמ' 14-32).

ו. שלא כמחבר, שהעניין מחוור לו היטב, התלבטו אותם הראשונים בבעיה קשה מאוד, כביכול שטר ושוכרו בצדו: איך אפשר לזווג לזיווג מוצלח את התפקיד

9. החברים הראשונים שבחר "חבר המינויים" הם: זאב בן-חיים, דוד צבי בנעט, יצחק דב ברקוביץ, חיים הוז, מנחם זולאי, נפתלי צבי טור-סיני, שמואל ייבין, חנוך ילון, יעקב כהן, שמואל יוסף עגנון, יעקב פולוצקי, יוסף קלוזנר, יוסף יואל ריבלין, דוד שמעוני, זלמן שניאור.
10. חברי ועדת הארגון והתקנון היו: בן-חיים (מרכז), ייבין (שמואל), פולוצקי, ריבלין.

המתחייב מהגדרת האקדמיה: מוסד למדע הלשון¹¹ עם התפקיד הפוסקני אשר בתנאי העברית בימינו לא התעלם איש מהם, כל שכן אחד מאנשי ועד הלשון לשעבר. כל זה בעוד חוקרי הלשון וסופרים בארצנו ומחוצה לה אין דעתם נוחה מן הזכות המוקנית למוסד מיוחד להתערב בתהליכי הלשון. המשא והמתן על כך היה בתוך האקדמיה ובין האקדמיה לבין היועצת המשפטית של משרד החינוך והתרבות. לבסוף נתקבל התקנון באקדמיה ברוב דעות (ביותר משני שלישים) והוגש בחתימת נשיא האקדמיה (פרופ' טור-סיני) לשר החינוך והתרבות (פרופ' דינור) לחתימה ואושר בחתימת ידו. על ידי זה היה התקנון לפירוש המוסמך היחיד של החוק, כלשונו וכרוחו, והרי הוא הבסיס החוקי לפעולת האקדמיה עד היום הזה. כל ההשגות על האקדמיה צריכות להיבחן לאור תקנונה. כל החיטוטים למה כיוון המחוקק ומה היה "מקובל על כל הציבור" אך שעשוע הם.

עד מה דקדקה הממשלה (על ידי היועצת המשפטית הנ"ל) שיהיה התקנון מכון לחוק ילמדנו פרט זה: נוסח התקנון שהחליטה עליו האקדמיה בראשונה (ראה זיכרונות א-ב, עמ' 34) כלל בסעיף המטרות (סעיף 2) סעיף קטן ד: "לסייע להפצת ידיעת הלשון העברית". נחלקו בעניין זה הדעות באקדמיה אם הוא הולם את הנדרש מן אקדמיה ללשון (שם, עמ' 31-32). לבסוף הוסכם על הניסוח האמור, שהוא כוללני וסתמי. משבדקה היועצת המשפטית את נוסח התקנון כולו לפני חתימת השר, קבעה כי ס"ק ד אינו מתיישב עם החוק ובעצתה החזיר השר את התקנון למחיקת ס"ק זה, ואכן איננו בנוסח האחרון¹², המחייב. בזה נשמטה הקרקע מתחת להשגותיו ומתחת להמלצות של המשיג באשר להתנהגות האקדמיה בעתיד.

מן העניין להזכיר כאן כיצד מוצגת פסקירה של א"ד עובדה זו שאינה עולה בקנה אחד עם המושג "אקדמיה ללשון" בעיני המשיג: "לאחר חודשים מספר הציע שר החינוך והתרבות למחוק שני סעיפים אלו [הנידון כאן והנזכר בהערה 9], והאקדמיה קיבלה את הצעתו" (עמ' 207). מכאן אני שומע כי חסד עשתה האקדמיה עם שר החינוך ונענתה להצעתו. אך האמת היא: בלא אישור שר החינוך בחתימת ידו על התקנון אין תקנון (סעיף 8 בחוק), בלא התקנון אין אקדמיה (סעיף 12 בחוק) ובאין אקדמיה אין לה "מזכירות מדעית", וכמובן אין עובד בה. מן הסתם זה הטעם

11. בוויכוח על החוק בכנסת נתן לזה ביטוי חד הסופר יזהר סמילנסקי, חבר הכנסת או וחבר האקדמיה ללשון היום (ראה דברי הכנסת, ישיבה רס"ט, ב' באב תשי"ג, עמ' 1935-1936).

12. בנוסח הראשון היה גם סעיף נוסף (37): "האקדמיה עושה להפצת ידיעת הלשון העברית וידיעה על הלשון העברית בארץ ובחוץ לארץ ע"י פרסומים עממיים או על ידי עידוד פרסומים עממיים" (ההדגשות שלי). סעיף זה אינו כלול במטרות הנ"ל אלא בתיאור סוג הפרסומים בכותרת "פרסומי האקדמיה" וגם זה נמחק. זו הסיבה שלשונו לעם' אינו נחשב לפרסום האקדמיה אלא יוצא מטעם המזכירות המדעית של האקדמיה (ראה זיכרונות א, עמ' 28, וכן שם עמ' 32, שאלת כן-חיים).

שנשיא האקדמיה נ"ה טור-סיני המליץ לפני המליאה להיענות להצעת השר (זיכרונות א, עמ' 35-36).

ז. מה היה טעמו של השר לא אבוא כאן לחטט ולנחש. רק ייאמר: שר החינוך והתרבות הזה היה מלומד, היסטוריון נודע, ומן הסתם הייתה לו דעה ברורה מה על "אקדמיה ללשון" לעשות ומה אין ראוי שתעשה. ואמנם הבחנה חדה בין שני תחומי הפעולה למען הלשון הייתה מקובלת כבר בשנת תר"ף. המעיין בנספח א (עמ' 198) ילמד עד מה דבק בה אליעזר בן-יהודה, ראש לאנשי העשייה בלשון ונשיא ועד הלשון בימים ההם, ולא נתן את ועד הלשון לעסוק במה שאינו ראוי לו. הוזה אפוא אומר: האקדמיה ללשון אופייה וכיווני פעולתה הותוו בתקנון כפי ששיוו נגד עיניהם אותם חמישה-עשר הראשונים, ולא ראיתי בהם אפילו אחד אשר יחזה את דמות האקדמיה ללשון כדמות שצייר א"ד בהרצאתו, במנותו מה שאין באקדמיה ללשון וצריך להיות בה. כמו מייסדי ועד הלשון ונשיאיו הגדולים כן הם לא נשאו את עיניהם אל מעין "אגודת חובבי שפת עבר", כל שכן אל מעין "גדוד מגיני השפה", במעטה האקדמיה.

פתחתי את העיון בתקנון האקדמיה בציון הקשר שבין האקדמיה לוועד הלשון, ואסיים אותו בפרט אחד והוא הטענה המתמיהה שעלה ביד ה"ראשונים" להשיג את מבוקשם בתקנון על ידי תחבולה. הם המירו את מילת תפקיד שבחוק במילת מטרה שבתקנון. כאשר ראיתי זאת נזכרתי מעשה. ב"זכרונות ועד הלשון", מחברת א (תרע"ד), עמ' 7 מסופר כי "חבור ונסוח ה"יסודות" [כלומר תקנון ועד הלשון] קיבל עליו הא' בן-יהודה", וכה ניסח

I תפקיד הועד

תפקידו של ועד הלשון הוא:

(א) להכשיר את הלשון העברית וכו'

(ב) לשמור על תכונתה המזרחית וכו'

II עבודת הועד

למען הגיע לתכלית הכפולה הנזכרת וכו'.

תוהו אני: על מי ביקש בן-יהודה להערים? על עצמו?

ג. מפעל המילון ההיסטורי

1. אמנם אין דבר זה דומה לדבר שדנתי בו בפרק ב. ההוא - מניח אני - יש לציבור עניין לדעת אותו, ואלו זה כר צר מאוד הוא לקצת חוקרי לשון, מילונאים, להתגדר בו. אף על פי כן אציין בו דברים אחדים הצריכים תיקון בסקירה הנ"ל, שכן מפעל

זה ("שלוחת מחקר בדמות מילון") בעיני א"ד אבי אבות הקלוקלים הוא באקדמיה ללשון. על לידתו ואופיו של המפעל נאמר בסקירה:

אולם כבר בשנה הראשונה לקיומה, בשנת תשי"ד, הוחל בעבודה במילון ההיסטורי, שראשיתו - החלק המקראי בראשות פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל. עבודה זו לא היו לה המשכים לאחר פרישתו של העורך. גם הוקמה ועדה למפעלי מדע בראשות פרופ' יעקב פולוצקי ז"ל, שהוטל עליה להניח את היסודות לתכנון המדעי של המילון ההיסטורי בכללותו. חשובה ההסכמה שהושגה במליאה, כבר בישיבתה השנייה, "שהמילון ההיסטורי הוא המפעל המדעי העיקרי, אבל אין להזניח בגללו 'עבודות חשובות אחרות'. מלאכת התכנון וההכנות להתחלת העבודה בלשון חז"ל נמשכו שנים אחדות. בשנת תשט"ו מקימה האקדמיה את מועצת המערכת של המילון ההיסטורי, ובשנת תשט"ז מסכים פרופ' זאב בן-חיים לקבל עליו את עריכת החלק של לשון חז"ל [...].

בשנת תשי"ט נשלמו ההכנות, מועצת המערכת אישרה את תכנית המילון ההיסטורי ונתקבלו שני העובדים הראשונים לעבודה במה שהוסכם לכנותו 'מדור הספרות העתיקה' (עמ' 194).

2. משים אני עצמי קורא את הדברים הנ"ל לפי תומו, ואי אפשר לי שלא אתמה: (א) מה אירע לה לאקדמיה ולמילון ההיסטורי שלה שזה כארבעים שנה הוחל בהכנת "החלק המקראי" ומשנפט עורכו, זה עשרים שנה בערך, לא נמצא ממשיך את פְּעֻלוֹ? (ב) שלאחר מינוי עורך ל"חלק של לשון חז"ל" ולאחר שנים אחדות של הכנה לכך אין מדובר עוד במילון של לשון חז"ל, אלא במקומו הוחל "במה שהוסכם לכנותו 'מדור הספרות העתיקה'?"

התמיהה אמנם מחייבת תשובה. נתקן תחילה פרטים ונשלים את החסר: א. הוועדה למפעלי מדע¹³ לא נתמנתה לשם "הנחת יסודות" לאיזה מפעל שהוא אלא הוטל עלינו להמליץ לפני המליאה איזה מכלל המפעלים המוצעים ראוי לאקדמיה להעדיף בראשית דרכה. אכן המליצה הוועדה על "המילון ההיסטורי". ראה להלן, נספח ב.

3. בהמשך פעולתה (ראה זיכרונות א-ב [תשי"ד-תשט"ו], עמ' 21):

הא' פולוצקי מוסר דו"ח שני של הוועדה למפעלי מדע: הוועדה דנה בתכנית מפעל המילון ההיסטורי, וקיבלה את העיקרון, שהביע הא' טור-סיני ב"לשונונו" יח, עמ' 6: "יש להכין ראשונה מילונים נבדלים לכל תקופה ותקופה ולכל סוג גדול של לשון או ספרות לחוד". לדעת הוועדה יש להתחיל

13. חברה היו פולוצקי (מרכז), בן-חיים, בנעט, ילון וקלוזנר.

את העבודה בשלושה ענפים: א) לשון המקרא; ב) לשון חכמים; ג) לשון התקופה החדשה (לא מילון נורמטיבי של לשון התקופה החדשה, אלא מילון המתאר תיאור אוניקטיבי את המציאות הלשונית, כפי שהיא מתגלה בספרות אותה תקופה, בלי נקיטת עמדה ביקורתית כלפי החומר הלשוני המובא) [...] אחר דיון קצר אושרה תכניתה והצעתה של הוועדה למפעלי מדע.

תכניתו של טור-סיני הייתה: חיבור עשרים (!) מילונים נבדלים לענפי ספרות שונים שיצטרפו זה עם זה להיות "המילון ההיסטורי" (ראה להלן, נספח ב). אשר לטיבו של המילון ההיסטורי הוא מפרש - כצפוי מחוקר לשון ומילונאי כמוהו - בלשונו יח, בעמ' 4-5:

(ב) ובזה עיקר המפעל, לידיעה מקפת הולכת ומושלמת של תולדות לשונו מראשיתה עד היום הזה מפעל מדעי ולא דווקא מעשי [...] ואמנם גם מילון זה [כלומר המעשי] המכוון לחיים זקוק יהיה לידיעת המקורות במלואם [...] ועל כן אין להתחיל מיד בפרסום המילון המעשי אלא אך אחרי שיהיה עיקר החומר של החלקים החשובים. במילון ההיסטורי בכרטיסיה לפנינו.

על זה אפוא סמכה "הוועדה למפעלי מדע" את ידה.

4. בישיבת מועצת המערכת בג' בכסלו תשט"ז (זיכרונות ג-ד לשנים תשט"ז-תשי"ז, עמ' 63):

[...] נמסר דו"ח על מהלך העבודה במערכת, ונתלבנו דעות על כיוונו הכללי של המילון, אם יהא זה מילון כולל של הלשון העברית בכל תקופותיה או סדרת מילונים ללשונויותיהן של תקופות. הא' בן-חיים הסכים לקבל עליו את עריכת החלק של לשון חז"ל במילון, לאחר שיספיק להתכונן ולתכנן את דרך העבודה. הוחלט להציע להא' קוטשר, שיקבל אף הוא חלק בהכנת מילון לשון חז"ל.

בריווח הזמן שבין הסכמתי ובין התחלת העבודה ב"חטיבה שמחוץ למקרא" הגשתי תכנית הסותרת את התכנית הנזכרת שהחליטה עליה הוועדה למפעלי מדע (ראה לשונו כג [תשי"ט], עמ' 102-123). המטרה, כמובן, נשמרה בתכנית, הכנת מילון היסטורי מדעי, אלא צורתו של המילון ואופי הכנתו המוצעים בה שונים הם לחלוטין: מילון כולל אחד, שהחומר לכתיבתו יוכשר בשיטה אחידה בסיוע המחשב, החומר המכונס יוכשר בצורה הנותנת אפשרות להשתמש בו לחיבור מורפולוגיה היסטורית של העברית (ראה תקנון סעיף 2 ס"ק ב). שלוש שנים בערך גידונה התכנית, ולבסוף, בנשיאותו של טור-סיני, בעת פעילותו המלאה ב"מועצת המערכת" פורסמה הודעה זו בזיכרונות ו (תשי"ט), עמ' 87:

בניסן תשי"ט הוחל בראשותו של הא' בן-חיים בעבודת ההכנה למילון ההיסטורי שמחוץ למקרא על פי התכנית, שהובאה לפני מועצת המערכת

בישיבתה בכ"ח בסיוון תשי"ח ונתאשרה בישיבת המועצה בכ"ב בטבת תשי"ט (עי' זיכרונות ה, עמ' 62).

האדונים ישראל ייבין וגד בן-עמי צרפתי עסוקים בחלק מזמנם בניסוח החומר לעיבוד חוברת המקורות: הא' ייבין עוסק במקצועות הפיוט והשירה, והא' צרפתי בספרות התלמודית (הלכה ואגדה). בראשית תש"ך יהא אפשר להתחיל בהכנת רשימת הערכים.

נדמה לי שבכך הושבה תשובה מספקת לשתי התמיהות האמורות בסקירה (עמ' 194).

הכנת חומר למילון היסטורי כולל של הלשון העברית שמחוץ למקרא פירושה הפקת מילים בהקשרן (=מובאות) מכלל היצירות שנתחברו בלשון העברית במשך אלפיים ומאתיים שנים לפחות; ניתוחן הדקדוקי והגדרתן מצד משמעותן; לבסוף העמדת "ערכים מילוניים" מהן. הוא הדבר שאנו מכנים במפעל "ניצול מילוני" (של מקור כלשהו). מלאכה בהיקף כזה מחייבת את ארגונה במדורים מדורים שיעסקו בהם עובדים מדעיים מאומנים ומתאמנים להבין את היצירות המגוונות בנושאייהן ובטיב לשונן.

המדור ל"ספרות העתיקה" עוסק בניצול יצירות שנתחברו במשך אלף ומאתיים שנים לפחות. "ספרות חז"ל" המציעה לנו את לוז השדרה של "לשון חכמים" (ספרות התנאים) משתרעת על פני פחות מרבע של התקופה האמורה, ואם נוסיף עליה את ספרות האמוראים שהעברית בה אך חלק ומזווגת עם הארמית - נוסיף כמאתיים וחמישים שנה.

זה ההבדל בין שני הכינויים שא"ד דן בהם כאילו יש כאן שינוי שם בלבד¹⁴ שהוסכם עליו (ראה להלן, נספח ג).

14. ההבדל בא על ביטוי במספרים כך: על פי אומדן המערכת שנעשה בשנת התשל"ב, בתום תקופת הגישושים והניסיונות, מספר כל התיבות (מילים בהקשרן) שמפעל המילון עתיד להפיק מן המקורות של "הספרות העתיקה" ולהכשירן להיות מסד לחיבור ערכי המילון ההיסטורי יהיה 5,040,000, ובכללן 3,561,000 התיבות ב"לשון חכמים" בהגדרה הרחבה ביותר, זאת אומרת מעבר לספרות התנאים (ראה ישיבת מועצת מערכת המילון ההיסטורי בט"ו בטבת תשל"ב, זיכרונות האקדמיה ללשון העברית יט-כ, עמ' 171).

על פי הדין וחשבון של מערכת המילון בשנת התשנ"ו גדל המספר הכולל של התיבות עד כדי 5,666,200 ומהן 446,200 תיבות מוכנות ומזומנות בניתוחן לצורכי כתיבת המילון.

בתמוז שנת התשנ"ו (לפי מה שהוראילה מערכת המילון להודיע לי) סך כל התיבות שנמצא בידה הוא כ-6,500,000 ומהן רק כ-1,250,000 עדיין לא הושלם עיבודן כל צורכן. הוזה אפוא אומר, ההפרש בין האומדן בראשית דרכו של המפעל ובין הנתון בשעה זו, המתקרב לגמר איסוף, הוא תוספת של כעשרים אחוזים. ובמילון - כל המרכבה בנתונים בדוקים היטב, משביחו. אף על פי כן סבורי כי כבר די בו לצורך המהדורה הראשונה. ואל יישכח כי 849,149 תיבות מעובדות פורסמו ברבים ולמען הרבים ב"חומרים למילון, סדרה א" (מיקרופיש תשמ"ח).

5. המבין יבין כי בהחלטה הזאת ועל פי התכנית האמורה נטלה האקדמיה על עצמה לכוון מפעל גדול וקבוע, שעד לאותה השעה חרג מן הדרך הכבושה לחיבור מילונים. בכוונה ברורה ובידיעה מלאה נוסד "מפעל המילון ההיסטורי", נבנה והולך, כפי שהוא. בהודעה פומבית נאמרו באוזני שר החינוך והתרבות (יגאל אלון) בכ"ג בטבת תשל"ג (זיכרונות יט, עמ' 122) הדברים האלה:

תהליך עבודה זה מביא ממילא לידי יצירת ארכיון לתיעוד של הלשון העברית, למעין מוזאון קבוע לאוצר הלשון, ערוך וממוין וגדל ככל שהלשון מוסיפה בכל דור ודור...

6. כבר ראינו לעיל (עמ' 186) כי א"ד סבור שמפעל המילון ההיסטורי גימד את פעילותה של האקדמיה ללשון. את הקשר שבין שני פניו של התפקיד אין הוא רואה; על כל פנים אינו מזכיר אותו בהרצאתו הפרוגרמטית, הבה אזכירנו אני: (א) את דעותיהם של אליעזר בן-יהודה ודוד ילין, שני הנשיאים הראשונים של ועד הלשון, ושל טור-סיני, הנשיא האחרון שלו, כבר הבאתי לעיל (עיי' עוד בן-יהודה ב"מבוא הגדול" למילון, עמ' 17)¹⁵.

(ב) ביאליק כתב בשנת תרס"ח במאמרו הידוע "חבלי לשון" על שני "עיקרים": האחד, תביעה מחבריו הסופרים - שזלזלו במעשי "מרחיבי הלשון" וקראום "מחריבי הלשון" - להשתתף ב"עשייה" זו כי חיובית ונכונה היא בעיניו.

והשנית - וזהו העיקר השני: שאני רוצה לבררו כאן - שידיעה שלמה וברורה על דבר כמותו ואיכותו של הרכוש הלשוני מכל הדורות צריכה בהכרח להיות קודמת לכל מיני שאר נסיונות ומעשים של "הרחבה" לתועלת לשוננו [...] כל זמן שאין בידנו מלון כזה (כלומר "מלון מכנס" = אקדמי) לא עשינו את

אגב זה כדאי לציין כי במפעל המילון יש גם מדור ל"ספרות החדשה" (מתקופת ההשכלה עד קום המדינה), העוסק בניצול מילוני של יצירות שנתחברו באותו פרק זמן. מן המכסה שנקבעה למדור - 10,000,000 תיבות - כרבע כבר נתון במאגר מוכן ומזומן לחיבור ערכים למילון. מפני השינוי המהפכני בגישתו של אליעזר בן-יהודה לעבודה המעשית (הפוסקנית) בעברית - דבר שדעת הכותבים על בן-יהודה ומדברים בו מוסחת מהם, אביא ממנו דברים שהם עקרוניים וחשובים לענייננו כאן, וזה לשונו:

"זה האוצר כשיהיה כלו אצור וכלו נחקר בחקירה מדעית, והיה היסוד שיתן לנו היכלת להחיות את לשוננו ולבנותה מחדש ולמלא כל החסר בה. זה אי אפשר אלא כשיהיה החבור מפעל מדעי גמור, לפי כל חמר הדרישות של המדע של זמננו ממפעל שכזה. השנוי הגדול הזה בתכונת מפעלי יעודו לקח ממני את חרות המעשה. כל זמן שעקר תכלית ספרי היתה התועלת המעשית, הייתי רשאי לעשות על דעת עצמי בלבד, לפי ראות עיני מה טוב להתועלת המעשית, ולא היה עלי להשגיח בדעת אחרים. אבל, עתה לא עמדתי יותר ברשות עצמי. רשות עליונה פשטה עתה שלטונה עלי, היא רשות החכמה המדעית והחכמים, והייתי אנוס לקבל עלי מרותם הקשה, שאין לפני לא חמלה ולא משוא פנים" ("המבוא הגדול" למילון בן-יהודה, עמ' 17).

חובתנו ללשונו האומית, ואי אפשר שתהא בשאר המעשים לטובתה תקנה גדולה (כל כתביו, מהדורות תל-אביב תרצ"ה, עמ' ריח, רכב).

ברוח זו כתב ופעל ביאליק בהיותו נשיא ועד הלשון.
(ג) באספת ועד הלשון לרגל מלאות חמישים שנה לייסוד ועד הלשון - ב' באדר תרצ"ט - הוחלט:

[...] להכריז על מפעל המילון האקדמי של הלשון העברית כעל תפקידו המרכזי של הוועד בתקופתו עבודה הקרובה (לשונונו י, עמ' 4).

מחברי תקנון האקדמיה לא הפליגו עד כדי כך ולא קבעו שיעורים לכל אחת ממטרות האקדמיה. הם הניחו זאת לשיקול דעתה של הנהגת האקדמיה לפי צורכי הלשון ותנאי האקדמיה בכל דור ודור.

הרעיון כי ידיעת כל הרכוש אשר רכשה הלשון בימי חייה הארוכים תנאי מוכרח הוא לעבודתו הפוסקנית (בימי ועד הלשון קראו לכך "הרחבת הלשון") של המוסד העליון ללשון העברית היה מובן מאליה למחדשי הדיבור העברי ולממשיכיהם. מפעל המילון ההיסטורי, כמובן, מפעל מדע טהור הוא במטרתו ובשיטת העבודה שבו. עם זה הוא יכול להיות וצריך שיהיה זרוע חשובה להשגת המידע הדרוש לעבודה הפוסקנית ברמה היאה ל"מוסד העליון למדע הלשון העברית" הנתבע לפעול למען ההווה ולעתיד מתוך ידיעה שורשית ושלמה של עברה ומתוך צפייה למרחוק ככל האפשר בתוצאות מעשיו לעתידה.

בימי ייסוד האקדמיה היה הרעיון הזה נחלת המשכילים יודעי לשון בעם. יבואו ויעידו על כך דברי איש מן "הציבור" שמפני הנסיבות המיוחדות¹⁶ באנגלית אמרם:

I think I will not be mistaken if I say that the Academy has two tasks: to create the new and to preserve the old. I think that what is needed today is the shifting of the centre of gravity from the first pole to the second, that is from the new to the old. Actually, even the coinage of new Hebrew words is essentially the study of the ancient language, to discover all that is into the living language.

[...]

But it is not that alone that I have in mind. I wish to sound a warning about the absence of any real and effective language authority in our country, the absence of a responsible guard to

16. מתוך נאום בעת הנחת אבן פינה לבניין האקדמיה ע"ש שמחה זלצמן, ניר-יורק. ראה במחברת להסברה של האקדמיה באנגלית - (1963) *The Academy of the Hebrew Language*, עמ' 46-44.

protect our Hebrew language and fortify its position against the destructive presumption of the ignorant. I consider it the command of the hour to set up a barrier against the injection of cheap alloys into the gold of our language.

National discipline is called for in this matter, and the major responsibility must be borne by the competent institutions - the Academy and the Ministry of Education [...]

אלה דברי ממלא מקום ראש הממשלה משה שרת שחתם על חוק "המוסד העליון ללשון העברית". כלום יש פירוש מוסמך יותר של כוונת החוק? אף זאת: זיווג התפקידים של האקדמיה ומשרד החינוך מורה על חלוקת התפקידים ביניהם: זה מכון בקביעת הלכות הלשון וזה בפעולתו לחינוך ולתרבות, ואין בלחם. הוא הטעם ששר החינוך תבע מחיקת ס"ק ד במטרות לפי ההצעה הראשונה של התקנון. קשה להאמין שאין דבר זה מובן לחבר באקדמיה בימינו. כלום מאותות הזמן הוא? סבור אני כי תופעה חדשה זו כדאית היא שתיתן האקדמיה את דעתה עליה באחת משיבותיה הקרובות.

נספחות

נספח א (לעמ' 192)

בוויכוח על הרצאת קלוזנר "כנסיה ללשון העברית החיה" בישיבת ועד הלשון ביום ז' בשבט תר"ף (זכרונות ועד הלשון העברית, מחברת ה, ירושלים תרפ"א, עמ' 24):

הנשיא בן-יהודה: הד"ר קלוזנר ערבב שני מושגים - את המושג תחית-הלשון ואת המושג של ועד-הלשון. בדבר תחית-הלשון העברית אין עוד כל פחד. עברה השעה של ה"אידישיסטים" ושל המתבוללים. ואם הכנסיה ללשון העברית החיה יכולה להועיל לתחית-הלשון, הרי היא ענין לא של ועד-הלשון, אלא של "שפתנו" או של "תרבות".

ועד-הלשון אין לו שום עסק בעולם-המעשה: הוא מוסד מדעי ועיוני - ומה לו לשדרות רחבות? - ד"ר קלוזנר אומר, שהכנסיה העתידה לבוא תתן להועד סמכות להשיב על שאלת "מי שמך?" - אבל כלום אקדימיה מדעית או מוסד מדעי איזה שיהיה מקבל את סמכותו על-יד בחירות? - להכניס את החלטותיו של ועד-הלשון לתוך חיינו תוכל לא כנסיה רבת-אנשים בלתי-מומחים, אלא כח-השלטון שלנו, שהוא לעת-עתה ועד הצירים וועד-החנוך, זה בחיים הצבוריים והמדיניים וזה בבית-הספר...

נספח ב (לעמ' 193)

למעוניין בפרטי ההבדל שבין התכנית שסמכה הוועדה למפעלי המדע את ידה עליה ובין התכנית שמפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה מושתת עליה אביא את רשימת המילונים שבהצעה האמורה והיא עיקר בה (נ"ה טור-סיני, "הצעה להכנת מילון אקדמי ללשונו לתקופותיה", לשוננו יח [תשי"ב-תשי"ג], עמ' 6-8):

לפי הנחות אלו אפשר להציע כעת סדרת מילונים חלקיים בקירוב כדלקמן:
 (1) מילון ללשונה של תקופת המקרא. (א) של העברית המקראית, (ב) כחלק קטן יותר, של הארמית שבתקופת המקרא. מילון זה יהיה שונה בהרבה מן המילונים הקיימים לעברית ולארמית המקראית, בהיקפו ובתוכנו. הוא יביא, למשל, על יד המלים התנכיות, בסידור דפוס מיוחד, גם את אוצר המלים שבכתובות, שהיום הוא גדול למדי; את אוצר הלשון שבשמות הפרטיים; את פירושי המלים שניתנו להן במסורת הפרשנית ושהפכו בחלקן הגדול לשימושים חיים בלשונו; את המליצה התנכית שהפכה את מטבעותיה של לשון המקרא לחטיבות חיות לעצמן בהוראה שונה מזו של המקור; את העתקות המלים העבריות באכדית, במצרית, ביוונית ובלשונות אחרות וכו'.
 (2) מילון למקורות של התקופה שבין המקרא והמשנה, שבזמן האחרון נוסף עליו גם החומר הרב, למשל, מתוך מגילות מדבר יהודה, וכן מכמה כתובות בעברית ובארמית.

(3) מילון של לשון התנאים של העברית התלמודית, לא רק של משנה ותוספתא אלא גם של הברייתות שבתלמודים ובמדרשים קדומים.

(4) מילון ללשון התרגומים הארמיים, גם כאן נוסף חומר חשוב.

(5) מילון הארמית שבמקורות התלמודיים מארץ ישראל, מיהודה ומן הגליל, שיכלול גם את חומר הכתובות של אותה תקופה, מלים עבריות וארמיות שבברית החדשה, הבאות בכתבי אבות הכנסייה וכו'.

(6) מילון של הארמית התלמודית במקורות הבבליים, שיכלול כחלק מיוחד את הארמית שבספרות הגאונים.

(7) מילון ללשון השומרונים.

(8) מילון ללשון המסורה.

(9) מילון ללשון הפיוטים.

(10) מילון ללשון התקופה הספרדית. (א) של השירה הספרדית, (ב) ללשון הפילוסופיה והמדעים, המושפעת בייחוד מערבית, (ג) מילון ללשון המדקדים והפרשנים הספרדיים.

(11) מילון לשירה ולספרות היפה שבאיטליה ובאשכנז, בשני חלקים.

(12) מילון ללשון הזוהר והקבלה, בארמית ובעברית.

(13) מילון ללשון הספרות ההלכית, של הפוסקים ושל השאלות והתשובות.

- (14) מילון ללשון הקראים.
- (51) מילון ללשון התימנים בשירתם ובספרותם.
- (16) מילון לספרות הדרוש והמוסר, אולי בצירוף חלק ללשון החסידות.
- (17) מילון ללשון ההשכלה.
- (18) מילון להתפתחות לשוננו בתקופתנו החדשה בפרוזה ובשירה, שימש על יד כרטיסיות ועד הלשון על קביעותיו והצעותיו.
- (19) היסטודות העבריים בלשונות של יהודים ולא-יהודים, באידיש, בספרדית יהודית, בערבית יהודית ובלשונות אירופיות.
- (20) מילון המלים הזרות שבספרותנו ובמיוחד מילון המלים הזרות, היווניות והרומיות, ולעומתן המלים האירניות שבספרות התלמודית, שהיו למלים חיות בעברית. אבל גם עבודות עזר אחרות, כגון הלעזים שבספרות הפרשנית אצל רש"י ואחרים.

בהצגת תולדות כל תופעה חברתית חוק הוא ולא ייעבר: הקפדה גמורה על סדר הזמנים (כרונולוגיה), שלא יוקדם המאוחר ולא יאוחר המוקדם בהצגה. זה חל כמובן גם על הצגת אוצר המילים של לשון ("מילון היסטורי"). בלשון ארוכת ימים הבעיה מתחדדת: מה עדיף, הצגת כל אורך הרצף ההיסטורי בחיבור אחד, כמו למשל במילון האוקספורדי לאנגלית (הוא הדין בניסיון של בן-יהודה במילוננו) או קיטוע הרצף קטעים קטעים, הוא אשר מכונה "מילוני התקופות" - אבל עקרון סדר הזמנים ננקט בקפידה. אין הבדל מהותי בין שני סוגי המילון ההיסטורי, בתנאי שמילוני התקופות ערוכים באופן שהם חוליות המשתלבות זו בזו לכלל אחד. בהצגה המובאת לעיל, אף על פי שדובר בה על תקופות, לא סדר הזמנים הוא העיקרון המנחה אלא סוגי היצירה הספרותית, והדבר בולט כמובן בעצם הדבר שלא נשמרו הגבולות שבין הלשונות - בין העברית לארמית לסוגיה - במילון היסטורי לעברית.

נספח ג (לעמ' 186)

א. משנוכחתי לדעת - לרוב תימהוני - כי ההבדל שבין שתי ההצעות האמורות לחיבור המילון ההיסטורי לעברית של האקדמיה והמשתמע מן ההבדל לצורך הכנת המילון אינו נהיר אף למי שחקר העברית אומנותו - שוב איני תמה שמפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה מוגדר בכינוי "שלוחה של מחקר בדמות המילון ההיסטורי". נניח לטיב הגדרה זו וניתן את דעתנו על העיקר והוא - מניעת הטעיה, כי צריך או אפשר לתלות במפעל הזה עשיית כל מיני מחקרים שמקצתם אולי יפים לעברית, והכינוי "שלוחת מחקר" מכסה עליהם. לא ולא! על כך מעולם לא החליטה האקדמיה ללשון. כל המחקר הנעשה במפעל הזה לצורכו בלבד נעשה, לכבודו של המילון ההיסטורי לעברית שיבוא ברבות הימים.

- ב. דרך הכשרת החומר המופק מן המקורות הן מצד העינין הן מצד המעשה יום יום המתפצלת לשבילים אין ספור לובנה בשיבות המערכת ומועצת המערכת, וכל צעד וצעד דובר בו בדינים וחשבונות שפורסמו ברבים בכרכי 'זיכרונות האקדמיה ללשון העברית' כסדרם ובכרכי 'לשונונו' כסדרם ובאכסניות 'לעת מצוא'. בגלל ריבויים ופיזורם ארמוז לדברים אחדים בלבד לאשר יש לו עניין להכיר את המפעל הזה.
1. אשר לצד העיוני ראה בזיכרון הדברים של ישיבת מועצת המערכת בי"ח בטבת תשכ"ד (לשונונו כז-כח, עמ' 272-289). נידונה בה בעיית הכרונולוגיה של לשון מכאן ושל טקסט מכאן והבחנים לבחירת כתב-היד להניחם יסוד למובאות. ברקע הדיון - "ספר המקורות" הנזכר להלן והכרעת המועצה.
2. המאמר "דרך חדשה במילונאות" בישיבה השישית של מליאת האקדמיה במחיצת הקונגרס למדעי היהדות הרביעי, כך ב, עמ' 427-432.
3. את מלאכת היום ביומו משקף המדור הקבוע ב'לשונונו' - "מן העבודה במילון ההיסטורי". מתפרסמים בו רק מאמרים של העוסקים במלאכת המילון, כל אחד לפי החידוש שעלה לו מן המקורות המנוצלים למילון ולא נודעו עד כה. המאמרים נוגעים בייחוד לצורות של מילים או למשמעותן וכן לפירוש מובאות מסוימות או מהימנות של המסירה.
- בארבעה חיבורים שפרסם בדפוס מפעל המילון מטעם האקדמיה כל חיבור מעיד על שלב בדרך לכתובת המילון.
- ספר המקורות, חלק ראשון, למן חתימת המקרא ועד מוצאי תקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ג.
- עצם הכותרת מעידה כי נזנח הרעיון של מילון חכמים בפני עצמו. "מטרת ספר זה היא להביא לידיעת חכמים בעלי המקצועות שבתחום הספרות העברית את שנעשה להנחת היסוד הפילולוגי למילון ההיסטורי של הלשון העברית ולבקש מהם הצעות לתיקון".
- ספר בן סירא - מקור קונקורדנציה וניתוח אוצר המלים, ירושלים תשל"ג.
- החיבור נועד להדגים את האפשרויות הגלומות בתהליך ניתוח אוצר מילים של כל יצירה עברית בסיוע המחשב, שיטה שהונהגה ראשונה בארצנו במפעל המילון. החיבור מעיד כי אוסף המובאות שבמפעל עשוי כך שאפשר לחבר על פיו לא רק מילון היסטורי אלא גם מורפולוגיה היסטורית של העברית. העניין נידון בקונגרס למדעי היהדות.
- חומרים למילון - סדרה א, מן 200 לפה"ס עד 300 לספירה, ירושלים תשמ"ח (דפי זעור).
- מטרת החיבור להעמיד לרשות הרבים "חטיבות נתונים שכבר הושלמה הכשרתם לצורכי המילון, חטיבות הגדרות בזמן - כדי לעודד חקירתם ולקדם בכך את

הבירורים שתזדקק מערכת המילון בשעת כתיבתו". כוונת המערכת לפרסם סדרה ב למן 300 לספירה עד 1150 בערך.

- השורש ערב - מחברת לדוגמה (לשוננו מו, תשמ"ב, חוברת ג-ד, עמ' 165-267). "כשם שהיה עלינו להעמיד שיטת עבודה לשלב השני [ז"א "הפקת העדים למילון"], כך מבקשים אנו לנסות שיטת עבודה לשלב השלישי [ז"א כתיבת הערכים במילון] ולדעת אם תוצאות ההכנה בשלב השני הולמות את צורכי השלישי" (עמ' 166).

4. החיבור מעמיד דוגמה למילון היסטורי ללשון העברית כמתכונתם של המילונים ההיסטוריים שחוברו (ועדיין עומדים בחיבור) על פי העקרונות שנהגו במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, בתקופת השיא של שיטת הבלשנות ההיסטורית. בדוגמה הזאת ניתנה כמובן הדעת על השינויים שמבנה הלשון העברית מחייבם או מאפשר אותם.

מטרת החיבור עדיין לא הושגה. עדיין לא קם הוויכוח על נושא זה. אשר לדעתי - כבר חיוויתיה במאמרי "דרך חדשה במילונאות"¹⁷ - והיא: כתיבת המילון בסיוע המחשב מאפשרת (אולי אף מחייבת) צורה אחרת של "מילון היסטורי" והיא הפרדה בין התיעוד שיהא שלם או רחב ככל האפשר ובין הצגה ממצה של המהלך ההיסטורי בכל ערך מילוני.

17. ראה זיכרונות האקדמיה ללשון העברית יב (תשכ"ה), ישיבת מליאה סט, עמ' 427.

טעמי "רק" למיעוט - כיצד?

לא מכבר זיכה הרב מרדכי ברויאר את קוראי "לשוננו" בהערות מחכימות, פרי עינו המיוחד בסוגיה העתיקה "מקראות שאין להם הכרע"¹. הרב ברויאר, הנחשב בעיניי ל"קיסר" הטעמים בדורנו², לא הגביל את עצמו בעינו לאותם חמישה מקראות שמנו חז"ל כמחוסרי הכרע (יומא נב ע"א-ע"ב), וסיפח להם עיון במקראות אחרים שטעם בטעמיהם טעם חדש. את עינו המיוחד תלה הרב ברויאר בעניינים ובניתוחים שהעליתי בספרי³, וכשם שהעניינים שהעלה במאמרו נתחדשו לו - לפי עדותו - בעקבות קריאת ספרי, כן נתבררו אף לי כמה בירורים חדשים, שלא היו באים לעולם לולא התמודדתי עם הערותיו. כמה מפרות בירורי אלו הוכנסו למהדורה השנייה של ספרי ואחרים ימצאו את מקומם בפרסומים שיבואו. כאן אביא בירור אחד שתוצאותיו חורגות מן הפסוק שהוא נתלה בו, בהעמידו את פיסוק הטעמים על הבחנה תחבירית-סמנטית בלשון המקרא.

שיקול תחבירי מנחה את ברויאר להניח (עמ' 194) שהפסוק "כך את-בני לא תשב שמה" (בראשית כד, ח) אי אפשר לו שיוטעם אלא בפסוק הטעמים שלפניו, וממילא בהעמדת הצירוף "כך את-בני" בידי בעלי הטעמים אין לראות השתקפות של המדרש "רק - מיעוט; בני אינו חוזר, בן בני חוזר" (בראשית רבה נט, י), וההתאמה שהערת עליה (בספרי, עמ' 66) בין פיסוק הטעמים ובין המדרש איננה מכוונת אלא מקרית.

הכלל התחבירי שברויאר נשען עליו מנוסח בלשונו כך: "רק הקודם למושא ולנושא מחובר בדרך כלל אל המושא, ולא מופרד ממנו" (עמ' 194 במאמרו). מן הראוי לבחון מחדש את תחולתו של כלל זה - וברויאר עצמו מציין חריגה ממנו (ראה הערה 7 שם) - מתוך צירוף היבט סמנטי להיבט התחבירי.

1. לשוננו נח (תשנ"ד-תשנ"ה), עמ' 189-199.
2. אני שמח לברך את הרב ברויאר על שמחקרו בתחום הטעמים, המסורה ונוסח המקרא זכו להוקרת הסנט של האוניברסיטה העברית בירושלים וזיכוהו בתואר דוקטור לפילוסופיה לשם כבוד של האוניברסיטה, שהוענק לו ביום כ' בסיוון תשנ"ה (18 ביוני 1995).
3. שמחה קוגוט, המקרא בין טעמים לפרשנות, ירושלים תשנ"ד, מהדורה שנייה מתוקנת ומורחבת - ירושלים תשנ"ו. הספר במהדורתו הראשונה זכה לביקורת מאת יהושע בלאו - "מחקר על מעמדם של טעמי המקרא בפרשנות המסורתית", לשוננו נח (תשנ"ד-תשנ"ה), עמ' 259-265.

כידוע, רק עשויה להתייחס לאיבר מסוים במשפט או לכלל המשפט⁴, וכל אחד משני השימושים האלה מכתוב את טעמי רק ומחייב בחינה לעצמו. רק המכוונת לאיבר במשפט ממעטת רק את האיבר מאחרים כיוצא בו. למשל, המשפט "כי רק-עוג מלך הבשן נשאר מיתר הרפאים" (דברים ג, יא) משקף שימוש שבו משמעות "רק א" היא "א לבדו", "א ולא אחר". דומה שהכלל של ברויאר, התקף במקרים כאלה, ראוי לניסוח רחב יותר, והוא: "רק הממעטת איבר במשפט מחוברת בדרך כלל אל איבר זה ואיננה מופרדת ממנו". כך הוא בדוגמות שהביא ברויאר (שמות כא, יט; דברים טו, כג), שבהן אך מקרה הוא שהאיבר הממועט משמש מושא. לדעתי, אין שוני עקרוני בין דוגמותיו של ברויאר ובין הדוגמה שהובאה לעיל ("כי רק-עוג נשאר"), שהאיבר הממועט משמש בה נושא; ונוהג זה - היינו צמידות בין רק ובין האיבר הממועט, יהיה תפקידו התחבירי במשפט אשר יהיה - מצוי בדוגמות רבות אחרות. למשל: "...להכרית הצפרדעים ממך ומבתיך רק ביאר תשאנה" (שמות ח, ה) - רק ממעטת תיאר; "...וכל-יצר מחשבת לבו רק רע כל-היום" (בראשית ו, ה) - רק ממעטת נשוא.

שונה הוא שימושה של רק כשהיא מכוונת למשפט - ובכלל זה גם משפט חסר הנשען על משפט שלפניו - או לפסוקית. בדיקת המקרים שרק מתייחסת בהם למבע שלם המכיל יחס פרדיקטיבי מעלה שעל פי רוב יש במבע זה המעטה מן ההכללה שנאמרה במשפט קודם. למשל: "ויעשה הרע בעיני ה' רק לא כאביו וכאקו..." (מלכים ג, ב). בשימוש זה משמעה של רק הוא 'אבל' או 'אולם', ויש להגדירה מילית קישור ממעטת בין משפטים⁵.

לפעמים הקשר מצומצם, בגבולות פסוק או חלק ממנו, דיו ללמד שהמילית רק מכוונת למשפט ולא לאיבר. כך הוא בדוגמה האחרונה ובדוגמות אחרות כגון "ויעש הישר בעיני ה' רק לא כדוד אביו..." (מלכים ב יד, ג); "ויעש הרע בעיני ה' רק לא כמלכי ישראל אשר היו לפניו" (מלכים ב יז, ב); "ויעש הישר בעיני ה' רק לא בלבב

4. על שני שימושים אלו כשהם לעצמם, בלי התייחסות להשתקפותם בטעמי המקרא, העיר יונגלינג - B. Jongling, "La particule 'רק' Oudtestamentische Studien 18 (1973) עמ' 97-107.

5. לעתים אין היא עומדת בין משפטים, ובכל זאת היא מכוונת לכלל המשפט שהיא פותחת, כגון "...כי אמרת רק אין-יראת אלהים במקום הזה..." (בראשית כ, יא); "...ואמרו רק עס-חכם ונבון הגוי הגדול הזה" (דברים ד, ו). במקרים כאלה רק משמשת במשמע 'אמנם', 'אכן'. יצוין כי יחס הפוך של שכיחות מצוי בשימושיה של אכן במקרא. השימוש הפחות שכיח במילית רק, כגון זה שבבראשית כ, יא, מקביל לשימוש השכיח באכן, והשווה: "ויקץ יעקב... ויאמר אכן יש ה' במקום הזה..." (בראשית כח, טז); ואילו לשימוש השכיח במילית רק כמילית קישור ממעטת בין משפטים מקביל שימוש נדיר באכן (=אבל, אולם), כגון "אני-אמרתי אלהים אתם ובני עליין כלכם אכן כארם תמותון..." (תהלים פב, ו-ז). תן דעתך לטעם המפריד, המאפיין את שני השימושים בשתי המילות רק ואכן.

שלם" (דברי הימים ב כה, ב). עיון בטעמי מקראות אלו מראה בעליל שרק מוטעמת בהם בטעם מפסיק, שלא כטעם המחבר שמצינו ברק כשהיא מכוונת לאיבר. טעם מפסיק זה יש שהוא חוצץ בין רק ובין כל המשפט שהיא מכוונת אליו (כך במלכים ב ג, יד; ג, דברי הימים ב כה, ב, באלה ניכר המבנה רק לא...), בהיות משפט זה קצר. אך כאשר משפט זה מתארך, חלוקתו הפנימית קודמת להפרדת רק ממה שאחריה, וקדימות זו חייבה מראש את בעלי הטעמים להטעים את רק בטעם מפסיק שאין בכוחו לחצוץ בינה ובין כל המשפט שהיא מכוונת אליו, ועל כורחו הוא חוצץ רק בינה ובין חלקו הראשון של המשפט האמור (כך נראית אפוא חלוקת הפסוק הנזכר לעיל:

"ויעש הרע בעיני ה' רק לא כמלכי ישראל אשר היו לפניו" (מלכים ב יז, ב).

אולם בהימנעם מהצבת טעם מחבר בתיבה רק ובהטעימם אותה בטעם מפסיק - יהיה כוחו הפיסקי אשר יהיה - גילו בעלי הטעמים את דעתם באשר למעמדה התחבירי של רק, היינו שהיא מתייחסת לכלל המשפט שאחריה ולא לאיבר מסוים בו, ובאשר למשמעה (=אבל, אולם).

לפעמים מעמד תחבירי זה ומשמע זה של רק אינם עולים מבדיקת שימושה, כל עוד הבדיקה מושתתת על עיון המצטמצם בגבולות הפסוק שהתיבה רק מצויה בו. לחשיפת המעמד והמשמע האמורים - המתבקשת בשל היות רק מוטעמת בטעם מפסיק - נדרשת פריצה של גבולות אלו אל הקשר רחב יותר. זה המצב, למשל, בדוגמות שלהלן:

"רק עץ אשר-תדע כי-לא-עץ מאכל הוא אתו תשחית וְכָרְתָּ..." (דברים כ, כ).

רק עיון מצורף בפסוק זה ובפסוק שלפניו יוכל להעמידנו על שימושה המדויק של רק בפסוק הזה. הפסוק הקודם מבטא איסור מכליל: "כי-תצור אל-עיר ימים רבים להלחם עליה לתפשה לא-תשחית את-עצה לנדוח עליו גרון כי ממנו תאכל ואתו לא תכרת...". מכאן אתה למד על טיבה של רק בפסוק התוכף. אין היא מכוונת רק לאיבר "עץ אשר-תדע כי-לא-עץ מאכל הוא" אלא לכלל הפסוק, המבקש להמעיט מן האיסור הכוללני "לא תשחית את-עצה... ואתו לא תכרת" באמירה המסייגת: "רק [=אבל, אולם] עץ אשר-תדע כי-לא-עץ מאכל הוא אתו תשחית וְכָרְתָּ". זו הסיבה שרק מוטעמת בטעם מפסיק!

רק המכוונת למשפט ולא לאיבר רווחת במיוחד כשהמשפט הוא משפט בקשה או משאלה⁶. כך למשל:

"הנה-נא לי שתי בנות... אוציאה-נא אתהן אליכם ועשו להן כטוב בעיניכם רַק [=אבל] לאנשים האל אל-תעשו דְבָר..." (בראשית יט, ח);

"אנכי אשלח אתכם וזבחתם לה' אלהיכם במדבר רַק [=אבל] הרחק לא-תרחיקו ללכת" (שמות ח, כד);

"...והעתרתי אליה' וסר הערב מפרעה... מָחָר רַק [=אבל] אלי-סָף פרעה הָיָל..." (שמות ח, כה).

שכיחותה של רק לפני משפטי בקשה או משאלה כשהיא מכוונת למשפט בכללו גרמה לה שתספוג את משמע הבקשה ותשמש גם כאשר אין בבקשה זו המעטה מהכללה כלשהי שנאמרה לפני הבקשה. כך הוא, למשל, בדוגמה הזאת: "ומי גוי גדול אשר-לו חקים ומשפטים צדיקים ככל התורה הזאת אשר אנכי נתן לפניכם היום: רַק השמר לך ושמר נפשך מאד פן-תשכח את-הדברים אשר-ראו עיניך..." (דברים ד, ח-ט). תיבת רק מוטעמת אף כאן בטעם מפסיק!

נשוב עתה אל הפסוק שפתחנו בו: "ואם-לא תאבה האשה ללכת אחריו ונקיָת משבְּעתי זָאת רַק את-בְּנֵי לֹא תִשָּׁב שְׁמָה" (בראשית כד, ח). לפי פשט הכתוב, רק אינה מכוונת לאיבר (את-בְּנֵי) אלא למשפט שלם (את-בְּנֵי לֹא תִשָּׁב שְׁמָה), שבוודאי מביע משאלה. על כן אין להחיל על רק שבפסוק זה את הכלל של ברויאר, לא בנוסחו המקורי ולא בנוסח המתוקן שהצענו לו במאמר הזה. ממילא הייתה רק שבפסוק זה ראוייה להיות מוטעמת בטעם מפסיק, והטעמתה במשרת טעונה הסבר. דומה שההסבר המבוקש עולה מטענתנו שיש זיקה בין הטעמת רק ובין המדרש - "רק - מיעוט; בני אינו חוזר, בן בני חוזר". מי שפירש את הפסוק לפי מדרש זה ראה בהכרח את רק כמכוונת לאיבר את-בְּנֵי ולא למשפט השלם שהיא פותחת, ומתוך ראייה זו בא לידי הטעמת רק במשרת.

6. כבר יונה אבן ג'נאח ציין את "עניין התפילה" כאחד משימושי אך ורק. הוא אף הסביר ששימוש זה נובע מאלפיסיס: "רק [אשאל מאלהים ש]..." ראה דיונו ברק ב"ספר השרשים" (בתרגומו של יהודה אבן תיבון), מהדורת ב"ז באכר, ברלין תרנ"ו (ובמהדורת צילום: ירושלים תשכ"ו), עמ' 486. כיוון שאין התופעה מצומצמת רק להקשרים של תפילה לאל, אני מעדיף לתארה בהקשר של בקשה או משאלה ולא בהקשר של תפילה. עוד יצוין שבהטעמת רק (ואך) לא דין ריב"ג כלל.

מלצר - מושל - מושל אכזר

השימוש במילה "מלצר" בספרות האשכנזית
ומקורו של מדרש לא מוכר מימי הביניים

משל מפורסם למדיי בספרות המדרש¹ מספר מעשה זה:

לאשה אלמנה² שהיתה קובלת על בנה לדיין. כיון דחמת דיינא דהוא יתיב ודאין כנור ובזפת ובמגלכין אמרה אין אנא מודענא סורחנא דברי להדין דיינא כדון הוא קטיל ליה. דרכת עד דחסל. כיון דחסל אמ' לה איטי הדין בריך מה סרח עליך. אמרה ליה מרי, כד הוה במעיי הוה מבעט בי. אמ' לה כדון הוא עביד לך כלום. אמרה ליה לא. אמ' לה זיל ליך דלית ליה בהדא מילתא סורחן כלום.

ובתרגום:

[...] משל לאישה אלמנה שהייתה קובלת על בנה לדיין. כיוון שראתה את הדיין כשהוא יושב ודן את הנאשמים באש, בזפת ובמגלבים אמרה: אם אני מודיעה את מעשי בני לדיין זה הרי הוא הורגו. המתינה לדיין עד שסיים דיניו האחרים. משסיים שאל אותה מה פשעו של בנך? אמרה לו: כשהיה במעיי היה בועט בי³. אמר לה: ועתה הוא עושה לך דבר? אמרה לו: לא. אמר לה: אין בדבר זה חטא כל עיקר⁴.

משל זה מובא בשינויים ניכרים בתוך קובץ מדרשים ופירושי מקראות על דרך

1. המקורות: ויקרא רבה פרשה כז, ו; פסיקתא דרב כהנא שור או כשב (מהדורת מנדלבאום, א, עמ' 154-155); תנחומא אמור י'; תנחומא כובר אמור יג; שיר השירים רבה פרשה ו, א, ב; במדבר רבה פרשה י, א. המשל מובא כאן על פי ויקרא רבה במהדורת מרגליות (כ"י לונדון, המוזאון הבריטי, Add. 27169).
2. בנוסחי הסיפור האם היא אישה, אלמנה או אישה אלמנה.
3. משל זה מתייחס לפסוק "בטן עקב את אחיו" (הושע יב, ד). קודם לכן סיפר בעל המדרש על שלושה מקומות שביקש בהם הקב"ה להתווכח עם ישראל, אבל משנוכח בשמחתן של אומות העולם לאידם של ישראל הפך את הוויכוח לדברי נחמה. הפסוק הקודם באותו הפרק בהושע הוא "ורִיב לֹה' עִם יְהוּדָה וּלְפָקֹד עַל יַעֲקֹב כְּדָרְכֵיוֹ". שני המקומות האחרים שהוזכרו שם הם ישעיהו א, יח ומיכה ו, ב-ג.
4. הבדלי הנוסח בין המקורות אינם חשובים לענייננו.

הדרש⁵ שעדיין נתונים בכתב־יד ואשר רובם טרם ראו אור. בקובץ זה כלולים חלקים גדולים של מדרש תנחומא לתורה וכן חידושי תורה. עוד כלולים בו מדרשים למגילות רות, איכה, קהלת ואסתר וכן מדרש לפרק א של ספר ישעיהו⁶. מאלה התפרסם בדפוס המדרש למגילת איכה בידי יעקב דוד וילהלם⁷, שאף הקדים לו מבוא קצר מאוד והוסיף מראי מקומות ומעט הערות. קובץ המדרשים טרם נחקר למעשה, וכהקדמה לפרסום מפורט יותר נעיר כאן על תופעה אחת מן המדרש שלפנינו. מלבד העניין שבדבר עצמו יש בו לסייע בזיהוי חלקי של מקומו וזמנו של מדרש זה.

המשל המדרשי שלעיל מובא בקובץ שלנו כחלק מן המדרש לפרק א של ישעיהו, על הפסוק "לכו נא ונוכח" [...] אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו" וגו' (ישעיהו א, יח). המעשה באישה שקבלה על בנה אצל הדיין מורחב כאן בהשוואה למקורות הקדומים שהוא מבוסס עליהם, והתיבה דיין החוזרת ברוב המקורות הללו מוחלפת בתיבה מלצר⁸. ומלצר זה, כמוהו כדיין שבמקור, הוא שופט אכזר ורע מעללים. לשם הבהרת העניין נביא כאן את הקטע מכתב־היד במלואו:

משל לאשה שיש לה בן ליסטס ואינה יכולה להוכיח את בנה. הזמינה אותו לפני המלצר ליום נועד⁹. כשהיה יום נועד הלכה לפני המלצר וצעקה לפניו מן בנה ואמ' לה המלצר המתיני עד שאפנה למועדים [...] וישבה שם האלמנה וראתה הדיני' והמשפטי' אשר הוא עושה: לאחד לתלות, ואחד לשרוף, ואחד לחתוך את ראשו. אמרה האלמנה אם אקבול ממנו כך מבני מוטב שאשתוק ולא אקבול. לעת ערב אמ' המלצר לאלמנה מה תשאלי לבנך? מה הוא עושה לך? אמרה: כשהיה במיעי היה בועט בי והיה עושה בי ייסורין. דחפה ואמ' לה: מה את שואלת מזה הדבר?

5. בהמשך הדברים נציג את הקובץ ואת הקטעים במונח מדרש, כדי שלא להסיט את הדיון לדבר שאינו מעניינו של המאמר.
6. החומר כלול בכ"י אוקספורד - בודלי 155 (Mich. 577). שלמה בובר כלל את כתב־היד ברשימת כתב־היד של מדרש תנחומא שבו השתמש. ראה בובר, מדרש תנחומא "הקדום והישן", למברג תרמ"ג, מבוא, עמ' 141-142, וכן בובר, ספרי דאגדתא על מגילת אסתר, וילנא 1887, פתח דבר, עמ' II. על פי הקולופון הועתק כתב־היד בידי הסופר יעקב חלפן באשכנז בשנת ר"ל, 1470. לפרטים ראה בובר, מבוא התנחומא, שם.
7. המדרש לאיכה התפרסם בספר היובל לש"י עגנון "יובל שי" (בעריכת ברוך קורצווייל), רמת-גן תשי"ח.
8. בתנחומא דפוס מנטובה (1563) הוחלפה דיין בשופט, וברור שזה פרי עיבודו של המדפיס מנטובה אשר שינה לא מעט במהדורות תנחומא שלו בהשוואה למהדורות קודמות שכתב־היד ובדפוסים. ראה בובר, מדרש תנחומא "הקדום והישן" (לעיל, הערה 6), מבוא, פרק יד, וכן הערתו בגוף המדרש, פרשת אמור, הערה קכב.
9. המילה אינה ברורה בכתב־היד, וכן בהמשך הקטע ובמילה מועדים שבהמשך.

מה מקור השימוש במילה מלצר במובן הזה?

המילה מלצר יחידאית במקרא והיא מופיעה פעמיים זו אחר זו בספר דניאל (א, יא, טז). על פי העניין מלצר זה הוא הממונה על תזונתם של הנערים בחצר המלך, וכך בקירוב הבינו את המילה ר' סעדיה גאון¹⁰ ומפרשים חשובים אחרים בימי הביניים במזרח¹¹. רס"ג פירש כאן מלצר = מחסנאי, ובדרך שאינה שונה שוני מהותי הלכו גם רש"י ור' אברהם אבן עזרא ועמם ר' שמואל משנות, בעל "מדרש דניאל"¹² - גדולי המפרשים היהודיים של ספר דניאל באירופה¹³. וכך בקירוב פירשו גם רבים מפרשני המקרא בדורות האחרונים¹⁴.

10. ספר דניאל עם תרגום ופירוש הגאון רבינו סעדיה בן יוסף פיומי ופירוש רבינו תנחום הירושלמי, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשמ"א.

11. ר' תנחום הירושלמי כותב כאן: "המלצר - פירושוהו פקיד ההכנסה וההוצאה, ויש אומרים מחסנאי". לדברי מהדיר הפירוש, הרב קאפח, פקיד ההכנסה וההוצאה דרגתו מעל למחסנאי (הערה 42 במהדורתו). ודעת "יש אומרים" זו היא דעתו של רס"ג, וכך ציין הרב קאפח בהערותו לפירוש (הערה 43).

12. ראה מדרש דניאל ומדרש עזרא, מהדורת יצחק שמשון לנגה ושמואל שוורץ, ירושלים תשכ"ח. הידיעות על חיי ר' שמואל משנות ועל יצירתו מצומצמות ומלאות ספקות. ראה דברי ש' בוכר ב"פתח דבר" לספר "מעין גנים" - פירושו של ר' שמואל משנות לספר איוב, ברלין 1889 (מהדורת צילום: מקור, ירושלים תש"ל) וכן דברי הרב מרדכי הכהן במבוא לספר בראשית זוטא, ירושלים תשכ"ב, ודברי לנגה ושוורץ במבוא למדרש דניאל ומדרש עזרא. נראה ששמואל משנות חי ופעל במאה הי"ג במזרח, ויש לשער שבדמשק, אך הדבר אינו ודאי. משפחתו באה, כנראה, מטולרדו וייתכן שמקורה הקודם היה באי סיציליה. גם טיבו של השם משנות או מסנות לא נודע, וייתכן שהוא מעיד על מוצאו של אחד מאבות המשפחה.

13. רש"י (על פי הדפוס): "המלצר - הסודר את המנות שקורין מאשרי"ב אל"ה". אכן עזרא: "לשון כשרים, הוא נותן המנות". מדרש דניאל: "הוא הממונה על אוצרות יין ושמן ועל אוצרות התבואה ועל פת בג המלך".

על הנוסח הנכון של הלעו המובא בדברי רש"י ועל משמעותו ראה באוצר לעזי רש"י (תנ"ך) מאת משה קטן, ירושלים תשנ"א, מס' 4320. קטן מביא את הלעו באותיות עבריות: שינישק"ל, מפרשו 'ממונה על משק הבית' ומוסיף: "בדפוסים מופיע לעז שונה: מאיילריב אל"ה [כפי שהוא לפנינו], שחלקו הראשון הוא בלי ספק מיישטר"א meustre [=רב ממונה על] והחלק השני אולי דאל"ה d'ale [=של לשכה]". לעז זה הביא קטן גם באוצר לעזי רש"י בתלמוד (ירושלים שדמ"ת 1984), ערך "אפוטרופוס", 794 (סוכה כז ע"א), וגם כאן הוא מביא את הלעו באותיות עבריות ובצרפתית: "שינישק"ל sensschal ומוסיף: "המשמעות המקורית היא עבד (skalk) זקן הבית (senes) ונעשה בימי הביניים לתואר של קצין בכיר במינהל המלכותי".

אין התאמה מלאה בין המובן העברי של המילה מלצר בפירוש רש"י בדניאל (סודר המנות) ובין המובן הלועזי שלה, ואפשר שדברי רש"י כאן הם סימן לתהליך הלשוני האשכנזי שיתואר בהמשך. וראה הערה 25 להלן.

14. ובהם מאיר למברט בסדרת מפורש (בעריכת אברהם כהנא), משה צבי סגל, א"ש הרטום (במהדורת קאסוטו), אשר ויזר, יהודה קיל במהדורת דעת מקרא.

כמה מבעלי הלשונות בימי הביניים גזרו את המילה מן השורש לצ"ר - כך בספר השרשים לר' יונה אבן ג'נאח, במחברת הערוך לר' שלמה אבן פרחון, בספר השרשים לרד"ק המצטט בערך לצ"ר את אבן ג'נאח. שלושתם רואים באות מ אות נוספת ומביאים דוגמאות ל-מ כזאת: מסכן, מלאך, מצער (אבן ג'נאח); משפט, מצער (מחברת הערוך). רד"ק מעלה גם את האפשרות שהאות מ שורשית והפועל בן ארבע אותיות. בין כך ובין כך אין בעלי הלשונות מציעים פירוש שונה למלצר: 'אוצר' (אבן ג'נאח, רד"ק); 'סוכן' (אבן פרחון)¹⁵.

על משמעות המילה בעברית בת זמננו אין צורך להרחיב דברים. מעט מאוד נכתב על מלצר במחקר החדש, ובעלי המילונים שבימינו פירשוה כדרך שפירשו רוב הקדמונים.

על מקורות אכדיים, אשוריים, ארמיים או פרסיים למילה מלצר ראה את דברי גוניוס במילונו, דברי מנדלקרן בקונקורדנציה לתנ"ך (הערך "מלצר")¹⁶, פירושי ספר דניאל בסדרת מקרא מפורש ובסדרת דעת מקרא.

המילה מלצר אינה מופיעה במשנה, בתוספתא, בשני התלמודים ובמדרשי האגדה למיניהם ולומניהם ואף לא בתרגומי המקרא מיסודם של חז"ל. בעלי תרגום השבעים ראו בה, כנראה, שם פרטי וזיהו את המלצר שבדניאל א, יא, טז עם אשפנו רב הסריסים הנזכר שם בפסוק ג. בנוסח אחר של התרגום הובנה המלצר כשם פרטי Amelsad, וכנראה גם מתרגמי הפשיטתא רואים במלצר שם עצם פרטי (ראה אנציקלופדיה מקראית, ערך "מלצר")¹⁷.

בן-יהודה מעיר במילונו על מלצר במשמעות 'טבח' המשמש ב"מעשה בשלמה המלך ע"ה"¹⁸ וכן בספר אסף¹⁹. בשני אלה המילה משמשת במשמעות קרובה לזו המקובלת כיום, וב"מעשה בשלמה המלך" המלצר מתואר גם כ"מלצר המלך שר הטבחים שעושה ומבשל מאכל המלך".

כל המקורות שצוינו עד כה מפרשים את מלצר במשמעות 'מחסנאי', 'טבח', 'איש תזונה' וכדומה. אבל נראה שבימי הביניים באשכנז הבינו אותה אחרת. בן-יהודה במילונו מציין ל"ספר המרדכי"²⁰ (בבא מציעא, פסקה שלד), שם מובא מעשה

15. אין זו סקירה שיטתית מלאה של כל הספרות בנושא זה.

16. אחרי ערך "מלץ", עמ' 690. בזיהוי השורש של מלצר לא הלך מנדלקרן בעקבות בעלי הלשונות בני ימי הביניים שהזכירו לעיל.

17. המילה אינה מובאת בספר הערוך ובמילוני לשון חכמים של יסטרוב, סוקולוף (*A Dictionary of Jewish Palestine Aramaic*) ואחרים.

18. בית המדרש לאהרן אדולף יללינק, חדר ב, עמ' 86-87.

19. על לשונו וסגנונו של ספר אסף ראה זיסמן מונטנר, 'רישומים לשוניים מן הספר הרפואי של אסף הרופא', לשוננו יז (תשי"א), עמ' 218-226.

20. הוא ספרו של החכם האשכנזי ר' מרדכי בן הלל הכהן שחי בגרמניה במאה הי"ג ונספה בגירות רינדפלייש בעיר נירנברג בשנת 1298. פרשת עריכתו וגלגוליו של "ספר המרדכי"

במושל שְלווה מעות מיהודים והקהל היהודי ערב להלוואה. "ועתה", מוסף המספר, "נהפך הגלגל שירד המלצר מממשלתו ולא יכול היה לפרוע את חובותיו". נוצרה כאן בעיה הלכתית-משפטית מעניינת, ובמהלך הדיון (הארוך למדי) שב"ספר המרדכי" מדובר עוד כמה פעמים על המלצר שירד מגדולתו, ואין ספק שמלצר זה הוא המושל שבראש הסיפור.

מקור אחר שכן-יהודה מזכיר ואף מביא מקצת דבריו הוא ספר זיכרונותיו של ר' יוסף איש רוסהיים. זיכרונות אלו פורסמו בדפוס בידי איזידור קרקואר²¹. גם כאן מלצר חוזרת פעמים מספר ותמיד במשמעות מושל: "והאלוהים נתן בלב אדוננו המלצר [...] ובאתי עם אדוננו המלצר [...] ואחר כך בא המלצר ורוכבין?] ומרי לבב לעשות נקמה"²².

המלצר מופיע גם באוטוביוגרפיה האשכנזית מסוף המאה הי"ד שפרסם ישראל יובל מכתב-יד²³. בעל האוטוביוגרפיה מספר על תלאותיו ובין השאר הוא קובל על

סבוכה מאוד ואין כאן מקום להאריך בדבר. כבר במאה הי"ד נוצרו לו שני ענפי נוסח עיקריים: נוסח ("מטבע") של אושטרייך ונוסח ("מטבע") של רינוס, שניהם אשכנזיים מובהקים. על הספר ונוסחאותיו ראה אפרים אלימלך אורבך, בעלי התוספות, II, ירושלים תש"ס, ב, פרק אחד-עשר, עמ' 560-556; ידידיה דינרי, חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 161-163; ישראל יובל, חכמים בדורם, ירושלים תשמ"ט, עמ' 313 והערה 11.

21. ר' יוסף איש רוסהיים (1478-1554) היה שתדלן, מנהיג ומחבר ספרים באשכנז במחצית הראשונה של המאה הט"ז. הוא נודע בעיקר בזכות פועלו למען יהודי אשכנז ובזכות כתיבו המתעדים את קורות הימים ההם ואת מעשיו בימי הפורענויות שפקדו אותם. קטעי הזיכרונות הקצרים פורסמו בידי קרקואר, J. Kracauer, "Rabbi Joselmann de Rosheim, Journal de Joselmann", REJ 16 (1888), עמ' 84-105, קטע מס' 8, עמ' 88. לדברי המהדיר (עמ' 85), כתיב-היד שפרסם הוא של המחבר עצמו, ולמסקנה זו הגיעה גם חוה פרנקל ז"ל, מהדירת "ספר המקנה" ליוסף איש רוסהיים (ירושלים תש"ל), וראה את דבריה במבוא, עמ' יא. המחבר חתם את "ספר המקנה" בשנת ש"ו [1546]. בכמה מובנים קרובה דמותו הרוחנית לעולמם של חסידי אשכנז, כעולה מכמה קטעים ב"ספר המקנה". בייחוד ניכרת קרבה זו בחלק השני, שבו המחבר מלקט מדברי קודמים לו, כעדותו (שם, עמ' לד) וכרברי פרנקל: "השפעת ספר חסידים על ר' יוסלמן ברורה מאוד" (עמ' נח). הדבר עולה גם מקטעי חיבורו "דרך הקודש", אשר לא שרד במלואו, ובעקיפין - גם מכתבי בנו משה ונכדו אליהו. ראה ישעיהו תשבי, "תעודות בכתב ידו של ר' משה לואנץ בנו של ר' יוסלמן מרוסיהיים", ספר היובל לרב שמחה אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 515-528 (בעיקר עמ' 525-527), וכן אברהם אפשטיין, "מאמר על ר' אליה לואנץ בעל שם", כתבים, חלק א, ירושלים תש"י, עמ' שם-שט.

22. לדעת ישראל יובל, משמעות נקמה בעברית של יהודי אשכנז בימי הביניים היא 'ענישה לשם עשיית צדק'. ראה יובל, "הנקם והקללה, הדם והעלילה - מעלילות קדושים לעלילת דם", ציון נח (תשנ"ג), עמ' 33-90, ובייחוד עמ' 41 והערה 41. לפי זה גם כאן בא המלצר, הוא המושל, להעניש ולעשות משפט וסדר.

23. י' יובל, "אוטוביוגרפיה אשכנזית מהמאה הארבע-עשרה", תרכיץ נה (תשמ"ו), עמ' 541-566. על מלצר - בעמ' 549 ובהערה 21.

אנשים שהסבו לו רעה. הם הלשינו עליו אצל המלצר, ומלצר זה הביא עליו צרות, ובלשוננו: "הגדילו עלי עקב הדיבור ומעל [...] כנגד המלצר, והמלצר הרע מאד עמדי לפני ההגמון ויועציו"²⁴. לדעת יובל, מדובר שם בפקיד באדמיניסטרציה הבישופית ומלצר הוא תרגום מילולי למילה הגרמנית Kellner²⁵. יובל מפנה גם אל תשובה מתוך שו"ת מהרי"ל, וגם בה מדובר באיש שלטון המכונה מלצר²⁶. במקורות אשכנזיים אלה המילה מלצר משמעותה 'מושל', 'איש שלטון' וכדומה, ואין כל סיבה לראות באחד המלצרים האשכנזיים הללו אדם הקשור לאספקת מזון וחלוקתו דווקא.

נשוב אל פרשנות המלצר שספר דניאל: דרך מעניינת להבנת מלצר ניכרת בפירוש ספר דניאל אשר נדפס במקראות גדולות בשם פירוש רבנו סעדיה גאון. נראה שבעל הפירוש גם הוא רואה במלצר 'איש שלטון', אלא שהוא מדגיש את אכזריותו של השליט, כנראה על רקע המציאות ההיסטורית האופיינית לימי הביניים בעיניהם של היהודים, והוא כותב: 'מלצר - מליך צר. ד"א מלצר - מל צר ממולל וצר' (פסוק יא). פירוק מלצר לשני איברים ופירושה כצירוף של שתי מילים אופייניים לפירוש זה. ברור שהבנה זו של מלצר אינה תואמת את דבריו של ר' סעדיה גאון בפירוש המילה כפי שהובאו לעיל. ואכן, אין ספק שהפירוש המיוחס לרבנו סעדיה גאון אינו פירושו של רב סעדיה בן יוסף, גאון סורא.

שאלת זהותו של בעל הפירוש לדניאל, הקרוי על שם רבנו סעדיה גאון, קשורה בבעיה רחבה אשר טרם נפתרה. אין ספק שכתבי רס"ג היו מוכרים יפה באשכנז של ימי הביניים ובעיקר בקרב חסידי אשכנז, וזכו שם לכבוד רב²⁷, אך דבריו היו כספר החתום לרוב היהודים שלא ידעו קרוא וכתוב ערבית. לפיכך הכירו רוב היהודים את דבריו בפרפרזות ולא כלשון המקור או בתרגומם המדויק. זו הסיבה העיקרית שבצד כתביו של רס"ג, המקוריים והמעובדים, יוחסו לגאון זה בצרפת ובאשכנז גם דברים לא לו. בצרפת ובאשכנז נודעו גם כתביו של חכם אירופי ושמו ר' סעדיה, וכך נולדו

24. שם, עמ' 565.

25. שם, הערה 21. מקורה של Kellner במילה הלטינית Cellarius = 'ממונה על מחסני המזון', ובימי הביניים התגלגלה אל תחומי המנהל הכנסייתי. Kellner שומרת אפוא את משמעותה הכפולה: 'מלצר מזון' ראיש מנהל, כנסייתי ואחר'. לפיכך נראה שבמלצר העברי וב-Kellner הגרמני חלו מעתקים מקבילים בלשונם של יהודי אשכנז בימי הביניים. לדעת יובל גם דמיון הצלילים של מלצר ושל Cellarius תרם להתפתחות זו ולשימוש מלצר כתרגום למילה הלטינית ולמחליפתה הגרמנית. עיין גם בהערה 13 לעיל. אני מודה לידידי ישראל יובל על סיועו בהבהרת סוגיה זו.

26. תשובות מהרי"ל החדשות, מהדורת יצחק סץ, ירושלים תשל"ז, סימן קמט.

27. הרבה נכתב על מעמדם של כתבי רס"ג בעולםם של חסידי אשכנז. ראה לדוגמה יוסף דן, תורת הסוד של חסידי אשכנז, ירושלים תשכ"ח, במפתח, ערך "ר' סעדיה גאון".

כאן ספקות בדבר מקורם של כתבים המיוחסים לר' סעדיה, ספקות שלא הותרו עד היום.

ש"י רפפורט היה ראשון החוקרים שהעירו במפורש כי לא מעט מהדברים המיוחסים לרב סעדיה בספרות צרפת ואשכנז אינם לרס"ג²⁸, וקדם לו ר' יעקב עמדין אלא שהסתפק ברמזים לעניין זה. ש"י מציע לזהות את ר' סעדיה זה עם ר' סעדיה הנזכר פעמים לא מעטות בספרות אשכנז וצרפת בת הזמן ולראות בו את בעל הפירוש לדניאל, אך אפשרות זו לא הוכחה.

זמן מועט אחרי ש"י העיר צונץ על הבעיה אגב דבריו על "ספר יוסיפון"²⁹. אברהם גייגר שיער שקטעים אלו הם תוצאה של העברת דברי רס"ג לאירופה בדרך של פרפרזה³⁰. הנושא נזכר עוד פעמים מספר בדבריהם של חוקרים במאה הי"ט בלא שחלה התקדמות של ממש בבירור השאלה. שמואל אברהם פוזננסקי שב לדון בו בתחילת המאה העשרים³¹. הוא חוזר על עיקרי דבריו במאמר אחר שפרסם, אך

28. ראה דבריו בתולדות רבנו סעדיה גאון, ורשה תרע"ז, עמ' 136 והערה 39. הפרסום הראשון היה ב"ביכורי העתים", תקפ"ט. ש"י הציג את עיקרי הטיעונים שהעלו החוקרים שלאחריו בהסתמכו לא מעט על השחקפות המציאות הפוליטית של אירופה והמזרח במאה הי"א בתוך הפירוש. לדעתו, "הביאור על דניאל הנדפס במקראות גדולות ומיוחס לו אינו ממנו רק ממחבר מאוחר לו בזמן שהשתמש בביאור הגאון אשר היה מועתק כבר בימים קדמונים". בניסיונו לזהות את החכם ר' סעדיה שאינו רס"ג הזכיר ש"י שב"ליקוטי הפרדס" תלמיד רש"י מובאים דברי חכם אשכנזי ששמו יקר, המדבר עם ר' סעדיה. יקר הוא תלמידו של ר' יצחק ב"ר יהודה, רבו של רש"י, והוא מכיר חכמים אשכנזיים אחרים. וראה עוד נפתלי בן מנחם, "אגרות חכמי ישראל לר' אלעזר הלוי גרינהוט ז"ל", בתוך סיני - ספר היובל (בעריכת הרב י"ל מימון), ירושלים תשי"ח, עמ' תקל.

29. י"ל צונץ, הדרשות בישראל, ירושלים תשל"ד, עמ' 320, הערה 147 לפרק ח.

30. גייגר, שהרבה לעסוק בחיבוריהם של פרשני צרפת בימי הביניים, ליקט קטעים של פירושי רב סעדיה המובאים בחיבוריהם של פרשנים אירופיים וכלל אותם במאמר הראשון של חיבורו "פרשנדתא". גייגר כתב על חכמי צרפת אשר "נשא דעם למרחוק [...] וידרשו אחרי דעות רב סעדיה הגאון [...] וכשמעם ויטב לבם ויביאו הדברים בשם אומנם. אך זה משפט הדברים הנמסרים מפה לפה כל הימים כי ישנו את טעמם וריחם לא יעמוד בס, זה מוסיף וזה גורע וכל אחד ירקח הדברים במרקחתו עד כי נשחת מראיהם ורואיהם מלפנים לא יכירו עוד", והוסיף "וכדאי הוא האיש [=רס"ג] כי נקבץ פניני מאמריו אם גם נחוש כי כה וכה נתעברו שברי זכוכית בתוך פניניו" (א' גייגר, פרשנדתא, ברסלאו 1855, פרק א, עמ' 7-6).

31. ש"א פוזננסקי, "מי הוא רב סעדיה שנזכר אצל המפרשים הצרפתיים למקרא?", הגורן 9 (תרפ"ג), עמ' 69-89. פוזננסקי סוקר את המחקר שקדם לו בנושא זה ומביא את דבריהם של ש"י, צונץ, גייגר ואחרים. הוא מביא כאן ארבעים מקומות שדברי סעדיה מצוטטים בפירושים מימי הביניים, ובהם כינויו: סעדיה; רב, רבי, רבינו סעדיה; גאון, הגאון וכיו"ב. לדעתו, לפחות בשלושים וחמישה מהם בוודאי לא יצאו הדברים מתחת ידו של רס"ג והם משל חכם אירופי ששמו סעדיה.

הפעם הוא שולל את האפשרות שחכם ששמו סעדיה חי בצרפת בתקופה הנידונה³². בזמן האחרון חזר אליעזר שלוסברג והעלה את שאלת רב סעדיה זה אגב דיונו בשאלה אחרת לגמרי³³.

בלי לחזור ולהעלות את הבעיה כולה נוכל לסכם ולומר שהפירוש המיוחס לרבנו סעדיה גאון הוא, ככל הנראה, חיבור אשכנזי ואולי צרפתי קדום. הפירוש לא נחקר כל צורכו אך בחינת לשונו מלמדת על סגנון אשכנזי. בין שלפנינו פירוש אשכנזי (או צרפתי?) מקורי מימי הביניים, ובין שהוא עיבוד אירופי לדברי רס"ג וכו' הוספות מהוספות שונות על המקור - הלשון והסגנון שלו אירופיים, וקרוב לוודאי שבצורתו המוכרת הוא חיבור אשכנזי. גם במדרש שלפנינו³⁴ מופיע קטע מפירוש ר' סעדיה לאיכה³⁵, וכמעט אין ספק שגם הוא לקוח מדברי ר' סעדיה האשכנזי.

על פי האמור נראה שהמילה מלצר התפרשה באשכנז בימי הביניים במשמעות 'מושל', 'איש שלטון' ולעתים 'מושל עריץ ושופך דמים'. משמעות זו נובעת כנראה מן התיבה צר, המשוקעת כביכול במילה מלצר, וחלוקת מלצר לשתיים כדרך שעשה מפרש ספר דניאל "חושפת" את המובן האמתי שלה. אפשרות אחרת היא שמלצר קיבלה את משמעותה המפחידה מן המונח "שר הטבחים" הנלווה אליה לעתים כבקטע מ"מעשה שלמה המלך" שהובא לעיל, אף שאת הכינוי "שר הטבחים" במקרא אפשר להבין גם בדרך מאיימת פחות³⁶. בפרק הבא בספר דניאל מופיע "אריוך רב טבחים די מלכא" (ב, יד), והלה - לפי עניינו של המעשה - בלא ספק היה הממונה על ההוצאות להורג. רב טבחים אחר, אף הוא במשמעות 'רב-רוצח', הוא נבחראדן רב טבחים הנזכר פעמים לא מעט בספרים מלכים וירמיהו.

שימושו של המדרש שלנו במילה מלצר במשמעות 'מושל' או 'שופט' משתלב אפוא בשימושה של מילה זו בספרות האשכנזית כמה דורות. אכזריותו של אותו

32. ש"א פוזנסקי, "קטעים מדברי רס"ג או המיוחסים לו אצל הפרשנים בצרפת הצפונית", בתוך רס"ג - קובץ תורני-מדעי (בעריכת הרב יהודה ליב פישמן-מימון), ירושלים תש"ג, עמ' רצא-שט.

33. א' שלוסברג, "לגלגולו של פירוש רס"ג דניאל י' יג", בתוך מחקרים בספרות עם ישראל ובתרבות תימן, ספר היובל ליהודה רצהבי (בעריכת יהודית דישון ואפרים חזן), רמת-גן תשנ"א, עמ' 77-87.

34. ראה הערה 7 לעיל.

35. לפסוק "בנה עלי ויקף ראש ותלאה" (ג, ב). וילהלם, שלא עמד על בעיית רב סעדיה האשכנזי, מעיר כאן בפשטות כי פירוש רס"ג לאיכה אינו ידוע (הערה 134).

36. למשל ב"מעשה שלמה המלך" הנזכר (ראה הערה 18 לעיל). תוארו של פוטיפר אדוני יוסף הוא "שר הטבחים" (בראשית לט, א), והמתרגמים ארמית הבינו שפוטיפר היה ממנה על בית הסוהר ועל ההוצאות להורג, וכך תרגמו את כינויו: אונקלוס - "רב קטוליא"; המיוחס ליונתן - "רב ספוקלטוריא". כך גם רשב"ם הבין את הכינוי, אך יש שפירושוהו 'ראש המבשלים' (למשל, בקובץ מושב זקנים על התורה).

מושל-שופט עולה מן המקורות המדרשיים, והשימוש במלצר משתלב בעיבוד הסיפור ללשון המדוברת ומאפשר לקורא לדעת דבר על אופיו של השופט האכזרי ושופך הדמים. וכך מדגיש המעבד-הדרשן האשכנזי את תדהמתה של האלמנה למראה התמונה הנגלית לעיניה באותו בית משפט, והוא מאפשר לקורא להזדהות עם הלך רוחה ועם נסיגתה טוב יותר משהיה עושה אילו השתמש במילה ניטרלית כדיין או שופט סתם.

כאמור, המדרש שלפנינו טרם נחקר. וילהלם, שהדפיס מתוכו את המדרש לאיכה, ציין בהקדמתו הקצרה³⁷ שהמדרש שפרסם התחבר בחוגי חסידי אשכנז³⁸, אך נמנע מלדון דיון מקיף בשאלת מוצאו והסתפק בהערכה הכללית של טיבו האשכנזי ובשתי דוגמאות שהובאו בהקדמה התואמות את דעתו³⁹. השימוש במלצר במשמעות האשכנזית שלה תואם אפוא את השערת וילהלם, וגם מתוך שיקולים אחרים נראה שאכן, המדרש הזה נתהווה במסורת חסידי אשכנז⁴⁰. עם זה ברור שאין בכוח מילה אחת להכריע, והקובץ כולו מצריך עוד מאמצי מחקר.

37. ראה הערה 7 לעיל.

38. המהדיר מזכיר שלא אחת שמע מפיו של ש"י עגנון כי חסידי אשכנז הם שעיצבו את דמות היהדות החדשה, ולכן הוא מוצא עניין מיוחד בפרסום פרקי המדרש הללו בספר היובל לעגנון דווקא.

39. הדוגמה הראשונה היא הזהות המספרית סירא = ירמיהו (=271), ומכאן שכן סירא היה בנו של ירמיהו הנביא.

40. כאמור, כתב-היד עצמו הוא אשכנזי מן המאה ה־17 (ראה הערה 6 לעיל).

עיונים בתורת הצורות של עברית השומרונים

בידולים סמנטיים באמצעים מורפולוגיים

1. מבוא

במאמר זה אני מבקש לעיין בכמה שאלות רבות עניין מתחום תורת הצורות של עברית השומרונים (להלן ענ"ש). הדיון ייעשה בזיקה לתופעת הבידול הסמנטי באמצעים מורפולוגיים, משום שלתופעה זו נודעת חשיבות רבה בקביעת תפוצתן של הצורות בחטיבה זו של העברית.

עיקר בידולי המשמעות בענ"ש נעשה באמצעים מורפולוגיים¹. לשון אחר, דוברי ענ"ש ניצלו ניצול מרבי את ריבוי המשקלים שבלשונם. לעושר צורני זה שלושה מקורות: (א) מורשה של העברית הקדומה או של הפרוטושמית, שלא תמיד נשתמרה בעברית נוסח טבריה (להלן ענ"ט); (ב) התפתחות פנימית בענ"ש גופה; (ג) שאילה מן הארמית.

את הקטגוריות המורפולוגיות שיש בהן שימוש במשקלים שונים זה מזה² (ובאלומורפים) לציון משמעויות שונות זו מזו אני רואה למיין לשני סוגים: (א) ניגודים מורפוסמנטיים קבועים, כלומר היערכות קבועה וסדירה של קטגוריה מורפולוגית מסוימת לציון משמעות או תפקיד שלא היה לה תחילה; (ב) ניגודים מורפוסמנטיים אקראיים. התואר "אקראי" יפה להם, מפני שהם ניגודים שאינם מייצגים מערכות מורפולוגיות סדורות שאימצו להן משמעות מסוימת דרך שיטה³.

* ראשית הדברים בהרצאתי בסמינריון המחלקתי של החוג ללשון העברית בשנת תשנ"ג. עיקרם נמסר בהרצאה בקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות שהיה בירושלים באותה שנה.

1. על בידול באמצעים פונולוגיים ועל הבידול לסוגיו ראה פלורנטיין, פונולוגיה.

2. עיסוקנו כאן במשקלים שמלכתחילה לא היו להם - למיטב ידיעתנו - התפקידים שיש להם בחטיבת הלשון הנדונה כאן.

3. זה, למשל, הניגוד בין bākor ('בכור') ובין bikkor ('בכור לקרבן'). הבדל זה בין המשקל qātol למשקל qittol הוא "אקראי", מפני שבשום משקל משניהם לא דבקה דרך שיטה המשמעות שיש לו כאן. עוד דוגמאות לשני סוגי הניגודים ראה להלן.

2. ניגודים היוצרים בעברית השומרונית מערכות סדורות

2.1 צורות יקטול שונות זו מזו לציון ההבדל בין עבר לעתיד כידוע, סוגיית ההבחנה בין צורות יקטול המכוונות לעתיד ובין צורות ויקטול המכוונות לעבר ביררה זאב בן־חיים, תחילה במאמר שנתפרסם בספר דב סדן⁴ ואחר כך בספר דקדוק לעברית השומרונית, החותם את סדרת מחקריו "עברית וארמית נוסח שומרון"⁵. כאן אני מבקש לסקור בקצרה את הדרכים המשמשות להבחנה בין משקלי צורות יקטול.

2.1.1 שימוש בווריאנטים פונולוגיים

מן השורש אב"ד יש בבניין קל שתי צורות יקטול: (א) יאבד = yābbād - זו תוצאת הידמות אל"ף חסרת התנועה לעיצור שאחריה (> *ya?bād). הצורה הזאת מביעה זמן עתיד. (ב) ויאבדו = wyābādu (> *ya?abadu). הצורה הזאת מביעה זמן עבר וביסודה עומדת צורה שבה צמחה תנועת עזר אחרי האל"ף (> *ya?əbadu). אם כן, שני גוני הגייה - אפס תנועה / תנועת עזר - שלכתחילה נשאו משמעות אחת (כתפקיד האחד שיש לזוג הטברני יחמד/יחמד), משמשים כאן בשני תפקידים שונים זה מזה⁶.

2.1.2 שימוש בצורות יקטול שאחת מהן היא מורשה עתיקה בענ"ש

שני משקלים יש לפועלי פ"י בעתיד. האחד מעין ותרד wtārād (למשל, בראשית כד, טז) והוא מציין את העבר, והאחר מעין תרד tērād, והוא מציין את העתיד. הדגם tērād זהה לצורות טברניות כגון תרד ותרדנה. אשר לדגם wtārād, לא מן הנמנע שתנועת a של אית"ן שלו היא מורשה קדומה של המשקל הקדום yaqtil⁷. כידוע, שלא כבענ"ש השתנתה בענ"ט התנועה המקורית של אית"ן בפועלי פ"י והפכה e. ענ"ש השתמשה אפוא בשתי הצורות - ב־tārād, אשר שימרה את תנועת אית"ן המקורית, וב־tērād, המאוחרת יותר - כדי להקצות לכל אחת מהן תפקיד משלה⁸.

4. "זמני הפועל בלשון המקרא ומסורת השומרונים בהם", בתוך ספר דב סדן, בעריכת ש' ורסס,

נ' רוטנשטרייך וח' שמרוק, ירושלים ותל־אביב תשל"ז, עמ' 86-66.

5. עואנ"ש, ה, סעיף 4.9.2.

6. לעניין זה ראה פלורנטין, פונולוגיה, סעיף 3.3. הבאתיו כאן כדי שתמונת משקלי העתיד תהיה שלמה. כאן, ובכל הזוגות המובאים להלן, אין ההבחנה מקוימת על ידי וי"ו "ההיפוך", מפני שמסורת שומרון אינה מבחינה בין וי"ו לווי"ו: כל וי"ו - אין אחריה הכפלה. נמצא אפוא שזמן עבר מובחן מזמן עתיד רק באמצעות צורת הפועל עצמו.

7. כסברתו של בן־חיים, ראה עואנ"ש, ה, סעיף 2.4.10.

8. לסימון ההבדל בין זמן עבר לזמן עתיד בגזרת פ"י משמשים לא רק הניגוד מעין tērād/tārād אלא גם הניגוד תִּשָּׁב tīššāb / וְתִשָּׁב wtāššāb. הצורה הראשונה, בהכפלת ע' הפועל, אינה נדירה בענ"ש (ראה עואנ"ש, ה, סעיף 2.4.10). כצפוי, אף כאן הצורה tāššāb דווקא משמשת

עם זה, עתיקותה של תנועת אית"ן בדגם *tārād* מסופקת, מפני שאפשר, ואולי מוטב, לראות בה תוצאה של הליכה אחר הדגם הרגיל של העבר *qātāl*. הנחה זו יפה לא פחות מקודמתה, מפני שבכוחה לבאר גם את דפוסן של צורות ויקטול בגזרות אחרות כגון וְתָקַם *wtāqām*⁹.

2.1.3 שימוש במשקלים תנייניים שנוצרו מהיקשים

אפשר שדוגמה לעניין זה היא צורת *wtārād*, שנידונה לעיל (וְאָתָה, כמובן, כל צורות פ"י). להלן אציג (עוד) משקלי יקטול תנייניים שיש להם בענ"ש אותו תפקיד. א. מן השורש ברי"א קיימות בענ"ש שתי צורות של יקטול בבניין פֶּעַל: *yibri* להבעת העתיד ו-*yibra* להבעת העבר. תנועת *i* של הצורה *yibri* היא תוצאת היקש מפועלי ל"י שזו צורתם בענ"ש¹⁰ (יִבְרָה, למשל, הוא *yibni*). אף כאן נבחרה לציין את העבר הצורה *wyibra* דווקא, מפני שבתנועת *a* של ע' הפועל שלה היא דומה לדגם העבר (*bārā*).

ב. מן השורש ברי"א נגזרים שני משקלים של יקטול: האחד יִבֵּא *yā'bū* והאחר וְיָבֵא *wyāba*. ככל הנראה, בשתי הצורות גם יחד פעלו היקשים. הטעמת מלרע של הפועל *yā'bū* מלמדת שביסודו צורה מעין **yābū*¹¹, מפני שאותן מילים מלרעיות הקיימות בענ"ש היו לשעבר אף הן מלעיליות ולא נעשו מלרעיות אלא משנאלמה בהן גרונית בין שתי תנועות זהות¹². הצורה המשוחרת מחייבת אותנו להניח שתי תופעות שאינן מוכרות לנו מן העברית הטברנית: (1) תנועת עזר *u* (בהשפעת תנועת הבי"ת), מעין "שורוק גנובה"; (2) התנהגות ל' הפועל אל"ף ככפעלים של' הפועל שלהם גרונית. שתי ההנחות הללו אינן קשות בהשקיפנו על ענ"ש בכללותה. על כל פנים, בהשפעת פועלי ל' גרונית על ל"א - הוא העניין שבגללו הוצגה כאן הצורה *yā'bū* - נדון גם להלן¹³.

אף הצורה *wyāba* אינה ממשיתתה של הצורה הטברנית וְיָבֵא, שאלו הייתה כן, הייתה תנועת הבי"ת *u* ולא *a*. גם כאן פעלו אפוא היקשים. אפשר שצורת הנסתרים (וכן הנוכחים) יָבֵאוּ *yābā'u*¹³ היא שהשפיעה. אולי השפיעו כאן צורות ע"ו אשר ל'

לסימון העבר, והאחרת - לסימון העתיד. ראוי להקדים ולהעיר שלניגוד *wtāšāb/tiššāb* יש בענ"ש עוד תפקיד (ראה להלן, סעיף 1.1.1.13).

9. עניין זה, צורות עתיד שמערך תנועותיהן כמערך תנועת משקל העבר *qātāl*, שוב יוזכר להלן, לאחר שיוצגו עוד צורות. אם אמנם זה מקורו של המשקל, ראוי להביאו בסעיף 2.1.3 בסמוך.

10. לכל סגול טברני בהברה סופית פתוחה מקבילה בענ"ש תנועת *i*, למשל: *āzi*. ראה גם עזאנ"ש, ה, סעיף 2.8.11.

11. ראה עזאנ"ש, ה, סעיף 1.4.6.1. אמנם הטעמת מלרע יכולה להתפרש גם בדרך אחרת (ראה שם), אך אין היא יפה למקרה שלפנינו.

12. ראה את הדיון בצורה חטאת בסעיף 3.2.1 להלן.

13. תנועת פ' הפועל היא תוצאת היבדלות של התנועות *u* (**yābū'u*). לכאורה אפשר להניח

הפועל שלהן אינה עלולה, כגון וַיָּקָם wyāqām (ראה להלן), ולא מן הנמנע שאף כוחה של תנועת העבר בא bā פעל כאן. אין הכוחות האלה מוציאים זה את זה, ועל כל פנים, הדבר החשוב לענייננו הוא זה: שתי צורות - שאת מקורן אנו יכולים רק לשער - נערכות בלשון היערכות חדשה¹⁴.

2.1.4 שימוש בצורה ארמית לצד צורה עברית

שתי צורות יקטול יש לשורש קו"ם בבניין פֶּעַל: yēqūmu מביעה עתיד, wyāqāmu מביעה עבר. שתי הצורות אינן מקוריות בענ"ש, ואף בענ"ט אין כמותן. צורות כגון wyāqāmu מושפעות מן (א) שרידי צורות עתיד מקוצר כגון וַיָּקָם wyāqām¹⁵ או מן (ב) qam, שהוא הבסיס לדגם הרגיל של יקטול המציין עבר. ענייננו העיקרי כאן הוא בצורה yēqūmu. תנועת e של אית"ן, במקום a הצפויה, היא הצריכה הסבר. לי נראה שהיא תוצאה של השפעת הארמית השומרנית (להלן אנ"ש), שבה התפתח השווא של כל התחיליות, כגון במילה יָקָם, לתנועת e¹⁶. ענ"ש קלטה אפוא מאנ"ש את הדגם yēqom, השכיח בה מאוד¹⁷, וייחדה אותו במערכת צורות יקטול שלה להביע את העתיד.

אף כאן אין להימלט מן הספק. תנועת e של אית"ן בצורות כגון yēqūmu יכולה להתבאר אף מתוך העברית גופה. אפשר שלכתחילה חדרה מצורות כגון יָקָמוּ, אשר גם בהן התפתח השווא לתנועת e, ואפשר שהתנועה החדשה כבשה את מקומה של התנועה המקורית של המשקל¹⁸. לסיכום, הצורות מן הדגם יקטול הן בנות

שפעל כאן גם הרצון למנוע הזדהות עם הנסתר יבא yā'bū. אמנם זו הנחה סבירה (עוד תופעות בענ"ש אפשר להסביר בהסתמך עליה, וראה למשל פלורנטין, פונולוגיה, סעיף 3א ו-3ב), אבל אין היא מחויבת כאן, מפני שדיסמיילציה של תנועות בענ"ש מצויה גם שלא בנסיבות האמורות, למשל כמהו kāmē'u (וראה בהרחבה עואנ"ש, ה, סעיף 1.5.3.2).

14. ה"חידוש", כמובן, אינו בעצם התפקיד הכפול שיש לצורות יקטול. הלוא זה עניין עתיק ימים. באמרי "היערכות חדשה" כוונתי לחלוקה חדשה של תפקידים לצורות (חדשות). לא הייתי נוקט את הביטוי הזה, אילו סברתי שצורת wyāba היא ממשיכתה הישירה של וַיָּבֵא הטברנית.

15. המצויות בענ"ש בכמה קטגוריות של הפועל; ראה עואנ"ש, ה, סעיף 2.9.6.

16. ביצוע זה של שווא שכיח ביותר בענ"ש ובאנ"ש; ראה במאמרי "לדרכי הגיית השווא בעברית השומרנית ובמסורות אחרות", בתוך ספר לכבוד מ"צ קדרי (בדפוס).

17. למשל נקום nēqom (עואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 44), ישום (yēšom [=יעריך], שם, עמ' 57).

18. כך בן-חיים, עואנ"ש, ה, סעיף 2.6.10. אף הוא מציע (שם) את ההנחה כי תנועת e של אית"ן "נתפשטה על שאר הצורות בתמיכת הארמית...". חשד להשפעה ארמית יכול להתעורר גם כאשר לצורות פ"י כגון תשב tiššāb שהוזכרה לעיל. אמנם תפוצתן הרבה יחסית בענ"ש (עואנ"ש, ה, סעיף 2.4.10) מזכירה את הארמית, אולם בצדק קבע בן-חיים (שם) כי בשל הצורה יֵצֵא yišša (שכידוע, אינה בארמית) קשה להניח השפעת הארמית. אכן, קשה מאוד לקבוע מהו תוצאת תהליך פנים-עברי ומה התקבל מלשון אחרת.

מוצאים שונים זה מזה, אך מבחינה סינכרונית בולטים מאוד קווי השיתוף שלהן. אף אפשר לנסחם במדויק:

כאשר לפועל מן הפעלים יש שני משקלי יקטול (יש פעלים שרק משקל אחד להם¹⁹) וכאשר שני המשקלים הללו מבחינים בין עבר לעתיד²⁰, ישמש תמיד להבעת העבר המשקל הקרוב יותר בתנועותיו אל משקל העבר qātāl. ההבחנה הזאת מושגת כמעט תמיד באמצעות הניגוד בין תנועת a (להבעת העבר) לתנועת i או e (להבעת העתיד). כשאין מתקיים ניגוד בין תנועות, הבחנה עשויה להיות מושגת באמצעות ניגוד בין עיצור פשוט (להבעת העבר) לעיצור כפול (להבעת העתיד). היערכות זו אפשר להציג בטבלה המסכמת הזאת:

עבר	עחיד	
פועלי פ"י	wtālād (ותלד)	tēlād (תלד)
פועלי ע"ו	wyāšāb (וישב)	yēšob (ישוב)
פועלי ל"א	wyibra (ויברא)	yibri (יברא)
פועלי ל"י	wyāfānu (ויפנו)	tifnu (תפנו)
	wyāfādāk (ויפדך)	tēfedi (תפדה)
פועלי פ' גרונית	wyāššu (ויעשו)	tēšši (תעשה) ²¹
	wyābādu (ויאבדו)	yābbādu (יאבדו)

19. למשל, בפועל יצא אין מתקיים בעתיד של בניין קל הניגוד *wyāšā/yiṣṣā. אם כן, משום מה משמש רק wyiṣṣā (אך בנסתרות ותצאינה wtāšā?inna מתממשת האפשרות לשימוש במשקל מיוחד לציון העבר).

20. על הבחנות אחרות המושגות באמצעות משקלי העתיד ראה להלן, סעיף 3.1.1.

21. על שלושת הזוגות האחרונים ראה פלורנטיין, פונולוגיה, סעיף 3. מעניינת ההקבלה בין הזוג tifnu (תפנו) / wyāfānu (ויפנו) ובין זוג צורות המקור מעין לפקד lifqād / bāfēqād, אשר צורת היסוד המשותפת להן היא bi/li+fqād (אני מניח צורות מוצא טברניות). בבוא המקור עם למ"ד (היינו lifqād) חנה הנח של פ' הפועל על מקומו (בדיוק כמקרה הנח של צורת העתיד מעין יפנו yifnu). ואילו כאשר בא המקור עם מילת יחס אחרת (היינו *bifqād), הונעה פ' הפועל (בדיוק כדרך שהונעה בצורה wyāfānu) ותנועת מילת היחס הפכה ל-a (שוב - כאית"ן של צורת העתיד wyāfānu). הקבלה מאלפת (אם כי לא מלאה) לזוג יפדה yēfedi / wyāfāda - שניגודם הוא תוצאה של התפתחות השווא הנח של פ' הפועל לשתי תנועות (a ו e) - רואה אני בניגוד שבין דגם העבר הרגיל qātāl (עואנ"ש, ה, סעיף 2.1.1.0.4) לדגם הציור הרגיל qētāl (> qetāl, שם, סעיף 2.11.2). עקרונית, יכול היה שווא של פ' הפועל להתפתח לתנועת a, אולם כפי שקבע בצדק בן-חיים (שם) "להתעצמות ē דווקא גרם אולי הטעם, שע"י ē נמנעה התלכדות צורת הציור בצורת העבר בהיקף נרחב". אוסיף כי "דגם הציור הרגיל" רוצה לומר כי יש שהציור משקלו qātāl והוא מזוהה עם העבר. לעתים לפועל אחד יש שני משקלי ציור. כזה הוא, למשל, הציור של חז"ק: בצירוף "חזק ואמץ" (דברים לא, ז וכו') משקלו qētāl, היינו ēzāk, ושל א בצירוף הזה משקלו qātāl, היינו āzāk. תן דעתך שההבחנה הזאת נעשתה במחיי הודהות הציור עם העבר חזק āzāk (בראשית מא, נו). שני עניינים אלו, הניגוד בין העבר לציור ושניות צורות המקור, הם מן הבידולים הקבועים

2.2 צורות קטל שונות זו מזו לציון ההבדל בין עבר לעתיד בתחום זה הקבלה רבת עניין לתהליך לשוני שידעה ענ"ט. מקובל לראות בהטעמת מלרע של צורות מקראיות המביעות עתיד, כגון וְשִׁמְרָתָּ, תוצאת היקש מאוחר מצורות יקטול העתיקות כגון וַיִּלֶךְ, שהטעמתן מלעיל. בענ"ש לא היה אפשר להביע על ידי הבדל בהטעמה את ההבדל בין שִׁמְרָתָּ המביעה עבר ובין וְשִׁמְרָתָּ המביעה עתיד, מפני שהטעמת המלעיל הייתה כללית. ענ"ש בחרה אפוא אמצעי אחר - מורפולוגי - לסימון ההבדל: משקל אחד לציון העבר ומשקל אחר לציון העתיד. וכשם שבצורות יקטול השומרוניות אפשר לצפות אילו תשמשנה לעבר ואילו לעתיד, כן אפשר הדבר בצורות קטל. ואף כאן אפשר לנסח כלל ברור: בפעלים שיש להם שני משקלי קטל²² ושניהם משמשים להבחנה בין עבר לעתיד²³ - ישמש משקל qātāl לציון זמן עבר ואילו משקל qēṭāl²⁴ יציין זמן עתיד. האמצעי הזה שבחרה לה ענ"ש לציון הבדל הזמנים אפשר לדובריה - ואולי מוטב לומר: לקוראים את התורה בכנישתה השומרונית - לקיים הבחנות בכל גופי הנטייה. בזה רב כוחה של ענ"ש מכוחה של ענ"ט, המסמנת עבר מהופך רק בצורות הפועל שהטעמתן מלעיל. להלן אמחיש את הניגוד qātāl (עבר) / qēṭāl (עתיד) באמצעות כמה פעלים:

הפועל	עבר	עתיד
הי"י	ayya (היה)	wēyya (והיה) ²⁵
חט"א	ṣāṭa (חטא)	wēṭā (וחטאה) ²⁶
שב"י	šābu (שבו)	wšēbīta (ושבית)

בענ"ש, ולא הבאתים בעהרה אלא משום שיסודם בעניינים פונולוגיים (שנידונו במקום המובא בראש הערה זו). על כמה משקלים לצורות מקור ראה להלן, סעיף 2.4.

22. כמובן, יש פעלים רבים שרק משקל אחד קיים בהם.
23. לפעמים יש למשקלים גם תפקיד אחר. השווה הערה 20.
24. כמובן, המשקל qēṭāl הוא תוצאה של התפתחות מאוחרת. אף כאן אפוא הקבלה מעניינת למסורת היהודים: הצורה המביעה את העבר (qātāl) היא צורה עתיקה, ואילו הצורה המביעה את העתיד (qēṭāl) חדשה. אפשר שחילופי התנועות הקדמוניים בתנועות ע' הפועל הועתקו גם אל פ' הפועל (כהצעת בן-חיים בעוואנ"ש, ה, 2.1.1.0.4). אולם בלשון שניכרות בה השפעות גדולות של זמן אחד על זמן אחר בתחומי בניין אחד (למשל, יקים בענ"ש הוא yīqam בהשפעת העבר הקים iqam) אין כל קושי להניח שתנועת e של qēṭāl נדרה אל הדגם הזה מצורות עתיד כגון יפדה yefēdi, יעשה yēšši (אולי בתיווכו של הציווי ēši). אם אמנם הדגם הזה מוקש מן העתיד, שלמה עוד יותר ההקבלה אל מה שאירע בענ"ט.
25. תנועת e של פ' הפועל מוקשת מן העתיד yēyyi (יִהְיֶה). וכן הפועל ayyāta (הִיָּתָה) משמש להביע את העבר wēyyāta (וְהִיָּתָה) מביע את העתיד. מעניין שהניגוד האפשרי wēyyu/ayyu* לציון ההבדל בין הִי לעבר ובין וְהִי לעתיד אינו מתקיים, שכן הצורות זהות: הִי ayyu, וְהִי wāyyu, בתנועת a. קרוב לוודאי שסיבת הדבר בצורת הנסתרים של העתיד בענ"ש: זו yāyyu, הן בציניה עתיד (יִהְיֶה) הן בציניה עבר (וְיִהְיֶה). השווה הערה 19). אף בפרט הזה יש כדי להעמיד על זיקת צורות העבר לצורות העתיד.
26. צורת חטאית שבכרשית כ, ט ודאי מוסבת אל העבר (יִיקְרָא אבימלך לאברהם ויאמר לו מה עשית לנו ומה חטאית לך"), ובכל זאת הגייתה eṭātti, בתנועת e דווקא, כדרך הצורות

שמ"ע	šāmāʔu (שמעו)	wšēmāʔu (ושמעו) ²⁷
מכ"ר	makkār (מכר)	wmakkər (ומכר) ²⁸

2.3 משקלי הבינוני לציון ההבדל בין פעולה חד-פעמית לפעולה קבועה

2.3.1 בבניין קל

א. בפעלים השלמים

לא פחות משבעה משקלים יש לבינוני של בניין קל בענ"ש²⁹. אחד מהם הוא qūtāl (ובן הגון שלו qūtāl), מקבילו המדויק של קוּטַל הטברני. ליד qūtāl זה משמשים המשקלים qātōl (מקבילו של קָטוּל), qātāl (ובן-הגון שלו qātāl), שניהם מקבילים לקוּטַל הטברני, qētāl (ובן-גון שלו qētāl), שניהם מקביליו של קְטִיל. עושר צורני זה ניצלה ענ"ש להבחנה בין פעולה קבועה לפעולה חד-פעמית, וזה הכלל: המשקלים שתנועת פ' הפועל שלהם u, כלומר qūtāl ו-qūtāl, מביעים קביעות, ואילו כל משקל אחר, אם הוא קיים באותו הפועל, מביע פעולה חד-פעמית. לשון אחר, המשקלים המאופיינים בתנועת u הוראתם שמנית, בייחוד כאשר לידם משקלים אחרים. הוראתם של המשקלים האחרים תהיה במקרה זה פועלית. אציג עתה כמה מן הפעלים שיש בהם כפילות משקלים זו:

הפועל	פעולה חד-פעמית	פעולה קבועה
יצ"א	הנה אנכי יצא [yāšā] מעמך ³⁰	המדבר הירוצא [ayyūšā] מגבול האמרי ³¹
יר"ד	עלים וירדים [yārēdēm] ³²	הנחל היורד [ayyūred] מן ההר ³³

המוסבות אל העתיד. לכאורה נפרצה כאן גדר הכלל, אבל נראה שלפנינו שם שחבור לו כינוי קניין, בדיוק כצורה שבכראשית לא, לו ("מה פשעי ומה חטאתי [ētiatti] לך"). ואכן, כתב-היד העתיק ביותר של התרגום הערבי-שומרוני לתורה (תחילת המאה הי"ג), שכס 6, הכתוב באות שומרונית, גורס במקום זה חטית.

27. היכולת להביע את העתיד בפועל ושמעת על ידי המשקל qētāl לא מומשה - הוא הגוי wšāmätta, כפועל שמעת המביע זמן עבר.

28. שני הפעלים הללו, השייכים לבניין פֻעַל, מקבילים לאֲבַד/דָּבַר בענ"ט. לפנינו אפוא עוד מקרה - לא שכיח - של בידול זמנים מעבר לגבולות בניין קל (ראה הערה 54).

29. ראה עואנ"ש, ה, סעיף 2.12.4 ואילך.

30. שמות ח, כה, משקל qātāl.

31. במדבר כא, ג, משקל qūtāl. וכן "ירוצא [yūšā] השדה שנה בשנה" (דברים יד, כב). תפקיד זה למשקלי הבינוני יש גם בריבוי הנקבה: "ובנות אנשי העיר יצאות [yāšāʔot] לשאב מים" (בראשית כד, ג). בריבוי הזכר יש לשני המשקלים (באותו השורש) תפקיד אחר דווקא - הם יוצרים מערכת סופלטיבית, וכך יש משקל אחד לנפרד ואחד לנסמך. הנפרד יוצאים = yūšāʔəm, כלומר משקלו qūtāl, ואילו הנסמך יצאי = yāšāʔi, כלומר משקלו qātāl (ראה גם סעיף 4.2 להלן).

32. בראשית כח, יב, משקל qātāl.

33. דברים כט, כא, משקל qūtāl.

עוד צורות בינוני מתקיימת בהן הכפילות הזאת, והן מלמדות יפה על חוקיותה של התופעה. תפקידו של הבינוני qūtal להביע את הקביעות היה ידוע היטב אף לפייטנים השומרוניים אשר את יצירותיהם בלשון ה"שומרונית" הבלולה חיברו מאות רבות של שנים לאחר שפסקה העברית מלהיות שפה מדוברת בפי אבות אבותיהם. למשל:

יש"ב - הפייטן אבישע בן פינחס (בן המאה הי"ד) מפיט "דישיבים" [adyēšibəm] קדמי" - 'היושבים לפני'.³⁴ הוא שוקל את הצורה במשקל qētal, משום שנתכוון לישיבה שהיא הפך עמידה. בזה דבק בלשון התורה, שאמנם אין בה צורת הריבוי הזאת אך מתקיימת בה השניות האמורה: "והוא ישב" [yēšeb] פתח האהל" (בראשית יח, א) כנגד "ישבי" [yušēbi] הערים" (בראשית יט, כה).³⁵
 נת"ן - הפייטנים השומרוניים מכנים את האל, נותן התורה, "נותינה" nūtina³⁶ - הוא 'הנותן', 'שדרכו לתת': "נותינה אלהים יתברך ויתעצם".³⁷ לנגד עיניהם עמד מטבע הלשון הארמי יהוב מתנתה yāʔob mātānāta, 'נותן המתנות'.³⁸ הם המירו את הבינוני הארמי qātol (שהשם יהוב שקול בו) בבינוני העברי qūtal שהשם נותינה שקול בו.³⁹ אכן, בארמית הבינוני המביע מצב קבוע שקול במשקל qātol, ואף בה מתקיימת יפה השניות של משקלי הבינוני.⁴⁰ אין צריך לומר שאף בלשון התורה נוסח שומרון מתקיים הניגוד הזה: nūtan, היינו qūtal, כאשר הצורה מיודעת (ומרמזת על מעמד שמני), ומשקל אחר כאשר הצורה אינה מיודעת.⁴¹

34. קאולי, עמ' 380.

35. אף התרגום הארמי-שומרוני עומד יפה על ההבחנה בין ישב (sit) לישב (dwell). וכך במקומות שכתבים תרגם פעם "והוא יתיב תרח משכנה" ופעם "דיארי קריאתה".

36. זו צורת כלאיים: הבינוני עברי ותווית היידוע ארמית. צורות מעורבות כאלה מרובות מאוד בלשון הזאת.

37. קאולי, עמ' 487.

38. בפיוט של מרקה מן המאה הרביעית לספירה, עואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 244.

39. הצורה הארמית מתועדת גם בפיוטים המאוחרים, הכתובים בלשון הבלולה: "אה יהוב המתנים" (קאולי, עמ' 439). יהוב נמצא גם עומד לעצמו, ככינוי לאל: "יכול יהוב יצוב" (קאולי, עמ' 240). באותה חטיבת לשון מכונה גם עם ישראל "נטור" (הלוא זו הקבלה רבת עניין ל"שומרים", כינוי השומרונים בפיהם), ויעקב מכונה "הנדור" (או "נדורה").

40. ראה את דברי בן-חיים בעואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 109 וכן בעואנ"ש, ה, סעיף 2.12.5. על משקל qātol המשמש גם בהוראה פועלית ראה פלורנטין, "השומרונית", עמ' 202.

41. הקבלה לתופעה זו מצויה בשורש שמ"ר. המשקל qūtal מצוי בו רק בבראשית ד, ט: "השומר אחי אנכי". את תפיסת הבינוני כשם מוכיחים הגייתו āšūmār ותרגומו "נטור" כנגד כל שאר המקומות שמשקלו העברי בהם אחר ותורגם שם "נטר". ודאי לא נתפסה הה"א ליידוע (שי"ן) שאחריה אינה מוכפלת, ובתרגומיהם הארמיים והערביים אין זכר ליידוע). בכל זאת ראוי להדגיש שרק במקום הזה הבינוני בא במשקל הזה, אף על פי שמעמד שמני מובהק יש לו, למשל, גם בדברים ז, ט: "האל הנאמן שמר הברית והחסד".

ב. בגורת ע"ו

היחס $qam/qā?ə\text{m}$ - לבינוני קם יש בענ"ש שתי צורות: $qam\text{-}qā?ə\text{m}$. הצורה הראשונה, המורחבת לתבנית הדגם השלם על ידי פוצץ סדקי, הריהי על דרך הארמית, והאחרת - עברית היא לכל דבר. זו שעל דרך הארמית שימושה פועלי, כמשחקף למשל בבראשית לו, ז: "והנה קמה $[qā?ə\text{ma}]$ אלמתי וגם נצבה". ואילו הצורה העברית - מעמדה שמני מובהק, למשל בדברים לג, יא: "מחץ מתני קמיו [כתיב התורה נוסח שומרון (להלן נ"ש) $qā\text{mo}$] ומשנאיו מי יקמנו [נ"ש]". בחירת המשקל $qāt\text{el}$ דווקא לציון המשמע הפועלי אינה מפתיעה, שהרי ראינו שבאנ"ש זה תפקידו⁴².

היחס mat/met - היחס בין שתי הצורות הללו של הבינוני בענ"ש הריהו כיחס המתקיים בענ"ט בין גר לגר. נראה כי בענ"ש דבקה בצורה מת mat המשמעות הפועלית, ובצורה מת met המשמעות השמנית, הקבועה. הנה, למשל, זוג הפסוקים "הנך מת $[mat]$ על אדות [נ"ש] האשה אשר לקחת" = עומד למות (בראשית כ, ג), וכנגדו "כי אין בית אשר אין שם מת" (שמות יב, ל). הבחנה זו בין מת למת אינה ידועה מעברית היהודים, אבל כלום אינה נתונה לנו כדיוקה בזוג גר/גר? ⁴³.

2.3.2 בבניין נפעל

תפקידים אלו בדיוק יש לשתי צורות הבינוני של בניין נפעל בענ"ש: הדגם הרגיל $nigtal$ הומר בדגם החדש $nigqā\text{tal}$, אם כן נגנבתי $niggā\text{nābti}$ ולא $nignā\text{bti}$ ⁴⁴. אולם הדגם העתיק לא פינה לגמרי את מקומו: הוא מוסיף לשמש בתפקיד הבינוני השמני (בדיוק כמו $qūt\text{el}$ של בניין קל), ואילו צורת הבינוני החדשה, שפ' הפועל שלה כפולה, משמשת בתפקיד פועלי⁴⁵.

2.4 משקלי המקור לציון ההבדל בין מקור פועלי למקור שמני⁴⁶

לקחת / בקחת - באמצעות שני משקלים מתקיימת בשורש לק"ח הבחנה ברורה בין מקור בלמ"ד למקור בלעדיו: לקחתו $alqē\text{ttu}$, בקחתו $affqā\text{ttu}$. הצורה הראשונה יסודה בצורה מעין *קחת (השווה לצורה קחת במלכים ב יב, ט), והשנייה יסודה במעין *קחת. בשני המקרים גרמה הידמות החי"ת להכפלת התי"ו. אולי בעצם בחירת הצורה בתנועת e למקור בלמ"ד חבויה זיקתו אל צורות העתיד: בכמה וכמה

42. ראה הערה 40 לעיל.

43. על בידול בין מאת למית באנ"ש ראה להלן, סעיף 5.2.

44. ראה עואנ"ש, ה, עמ' 84 וכן פלורנטין, התערעורת הסביל.

45. ראה עואנ"ש, ה, סעיף 2.12.10 ופלורנטין, התערעורת הסביל, עמ' 210 (בהערה 24 שם ראה את הערתי על בידול מתקטל/נתקטל שהעמיד עליו פרופ' מ"צ קדרי, וכן בהערה 18 על בידול בין נקע [נפעל] לנתקע [נתפעל]).

46. הבחנה צורנית בין מקור שבראשו למ"ד (פועלי) למקור עם מילת יחס אחרת נעשית גם על ידי ניצול וריאנטים פונולוגיים (ראה הערה 21).

מקומות כאן כבר ראינו שבהתקיים הניגוד e/a במשקלי הפועל המסמנים זמנים⁴⁷ e משמשת לסימון העתיד דווקא⁴⁸.

3. ניגודים מורפוסמנטיים בלתי קבועים⁴⁹

3.1 משקלי הפועל

3.1.1 ניגודים באמצעות משקלי יקטול (שלא לשם הבחנה בין זמנים)⁵⁰

א. ניגוד בפועלי פ' גרונית בין משקל yēttāl למשקל yāttāl
כאמור, הכפלת ע' הפועל היא תוצאת הידמות פ' הפועל הגרונית לעיצור שאחריה⁵¹. דרך נטייה זו של פועלי פ' גרונית היה בה לבטל את ההבדל בין כמה מן הפעלים השווים בע' ובל' הפועל שלהם והשוניים מעיקרם בפ' הפועל שלהם. למשל, תחמד ותעמד היו נידונים להיות הומופונים. ההזדהות נמנעה משום שהפועל תחמד משקלו מתאפיין בתנועת e של אית"ן (tēmmād), והפועל תעמד משקלו מתאפיין בתנועת a (tāmmād)⁵².

זוג משקלים זה, כפי שכבר ציינ בן-חיים, עשוי להבדיל "בין גוני משמעות של פועל מסוים כגון tēbbād לשון מלאכה, tābbād לשון עבודת האל", למשל: "כי תעבד [tēbbād] את הארמה..." (בראשית ד, יב) לעומת "תעבד [tābbād] את אלהיהם..." (שמות כג, לג). התייחדות המשקל בתנועת a לאחת ממשמעויות הפועל נעשתה במחיר הזדהותה לצורת העתיד תאבד (אף היא tābbād). ההבחנה בין קודש לחול נראתה אפוא לקוראי הטקסט חשובה מן ההבחנה בין שני הפעלים שמעיקרם היו שונים זה מזה. כמובן, היו ערים ליכולתו של ההקשר להעמיד על ההבחנה בין תאבד לתעבד.

ב. ניגוד בין שני משקלים של פועלי ל"י

אף שתי הצורות יהיה ויחיה היו נידונות להתמזגות עקב הידמות ה"א וחי"ת שלהן לע' הפועל יו"ד. אולם ההתמזגות נמנעה בהישקל שני הפעלים במשקלים שונים זה

47. ראה לעיל, סוף סעיף 2.2.

48. ואין להוציא מכלל אפשרות כי ניגוד התנועות a/e נדד מן העתיד אל צורות המקור. פתרון זה מבטל את הצורך להניח צורת יסוד מעין *קָחַת (אך בזכותה מלמד הזוג tāt/tēt, שנידון בסוף סעיף 3.2.1 להלן). בשל הנחתי שהבחירה בין שתי התנועות אינה מקרית כאן רואה אני את הבידול "קבוע", אף על פי שלא נקרו בתורה עוד זוגות שמתקיים בהם היחס הזה.

49. הסוגים רבים מאוד, והדוגמאות רבות עוד יותר. לפיכך לא אציג אלא מעט מן הרב.

50. על ניגודים שבין משקלי יקטול המציינים זמנים ראה סעיף 2.1 לעיל.

51. ראה את הדיון בצורה יאבדו בסעיף 2.1.1 לעיל.

52. התנועות a ו-e מקורן, קרוב לוודאי, במשקלים הקדומים yaqtul- ו-yiqtal. ואולם ברור שהצורות המסוימות שבענ"ש אינן ממשיכות ישירות של שני המשקלים האלה. עצם השניות היא מורשה עתיקה אך לא המשקל של כל פועל ופועל (ראה עואנ"ש, ה, סעיף 2.2.1.1.5). ההבחנות המובאות בפנים כבר עמד עליהן בן-חיים (ש).

מזה: יהיה yēyyi, יחיה yiyya. שני הפעלים הללו מעיקרם משקלם אחד, כמשקל יהיה ויחיה בענ"ט - yiqtal. אולם במישור הסינכרוני ניצלה ענ"ש שתיים מדרכי הנטייה של פועלי ל": הדרך האחת הלך בה הפועל יהיה yēyyi, ובה תנועת ע' הפועל היא i, כצפוי בענ"ש⁵³, ותנועת אית"ן התגוונה בה ל-e. הדרך השנייה הלך בה הפועל יחיה yiyya - תנועת אית"ן המקורית נשתמרה בו, אבל תנועת a של היר"ד ע' הפועל אינה מקורית אלא תוצאת היקש מגזרת פועלי ל' גרזנית⁵⁴.

ג. ניגוד בין שני משקלים של פועלי פ"י

הניגוד תשב tiššāb / ותשב wtāšāb, שכאמור, משמש להבחנה בין זמנים⁵⁵, אינו מתקיים בכל גופי הנטייה. כך, למשל, צורת הנוכחים תשבו tāšābu שבבראשית לד, י, אשר בוודאי מוסבת אל העתיד ("ואתנו תשבו והארץ תהיה לפניכם"). לעומתה עומדת בויקרא כג, מב צורה יחידה tiššābu: "בסכות תשבו שבעת ימים". מסורת פירוש ששמעתי מפי שומרונים ולא מצאתי לה סימוכין עתיקים בכתב תולה את ההגייה השונה במקום הזה בהיות תשבו כאן מוסבת אל ישיבה בסוכה דווקא. אם כך הוא, נמצא שלא סומנו הבדלי הזמנים משום שניטל אמצעי ההבחנה למטרה אחרת⁵⁶.

3.1.2 ניגודים בין משקלי קטל (שלא לשם הבחנה בין זמנים)⁵⁷

על הבחנה בין שני משקלי הפועל שרץ עמד בן-חיים בדבריו: "ענ"ש עשויה להשתמש בהבדל התנועות לגיוון משמעות של פועל מסוים כמו שרץ: כשהמים הם הנושא ייאמר wšārāṣ (שם' ז כח), šārāṣu (בר' א כא), וכשהחי הוא הנושא ייאמר šērēṣu (בר' ח יז) [אבל העתיד של שניהם שווה] "yīšrēṣu"⁵⁸.

3.1.3 ניגוד בין משקלים של צורות המקור

בהוציא / בהוצא - צורת המקור הרגילה של השורש יצ"א בבניין הפעיל היא להוציא lūṣi⁵⁹. אבל בכמה כתובים ע' הפועל מונעת בתנועת a דווקא, כלומר

53. ראה הערה 10 לעיל.

54. הניגוד הזה בין הצורות של ל"י נוצל גם להבחנה בין זמנים. כך מן השורש צו"י בבניין פעל "קל העי"ן" מתקיים הניגוד הזה: וַיֵּצֵא (עבר) wyēšāba, וַיֵּצֵא (עתיד) yēšābi. הרי כאן זוג המקיים הבחנה בין עבר לעתיד מחר לגדרו של בניין קל ומקומו אפוא בסעיף 2.1 לעיל. לענין שני סוגי ההבחנה (בין עבר לעתיד ובין לקסמות) השווה את הזוג יעשו yēššu / ויעשו yāššu (המבחין בין עבר לעתיד) ואת הזוג תחמד tēmṁād / תעמד tāmmād (המבחין בין שתי לקסמות).

55. ראה הערה 8 לעיל.

56. והשווה להבחנה בין צורות העבר של הפועל שרץ בסעיף 3.1.2 להלן.

57. על משקלי קטל המבחנים בין זמנים ראה סעיף 2.2 לעיל.

58. עואנ"ש, ה, סעיף 2.1.1.0.4.

59. זו ממשכה ישירה של הצורה להוציא: תנועת o בהברה פתוחה הופכת ל-u, השווה של הלמ"ד הונע כתנועת הגרזנית שאחרי, הגרזנית נאלמה, שתי ההברות התכווצו ונהיו לאחת (כרגיל בין תנועות שוות. ראה עואנ"ש, ה, עמ' 26 סעיף ג).

בהוציא *būṣāʔi* (נ"ש בהוצא). הצורה עצמה, אפשר שתנועת *a* שבה נדרה מצורות עבר כגון הוצאתי *ūṣātti*, הוצאת *ūṣāttā*⁶⁰. ואשר לעצם הניגוד, נראה כי לא סתם שני כפילים כאן, אלא הבחין השומרוני בין הוצאה סתם להוצאה שהוציא ה' - רק בכתובים שעושה הפעולה הוא ה' משמשת הצורה האנלוגית: "למען יראו את הלחם אשר האכלתי אתכם במדבר בהוצאי *būṣāʔi* נוסח טבריה (להלן נ"ט) בהוציא אתכם מארץ מצרים" (שמות טז, לב); "ואמרו על אשר עזבו את ברית יהוה אלהי אבתם אשר כרת עמם בהוצאו [נ"ט בהוצאו] אתם מארץ מצרים" (דברים כט, כד). אבל כשעושה הפעולה אינו האל משמשת צורת המקור שבסיסה *ūṣi*: "בהוציאן *būṣiyyāk*" את העם ממצרים" (דברי אלהים אל משה, שמות ג, יב)⁶².

3.2 משקלי השם⁶³

3.2.1 החומר

אנשים / אנושים - כל מקום שמילת אנשים בתורה מכוונת לא אל בני אדם אלא אל מלאכים היא נהגית *ēnūšəm* (בראשית יח, ב, טז, כב; יט, ה, י, טז). כשהיא מוסבת אל בני אדם הריהי *ēnāšəm*. הניגוד הוא אפוא בין משקל *qētāl* למשקל *qētol*⁶⁴. התרגום השומרוני לתורה אף הוא מבדיל יפה בין אנשים לאנשים, ובכתובים הנ"ל הוא מציב כנגד *ēnūšəm* את המילה אנושים⁶⁵.

60. נטיית ל"א על דרך פועלי ל' גרונית שכחה מאוד בענ"ש. ואפשר שנדרה תנועת *a* מן השם מוצא (עואנ"ש, ה, סעיף 2.14.14).

61. מוצא הצורה **buʔuṣiʔak*. אלי"ף הראשונה (> ה"א) נאלמה בין שתי תנועות זהות, ואל"ף השנייה הפכה להגה מעבר כפול *y* בהיותה עומדת בין שתי תנועות שונות זו מזו שהראשונה בהן *i*.

62. תן דעתך שהבחנה לפי הנושא ראינו בפועל שרץ (סעיף 3.1.2 לעיל), והבחנה בין קודש לחול ראינו בשני משקלי הפועל תעבד (סעיף 3.1.1 לעיל).

63. משום אופייה של מערכת השם, שהיא מרובת משקלים, אסטה כאן מן הדרך שנקטתי במיון התופעות שמתחום הפועל ואציג את הניגודים על פי המקרים הפרטיים. הלוא אין לנו במערכת השם שום ניגוד שאנו יכולים לכוונתו ניגוד מורפר-סמנטי קבוע. הניגודים יוצגו בסדר הא"ב.

64. הזוג *ēnūšəm/ēnāšəm* יסודו, ככל הנראה, בכפילי צורה: הצורה שבתנועת *ā* לא חל בה המעטק הכנעני והצורה שבתנועת *u* (> *o*) חל בה המעטק, וכל אחת מהן התגדרה לה בזמן מן הזמנים באחת המשמעויות. לעניין הניגוד שבין איש לאיש אעיר כי בענ"ש קיים אף ניגוד בין אדון לאדון. משהתכוון הדיפתונג שבשם ההוריה אדני לתנועת *i* (כדרכה של ענ"ש. השווה *mēti*), נשתווה זה לשם אדון בתוספת כינוי הקניין (אדני) והיו שניהם ל **ādāni* (תנועת הדלי"ת לא נעתקה ל-*o*, ראה להלן, סעיף 4.3). בידול בין השתיים הושג מתוך שהצורה המכוונת לאדם ולא לאל נהייתה *ādanni*, בנו"ן כפולה. השאלה אם כבר בזמנים קדמונים התקיימה צורה זו ליד אחותה ה"רגילה" או שמא בזמן מאוחר יותר נולדה, מכוח החילוף הידוע בין תנועה ארוכה ועיצור פשוט ובין תנועה קצרה ועיצור כפול, אינה עניין לכאן. על כל פנים, אין היא בהכרח ברייה שומרונית מאוחרת, כפי שמעידה הצורה הפונית *donni*, שהזכירה בן-חיים בעואנ"ש, ה, סעיף 4.1.3.22.

65. כן בתה"ש, בכתב-היד המכונה j. אבל בכתב-היד האחרים, כגון A באותה מהדורה, לא

בכור - כאשר מילת בכור מציינת אדם או בהמה סתם, היא שקולה במשקל $qātol$, כלומר $bākor$: "ומצרים מקברים את אשר הכה יהוה בהם כל בכור $[bākor]$ " (במדבר לג, ד), וכשהיא מוסבת אל הבכור לקרבן, משקלה $qittol$, כלומר $bikkor$: "כל הבכור $[abbikkor]$ אשר יולד בבקרן ובצאן הזכר תקדיש ליהוה אלהיך לא תעבד בבכור $[bābikkor]$ שורך ולא תגז את בכור $[bikkor]$ צאנך" (דברים יט, יט). על צורת השמות במשקלים הללו אעיר כי $bākor$ היא, ככל הנראה, תוצאת השתלשלות ישירה מן בכור (השווא הפך ל- a , כמצוי הרבה בענ"ש), ואילו צורת $bikkor$ שקולה מעיקרה במשקל קטול ($o < u$ בהברה סגורה, לפי כללי ענ"ש)⁶⁶. בקעה - בקעה יש לה שתי דרכי הגייה: $bā'qā$ בכתוב בבראשית יא, ב "ויהי בנסעם מקדם וימצאו בקעה בארץ שנער וישבו שם", ו- $bē'qā$ היא הגיית הכתובים שבהם סמוכה למילת בקעה המילה הר, למשל דברים ח, ז: "...ארץ נחלי מים עינות ותהומות יוצאים בבקעה ובהר". ההגייה הראשונה יסודה כנראה במשקל $qatla$ והשנייה במשקל $qitla$ ⁶⁷. כמובן, לא הבדלי משמעויות כאן אלא דרכי הגייה שונות זו מזו לפי הקשרים, ואף זה מדרכה של ענ"ש⁶⁸.

חטאת - חטאת יש לה, כידוע, שתי משמעויות: 'חטא' ו'קרבן'. השומרונים יודעים לקיים הבחנה צורנית בין שתיהן: $ē'tāt$ פירושה 'חטא', $šātāt$ פירושה 'קרבן'. שתי הצורות שקולות בשני משקלים שונים זה מזה והן התפתחו לפי חוקי ההגה המוכרים לנו היטב בלשונות השומרונים.

בצורה חטאת $ē'tāt$ הטעמת המלרע מלמדת על הברה נוספת, בעלת גרונות, שהייתה במילה, ולפיכך נראה כי יסודה, שלא כמו בענ"ש, בצורה מעין $*hətaʔat$ (כגון דִּלְעַת⁶⁹), שבשלב קודם בהתפתחותה הייתה $*hətaʔt$ (בדומה לצורת יסוד חדר-הברתית מעין *חַתְבָּת). השווא שבראש המילה הונע בתנועת e ושתי ההברות

השכילו תמיד לקיים את ההבחנה. דקויות ההבחנה של j בולטות מאוד גם בכמה מתחומי הדקדוק, ואכמ"ל. בשולי הדברים אוסיף שאחד מכתבי-היד של התה"ש (E) העמיד כנגד צורת היחיד אנוש שבדברים לב, כו ("ואשכית מאנוש זכרם") את המילה מלאכיה. על בידולים אחרים באנ"ש ראה סעיף 5 להלן.

66. ולא נראה לי להניח כי היא ממשיכתה הישירה של $*bukur$: אמנם אפשר להניח כי הכפלת הכ"ף תניינית וכי תנועת u של העיצור b הפכה i כרגיל בענ"ש (השווה, למשל, גִּלְגַּלַּת $gilgālāt$), אבל אין o בענ"ש יכולה להיות גלגולה של u קצרה, ולפיכך אין תנועת הכ"ף יכולה להתיישב עם $*bukur$. נמצא אפוא שמן הבחינה הדאכרונית יש הבדל מהותי בין הזוג $bākor/bikkor$ לזוג כגון כוס $kēwās$ (העוף) / $kuwwās$ (כוס לשתייה). הזוג השני מוצאו אחד - מן *כוס, ואין שתי התולדות אלא וריאנטים של הגיית השווא הראשי (בדיוק כזוג המובא בהערה הבאה).

67. אפשר שלשתי הצורות מקור אחד מעין *קֶעְעָה (ראה עואנ"ש, ה, סעיף 4.4.3), ואם כך, יש לראות בשתי הצורות שבפנים תוצאה של שני גוני הגייה: בראשונה השווא נְהָגָה a , בשנייה e .

68. תן דעתך לניגוד חכם / חכם ונבון להלן וכן ראה סעיף 6.2 להלן.

69. כבר צוין לעיל (הערה 60) ששורשי ל"א נוהגים בענ"ש כשורשי ל' גרונות.

שבסוף המילה התכווצו לאחת עקב היאלמות האל"ף, הרגילה בין שתי תנועות זהות⁷⁰. אף התנועה הארוכה ביותר (של ההברה המלרעית), שמשכה כפול מן התנועה הארוכה הרגילה, מחזקת את השחזור המוצע כאן⁷¹. בנטיית המילה, בכגון חֶטְאָתוּ ēṭāttu, תי"ו הנקבה מוכפלת מכוח הידמות האל"ף חסרת התנועה (> ēṭaʔtu). *

כנגד זאת, הצורה ṣāṭāt, שכאמור פירושה 'קרבן', יסודה בצורה הזוהה לחֶטְאָת הטברנית להוציא את ההכפלה שאבדה. שלוש ראיות לצורת היסוד *ḥaṭat: (א) הגיית העי"ן שאינה אפשרית אלא לפני תנועת a⁷² (ולכן היא נעדרת בצורה ēṭāt); (ב) הטעמת מלעיל, המחייבת הנחת צורת יסוד בעלת שתי הברות בלבד, כלומר ענ"ש קיבלה מן המוכן היאלמות אל"ף בצורה זו; (ג) היעדר ההכפלה בנטייה, בכגון חֶטְאָתוּ ṣāṭātu, מלמד גם הוא על צורת יסוד קדם-שומרונית שאין בה אל"ף עיצורית. אף השחזור הזה אינו אלא שחזור, ולפיכך אינו נקי מן הספק⁷³.

ח כ מ - ברגיל משקל חכם הוא qātōl, כלומר ṣākōm, חכמים ṣākēmōm. אבל בצירוף חכם ונכון משקלה qātōl, כלומר ṣākōm (דברים ד, ו, מא, לג, לט). הקצאת משקל מיוחד למילה בשמשה אחד מרכיביו של צירוף קבוע הלוא יש גם בצירוף בקעה והר⁷⁴. לפיכך אין הכרח לתלות את המשקל הזה בגרירת המילה התוכפת נכון. קודם כול, המשקל qātōl נפוץ מאוד בענ"ש (כבאנ"ש). ועוד: מילת חכום ṣākōm עצמה מתועדת יפה באנ"ש, הן במשמעות פועלית, כגון חכום כסיאתה (=יודע הנסתרות, עואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 183), הן במשמעותה המדויקת כאן - 'חכם' (בתרגום הארמי-שומרוני לתורה, ולא דווקא כנגד חכום העברית, למשל בראשית לא, לג).

ח מ ר - למילת חמר בתורה שלוש משמעויות, וכל אחת מהן מסומנת בענ"ש במשקל שונה:

א. imār (במשקל qītāl) = חומר לתעשיית לבנים. אגב, במשקל הזה שקולות בענ"ש לא רק המילים שכנגד חֶמֶר אשר בענ"ט אלא גם חֶמֶר שבבראשית יא, ג.

ב. āmōr (במשקל qātōl) = עֶרְמָה.

ג. āmār (במשקל qātāl) = מידת היבש והלח.

שלושת המשקלים הם, ככל הנראה, שניים מבחינה היסטורית: א' לעצמו, ב' וג'

70. ראה סוף הערה 59.

71. מחזקת, משום שכרגיל כרוכה התנועה בעלת האורך הכפול (בן-חיים מכנה אותה בדקדוקו "אריכה") בכיוון שתי הברות לאחת.

72. ראה עואנ"ש, ה, עמ' 26, סעיף ד.

73. ואכן, הסבר אחר, המניח מוצא אחד לשתי הצורות ותולה את הבדלי ההטעמה בתנודות הקיימות לעתים בענ"ש, מביא בן-חיים בעואנ"ש, ה, סעיף 4.4.6.

74. ראה לעיל.

לעצמם. שני האחרונים משתלשלים מן qutl: תנועת u הקצרה הפכה ל-a⁷⁵, ואילו דִּבְק העיצורים mr - הופרד פעם בתנועה שתוצאתה ם ופעם בתנועת a⁷⁶. חסיד/חסידה - משקל השם חסיד qattəl, כמשתקף מהגיית המילה חסידך בדברים לג, ח: assidāk. שם העוף שקול במשקל הבלתי דגוש qātəl(a), כמשתקף בהגייתו בויקרא יא, יט: החסידה ā:sidā. יושם אל לב שהושגה כאן הבחנה, אף על פי שלכאורה די בהבדל המינים להבחין בין שני השמות.

יד - שני מיני ניגודים במילה יד:

א. יד/על יד - כאשר המילה מכוונת אל איבר הגוף והיא במעמד נפרד הגייתה yad, כלומר משקלה qal כמו בענ"ט. ואולם כשהיא חלק מן הצירוף על יד, המשמש כמילת יחס, היא נהגית yed, כמשקל המילים השקולות במשקל qel: al yed. תנועת e של yed מצויה בכל הצורות הנוטות של השם, כגון יָדֶךָ yēdāk, יָדֵי yēdo, ונראה שחדרה לשם מצורות כגון יִדְכֶם yēdikimma, שבהן צמח השווה לתנועת e כדין⁷⁷. הימצאות התנועה בנטייה הכשירה אפוא את הקרקע לשקילתה במשקל החדש qel כדי לייחד באמצעותו את מילת היחס משם העצם.

ב. ידיים/ידות - yēdem היא צורת הריבוי המשמשת כאשר משמע יָדִים הוא איבר הגוף⁷⁸, ואילו yādot, בתנועת a המקורית, משמשת כאשר הריבוי יָדוֹת בא באחד ממשמעיו השאולים. ענ"ש אפוא לא הסתפקה בהבחנה המושגת על ידי צורן ריבוי הנקבה שהיה לה מוכן מן הכתיב של התורה⁷⁹.

מועד - לכל אחת ממשמעויותיה של המילה, 'זמן' ו'כינוס', הגייה משלה: מועד שהוא 'כינוס' הגייתו muwwəd, במשקל מקטל, נצר ישיר של הצורה הטברנית מוֹעֵד: "באהל מועד [muwwəd] מחוץ לפרכת" (שמות כז, כא), ומועד שהוא 'זמן' הגייתו muwwād, במשקל מקטל: "וישם יהוה מועד [muwwād] לאמר מחר יעשה..." (שמות ט, ה). הצורה השנייה לא בהכרח נוצרה לצורך הבידול, אלא אפשר שגם היא מקורית. על כל פנים, עצם קיום מקטל שומרוני ליד מקטל טברני אינו קושי, שהרי מצוי mūfāt כנגד מופת גם במקום שאין צורך בבידול.

ככר - ככר במשמע יחידת משקל (או לחם) שקולה במשקל qattal, היינו kākkaar:

75. השווה תחילת הערה 66 לעיל.

76. ביקוע בתנועת a מוכח מזוגות כגון גָּדַל gādāl, גָּדְלָךְ gādlāk (ראה עזראש"ה, סעיף 4.1.3.18). שתי התולדות של *sumr נוצלו לציין שתי משמעויות (והשווה לדרכי הגיית השווה שהולידו כפילויות כגון yēfēdi/yāfāda, וראה הערה 21 לעיל). עם זה, אין לבטל מכול וכול את האפשרות ש-āmār ביסודו הוא qātāl דווקא ולא qutl.

77. אין אפוא הכרח לתלות את תנועת e בארמית, שהשווא מצוי בה בכל הנטייה (יָד וכו'). ועיין בדיון בצורת יקום, סעיף 5.1 להלן.

78. מקורה של תנועת הוי"ד כמקורה ביחיד. תנועת ם שבסוף המילה היא תוצאת כיווץ הדיפתונג ay של הווגי.

79. והשווה לעיל, להבחנה בין חסיד לחסידה, שגם היא לכאורה עורפת.

"ככר [kåkkår] זהב טהור עשה אתה" (שמות לז, כד). ככר במשמע שטח אדמה שקולה במשקל qēṭāl, היינו kēkār: "ולוט ישב בערי הככר [akkekār]" (בראשית יג, יב). אף הצורה הזאת אינה שונה למעשה מן הצורה הטברנית כִּכָּר אלא באופן ההכפלה⁸⁰.

כ פ ו ר י מ - הצורה השומרונית המקבילה הקבלה גמורה לעברית היא kibbūrēm⁸¹. זו משמשת לציון המועד. אבל בספר במדבר ה, ח משמעה של כפורים הוא 'סליחה על חטא': "איל הכפורים אשר יכפר בו עליו". במקום הזה המילה נהגית kēfūrēm, במשקל qēṭol⁸².

ס פ י ר - כנגד ספיר שבענ"ט יש שתי דרכי הגייה: "sēfār הוא שם האבן, sāfār בצירוף לבנת הספיר"⁸³. ייתכן מאוד כי מוצא שניהם sappir כבענ"ט ושתי הצורות איברו את ההכפלה⁸⁴. תנועת e של sēfār הריהי תולדת השווה שבנטייה, והצורה הזאת שימשה ליד הצורה המקורית כדי לשמש בהקשר מסוים דווקא⁸⁵.

צ ה ר / צ ה ר י מ - שלא כבענ"ט, ששתי המילים האלה בהן בנות אותו בסיס, ענ"ש מבחינה בין השתיים: צהר הוא ṣār (צורת היסוד *ṣuhr, כמו זו של ענ"ט. u קצרה הפכה ל-a⁸⁶, והתנועה התארכה בגין היאלם הגרנית). צהרים הגייתה sēṭrēm. צורת המוצא שלה היא מעין *צָהַר. אם כן, היחס בין שתי הצורות הללו הוא בדיוק כיחס המתקיים בין שתי צורות תחת⁸⁷. ראוי לציין כי ההבחנה באמצעות התנועות עודפת, והלוא גם זה מדרכה של ענ"ש⁸⁸.

ר ח ו ק - הבחנה מעניינת ענ"ש מקיימת בין רחוק שהוא שם תואר במשקל qāṭol, היינו rāṭoq, למשל "בדרך רחוקה [rāṭūqā]" (במדבר ט, י), ובין רחוק שהוא תואר הפועל בצירוף מרחוק, השקול במשקל qāl, היינו rāq, למשל "וירא את המקום מרחק" (בראשית כב, ד). הבחנה זו אינה מקוימת בתרגומם הארמי של השומרונים, המעמיד בכל המקומות הללו את המילה רחיק, אבל היא נתמכת בכתיב תורתם העברית: בכל מקום שרחוק הוא שם תואר הכתיב מלא וי"ו (גם באותם מקומות

80. בתוספת גיוון תנועת i ל-e. והשווה כפורים להלן.

81. כמובן, חוץ מן ההמרה הרגילה של p ב-b בעברית ובארמית של השומרונים, פרי השפעת הערבית.

82. וראה עואנ"ש, ה, סעיף 4.1.3.12. תן דעתך שהיחס בין כפורים ל-kēfūrēm זהה לחלוטין ליחס שבין ככר ל-kēkār.

83. כך בן-חיים בעואנ"ש, ה, סעיף 4.1.3.5. וראה גם הערה 7 שם.

84. השווה אל āṭāt חָטְאָת לעיל.

85. אם כן, הקבלה מלאה יש כאן לזוג יד yad / על יד al yed, שנידון לעיל, ולזוג שעיר šāʾar / שעיר šīr, שנידון בסמוך. מבחינת סוג ההבחנה - על פי הקשר המילה - מקביל הזוג ספיר / לבנת הספיר לזוג בקעה / בקעה והר שנידון לעיל.

86. השווה אל מילת חמר לעיל.

87. ראה להלן.

88. עיין בהערה 79.

שנוסח המסורה חסר וי"ו, היינו רחוק, ובכל מקום שרחוק הוא תואר הפועל הכתיב חסר וי"ו, היינו רחוק. אשר לזוג המשקלים השומרונים, יושם אל לב כי rāq מיסודה הייתה צורה חד-הברתית, ומשקלה qatl. אם כך הוא, לפנינו חילוף משקלים ידוע qātōl/qatl⁸⁹, המשמש בגוף אותו השורש להבחנות בין משמעויות שונות זו מזו. שם - שם šam היא הצורה המשמשת לסימון המשמע הרגיל, הראשוני, של המילה: "שם [šam] האחד פישון" (בראשית ב, יא). שם šem, הצורה הזוהה לזו שבענ"ט, משמשת לסימון המשמע המושאל, כלומר מוניתין: "ונעשה לנו שם [šem]" (בראשית יא, ד)⁹⁰.

ש ע י ר - על עשו נאמר "איש שעיר [šāʔer]" (בראשית כז, יא), ואילו התיש הוא šīr: "וסמך את ידו על ראש השעיר [aššīr]" (ויקרא ד, כד). הצורה הראשונה הריהי ממשיכתה של הצורה הטברנית שְעִיר, והשנייה היא תולדת שְעִיר (שבנטייה), בביצוע השווה כתנועת הגרונית שאחריו⁹¹. יושם אל לב כי הגיית šāʔer היא גם הגיית השם הפרטי שעיר⁹².

ש ש - ההומונים העברי שש יש לו בענ"ש שתי דרכי הגייה. שם המספר שש šaš: "ויקח שש [šaš] מאות רכב" (שמות יד, ז). האריג הוא šeš: "שש [šeš] משזר" (שמות כו, א)⁹³.

ת ח ת - מילת היחס תַּחַת נהגית בפי השומרונים פעמים tāṭ ופעמים tēt. ההגייה tāṭ מביעה את המשמעות המושאלת 'במקום' ויסודה כיסוד הצורה העברית תַּחַת, כלומר *taht. ההגייה tēt מביעה את המשמעות המוחשית 'מתחת' וביסודה, ככל הנראה, הצורה *תַּחַת.

3.2.2 הערה כללית לעניין שמות העצם

כאמור, לא נמצא כל טעם להצגת ניגודי השמות על פי משקליהם. אבל בחינת הממצא כולו עשויה בכל זאת להעלות מסקנה כללית, שיש בה עניין רב מן הבחינה הפונולוגית של ענ"ש. מתוך 18 זוגות הניגודים שהובאו כאן תשעה עומדים על ניגוד התנועות e/a לבדו (בקעה, יד, מועד, ספיר, עמר, צהרים, שם, שש, תחת). שניים עומדים על הניגוד בין הכפלה ובין היעדר הכפלה (חסיד, כפורים), ושני זוגות

89. ראה עוד עואנ"ש, ה, סעיף 4.1.3.20.

90. על מוצא תנועת a בשמות כגון שם šam נחלקו בן-חיים וקימרון (ראה לשוננו נג [תשמ"ט], עמ' 113-120 ולשוננו ג [תשנ"ב], עמ' 111-115). בן-חיים רואה בה פרי השפעת שמות כגון lab, אשר - לשיטתו - חל בהם חוק פיליפי. קימרון רואה בה חילוף של i ב-a, שדבר אין לו עם חוק פיליפי.

91. לעניין היחס שבין שתי הצורות עיין בהערה 85 לעיל.

92. ראה להלן בסיכומי דבריי על השמות הפרטיים.

93. מבחינה סינכרונית, כמובן, אין כל הבדל בין הזוג הזה לזוג šem/šam שהובא לעיל. אבל מוצא הצורות שונה: תנועת a שבשם המספר שש מוצאה i, היינו חוק פיליפי פעל כאן: *šiššu.

עומדים על שני הניגודים האלה גם יחד (חטאת, ככר). בולט אפוא לעין ערכו של ניגוד התנועות e/a. יש בו ללמד על תפוצתן הרבה של התנועות הללו בלשון הזאת - הן u קצרה הפכה על פי רוב ל-a, ורבים מהדיפתונגים התכווצו והיו ל-e. אבל לתשומת לב מיוחדת ראויים היחסים המתקיימים בין e ל-a. אם אנו משגיחים בתפקיד המשותף שיש להן כאן ובניגודים המהותיים שמצאנו ביניהן במשקלי צורות יקטול, במשקלי צורות קטל, במקור ובציווי - נבוא לידי המסקנה כי עיקר העומס הפונמי הוטל בענ"ש על שתי התנועות הללו.

3.3 השמות הפרטיים

בכמה שמות פרטיים אשר בענ"ט הם זהים בצורתם לשמות עצם כלליים (או לפעלים) הבחינה ענ"ש בין השם הפרטי לשם הכללי (או לפועל). אמנה כמה מן הזוגות הנבדלים:

איה - שם החיה ayyā, השם הפרטי ayye.

ימין - הצד yammən, השם הפרטי yāmən.

יצחק - הפועל yēšāʔəq (פִּעַל בלתי דגוש), השם הפרטי ye'sāq. ככל הנראה, תצורת הפועל צעירה יחסית, והיא תוצאת המעבר הידוע מן קל אל פִּעַל. השם הפרטי הוא תוצאה ישירה של הצורה ⁹⁴yīšhaq.

לבן - שם הצבע lābən, השם הפרטי lābān. כדי להרחיק מן הלב מחשבה שנוצק שם הצבע במשקל "אחר" רק לשם הבידול, אציין כי צֶהב בענ"ש הוא šāʔəb.

עוץ - כאן ההבחנה היא בין שני אנשים. עוץ בן ארם (בראשית י, כג) הוא ūṣ, עוץ בכור נחור (בראשית כא, כא) הוא oṣ. צורת השם הראשון היא הצפויה, מפני שהיא מתאימה לכל השמות שבגין הגרונית שבראשם תנועתם ארוכה אף בהברה סגורה (למשל, חוץ ūṣ). הגיית השם השני הולכת בדרך השמות בני אותו בסיס ואין בראשם גרונית, ולפיכך u מקורית שבהם הפכה ל-o, כרגיל בהברה סגורה (למשל גור gor).

תחת - מילת היחס הגייתה tāt, tēt⁹⁵, שם המקום תחת tātʔət (> taht*), והוא תוצאת גלגולם של רוב השמות החד-הברתיים ביסודם⁹⁶.

תמר - שם העצם tāmər, השם הפרטי tāmār.

ראוי לשוב ולהדגיש מה שנאמר כאן בכמה מקומות: ההבחנה היא אפשרות המתגשמת לעתים קרובות אבל לא תמיד. סייג זה כוחו יפה גם בשמות הפרטיים,

94. כנראה, כך היה התהליך: ye'sāq > yišhaq > yišhaq. ואין זה מפתיע שהשם הפרטי דווקא שמר על המשקל הקדום.

95. ראה סוף סעיף 3.2.1 לעיל.

96. ראה עואנ"ש, ה, סעיף 4.1.3.14.

ורבים מהם אינם נבדלים משמות כלליים, כגון דן, חמור, ירח, מגדל, מתנה, עבר, עינים, עכבר, פרץ, צפור, קדש (במקום שענ"ט מבחינה בין קדש לקדש), תרשיש.

3.4 ניגודים בין וריאנטים של כינויים דבוקים

פיו/ על פיהו - על פי הכלל בענ"ש, צורת השם פה שחבור אליו כינוי הקניין של הנסתר היא פיו *fiyyu* ($*fiyu > *fi?u > *fi?u$). זה התהליך שחל כאשר הכינוי מצטרף אל בסיס המסתיים בתנועת ⁹⁷i. בענ"ש יש לכינוי הנסתר עוד צורה, *-ē?u*, והיא באה בצורות המסתיות בתנועה זולת ⁹⁸i, למשל ידעוהו *yādā?ē?u* (דברים לד, י). והנה צורן זה נמצא חבור אל מילת פיו כשהיא חלק ממילת היחס על פיהו, כלומר *ʕal fiyyē?u*. כאן הושגה אפוא ההבחנה בין שם למילת יחס⁹⁸ באמצעות שימוש בשני אלומורפים של הכינוי. יושם אל לב שאף הכתיב שונה: שם העצם פיו, מילת היחס פיהו. ראוי לציין כי גם התרגום השומרוני מבדיל בין פה לפה. כנגד פיו הוא מעמיד פמה, כנגד על פיו הוא מעמיד על מימרה.

4. משקלים אחדים בנטיית אותה מילה - מערכות סופלטיביות⁹⁹

4.1 ניגוד בין זכר לנקבה

גבר/ גבירה - הזכר משקלו *qēṭel*, דהיינו *gēbar*. הנקבה משקלה *qēṭil(la)*, דהיינו *gēbirra*. כאן המשקלים נבדלים רק בהכפלה, מעין שֶׁלֵב/שְׁלֵבִים בענ"ט. גדול/ גדלה (כתיב נ"ש) - הזכר משקלו *qāṭol*, דהיינו *gādol*. הנקבה משקלה *qāṭal(la)*, דהיינו ¹⁰⁰*gādalla*. חזק/ חזקה - הזכר משקלו *qāṭāl*, דהיינו *āzāq*. הנקבה משקלה *qāṭel*, דהיינו *āzēqa*. טהור/ טהרה (כתיב נ"ש) - הזכר משקלו *qāṭol*, דהיינו *ṭā?or* כמו בענ"ט. הנקבה משקלה *qāṭel*, דהיינו *ṭā?ēra*. ראוי לשים לב לכתיב החסר העקיב של הנקבה טהרה¹⁰¹.

97. ראה עואנ"ש, ה, סעיף 3.2.3.3. על אותה דרך באנ"ש ראה M. Florentin, "The Object Suffixes in Samaritan Aramaic and the Modes of Their Attachment to the Verb", *Abr-Nahrain* 29 (1991) עמ' 73.

98. השווה לזה את ההבחנה בין יד לעל יד (סעיף 3.2.1 לעיל).

99. תופעה זו שכחה בענ"ט וידועה בזוגות כגון מלחמה/מלחמת, שלב/שליבים, נגש/גש. בענ"ש שכחתה לא פחותה מבענ"ט. כמובן, מנקודת המבט הסמנטית דבר אין לה עם בידולי המשמעות המוצגים במאמר זה, אבל מקום יש לה כאן בדונו בכלל תפקידיהן של הצורות. לפי אמת המידה של סוג הבידול - קבוע וצפוי או אקראי - היו כל הזוגות הללו ראויים לבוא בסעיף 3, העוסק בבידולים הבלתי קבועים. אולם משום התפקיד השונה כל כך של אלה ביקשתי להקצות להם פרק מיוחד.

100. השווה להלן הזוג אדון/אדני.

101. הכתיב חסר גם במקומות שכנוסח המסורה הוא מלא.

4.2 ניגוד בין נפרד לנסמך

יוצאים / יצאי - הנפרד משקלו qūtāl, היינו יוצאים yūšāʔəm. הנסמך משקלו qātāl, היינו יצאי yāšāʔi¹⁰². יחס כזה בדיוק מתקיים בין הנפרד שופטים šūfāṭəm לנסמך שפטי šāfāṭi.

4.3 ניגוד בין נפרד לנטוי

אדון / אדני - הנפרד אדון משקלו qātōl, דהיינו ādon. הצורה שבנטייה, לו הייתה שקולה באותו משקל, הייתה מעין *ādūni. אבל אדני (אדון + כינוי קניין) הגייתה ādanni, היינו משקל qātāl. בראייה היסטורית של הדברים נאמר כי לפנינו שני כפילים של שם שביסודו הייתה ā. בנפרד פעל המעצק הכנעני (< o), ואילו בנטייה נמנע המעצק בשל הכפלת הנו"ן¹⁰³.

אחר / אחוריך - מילת היחס בלא כינויים (שאמנם מעמדה התחבירי נסמך לשם הבא אחריו) הגייתה āʔer, כלומר משקל qātōl כמשקל המילה אַחַר בענ"ט. ואילו מילת היחס - כשיש לה כינויים משקלה qātōl, כגון אחוריך āʔurək¹⁰⁴. אויב / איבי - הנפרד אויב uyyāb משקלו quttāl. בסיס הצורה הנוטה שקול במשקל qittāl, למשל איבי iyyābi¹⁰⁵.

חלום / חלמי - הנפרד ēlom משקלו qētōl (ומוצאו כמוצא הצורה הטברנית בהגיית השווא הראשי בתנועת e). בסיס הנטייה חדר-הברתי, למשל חלמו ilmu. אין הכרח להניח שהצורה ה"סגולית" שבנטייה באה לענ"ש מן הארמית (חלם), מפני שמצאנו בענ"ש הרבה שמות חדר-הברתיים כנגד דר-הברתיים בענ"ט בלא כל קשר לארמית (למשל ירכו yirku).

4.4 ניגוד בין יחיד לריבוי

4.4.1 בפעלים

הי"י - בצורות היחיד של יקטול בבניין קל שמספרן יחיד תנועת אית"ן היא e: יהיה yēyyi, תהיה yēyyi, ובצורות הריבוי תנועת אית"ן היא a: תהיו yāyyu, יהיו yāyyu¹⁰⁶.

102. שלא כנוסח המסורה, הנוסח השומרוני מקפיד על הבדל כתיב בין הנפרד יוצאים (תמיד מלא) לנסמך יצאי (תמיד חסר), והשווה לאמור בהערה הקודמת. על ניגוד קבוע בין משקלי הבינוני של יצ"א ראה בסעיף 2.3.1א לעיל.

103. היחס המורפולוגי בין שתי הצורות זהה ליחס שבין גדול לגדלה. לעניין בידול סמנטי בין אדני (שם עם כינוי קניין) לאדני (שם האל) ראה בהערה 64 לעיל.

104. על חילוף המשקלים qātōl/qātōl ראה בסעיף 3.2.1 לעיל (מילת רחוק).

105. בן-חיים סבור כי מוצא שתי הצורות מן qattāl (ראה עזאני"ש, ה, סעיף 4.1.4.10). לדעתו, תנועת u (> o) חדרה מן הבינוני (כגון אריב).

106. ההבחנה הזאת בין יחיד לריבוי מנעה בגופים האמורים את יכולת ההבחנה בין עבר לעתיד

יל"ד - נטיית העבר בכל הגופים היא בדגם qātāl, כלומר ילדתי yālādti. אבל צורת הנסתרים ילדו (וכן וילדו) נוטה דווקא בדגם qētāl, כלומר yēlēdu.¹⁰⁷

4.4.2 בצורות בינוני

אמ"ר - היחיד משקלו qātāl, למשל אמר āmār.¹⁰⁸ משקל הריבוי qātāl, למשל אמרים āmērēm. יחס זה בדיוק מתקיים גם בין הבינוני עבר ābār לריבוי עברים ābērēm וכן בין הבינוני שמר šāmār (דברים ז, ט) לריבוי (הנסמך) שלו שמרי šāmēri (במדבר ג, כח ועוד).¹⁰⁹

4.4.3 בשמות

קדוש / קדיש - היחיד קדוש qādoš משקלו qātāl. הריבוי קדישים qaddišēm משקלו qattāl. שוק / שקים - היחיד שוק šoq משקלו qol. הריבוי שקים šāqem משקלו qal.

4.5 מערכות סופלטיביות של צורות מקור¹¹⁰

4.5.1 ניגוד בין מקור סמוך לכינויים שאין לפניו מילת יחס ובין שאר צורות המקור אכ"ל - (א) הבסיס qatl, היינו akl, משמש כאשר המקור סמוך לכינויים ואין לפניו מילת יחס. אם כן אכלך aklāk, אכלו aklu. (ב) הבסיס qatal, היינו בחציצת תנועה בין ע' הפועל לל' הפועל, משמש בשאר ההופעות של המקור, כגון באכלנו bākālānu (ולא bākālānu*). וניכר יפה הבידול בזוג אכלכם aklākimma / באכלכם bākalkimma. הדרך הראשונה מתאימה לנטיית שם חד-הברתי מעיקרו, ואכן היא זהה לנטיית השם אכל בענ"ש (אכלך aklāk). הדרך השנייה יסודה כנראה בצורה דו-הברתית ākāl.¹¹¹

(ראה הערה 25), הבחנה המתקיימת ביחיד ובריבוי של הגוף הראשון וביחיד של הגופים השני והשלישי.

107. אין לשלול כאן את השפעתה של ילד הארמית, אך גם אין הכרח להניח כן, משום שנמצא הדגם qētāl משמש בענ"ש גם עם פעלים שאין להם מקבילות ארמיות (ראה עזאנ"ש, ה, סעיף 2.1.1.3). שני דברים מוכיחים שהצורות הללו אינן סבילות: (א) אינן יכולות להתפרש כך מצד התוכן בכתובים כגון "...בטרם תבוא אליהן המילדת וילדו" (שמות א, יט); (ב) לשורש יל"ד יש בענ"ש צורה מיוחדת לסביל והיא yēlīdu, בתנועת i לאחר ע' הפועל.

108. ראה לעיל את הדיון בצורות הבינוני בסעיף 2.3.

109. לעניין בידול אחר בבינוני שמ"ר ראה הערה 41 לעיל.

110. ניגודים אחרים של צורות מקור ראה לעיל, סעיף 2.4 והערה 46 שם.

111. התרגום הארמי של השומרונים (לפי כ"י Or 7562, J, המכונה J, בתה"ש אבל לא לפי כ"י A!) מבדיל בבירור בין אכלך aklāk, המשמש מקור (מעמיד תמורתו מיכלך), ובין aklāk, שהוא 'אוכל, מזון' (מעמיד מולו מזונך).

ה פ"ך - (א) הבסיס qātāl משמש בלא מילת יחס, למשל הפכי āfēki. (ב) הבסיס qātāl (הרגיל במשקלי המקור בענ"ש; ראה לעיל) משמש עם מילת יחס, למשל בהפכו bāfāku (נ"ש בראשית יט, כט).

4.5.2 ניגוד בין מקור אחרי ככ"ל בלא כינויים למקור אחרי ככ"ל עם כינויים
בו"א - כאשר המקור כרות כינוי¹¹² בסיסו bū, כלומר בָּבּוּא bā'bū, בָּבּוּא kā'bū,
לָבּוּא lā'bū. כשלמקור יש כינוי בסיסו¹¹³ bā, כלומר בָּבּאִי bābā'ī.

5. בידול בארמית

5.1 ניגוד בין יקום ליקעם בארמית השומרונית
כנאמר לעיל (סעיף 2.1.4), בענ"ש קיימות שתי צורות של יקטול מן השורש קו"ם
בבניין קל - yēqom ו-yāqām, והן משמשות להבחנה בין עבר לעתיד. מאלפת
העובדה ששני המשקלים מצויים גם בארמית שלהם. בתרגומם לתורה שבכ"י J,
אשר משתקפת בו ארמית שומרונית עתיקה יחסית, מצויות שתי צורות כתיב בנטיית
העתיד של קו"ם בבניין קל: יקום ויקעם. בהיעדר מסורת הגייה מהימנה של התרגום
השומרוני (כבר מאות שנים אין הם קוראים את התרגום בציבור), אין בידינו עדות
ישירה למבנה הווקלי של שני הטיפוסים הללו. אולם נראה שאי אפשר להסביר את
שני הכתיבים האלה אלא כמשקפים את הצורות yēqom ו-yāqām, בדיוק כמשקלים
העבריים. המצוי אצל הטקסטים השומרוניים לא יתמה למראה עי"ן המשמשת אם
קריאה בתיבה יקעם¹¹⁴. הדגם yāqām באנ"ש חדר אליה אולי מן העברית, ואפשר
שהתפתח בה עצמה בהיקש מן העבר qām. כך או כך, קיומם של שני המשקלים
באנ"ש אינו מוטל בספק. אולם בלשון זו הם נוצלו שלא לצורך הבחנה בין זמנים
אלא להבחנה בין משמעויות - צורות יקום הארמיות עומדות, דרך שיטה ובלי יוצא
מן הכלל, כנגד יקום בעברית של התורה, ואילו צורות יקעם עומדות כנגד צורות
יעמד בתורה. זו ההתנהגות גם של צורות המקור לפעלים האלה: למקום = לקום,
למקעם = לעמוד¹¹⁵.

112. הכוונה למקור הנסמך שאין לו כינוי (נסמך לשם עצם) ולא למקור המוחלט. המוחלט - צורתו
בענ"ש bā. תן דעתך גם שהבידול כאן אינו בין מקור נטוי עם למ"ד למקור נטוי עם מילת יחס
אחרות (כדרך שראינו בסעיף 2.4 לעיל).

113. על מקורם של שני הבסיסים ראה סעיף 2.1.3 לעיל.

114. טל הציג את התופעה בתה"ש, ג, עמ' קלח.

115. ראוי להדגיש שאין להבחנה הזאת אף חריג אחד: כל 47 צורות העתיד והציווי העומדות
בתה"ש כנגד צורות העתיד והציווי העבריות הנגזרות מן קו"ם הן מעין יקום, קום, וכל 18
צורות העתיד והציווי העומדות כנגד יעמד, עמד העבריות הן מעין יקעם, קעם. גם בצורות
המקור למקעם, לקום לא נמצא שום חריג.

5.2 מת/מת

כבר עמדנו (בסעיף 2.3.1) על היחס בין קם qāʔəm לְקם qām ובין מת mat למת met בענ"ש. הבחנה זו מתקיימת גם בין הצורות השונות זו מזו של מֵת באנ"ש. בתרגום השומרוני ניכרת הבחנה בין כתיב מאת לכתיב מית. כתיב מאת בא במקומות שֵׁמֶת הוא בינוני ופירושו 'מומת' או 'עומד למות', וכתיב מית בא במקומות שלמילת מֵת יש מעמד שמני מובהק (למשל, במקומות המובאים מן התורה בסעיף הנ"ל). לשון אחר, מאת הוא בדרך כלל תרגומו של mat העברי-שומרוני, ומית הוא בדרך כלל תרגומו של mit. הגיית שתי הצורות עולה מן הפיוטים הארמיים "צריכין אנן לך קעימין ומאתין [māʔētən]" (= בעודנו חיים ובעודנו מתים; ראה עואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 158) ו"כנגדו 'דאנן קעימין כמיתין [mītən]" (= שאנו חיים כמתים; ראה שם, עמ' 116)¹¹⁶. תרגומי מרמז שבהשתמשם בשתי הצורות אולי ביקשו הפייטנים השומרונים להבחין בין המשמעות הטבעה בפועל מצב (הבינוני māʔet) למשמעות הטבעה בשם גמור (mit).

ראוי לתת את הדעת שהעברית והארמית אינן קרובות כאן רק בעצם ההבחנה אלא גם באמצעי הבידול הזהים. הרי היחס qātəl/qil הקיים כאן אינו שונה מן היחס qal/qātəl, שראינו אותו מתקיים בשורש קו"ם העברי, וגם אינו שונה עקרונית מן היחס qel/qal, שראינו אותו מתקיים בשורש מו"ת. בראייה הכוללת של צורות הבינוני בשתי הלשונות גם יחד נוכל לאמר שהמשקל qātəl משמש בשתייהן (בייחוד בארמית) לציון המשמעות הפועלית של הבינוני, ולידו משמשים משקלים אחרים בהוראה שמנית: qātəl (קטול, בייחוד בארמית) ו-qūtəl (קוטל) בעברית.

6. מיון הבידול על פי סוגי המובחנים

עד כאן נידון הבידול המורפולוגי על פי שני מיניו - הקבוע והאקראי. זה גם זה נסקרו על פי הקטגוריות המורפולוגיות. לשם קבלת מושג ברור יותר על התפקידים שהוטלו על הצורות, ימוינו הללו בקצרה בליווי דוגמה לכל עניין ועניין.

6.1 הבחנה בין משמעויות

6.1.1 משמעויות שונות מיסודן

א. הומונימים - שש (šēš = בד / šaš = מספר)

ב. הומופונים - יחמד = yēmmād / יעמד = yāmmād¹¹⁷

¹¹⁶ הכתיב הארמי בכל הטקסטים השומרונים חופשי לאין ערוך יותר מן הכתיב הנהוג בטקסטים הכתובים עברית, ובייחוד בתורה. לפיכך אנו יכולים לראות בארמית את סימני הבידול גם בכתיב מאתן כנגד מיתין. יחס מורפולוגי זה בעברית אינו יכול לבוא לידי ביטוי בכתיב מעין *קאמה. אכן, מעתיקי החומש השומרוני לא התירו לעצמם להתאים את כתיב התורה למבטאם אלא בתוספת יו"ד ויו"י או בקיפוחן (וראה הערות 101 ו-102 לעיל).

¹¹⁷ הגייתם של שני הפעלים הללו הייתה צריכה להיות אחת. ראה סעיף 3.1.1 א לעיל.

6.1.2 גוני משמעות

- א. ראשוני/מושאל - שם (כינוי / šam / מוניטין / šem)
 ב. קודש/חול - חטאת (חטא = ē'āt / קרבן / řātāt)
 ג. הבחנה בין זמנים - יקום / yēqom / ויקם / wyāqām; שמעו / šāmā'u / ושמעו / wšēmā'u
 ד. הבחנה בין פעולה חד-פעמית לפעולה הרגלית - ישב (חד פעמי) / yešəb / היושב (דרך קבע) / ayyūšəb
 ה. הבחנה בין שם למילת היחס - פיו = fiyyu / על פיו / ʔal fiyye'u

6.2 הבחנות תחביריות

- א. על פי עושה הפעולה - שרצו (המים / wšārāš / החי / šerēšu)
 ב. על פי משלימי המילה - בקעה / bā'qā / בקעה / bē'qā והר

6.3 הבחנות דקדוקיות

- א. זכר/נקבה - גדול / gādol / גדלה / gādalla
 ב. נפרד/נסמך - שופטים / šūfāṭem / שפטי / šāfāṭi
 ג. נפרד/נטייה - אדון / ādon / אדני / ādanni
 ד. יחיד/ריבוי - קדוש / qādoš / קדישים / qaddišəm
 ה. מקור נטוי עם כינוי / מקור נטוי בלי כינוי - בבא = bā'bū / בבאי / bābā'i
 ו. מקור נטוי עם מילת יחס / מקור נטוי בלי מילת יחס - באכלכם / bākalkimma / אכלכם / aklākimma

7. אחרית דבר

עתה, משנקבץ רובו המכריע של החומר ונותח¹¹⁸, נוכל לקבוע כי יחיד ומיוחד הוא היקפה של תופעת הבידול בעברית השומרונית. בלשונות המוכרות לנו תופעת הבידול אקראית - כל לשון והבידולים שעשתה לה - ואילו בעברית השומרונית זו תופעה מרכזית והיא ממעצבי דמותה. הבידול השומרוני לפרטיו מצוי בכל הקטגוריות הלשוניות בלא יוצאת מן הכלל, ובכמה מהן הוא סדיר וצורותיו צפויות. הוא תובע אפוא מקום מרכזי בדקדוקה, ואין להבין את תפוצתן של צורות העברית השומרונית בלא להעמיד את הבידול עיקרון חשוב בניתוחה הבלשני.

118. הוסף על מה שנמצא כאן את מה שכתבתי בפלורנטין, פונולוגיה.

רשימת הקיצורים

עוֹאנ"ש = זאב בן־חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א-ה, ירושלים תשי"ז-תשל"ז.

פלורנטין, ה"שומרונית" = משה פלורנטין, ה"שומרונית" - תיאור דקדוקה ואפיונה המילוני, עבודת דוקטור באוניברסיטת תל־אביב, תשמ"ט.

פלורנטין, התערעורות הסביל = משה פלורנטין, "התערעורות מערכת הסביל הפנימי ומעמד הנפעל והנתפעל במסורת השומרונים ובלשון חכמים", לשוננו נו (תשנ"ג), עמ' 201-211.

פלורנטין, פונולוגיה = משה פלורנטין, הבחנות בין משמעויות שונות וסימון באמצעים פונולוגיים בעברית השומרונים, תעודה ט (ספר זיכרון לאליעזר רובינשטיין), תל־אביב תשנ"ה, עמ' 107-116.

קאולי = A. E. Cowley, *The Samaritan Liturgy*, I-II, Oxford 1909

תה"ש = התרגום השומרוני לתורה, מהדורת אברהם טל, א-ג, תל־אביב תש"ם-תשמ"ג.

מה בין פועלי הבעה ובין פועלי הודעה?

1. מבוא

בניסיון למצוא קשרים בין המבנים התחביריים של הפעלים ובין משמעויותיהם נהוג לנסות לאפיין אפיזון סמנטי את הפעלים המושלמים במשפט מושאי. קבוצות סמנטיות אחדות של פעלים מתאפיינות במשלים משפט, כגון פועלי תפיסה, פועלי רצון, פועלי אמירה. כאן נדון בשתיים מן הקבוצות הללו: פועלי הבעה-הכרזה ופועלי הודעה, וננסה לעמוד על הדמיון ועל השוני ביניהן.

1.1 פועלי הבעה

אליעזר רובינשטיין¹ מציג קבוצה גדולה של פעלים, כגון אישר, ציין, התאונן, הדגיש, הודה, פרסם, והוא מכנה אותם "פועלי הבעה". מסגרתם התחבירית המלאה, על פי רובינשטיין, היא $NP + V + S$. למשל:

- וצעק שיגן על יוסי עד טיפת דם האחרונה (ביאליק).
- ובאריטון הכריז באמריקנית, כי ברגע זה הגיע מבזק... (ברטוב).
- אבל מארינקה אומרת, שאינה יודעת היכן הם (ביאליק).

אכן, שלושת הפעלים המדגימים צעק, הכריז ואמר מקבלים במשפטים הנ"ל השלמה של משפט מושאי הפותח בשר או בכי, ומסגרתם התחבירית היא צירוף שמני (צ"ש) + פועל + משפט מושאי².

1.2 פועלי הודעה

במכוון רובינשטיין מפריד בין פועלי ההבעה שלעיל ובין מה שהוא מכנה "פועלי הודעה", הנדונים אצלו בפרק אחר³. אלה פעלים כגון סיפר, הסביר והבטיח⁴

1. רובינשטיין, תשל"א, עמ' 78-79.
2. גם פנינה טרומר (טרומר, עמ' 120-140) מציינת את קיומו של אמר כזה, הנקרא אצלה אמר₃ והבא במבנה תחבירי צ"ש₁ + אמר + משפט תוכן. היא מדגישה את ההבדלים בינו ובין אמר₁ - ראה הערה 4 להלן. אמר₃ קרוב במשמעותו לקרא, צעק, הכריז, קבע (שם, עמ' 121).
3. רובינשטיין, תשל"א, עמ' 156.
4. טרומר (עמ' 121) מבחינה בין אמר₃, המתאים לפועלי ההבעה לעיל, שקיים בו רכיב של 'אמירה' בלבד, ובין אמר₁, המתאים לפועלי ההודעה כאן, שעל רכיב ה'אמירה' נוסף בו הרכיב 'גרימת בעלות' (=העברת תוכן לזולת), ומבנהו התחבירי: צ"ש₁ + אמר + ל₁ + צ"ש₂ + משפט תוכן.

שמסגרתם התחבירית המלאה היא $NP + V + NP + S$.⁵ בהבדל מן הפעלים בקבוצה הקודמת פעלים אלו מקבלים, נוסף על השלמת המשפט, גם השלמת צירוף יחס, בדרך כלל עם ל-, המסמן את מקבל ההודעה. להלן דוגמאות מספרו של רובינשטיין:

- סיפר לה שראה אותו באחד המקומות שבדרום (פיכמן).
- שהסברתי למיודעי כי אין אני סופר (תמוז).
- לא אמרתי לכם עוד כי באותו כפר עצמו דר מכמה שנים, ובהיתר, עוד יהודי אחד (ביאליק).⁶

2. הבחנה סמנטית לכאורה בין פועלי הבעה לפועלי הודעה

לעניין הפועל אמר רובינשטיין מדגיש⁷ שהוא עשוי להשתייך לכל אחת מן הקבוצות הנ"ל. הוא טוען שאין לראות במשפט "מארינקה אומרת, שאינה יודעת היכן הם" ביצוע בלתי שלם של משפט המכיל שני משלימים, כמו "האיש אמר

כפועלי הודעה טיפוסיים היא מזכירה (שם, עמ' 7) את הודיע ל- + משפט; סיפר ל- + משפט. אמר, אצל טרומר הוא זה המושלם בצירוף יחס ומקור (כמו בדוגמה "ויאמר ליהודה לעבוד את ה'", "דה"ב לג, טז), ובו תוכן האמירה מסמן את הפעולה שעל מקבל האמירה לבצע. לדעתי, זה מקרה פרטי ומיוחד של אמר, ולא נדון בו כאן.

5. לעתים פועלי ההודעה באים גם במסגרות תחביריות אחרות, כגון הפועל רמז העשוי לבוא עם השלמת שם פועל במקום השלמת משפט מפורש: "הוא רמז לחברו לבוא אליו" (ראה רובינשטיין, תשל"א, עמ' 157). מבנה זה מתאים לאמר, אצל טרומר.

6. רובינשטיין, תשל"א, עמ' 156. ג'ון סרל, בחיבורו המפורט על פעולות הדיבור, מציע מיון של פעלים (ולא רק של פעלים, אך זה החלק הנוגע לענייננו) לקבוצות שבמבט ראשון דומות לאלה המובאות כאן. הוא מביא פעלים כגון התלונן, סיכם, התפאר, ציין בין פועלי הטענה (אסרטיביים) שמבנם התחבירי $I + verb (that) + S$ (I = נושא המשפט). גם ההצהרות בחלקן באות במבנה $I declare + S$. למעשה, אין למצוא הקבלה ברורה בין החלוקה של סרל לזו שלנו כאן, שכן נקודות המוצא וההתייחסות שונות זו מזו. סרל מתעניין בהשפעת הדיבור על הדוברים ועל העולם ולא במיון הפעלים בשפה על פי משמעויותיהם. ודאי שאין הוא מתעניין כמונו בשאלה באיזו מידה באים הרכיבים הסמנטיים הרלוונטיים למשמעות הפועל לידי מימוש לשוני. הוא מבחין, למשל, בין assertive (טענה), directive (הנחיה/שאלה), commissive (התחייבות), expressive (הבעת רגש) ו-declaration (הצהרה; המונחים בעברית על פי רפאל ניר, סמנטיקה עברית - משמעות ותקשורת, האוניברסיטה הפתוחה, 1989, יחידה 10); במיון שלנו רובם מכונים פועלי הודעה, שכן איננו עוסקים כאן במיון על פי סוג המסר המועבר או בשאלה כיצד הוא משפיע על הנמען או על העולם. גם במבנים התחביריים הרלוונטיים לקבוצות השונות, הנדונים אצל סרל בסעיף מיוחד, אין אנו יכולים למצוא אסמכתה לכאן או לכאן, שכן גם שם סרל אינו עוסק בשאלה אם המבנה הסמנטי מתאים לזה המשתקף בתחביר, אלא ניתוחו ותיאורו נובעים, כמו אצל רובינשטיין (תשל"א), מההתנהגות התחבירית הרווחת של הפעלים הללו.

7. שם, עמ' 79.

לחברו כי העבודה נסתיימה". לדעתו שלפנינו שני פעלים שונים זה מזה במשמעותם הוא מביא ראיה באמצעות תרגום לאנגלית: האחד יתורגם say, והאחר tell. כאן הוא מפנה גם לחיים רוזן⁸, המביא את הפעלים באנגלית להוכחת הטענה ששינוי בהצרכה (ההבדל בין אמר ובין אמר ל-) כרוך תמיד בשינוי במשמעות⁹.

ההפרדה לשתי קבוצות קשורה, כנראה, להנחה שפועלי הבעה מתארים התרחשות הקשורה בשני משתתפים בלבד: (1) "הגורם" - מפיך התוכן; (2) "התוכן" - הדבר המופק; לשון אחר, פעלים אלו מסמנים התרחשות שאובייקט מסוים גורם בה להיווצרות תוכן כלשהו. לעומת זאת, פועלי ההודעה מסמנים העברה של תוכן והם קשורים בשלושה משתתפים: (1) "הגורם" - מפיך המסר; (2) "המקבל" - זה שהמסר מועבר אליו; (3) "התוכן" - המסר עצמו.

טרומר מדגישה את ההבדל בין אמר₁, שהוא פועל הודעה, ובין אמר₃, שהוא פועל אמירה, וקובעת שבאשר לאמר₃ אין להניח את קיומו הפוטנציאלי של משלים שני. לשיטתה משמעות אמר (אמר₃) במשפט כגון "וסרני פלשתים נאספו [...] ויאמרו נתן אליהנו בידנו את שמשון אויבנו" (שופטים טז, כג) היא "השמעת קול, שיש עימה תוכן". באמר₃ קיים רכיב ה'אמירה' בלבד, ואילו באמר₁ על רכיב ה'אמירה' נוסף רכיב 'גרימת בעלות'¹⁰.

3. פועלי אמירה דר-מקומיים מבחינה סמנטית

להבהרת סוגיית ההבחנה בין פועלי ההבעה לפועלי ההודעה ראוי להזכיר שקיימת קבוצה אחרת של פועלי אמירה דר-מקומיים מבחינה סמנטית, לדעת הכול. אמנם אין הם מסמנים לא הבעה-הכרוה-קביעה ולא הודעה, אך הם עשויים לבוא במבנה התחבירי צ"ש + פועל + משפט (או צ"ש), בדומה לפועלי ההבעה. מדובר בקבוצת פעלים המסמנים גרימת קיום, וליתר דיוק היווצרות, של קול. לדוגמה, צעק, לחש, אמר ואחרים עשויים להביע (לצד העברת מסר) גרימת היווצרותו של הגה, קול, צליל וכו'. למשל, במשפט "הילד לחש/צעק/אמר 'אבא'" הדובר מבקש לציין שהילד ביטא את המילה ולא שהעביר מסר למישהו, ובמקום מילה אפשר לבטא גם הברה שאינה מילה ברורה או לחלופין תוכן שלם. במשפט "הילד אמר 'אבא

8. רחן, עמ' 112-113.

9. גם נפתלי שטרן מבחין בין פעלים הבאים בתבנית פועל + את / איבר משלים, ובהם הפועל הצהיר (שטרן, עמ' 31), ובין אלה הבאים בתבנית פועל + ל- + איבר משלים, ובהם הפועל הודיע (שם, עמ' 53). עיקר מיונו של שטרן תחבירי ולא סמנטי, אך על הפעלים בקבוצה הראשונה הוא מעיר ש"רובם נעים בשדה הסמנטי של תחום ההבעה וההודעה" (כלומר אינו מבחין בבירור בין שתי הקבוצות הנדונות במאמר זה), ובאשר לקבוצה השנייה הוא קובע ש"כולם פועלי 'הודעה-מסירה'".

10. טרומר, עמ' 120-121.

הלך לעבודה" עשויה להיות מסומנת העובדה שהילד גרם להיווצרות התוכן המובע במילים אלו ולא רק שהוא העביר לזולתו את המסר שבהן. המושא של הפעלים הללו מכונה "מושא מתהווה" או "מושא נוצר"¹¹, כמו המושא של הקים, ברא, יצר, כתב ופעלים רבים אחרים שניתן לשייכם לקבוצת פועלי גרימת קיום¹². המושא של פועלי אמירה מעין אלה אינו עשוי להתגלגל לדיבור עקיף (*הילד אמר שאבא), שכן הגלגול מדיבור ישיר לדיבור עקיף מתאפשר אך ורק בפועלי הודעה (הילד הודיע לאביו: "השוטר הגיע" < הילד הודיע לאביו שהשוטר הגיע) ובפעלים שהובאו לעיל כפועלי הבעה.

אכן, המבנה התחבירי הצפוי לפועלי גרימת היווצרות קול, כשאר פועלי גרימת קיום, הוא מבנה תחבירי דו-מקומי, ושני המקומות מתייחסים לשני ארגומנטים סמנטיים: (1) "הגורם" - מפיק הקול - הממומש בצירוף שמני בעמדת נושא; (2) "המושפע" - הקול המופק הממומש בעמדת מושא / משפט מושא, הוא המושא המתהווה.

לרוב הפעלים המקובלים כפועלי הבעה לא תיתכן פרשנות כזאת, כאילו מסומנת בהם התרחשות של גרימת קיום לתוכן (בלא העברתו לזולת). לדוגמה, אם נתבונן בפועל ציין במשפט "המורה ציין שאין להביא כדורים לבית הספר", נתקשה לפרשו 'המורה גרם להיווצרות הקולות המהווים את התוכן' > אין להביא כדורים לבית הספר' <. כאמור, האפשרות להביע את התוכן בדיבור עקיף מוכיחה שאין לפנינו פועל של גרימת היווצרות קולות או תוכן.

4. ההבחנה הפורמלית והפרגמטית בין פועלי הבעה ובין פועלי הודעה

לדעתי, הן פועלי ההבעה הן פועלי ההודעה שייכים לקבוצה סמנטית אחת - גם אלה וגם אלה מסמנים התרחשות של העברת מסר, הקשורה בשלושה משתתפים: (1) "הגורם" - מעביר המסר; (2) "המקבל" - מי שהמסר מועבר אליו; (3) "התוכן" - המסר המועבר עצמו. הפרופוזיציה הסמנטית הכוללת את שלושת הארגומנטים הנ"ל מתאימה למסגרת תחבירית תלת-מקומית: צ"ש₁ + פועל + צ"ש₂ + משפט. במילים אחרות, גם פועלי הבעה כגון ציין, התאונן, הדגיש מסמנים העברת תוכן מן המוען אל נמען כלשהו או אל נמנעים כלשהם. אם אין בנסיבות התקשורתיות

11. הראשון שדיבר על object of result היה יספרסן (עמ' 73), ואחריו פילמור (עמ' 4), ליונס (עמ' 439) ואחרים. בעברית ראה, למשל, את הפרק על המושא הנוצר אצל צדקה (עמ' 157).

12. במקרא מופיעים במשמעות הנדונה כאן הן אמר הן דיבר: "ויאמרו לו אמר נא שבלת ויאמר סבלת ולא יכין לדבר כן" (שופטים יב, ו). אמר ודיבר מסמנים כאן התרחשות של הבעת צליל ולא של העברת מסר. טרומר (עמ' 140) מביאה פסוק זה כדוגמה יוצאת דופן שבה אמר מושלם בצ"ש שאיננו שם תוכן, ומתלבטת אם לראות בו פועל אמירה.

אובייקט כלשהו שהתוכן המופק מושמע באוזניו, לא יהיה מתאים להשתמש בפעלים האלה. עם זה, כאמור לעיל ולהלן, בדרך כלל אין הנמנען זוכה למימוש לשוני בפועלי ההבעה.

4.1 ההבחנה הפורמלית

הבדל פורמלי אחד בין פועלי הודעה לפועלי הבעה הוא שפועלי הבעה נוטים להופיע יותר מן האחרים במבנה תחבירי דו-מקומי. למרות קביעתנו שהמציין והמתאונן, המדגיש והמודה וכיוצא בהם מביעים את דברם לפני מי שמאזין להם ומקבל את התוכן שהם מביעים, בדרך כלל אין המאזין הזה זוכה בסביבתם למימוש לשוני, וחסרונם במבע אינו מורגש. המבנה התחבירי הדו-מקומי הרווח בסביבת פעלים אלו הוא שגרם להפרדתם מפועלי העברת המסר התלת-מקומיים, פועלי ההודעה. יש עוד הבדל פורמלי בין שתי הקבוצות, וגם הוא, כנראה, תרם לתפיסתן כקבוצות שונות זו מזו מבחינה סמנטית: מימוש המקבל בסביבת פועלי הודעה נעשה בדרך כלל בתיווך ל- שהיא מילית היחס האופיינית למקבל (אמר ל-, סיפר ל-, הודיע ל- וכיוצא בהם), ואילו מימוש המקבל בסביבת פועלי ההבעה (אם מוצאים צורך מיוחד להזכירו, שהרי, כאמור, בדרך כלל אין הוא מוזכר) נעשה בתיווך מילות יחס אחרות, בעיקר באוזני ולפני, למשל: גמגם באוזני...; התאונן לפני...; ציין לפני... וכדומה. מילות יחס אלו מציינות קשר רחוק יותר בין הגורם ובין המקבל, הנתפס כמי שנוכח במקום האירוע, מעין קהל שהדברים מושמעים בנוכחותו. לעומת זאת המקבל הבא עם מילית היחס ל- נתפס כמי שהדברים נאמרו במיוחד למענו¹³.

4.2 ההבחנה הפרגמטית

ההבדלים הפורמליים הללו מלמדים על הבדל בין שתי הקבוצות, הבדל הנובע ממניע פרגמטי ולא סמנטי: פועלי ההבעה-הקביעה-ההכרזה הם פעלים המתמקדים במסר באופן מובהק. אמנם הם מסמנים העברת מסר מאדם לזולתו, אך עיקר עניינם התוכן המועבר ולא האובייקט שהתוכן מועבר אליו. זו הסיבה שהם מקיימים מסגרת תחבירית בסיסית בלא מימוש מקבל המסר. מימוש המקבל יוצר משפט מסורבל, שבו נראה משלים זה נספח למשמעות היסודית. במשפט "הוא הדגיש באוזני הנוכחים שאיננו מדבר בשם כל חברי הסגל" הצירוף באוזני הנוכחים מורגש כתוספת בלתי מחויבת, ואילו המשפט "הוא הדגיש כי אינו מדבר בשם כל חברי הסגל" נראה רווח יותר ושלם בהחלט¹⁴.

13. רובינשטיין (תשל"ו) מציין שאחד משימושי לפני + צ"ש במקרא הוא לממש את הדטיב שבמבנה התשחית. אמנם הוא טוען שכנראה, אין ניגוד משמעות בין לפני + צ"ש ובין ל- + צ"ש, אך יש בדבריו רמז להנחתנו בדבר ההבדל בריחוק המקבל, באמרו שלפני + צ"ש רווח בשימוש כשמדובר ב', וזאת כנראה, לשם הרחקת הגשמה או עידון היחס הפיזי (עמ' 60).

14. בהקשר זה מעניינים דבריו של הרד"ק בספר השרשים בערך "דבר". הוא ער להבדל בין דיבר ובין אמר מבחינת מימוש המקבל: "ענין הכל כמו אמירה אלא שיש הפרש ביניהם בשימוש

ראוי להדגיש: אין בכונתי לומר שאין הבדל בין שתי קבוצות הפעלים או שההבדל ביניהן שולי. ההפך הוא הנכון: ההבדלים ביניהן מהותיים מאוד ובהחלט ראויים לציון. ראייה לדבר היא העובדה שהשפה מוצאת לנכון להמציא פעלים מיוחדים כדי להביע העברת מסר בהדגשת המסר ובהבלעת המקבל. כפי שציין רובינשטיין (ראה לעיל), הדבר בולט באנגלית, שקיימים בה שני פעלים לעומת הפועל אמר העברי. האחד, tell, משמש את הדובר כל אימת שהוא מבקש לציין את מקבל המסר: I told him that I was getting married, והאחר, say, משמש בדרך כלל את הדובר המבקש שלא לציין את מקבל המסר: I said that I was getting married.

כונתי כאן להראות את המקום המרכזי שיש לנסיבות שמשתמשים בהן בפועל בקביעת תבניתו התחבירית, וכן את השפעת הנסיבות האלה על עצם בחירת הדובר בפועל מסוים. הדובר בוחר בפועל מסוים ולא במקבילו (ששניהם פועלי העברת מסר) לפי מידת המרכזיות שהוא מייחס למקבל המסר או לתוכן המועבר. הפועל המשמש להעברת המסר בהדגשת התוכן ובהבלעת המקבל יהיה נתון בתבנית התחבירית המתאימה לשימוש הזה שלו, דהיינו תבנית דו־מקומית, מתוך מימוש מעביר המסר והמסר ובלא מימוש המקבל¹⁵.

5. ספק באשר לקיומם של פועלי הכרזה וקביעה

ראוי להביע כאן הסתייגות באשר למקצת הפעלים אשר לעיל שויכו לקבוצת פועלי הבעה־הכרזה־קביעה. ספק אם אמנם יש להכליל גם אותם בין פועלי העברת מסר המבליטים את התוכן ומצניעים את המקבל, או שמא לראות בהם קבוצה נפרדת, שונה, בעלת מבנה תחבירי דו־מקומי מיוחד. למשל, הפועל אישר (המורה אישר שהמבחנים ייערכו בחופשת הפסח) מתאר התרחשות שהיא ספק גרימת קיום לתוכן כלשהו, דהיינו הכרזה בדבר קיומו או תקפותו (ואז הוא קרוב לפועלי הקיום הנזכרים ב־3 לעיל), ספק העברת התוכן הזה למקבל כלשהו כללי או סתמי¹⁶. גם

הלשון כי האמירה אינה מבלי סמיכה אל אחר והדבור הוא מבלי סמיכה אל אחר כי הוא מורה על עיקר הדבור שהוא באדם, כמו שתאמר אדם חי מדבר ולא תאמר אדם חי אומר אלא אם תסמכו פלוני אומר לפלוני. ואע"פ שאין הסמיכה כתובה לפעמים הענין מובן כי המאמר עם הסמיכה כמו אמרי נא אחתי את (בראשית יב, יג), כי ודאי ירצה לומר אמרי לשואלים אותך". 15. סרל, בדונו במבנים התחביריים האפשריים באנגלית לפעלים אסרטיביים, קובע שבואם של מקצת הפעלים האסרטיביים במבנה תחבירי שונה משל האחרים אינו מצדיק שנראה בהם קבוצה נפרדת. הסברו דומה לטיעון המובא כאן: "לעתים אנו ממקדים את תשומת לבנו בנושא דיון כלשהו [...] יש צורה תחבירית של פעלים אילוקוציוניים אסרטיביים המתמקדת בתוכן הפרופוזיציוני, והאחרת באובייקט(ים) שאליו מתייחסים בתוכן הפרופוזיציוני" (עמ' 25).

16. במילון אבן־שושן מופיעות שתי הגדרות לאישר, כל אחת מתאימה לאחת האפשרויות שהוצגו לעיל: (1) "קיים וחיוק, נתן תוקף לדבר" (מתאימה להצעתנו: "הכרזה בדבר קיומו או תקפותו

באשר לפועל האשים (דן האשים את אחיו שהוא קלקל את המחשב) קשה להחליט אם הוא פועל העברת מסר למקבל כלשהו או פועל המביע קביעה שהזולת אשם, גרימה לקיומו של התוכן "x אשם", ואין הכרח בהעברת המידע הזה לאחר¹⁷. גם ויתר הוא אחד הפעלים שניתן להניח שאינו מסמן העברת מסר, כיוון שהמקבל אינו עשוי להתממש בסביבתו (ושמא בדוחק ניתן לומר "הפועל ויתר לפני המנהל על הפרס - מימוש המקבל מודגש). הגדרתו הסמנטית של ויתר היא מעין א' קבע / העביר ל-ג' שהוא מסכים שלא לקבל את ב', בהנחה מוקדמת ש-ב' מגיע ל-א'. השאלה הנשאלת היא אם הוויתור הוא רק הנכונות שלא לקבל (הנעשית בין המוותר ובין עצמו) או גם ההכרזה על נכונות זו - העברת המסר לגורם כלשהו¹⁸. גם אם הפועל מובן כפועל הודעה, אין מקבל המסר ממומש בדרך כלל בסביבתו. על פי תפיסתי, האי-מימוש נובע ממניע פרגמטי, כאמור לעיל בכל פועלי ההבעה: הפועל מרגיש את הסכמת האובייקט שלא לקבל דבר המגיע לו, כלומר, התוכן הוא החשוב והמרכזי; לעומת זאת האובייקט שדברי הוויתור מופנים אליו אינו חשוב פרגמטית ולכן אין לו מימוש תחבירי. שימושים אחרים של ויתר שאין בהם כל העברת מסר מחזקים את האפשרות הראשונה דווקא. משפטים כגון "הייתי עייפה, לכן ויתרתי על ההצגה והלכתי לישון" מסמנים את ההחלטה ביני לבני וודאי לא את העברת המסר הזה לזולתי. מכאן אולי ניתן להסיק שגם בדוגמה לעיל יש רק ההחלטה בלא העברתה לזולת.

6. מסגרת תחבירית דו-מקומית אפשרית לפועלי הודעה

המסגרת התחבירית הדו-מקומית אינה נדירה גם בסביבת פועלי העברת מסר שהם פועלי הודעה מובהקים ואינם "חשודים" בהשתייכות לקבוצת פועלי ההבעה. נראה שבמקרים רבים, כשמתארים התרחשויות של העברת מסר, אין חשיבות לזהותו המדויקת של המקבל, ודיי שהוא קיים, כלומר שהמסר הועבר למישהו. לעתים קרובות המקבל אינו ממומש, כי הוא ברור מן הקונטקסט או מן הקר-טקסט. למשל, אם האם אומרת לבנה "אבא הודיע שהוא יחזור מהעבודה בחמש", ברור מאילו ומיותר לציין שמקבל המסר הוא האם או כל מי שמקובל במשפחה שהוא עשוי לקבל הודעות מסוג זה, כגון העוזרת, המזכירה וכדומה. אי-מימוש המקבל עשוי

של תוכן"; (2) "אימת, הודיע כי הדבר נכון ואמתי" (מתאימה להצעתנו: "העברת התוכן הזה למקבל כלשהו").

17. הגדרתו של אבן-שושן "הרשיע, הטיל אשמה" אינה מסייעת בהכרעה אם מדובר בקביעה בלבד או בקביעה + הודעה.

18. אבן-שושן מגדיר את ויתר "מחל על זכותו, לא תבע את המגיע לו" - הגדרה המחזקת את ההבנה שהפועל הוא פועל פסיבי, מעין החלטה שבלב ולא דווקא הודעה לנמען כלשהו על ההחלטה.

לנבוע גם מכוונה מיוחדת של המועץ להסתיר את זהותו או להביע באמצעות אי-מימושו את עובדת היות המקבל מקבל כללי, המכונה בכינוי "סתמי" (בדומה ל"נושא סתמי" הנזכר בספרי הוראת התחביר¹⁹). כך במשפט "דוד הודיע שהשיעור מתבטל" - המסר הועבר לכל מי שהיה נוכח בכיתה, ואין כל טעם בפירוט הנוכחים. כך גם בביצוע התחבירי של פרסם, המסמן מעצם טיבו העברת המסר לקהל רחב וכללי²⁰, לא ימומש מקבל המסר (הממשלה פרסמה את ההודעה) או ימומש בביטוי כללי (הממשלה פרסמה את ההודעה לכל הציבור). גם ביקר במשמעות 'אמר או כתב דברי ביקורת' אינו מאפשר מימוש המקבל, שכן דברי הביקורת הם פרסום של תוכן, וקהל היעד בדרך כלל רחב ואינו ידוע למבקר²¹. על כן משפט כגון * "הוא ביקר את ההצגה לכל הקוראים" אינו מקובל.

אפילו אמר, הניטרלי ביותר בין פועלי העברת המסר, שאין במשמעותו התמקדות מיוחדת בפן כלשהו של ההתרחשות, מאפשר להשיל את מימוש המקבל, כמו בדוגמה "משה אמר שהוא לא יגיע לבחינה".

עם זה אין חשש שפועלי הודעה מובהקים כגון הודיע, סיפר, מסר, גילה ייתפסו כפועלי הבעה שאינם מצריכים הצרכה סמנטית את המקבל. ברור לכול שמימוש המקבל נשמט אחריהם כי הוא בלתי ראוי לציון מסיבות מגוונות, כגון היותו בלתי חשוב, בלתי ידוע או לחלופין ברור מאיליו ועל כן מיותר לציון.

שכיח מאוד אי-מימוש המקבל בסביבת פעלים המחייבים הופעת משלים מקודם²². המשלים המקודם הוא חלק מן התוכן המועבר הזוכה למימוש בולט ומיוחד ומוצב בעמדת מעין מושא לפני המשפט המושאי או במקומו. הדבר קורה לעתים קרובות, כאשר מסיבות פרגמטיות מסוימות הדובר מבקש למקד את תשומת הלב בחלק כלשהו של התוכן ולא בכולו. בדוגמה "אורית סיפרה לי על רות שהיא נשואה למיליונר", למשל, מופיע המשלים המקודם על רות לפני התוכן המפורט במשפט המושאי. בדוגמה "אורית סיפרה לי על רות" מופיע המשלים המקודם על רות והתוכן המלא אינו ממומש במשפט. המניעים הפרגמטיים לביצוע עם משלים מקודם לעתים דומיננטיים כל כך עד שהמשלים המקודם נעשה מחויב פורמלית אף על פי שאינו אחד המשתתפים הסמנטיים הרלוונטיים לפועלי העברת מסר ("הגורם", "המקבל" ו"התוכן"). למשל, הלשין רגיל לבוא עם משלים מקודם נוסף על מימוש המשתתפים האחרים או בלעדיהם: דן הלשין על חברו; דן הלשין על חברו למורה; דן הלשין על חברו שהוא העתיק בבחינה.

19. למשל, אגמון-פרוכטמן, עמ' 21; צדקה, 1981, עמ' 192 ורבים אחרים.

20. כפי שעולה גם מהגדרותיו של אבן-שושן: "הודיע ברכים, גילה, עשה פומבי לדבר" או "גילה לציבור באמצעות דפוס או שידור".

21. הגדרתו של אבן-שושן, המתאימה למשמעות הנדונה כאן: "העריך, הביע או כתב דברי הערכה וביקורת".

22. דיון מפורט במשלים המקודם ראה, למשל, אצל רובינשטיין, תשל"א, עמ' 91-132 וכן בעמ' 161-164; רובינשטיין, תשמ"ג; בורוכובסקי.

נראה שהמשלים המקודם, התופס עמדת מושא פורמלי, מְשווה למשפט צורה של משפט שלם גם בלא מימוש המקבל; יתר על כן, מימושו של המקבל נוסף על מימוש המשלים המקודם יוצר משפט מסורבל בעל "עורף מושאים", כגון "אורית הלשינה למורה על רות שהיא מפטטת כל הזמן". כך המשפטים הבאים נתפסים כמשפטים שלמים גם בלא מימוש המקבל, אם כי כמעט תמיד אפשר להוסיפו בצירוף יחס עם מילות היחס לפני, בפני, באוזני (הצירוף המודגש הוא המשלים המקודם):

- אביו מצדיק אותו תמיד.
- הדה בושם מבקרת את שידורי הטלוויזיה.
- הרב בירך את כל משפחתי.
- הוא מהלל אותה על כל מעשי הגבורה שעשתה.
- היא מגינה על בעלה בכל הזדמנות²³.

7. סיכום

"פועלי העברת מסר" מציינים העברת תוכן מאדם לזולתו. משמעותם זו מעלה ציפייה למסגרת תחבירית תלת-מקומית שממומשים בה "הגורם" ו"המקבל" בצירופים שמניים ו"התוכן" במשפט מושאי. מסגרת תחבירית "אופטימלית" זו אינה מתקיימת הלכה למעשה בכל הופעותיהם של פועלי העברת מסר. במקרים רבים הפועל משמש בנסיבות שמושם בהן דגש מיוחד בתוכן, ואילו מקבל המסר אינו חיוני ולכן אינו מקבל מימוש לשוני. במקרים אלו הפועל בא במסגרת תחבירית דו-מקומית, שבנסיבות הנתונות מתקבלת כמסגרת שלמה אך היא חסרה אם נעִמָּת אותה עם המסגרת הסמנטית הצפויה ועם מספר הארגומנטים המתייחסים למשתתפים בהתרחשות המתוארת.

"פועלי הבעה-הכרזה" מיוחדים בעיקר לנסיבות שהמוען מבקש להבליט בהן את התוכן ולהצניע את המקבל, ועל כן ברוב הופעותיהם הם באים במסגרת תחבירית דו-מקומית כנ"ל. עם זה הם מוסיפים להשתייך לקבוצת פועלי העברת מסר, וההתרחשות שהם מסמנים היא התרחשות שיש בה שלושה משתתפים. נמצא שהן פועלי ההבעה הן פועלי ההודעה הם פועלי העברת מסר לזולת.

23. ברור מאילוי שאני מתייחסת לכל הפעלים במשפטים אלו כאל פועלי העברת מסר, כלומר התוכן המובע מועבר לשומע כלשהו, אלא שזה אינו בא לידי מימוש לשוני כשם שגם התוכן אינו ממומש בשלמותו. משלים הפועל המודגש בכל המשפטים (הוא המשלים המקודם) אינו מסמן את מקבל המסר. אפשר לתאר הקשר שבו המסומן במשלים המקודם אינו נוכח כלל בשעה שנאמרים המשפטים הללו (מצב כזה אינו אפשרי למקבל המסר, שגם כאשר אינו ממומש במשפט הוא נוכח במעמד אמירת התוכן). המשלים המקודם ממומש אפוא חשוב מתוך התוכן המועבר שמסיבות פרגמטיות היה למרכזי בסביבה התחבירית של הפועל.

ביבליוגרפיה

אבן-שושן = אברהם אבן-שושן, המילון החדש, ירושלים תשל"ה.
 בורוכובסקי = אסתר בורוכובסקי, גלגול מקדים והצרכת הפועל - עיון תחבירי
 וסמנטי בפעלים מן העברית החדשה, עבודת מוסמך באוניברסיטת תל-אביב,
 תש"ם.

טרומר = פנינה טרומר, הפועל 'אמר' - עיון תחבירי וסמנטי בלשון המקרא, עבודת
 מוסמך באוניברסיטת תל-אביב, תשל"ה.

יספרסן = O. Jespersen, *The Philosophy of Grammar*, London 1924
 לינס = J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge 1968
 סרל = J. R. Searle, *Expression and Meaning*, Cambridge 1979
 פילמור = C. J. Fillmore, "The Case for Case", in E. Bach and R. T. Harms, *Universals in Linguistic Theory*, New York 1968
 אגמון-פרוכטמן = מאיה אגמון-פרוכטמן, בנתיבי תחביר, מפעלים אוניברסיטאיים,
 1980.

צדקה = יצחק צדקה, תחביר המשפט לאור תיאוריות חדשות, ירושלים חש"ד.
 צדקה, 1981 = יצחק צדקה, תחביר העברית כימינו, ירושלים 1981.
 רד"ק = רבי דוד בן יוסף קמחי, ספר השרשים, 1847, מהדורת צילום, ירושלים
 תשכ"ז.

רובינשטיין, תשל"א = אליעזר רובינשטיין, הצירוף הפועלי, תל-אביב תשל"א.
 רובינשטיין, תשל"ו = אליעזר רובינשטיין, "לפני + צ", מסימון המקום לסימון
 ה'חושב' וה'גורם', לשוננו מ (תשל"ו), עמ' 56-66.
 רובינשטיין, תשמ"ג = אליעזר רובינשטיין, "עיונים בהצרכת הפועל", בתוך מחקרי
 לשון מוגשים לזאב בן-חיים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 497-505.
 רוזן = חיים רוזן, עברית טובה, מהדורה שלישית, ירושלים 1977.
 שטרן = נפתלי שטרן, מילון הפועל, תל-אביב 1944.

יהושע בלאו

על אוסף מחקרים בבעיות הסמנטיקה של המקרא

Takamitsu Muraoka (ed.), *Studies in Ancient Hebrew Semantics*,
Abr-Nahrain Supplement Series, Vol. 4, An Annual Published
by the Department of Classics and Archeology, University of Melbourne,
Louvain: Peters Press, 1995, vii + 107 pp.

אוסף מאמרים זה טבוע בחותם אישיותו של טקמיצו מוראוקה העורך, המשמש באוניברסיטת ליידן שבהולנד יושב ראש של הוועד הפועל של הרשת (network) העוסקת בסמנטיקה של העברית העתיקה. המאמרים שבכרך הם הרצאות שהושמעו ברכישיח שהיה ביולי 1994 באוניברסיטת ליידן. הם מתפרסמים במוסף של עבר נהריים (Abr-Nahrain) - כתב-עת של אוניברסיטת מלבורן, אשר מוראוקה לימד בה לפני שעבר לכהן באוניברסיטת ליידן. מלבד ראשית דבר תרם מוראוקה לקובץ לא רק מאמר אלא גם ביקורת וכן את מפתח המילים ומפתח הקטעים הנידונים (עמ' 107-103)¹.

קוראי לשוננו יציינו בוודאי בסיפוק את הייצוג הנכבד של מלומדי ישראל בקובץ הנידון. בין שבעת המשתתפים בו שני ישראלים, גב"ע צרפתי, מעמודי התווך של האקדמיה ללשון העברית, ואבי הורביץ.

אדון בכל אחד משמונת המאמרים שבקובץ, שהרי במאסף של מאמרים והרצאות, גם כשהוא נסב על ציר אחד, כל מאמר עומד ביסודו בפני עצמו ולא אחת אף יש ניגוד בין כמה מאמרים. גם היקף המאמרים אינו אחיד: מהם המציגים תזה ומדגימים אותה, אחרים מסתפקים בתזה כללית בלא הדגמה, ויש העוסקים בפרטים בלבד.

מאמרו של הורביץ "המשך וחידוש בעברית המקרא - עניין השינוי הסמנטי בכתובים שאחרי הגלות" (עמ' 1-10) מציג תזה מתוך הדגמתה. התזה אינה חדשה

1. בעצם, בקובץ נאמרו הדברים בפירוש רק על מפתח המילים.

(עיין עמ' 1*). הורביץ מציע את השקפתו הידועה, שבצדק נתקבלה במחקר, והיא שאין לייחס קו לשון לתקופת הגלות אלא אם כן בספרים מאוחרים ודאיים הוא בא במקום קווי לשון קלסיים והוא מתועד במקורות מאוחרים אף מחוץ למקרא. את הרעיון הזה הורביץ מדגים בשימוש של "דָּרֶשׁ כתובים". את התזה עצמה הוא נאלץ לשוב ולהציג כדי לדחות תאוריות שהוצעו בזמן האחרון (עיין בעמ' 10, הערה 28) כאילו כל המקרא כולו הוא מתקופת הגלות - תאוריות שאינן מתחשבות בקיומם של שלושה טיפוסים לשון במקרא: עברית קדומה, קלסית ומאוחרת.

שלא כהורביץ, אשר באמצעות ניתוח קפדני ניסה להגיע לידי מסקנות, למשל בדבר זמן המקור הכוהני (עיין בעמ' 10, הערה 24), א"ש ון דר וודה (Adam S. van der Woude) במאמרו "הערות אחדות על ניתוח מקורות ספרותי-ביקורתי של המקרא והסמנטיקה העברית" (עמ' 49-54), שהוא ברובו דיון כללי, מסתייג למדיי מחשיבותו של ניתוח זה לסמנטיקה של המקרא. חבל שהעורך לא מצא לנחוץ לעמת את דעותיהם של ון דר וודה והורביץ.

מאמרו הצרפתי של ז' מרגין (Jean Margain) "סמנטיקה עברית - תרומת התרגום" (עמ' 11-17) מעמת את התנ"ך העברי עם התרגומים הארמיים, אולם לא תמיד הדיון בו ממוקד. את הטיעון שאוצר המילים הארמי מצומצם לעומת האוצר העברי מוזר במקצת לבסס על עצם הדבר כי ארו הארמית מתרגמת בין היתר את החיבור העברית. הרי ברור שתרגום זה משקף פירוש לכתוב, שכן לא יעלה על הדעת שהארמית חסרה את החיבור! חבל שבמאמר על סמנטיקה עברית-ארמית נפקד מקומן של בכורות ארמיות בעברית המאוחרת², ומרגין מסתפק בהבאת מילים שאולות (עמ' 11³).

מאמרו של מוראוקה (עמ' 19-32) "הסמנטיקה של השבועים ותפקידה בבירור הסמנטיקה העברית העתיקה" דן בעיקר בשאלה כיצד הבינו השבועים מילים נדירות המתחילות ב-א, ועוסק בכך מתוך השוואת מילוני המקרא המצויים; חבל שבין אלה נפקד מקומם של זיגפריד שטדה ושל התזאורוס של גזניוס, המביאים חומר חשוב על המתרגמים. אכן, השימוש בתזאורוס במיוחד היה מעשיר הרבה את דיונו של מוראוקה ומשנה את מסקנותיו. אני מפנה את תשומת לב הקורא במיוחד לכפיס, שמוראוקה דן בו בעמ' 25-26; לו השתמש בתזאורוס, לא היה קושרו עם *καυθαρος*

2. השווה למשל לדברי יחזקאל קוטשר במאמרו "בכּוּאָה של הארמית בעברית", תרביץ לג (תשכ"ד), עמ' 118-130, וכן נראה לי להבין במזמור קמח המאוחר את פסוק ח "(הללו את ה') מן הארץ (תנינים וכל תהמות)" ולראות בו בכּוּאָה של מן ארעא/מלרע במשמעות 'מלמטה', שהרי התנינים והתהומות אינם פועלים מן הארץ.

3. אגב, המילה זמן שם ספק משקל פֻּעַל ספק משקל פָּעַל.

'חיפושית זבל' אלא עם *καυθηλιος* (עיינן אצל לידל-סקוט-ג'ונס בערכו), בלטינית *cantherius* 'קורה'. בעמ' 29 מוראוקה טוען שב"בבטן עקב את אחיו" (הושע יב, ד, קרא כך במקום יב, ג) וזכרוננו של הנביא בגד בו במקצת, שהרי לפי בראשית כה, כב הבנים רק התרוצצו בקרבה. אולם לפי המסופר בראשית כה, כו, שיעקב נולד וידו אוזות בעקב אחיו, נמצא שהוא עקב את אחיו בבטן אמו! אכן, בהמשך מוראוקה מביא פסוק זה, ואיני מבין מדוע בכל זאת סבר שהנביא טעה. אגב, מן ההשוואות הערביות של גיום (Guillaume) צריך ליהנות בזהירות גדולה! בעמ' 21, שורה 12 למשל מובאת דעתו של גיום שאמץ (זכריה ו, ג, ז) מקביל ל-*أَضَحَمَ* הערבי, אולם לשם כך עליו להניח שיכול אותיות, ולא זו בלבד אלא לא תקביל ח!
את אזרח (עמ' 21, שורה 17) כבר רס"ג תרגם *صريح*. חילופי ג/כ רפה מוכיחים בבירור שבטיכא (בסורית) 'אבטיח' שאולה מן הערבית (עמ' 23, שורה 9). אני חוכך בדעתי שמא התרגום *διαθω* של אמלה (יחזקאל טז, ל; עמ' 27) אינו משקף גזירת אמלה מלשון מלל. משקל פֻעַל מציין לא רק בעלי מום אלא גם את היפוכם, והשווה אל פֻקַח; על כן אין לטעון נגד הבנת אִשָּׁר כמי ששולט ביד שמאלו כביד ימינו. אגב, כיוון שבתרגומים יווניים אנו עוסקים, מן הראוי לצטט כאן את מאמרו של זאב בן-חיים "מילת שווא יוונית במילונים לעברית", לשוננו נ (תשמ"ו), עמ' 119-121.

גב"ע צרפתי דן ב"אוצר המילים והספרות של המשנה ככלים לחקר הסמנטיקה של המקרא" (עמ' 33-48). אכן, דבריו מסתברים. הערות אחדות: צרפתי מקדים את זמנו של יהודה אבן קוריש לזמנו של ר' סעדיה גאון (עמ' 33), אולם זמנו המדויק של אבן קוריש אינו ידוע (עיינן, למשל, אצל דן בקר, ה'רסאלה' של יהודה בן קוריש, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 10-12). בעמ' 34 מצוטטים דברי יחזקאל קוטשר "יש אפוא יסוד מספיק לחלוטין לראות את לשון חז"ל כצאצא טבעי של העברית המקראית" (ערכי המילון החדש ללשון חז"ל, א, רמת-גן תשל"ב, עמ' 29-30). דברי קוטשר נאמרו במקורם אחרי דיון בשאלה כלום הייתה לשון המשנה לשון מדוברת טבעית, ושמה הייתה שפה מלאכותית של בית המדרש. במילים "צאצא טבעי" לא התכוון קוטשר לומר שלשון המשנה היא צאצא ישיר של שפת המקרא אלא שהיא שפה טבעית, כמוה כלשון המקרא (אלא ניסוחו עשוי להטעות, ואכן הטעה את צרפתי). לעומתו צרפתי דן בשאלה אם לשון המקרא צאצא ישיר של המקרא וייחס לקוטשר את הדעה שלשון המשנה היא המשך לשפת המקרא.

עמ' 36: חומר עברי שמוצאו מתקופת המקרא אך אינו מתועד במקרא צריך לעניין את החוקר. הבעיה היא איך קובעים שמילה המתועדת במשנה בלבד מתקופת המקרא היא. עמ' 37-38: מאחר ששימושים מופשטים שכיחים יחסית במשנה, אך טבעי הוא שמילים המתועדות במקרא במשמעות מוחשית מצויות במשנה (גם)

בהוראה מופשטת. עמ' 41: יש בלבול בין כתיב מלא לכתיב חסר; מן הראוי שבפורמולה מילה תיכתב מלה (וכן בהערה 7 ספים לא תיכתב מלא). עמ' 43-44: קרקע מציינת כאן גם חלקת ארמה. עמ' 45, § 2.3.2: דרכו של צרפתי בניתוח "אדם כי יקריב" אפשרית, אך אינה הכרחית, שהרי דרכי הדרשות סבוכות הן.

אידה זטלי (Ida Zatelli) כתבה על "שפות פונקציונליות וחשיבותן לסמנטיקה של העברית הקדומה" (עמ' 55-63) בהחילה על עברית המקרא את המודל הלשוני של הרומניסט הדגול קוזריו (E. Coseriu). קוזריו קבע בצדק שהלשון אינה סיסטמה אחת אלא בבחינת סיסטמות לשוניות מרובות שיש ביניהן שיתוף והשפעות הדדיות, ובתוך ריבוי תבניות אלו הוא מנסה לבודד "שפה פונקציונלית" המשתקפת במקום אחד, ברמה אחת ובסגנון אחד, ואשר רק בה אפשר לחשוף תבנית לשונית. זטלי (וכמוה א' ויויאן [A. Vivian], עיין עמ' 60, הערה 33, 34) ניסתה להחיל מודל זה על עברית המקרא הלכה למעשה, אולם הקשיים גדולים מאוד. היא עצמה מציינת את המבנה המסובך כל כך של עברית המקרא (עמ' 59-60), אך לי נראה שהמצב מסובך עוד יותר. זטלי עצמה מזכירה את העברית של בעלי המסורה (עד שלהי האלף הראשון!), המשתקפת בטקסט המקרא ובניקודו, והרי פעולת בעלי המסורה עשויה להשפיע אף על טקסטים קדומים וכך לערב תבניות לשון בנות תקופות אחדות, כגון בניקוד שלד עיצורים של טקסט קדום לפי שימושי לשון מאוחרים⁴ ולהפך, בעטיים של תיקוני יתר עשוי טקסט מאוחר להינקד על פי שימושי לשון קודמים⁵. כמו כן לשון המקרא משתמשת במכוון למשל במשקלים ארכאיים שנעלמו מן השפה⁶. המסורת עשויה להיות רופפת אף באשר לצורתה של מילה נדירה⁷.

יאקוב הופטייצר (Jacob Hoftijzer) מתאר את תכניות המחשוב של תזאורוס העברית הקלסית (עמ' 65-85).

4. עיין, למשל, במאמרו הסמכותי של ח"א גינזברג "מבעד למסורת", תרכ"ה (תרצ"ד), עמ' 208-233.
5. כך ייתכן שניקוד הפועל חבש בבניין קל בספר יחזקאל (טז, י "ואחבשך"; ל, כא "לְחַבְשָׁה"; לד, ד "חֲבַשְׁתָּם"; לו, טז "אחבש") הוא ארכאיוז מכון של המנקד במקום בניין פיעל המאוחר, המשתקף במזמור המאוחר קמז, ג. על התרווחות בניין פיעל בלשון המאוחרת עיין בדברי זאב בן-חיים, לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 236 ואילך.
6. מקרה בולט הוא השימוש במשקל יפעלון/תפעלון במקום המשקל יפעלו/תפעלו וכן בצורות פועלי ל"י בשמירת ה"י מעין חסיו, יהמיון. לדעתי, צורות אלו הן צורות הפסק קדומות ששמרו על י אחרי התנועה הארוכה בהפסק. צורות בהתקצרות התנועה הארוכה המקורית (מעין יִכְסִּימוּ, שמות טו, ה) התהוו מתוך היקש מאוחר (כפי שהשימוש בקמץ דווקא בצורות העתיד הוא פרי אנלוגיה) או שהן משקפות היעדר מסורת.
7. השווה, למשל, אל חילופי יִפְיִחַ/יִפֵּחַ 'עד' (אם אינו חילוף חופשי של שני משקלים; לפרטים עיין ש' ליונשטם, לשוננו כו [תשכ"ב], עמ' 205-208).

D. J. A. Clines, *The Dictionary of Classical* על ביקורת על *Hebrew*, Sheffield 1993⁸ (עמ' 87-101). כמוכן, לא רצוי לכתוב ביקורת על ביקורת, ובכל זאת אעיר את ההערות האלה:

אני שואל את עצמי אם אמנם הבאת החומר שמחוץ למקרא, שאיש לא יפקפק בחשיבותו, באמת חיונית כל כך כשלפנינו מילון הכתובות הצפון-מערביות מצד אחד וקונקורדנציות למגילות ים המלח מצד אחר.

עמ' 89, הערה 13: אף צירופי יחס של מן (ואף של מילות יחס אחרות) עשויים לשמש בתפקיד שמני. עיין אצל C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, ii, Berlin 1913, p. 360 ff. עמ' 90: גם זיגפריד ושטדה נמנעו במילונם מ"להיכנע" לאטימולוגיות.

עמ' 92: קליינס מפרש "ארמי" אבד" (דברים כו, ה) 'ארמי העומד למות'. אני מעדיף 'ארמי נודד'.

עמ' 99, §f: אַל 'כוח' מכיל צירי ארוך, ואכן אֵלִיהוּ, שיש לפרשו 'ה' הוא כוחי' (ולא 'ה' הוא האלוהים), מתועתק בשבעים ב־ן, ואילו אל בהוראת 'אלוהים' מתועתק ב־ע.

הספר נדפס בדיוק המאפיין את הוצאת פיטרס. בכל זאת בעמ' 15 "נשברו" שתי שורות. בעמ' 33 קרא "שבעים" במקום "שבאים".

8. מוזר במקצת שאחרי שהפרטים הביבליוגרפיים מובאים במלואם בתחילת המאמר מוראוקה חוזר עליהם בביבליוגרפיה שבסופו.

מילון ההווה - סקירה

שושנה בהט ומרדכי מישור, מילון ההווה (מילון שימושי לעברית התקנית),
ספריית מעריב ואיתאב - בית הוצאה לאור, ירושלים 1995
(24x17, 815 עמודים, 21,000 ערכים ראשיים)

מילון חדש הגיע לידינו, מילון בכרך אחד המכיל את אוצר המילים של העברית החדשה לכל גווניה, בבחינת מועט המחזיק את המרובה. "מילון ההווה" נוסף על המילונים החד-לשוניים שיצאו לאור מאז קום המדינה¹, ואך טבעית היא השאלה: מה חידוש חידשו מחבריו על המילונים הקיימים? האם נועד המילון למטרה ולקהל היעד של המילונים הקודמים לו?

שושנה בהט ומרדכי מישור בהקדמתם למילון אינם דנים בהרחבה בתשובות לשאלות האלה ואינם מפרטים ביותר את העקרונות שערכו על פיהם את מילונם. עלינו לחפש אפוא את התשובות בכותרת שלו, בכותרת המשנה הנלווית לשמו ובערכי המילון.

כיוון שהמילון העיקרי המשמש את דוברי העברית או את לומדיה הוא "המילון החדש" של אברהם אבן-שושן, נשווה כמה מאפיינים של "מילון ההווה" למאפייני אותו מילון.

נפתח בשם "מילון ההווה". יש להניח שנועד לציין שתי תכונות: (א) מילון לעברית של ההווה, הווה אומר: מילון סינכרוני ולא מילון היסטורי; (ב) מילון שערכיו (הפועליים) נרשמו לפי צורת ההווה (הבינוני) שלהם. נבחן אפוא את המילון גם על פי תכונותיו אלה. במה הוא משקף את העברית של ימינו יותר מקודמיו? במבוא המחברים מכריזים על הכללת ערכים מכל התחומים ומכל הרמות, ואכן אנו

1. מילונים כלליים - אברהם אבן-שושן, המילון החדש, ירושלים תשכ"ו-תש"ל; יעקב כנעני, אוצר הלשון העברית, גבעתיים תש"ך-תשמ"ט; מאיר מדן, מאלף עד תו, ירושלים תשט"ו. מילונים לתת-לשוניות, כגון לסלנג - רפאל ספן, מילון הסלנג הישראלי, ירושלים 1965; דן כן-אמון ונתיבה בן-יהודה, מילון עולמי לעברית מדוברת, ירושלים 1972. מילונים מיוחדים - בעיקר מדעיים - כגון מנחם מורשת, לקסיקון הפועל של לשון התנאים, רמת-גן תשמ"א; נפתלי שטרן, מילון הפועל, רמת-גן תשנ"ד.

מוצאים בו ערכים גם מן העברית המדוברת, הבלתי-פורמלית וההמונית, וערכים לוועיים רבים המשמשים בעברית של ימינו.

ראוי עוד להעיר לעניין שם המילון: בגרסה האנגלית של השם (בשער הפנים) נמצא ייצוג רק למשמעות הראשונה: Contemporary Hebrew. גם לא ניתן תרגום אנגלי לכותרת המשנה העברית: "מילון שימושי לעברית התקנית". כותרת זו אף היא ראויה לעיון קצר:

שימושי - על שום ששיטת העריכה שלו עשויה להקל את מציאת הערך המילוני. אין המעיין במילון זה נדרש לשחזר את השורש של הפועל, שהרי כל פועל רשום בנטיית ההווה שלו, הווה אומר: באות שהוא פותח בה בצורת הבינוני, גם אם היא תחילית של אחד הביניים.

לעברית התקנית² - האם מילונים אחרים לא נהגו כך? מילונאי יכול לנהוג במילים ובצורות הבלתי תקינות באחת משלוש דרכים: (א) להתעלם מהן ולא להכניסן למילון, כפי שנהג בן-יהודה במילים הלועזיות והארמיות; (ב) לרשום אותן ואולי להעיר בצדן הערה פוסקנית, כגון "לא תקין", "המוני", "עגה"; (ג) לרשום רק את הצורה התקינה ולהעיר בצדה הערה פוסקנית על השימוש הבלתי תקין. אם נתעלם ממילוני עגה למיניהם, שמטבעם נועדו להציג צורות לא נורמטיביות הרווחות בדיבור, הרי שאר המילונים רשמו רק את הצורות התקינות גם בלא שהודיעו זאת. אמנם במילון של אבן-שושן יש כמה סטיות מן הצורה הנורמטיביות (מיועד, מיוער וכדומה; פמוטים ועוד), וב"מילון ההווה" נרשמו המילים בצורתן התקינה, אך ספק רב אם לכך התכוונו המחברים. קרוב לוודאי שבמונח "העברית התקנית" כוונתם לדרך השנייה שהזכרנו לעיל, ולשיטתם הם מביאים: מְקַרֵּר (לא מְקַרֵּר), מְפִיר (ולא מְפִיר), ועוד נדון בכך.

ערכים חסרים, משמעויות חסרות

כאמור לעיל, המחברים בחרו לכלול במילונם את כל הערכים המשמשים בלשון ימינו - ובכללם אלה המצויים בעגה למיניה או הנחשבים המוניים אך לא המילים שבימינו חדלו מלשמש בכל המשלבים ובכל הסוגות. תחילה נבחן את דרכם של המחברים בהרחבת המילון לעברית לכל סוגיה ושימושיה.

אחת התכונות הבולטות היא ניצולו של המילון לשמש אמצעי הפצה ופרסום של מונחים שקבעה האקדמיה ללשון העברית. כידוע, שושנה בהט ז"ל ויב"א מרדכי

2. האם נתנו המחברים את דעתם על ההבחנה בין בסיס הגזירה של תקני (מלשון תקן, סטנדרד) ובין בסיס הגזירה של תקין? שמא היה ראוי לכתוב "מילון שימושי לעברית התקינה"? בערך "סטנדרד" הם מפנים אותנו ל"תקן, תקני", אולם שם התרגום הוא "נורמה" ולא "סטנדרד". ושמא התכוונו לתקן שקבעה האקדמיה ללשון העברית?

מישור פעלו רבות באקדמיה ללשון העברית, ומכאן בקיאותם הרבה בחידושיה ובהחלטותיה בכל הנוגע להוראות פוסקניות ולקביעת מונחים עבריים חדשים. כך אנו מוצאים במילון את המילה פְּלִיב (=סיכת החיבור של המְּכַלֵּב - "שדכן" בלשון עובדי המשרדים; למרבה הפלא, מְּכַלֵּב עצמה נשמטה מן המילון). ייחודו של המילון בולט בהבאת מונחי האקדמיה למילים לועזיות הרווחות בדיבור ובכתב, ובהם מונחים שאינם ידועים לציבור הרחב כגון מְּשׁוּשָׁה (אנטנה), מְּזַעֶרֶת (מיניאטורה), הִנְיָעָה (מוטיבציה).

לעומת זאת נראה שברוח מדיניותה של האקדמיה גם המחברים אינם רואים בעין יפה כמה מן המונחים המתחדשים בחוגים מקצועיים מסוימים אשר לא קיבלו את הגושפנקה של האקדמיה. אולי משום כך לא כללו במילון מונחים הנהוגים בלשון החוקרים בתחום החינוך ובקרב הממסד החינוכי בכלל, כגון מוכנות, בית-ספרי (שם-תואר).

מן הערכים ה"וותיקים" נשמטה המילה הִקְהָל בשביל המצווה להקהיל את העם בחג הסוכות של שנת שמיטה. אף שאין ציבור המשתמשים במילה זו גדול, זו מילה חיה וקיימת גם בעברית של ימינו, ונראה שהשמטתה לא הייתה מדעת. מכל מקום, הִקְהָל בוודאי רווחת בעברית יותר מעגלא - תואר הפועל הארמי במשמעות 'מהר' המוכר מן הקדיש, שהיית מעז לומר כי אין לו חלק ונחלה בעברית של ימינו. אף על פי כן נרשמה עגלא במילון. בין הערך "אינטלקט" לערך העוקב "אינטלקטואלי" (ש"ת) היה ראוי להוסיף גם "אינטלקטואל" = אדם משכיל או אדם השייך לקבוצת משכילים.

לצד ערכים אלו ואחרים שנשמטו (כנראה, תופעה בלתי נמנעת בכל מילון חדש) יש שלא נרשמה משמעות מן המשמעותות של הערך המילוני, בעיקר בשל הגישה הפוסקנית של המחברים³. למשל, בערך "תמסיר" נרשמה רק המשמעות הפורמלית שייחדה לו האקדמיה - 'קומוניקט'. אולם כל המשתתף בכינוסים מדעיים, בעיקר בתחום הלשון, שומע את תמסיר פעמים רבות במשמעות 'handout', דהיינו, הדף שהמרצה מחלק לקהל השומעים לשמש כלי עזר ומעקב אחר פרטי ההרצאה. אין להתעלם ממשמעות נוספת זו שמצאה לה אחיזה בציבור רחב למדי.

שימוש אחר הרווח בקהיליית הבלשנים, הערך "שיח" במשמעות 'discourse' - גם הוא נשמט. מונח חדש זה משמש בתחום חדש יחסית של הבלשנות, ולמילון ההווה הייתה הזדמנות להיות החלוץ בהפצתו. המונח מְּפָלֵשׁ קיבל את הסברו במילון, אך לא נרשם שהוא תרגום פסאז' הלועזית, מילה שלא נכללה במילון אף שהיא רווחת בציבור.

3. הערך "חלבן" (בכ"ת רפה) נרשם גם הוא, כנראה, מתוך העיקרון הנורמטיוויסטי, שלא כהגיה בכ"ת דגושה, שרק היא רווחה בלשון בימים שחילק החלבן את החלב לצרכנים בבתיים.

ברמת העגה והביטויים הבלתי-פורמליים נשמטו אלטע זאכען, מאכער (ראה עליהן עוד להלן) וכן השימוש ה"סלנגי" בפועל מלקק במשמעות 'מחניף'. בדרך ההכללה ניתן להעריך כי המחברים לא נרתעו (ובצדק!) מלרשום ערכים מן העגה ומלשון ההמון, ובכללם גם ביטויים גסים שנפשם של אניני לשון נוקעת מהם. הרקע הפוסקני שלהם לא השפיע בתחום זה אלא כשלמילה נמצאה נרדפת נורמטיבית או נקבע לה מונח באקדמיה. המילה ארטיק, שהורתה וליתה שם מותג, משמשת זה שנים רבות בפי ילדינו, ולמעשה בפי רוב דוברי העברית, במשמעות 'שלגון'. אני יודע בוודאות אם עדיין קיים גם הבידול בין ארטיק סתם ובין ארטיק קרח, שצוין בשם מותג מתחרה - "קרטיב", אך דבר אחד ברור: בידול זה חי וקיים בקרב דוברי העברית שנים רבות, אך אין לו זכר ב"מילון ההווה". ולמה בערך "עֶתֶק" לא נרשמה המשמעות הרווחת מתוך טעות - 'גדול', כפי שנרשם לצד הערך "למפרע = מכאן ולשעבר" גם "מראש (בהוראה זו לא תקני)?"

הערך "חת" (השימוש הרווח בלשון דיבור בלתי מבוקרת לאחת) נרשם, ויש לראות בכך הכרעה מרחיקת לכת גם בשביל מילונאי הרושם ביטויי עגה. ואולם על פי שיקול זה היה ראוי לרשום גם בערך "פמוט" את ההגייה והנטייה הרווחות: פְּמוּטִים ואף פְּמוּטִים. אבן-שושן, שלא כדרכו, רושם כאן בהערה שבדיבור נהוג גם פמוטים. במילון ההווה חסרה ההערה הזאת.

שיקול הדעת בשאלות פוסקניות מתמיה גם בדחייה מפורשת של הצורה פרדוקסלי ובהצגת הצורה ה"נכונה" אך לא רווחת - פרדוקסי. כשערך כזה מובא בעמוד שנרשם בו פרגון, שלושה עמודים אחרי פספוס (=ילדון; עגה, מיושן), יש מקום לתהות אילו כללים הנחו את המחברים בקביעותיהם הפוסקניות ובהעדפותיהם.

בדיקה "צולבת" של ערכים עשויה כמעט תמיד להעלות מידת מה של חוסר עקיבות בהצגתם, למשל כשערך מילוני משמש הסבר בערך אחר באותו מילון או כשבערך האחר נרשמה הפניה אליו: בערך "ניואנס" נרשמה ההפניה "ראה גוון", אולם הוא נמצא בערך "גונית" דווקא (זה המונח שקבעה לו האקדמיה) ולא בערך "גוון". בערך "מקטע - חלק העיגול..." לא נרשמה משמעות המונח בתחום המחשב: קטע המשתרע על כמה חלקי שורות ברציפות אנכית.

ערכים עודפים

שאלה אחרת שעלינו לבדוק היא אם נהגו המחברים בעקיבות בכל הנוגע להשמטת ערכים מילוניים שאינם עוד בשימוש כלשהו בימינו. בסיווג הערכים הנהוג במילון זה אנו מוצאים את ההגדרה "מיושן", מונח המלמד לכאורה כי הערך המוגדר כך אינו עוד חלק מלשון דורנו, אף לא ברובד הספרותי. לא ברור אפוא למה

ערכים "מיושנים" נכללו במילון. מי משתמש היום במילה טָפּוּל (סביל של טפולה) או בטֶעֶן הספרותית או בקוֹשֶׁב (=יקשב) או בַּמְרָפֶס (=סוגר בכפתורים)? לדעתי, גם לערכים הקרויים אנציקלופדיים אין מקום בשום מילון סטנדרטי, ובוודאי לא במילון קטן יחסית כ"מילון ההווה", אשר מחבריו הצהירו שלא כללו בו ערכים נדירים. הפונוה לערכים שעיקר תפקידם אינו בתחום הלשון אלא בידע עולם, דוגמת "אוטוֹדה־פה" שמצאנו כאן, אף שהוא מספק מידע היסטורי ולא לשוני ואין לראות בו חלק מן הלשון החיה שלנו.

ערכים לועזיים

הכללת ערך לועזי במילון עברי או השמטתו כרוכות בלבטים לא מעטים. לדעתי, העיקרון שצריך להנחות את המילונאי הוא תפוצתו של הלעז: אם המילה משמשת לא רק בקרב דוברי לשון המקור שלה, הרי זה סימן להתאזרחותה בעברית. לדוגמה, המילים היידיות מאכר או אלטע זאכען משמשות גם בפי בני עדות המזרח, ולכן יש לכלול אותן במילון. איני יודע מדוע זה נשמטו מ"מילון ההווה".

ודיך!

למרות זיקת המחברים לאקדמיה ולקביעותיה לא נהגו לתעתק את המילים הלועזיות לפי כללי התעתיק של האקדמיה: מוטיבציה (במקום מוטיורציה), גרביטציה (במקום גרוויטציה) ועוד.

אל (מילת שלילה) - "בכל הגופים" (אל יתהלל). קביעה זו אינה מדויקת: אין אל משמשת בגוף ראשון ולא בגוף שלישי, ומכל מקום - לא בנקבה (אולי בגלל הבידול נוכח-נסתרת).

חשוון "צורה מקוצרת של... מרחשוון". למה כאן לא ציינו כי דרך קיצור זו אינה תקנית (אף שהיא רווחת ביותר), בהיות החי"ת שייכת לרכיב הראשון (ורח שמנ - באכדית "ירח שמיני")?

סדרם של הערכים

כבר הזכרנו כי צורת הבינוני נקבעה לבסיס ערכי הפועל. מכאן תוצאה הראויה לציון: ערכי האות מ' תופסים את העמודים 247-447 (221 עמודים), שהם כ-32% מתוך 694 עמודי המילון גופו (במילונו של אבן-שושן בלי כרך המילואים יש 400 עמודי מ' מתוך כ-3,000, כ-13%).

המחברים לא האירו את עינינו באשר לשיקול הדעת שהניעם לבנות את מילונם בדרך זו. ייתכן שהיו להם שני שיקולים: (1) פדגוגי - לומדי העברית נתקלים בפעם

הראשונה (באולפן) בבינוני. טענה זו טעונה הוכחה, וגם יש לשאול אם המילון שלפנינו נועד לעולים. בעצם, מי קהל היעד שלו? (2) שיקול טכני - חיסכון במקום: תחת כותרת אחת הובאו שם עצם, שם תואר ותואר פועל. כאמור, ערך ראשי מכיל לא רק את הנטיות, כמקובל בכל המילונים, אלא גם את המילים הנגזרות. דרך עריכה על פי צורות הבינוני מקטינה בהרבה את מספר הערכים המילוניים הראשיים, והיא תואמת אפוא את מטרת המחברים להגיש לציבור מילון נוח לשימוש.

מבנם הפנימי של הערכים

הערך המילוני ב"מילון ההווה" כולל את הכותרת הכתובה באותיות גדולות ובניקוד. באותיות קטנות, אף הן בניקוד, נרשמו בסוגריים מרובעים צורות הנטייה: בפועל - נטיות הזמן, ובשם - ציון המין וצורת הרבים. הערת סיווג למשמעות הערך הובאה בראש ההגדרה בסוגריים. לפעמים קשה למשתמש להבחין אם ההערה נוגעת להגדרה העוקבת או לזו שקדמה לה. הערות סיווג כאלה נמצא בערכים "מרכז" (בפיסיקה); "מרע" (לפעמים בנימה עממית); "כפרות" (בהויי היהודי) וכיו"ב. בסופו של הערך נרשם השורש בסוגריים מזווים.

פריט חשוב לסיווג הערך המילוני נוגע להגדרתו המשלבית. אפשר להשוות זאת לארבעת הציונים הדיאכרוניים של אבן-שושן (מקרא, משנה ותלמוד, ימי הביניים והעברית החדשה). ברשימת ההגדרות המשלביות של מילוננו נמצא: ספרותי, מיושן, עגה, המוני. כמה ערכים המוגדרים "ספרותיים" אינם כאלה: המילה חודרני משמשת ברפואה לציון פעולה כירורגית כלשהי, לצד שם תואר אחר - פולשני, שלא נרשם במילון כלל; פעמים רבות הייתי עד לשימוש במונחים אלו בבתי חולים. בערך כפור נרשמה המשמעות 'קור, חורף' כספרותית. למעשה, זאת המשמעות הרווחת ביותר למילה, ואין רוב דוברי העברית מייחדים אותה לציון גבישי קרח דווקא. דוגמה לערך המוגדר "מיושן": אשכנזי - שמוצאו מגרמניה; כבר שאלנו לעיל אם יש במילון זה מקום לערכים מיושנים, ושמא מוטב היה להגדיר את ה"מיושן" - "נדיר".

ההבחנה בין הסיווג "עגה" ובין הסיווג "המוני" אינה ברורה כל צורכה: על פי מה נקבע איזהו המוני ואיזהו עגה? למשל, ברדק מוגדר כאן עגה, ואילו אצל אבן-שושן (בכרך המילואים) - המוני.

חיסכון רב גרמה גם הכללת הצורות הגזורות בערך הראשי: מעורב, ומכאן - מעורבות; מרב, ומכאן - מרבי. אגב, למה לפרדיגמה לא רשמו "מכאן" פרדיגמטי?

מידע לשוני חשוב במילון הוא ההצרכה - מילת היחס המצטרפת אל הפועל או אל השם הפועלי לסוגיו. במילון רגיל, כגון זה של אבן-שושן, אנו שואבים מידע זה בדרך כלל מתוך המובאות. ב"מילון ההווה" אין כל מובאות, וטוב שההצרכה

מצוינת בכל ערך שהיא קיימת בו. שום מילון מודרני לא יוכל לוותר על מידע זה לתועלת המשתמש בו⁴. למעשה, זה המידע הדקדוקי היחיד שבהט ומישור מעמידים לפני המשתמש, שהרי לא צוין גם הסוג הדקדוקי של הערך, כגון שם עצם, שם תואר, פועל. אי הכללת ציונים אלו מאפשרת להציג את הערך המילוני כיחידת מידע סמנטית טהורה, ובכך נמנעת הכבדת יתר על המעין הלא-מיומן. יש בכך הקלה גם בעריכת המילון, שבערך ראשי אחד מיוצגים בו כמה סוגים של חלקי דיבר.

בערכי המילון הזה גם אין כל מידע אטימולוגי. ברור שכונת מכון כאן לחסוך ולהוציא לאור מילון נוח לשימוש (ואולי אף זול יותר). אולם ההחלטה שלא לרשום מובאות פירושה שאין מביאים את הערך בהקשרו הטבעי, והלא ההקשר הוא מן הפרטים החשובים ביותר לכל משתמש במילון. סביר להניח כי המחברים היו ערים לחסר זה במילונם, אלא שהיקפו המתוכנן של המילון ונוחות השימוש בו הם שהכריעו. עם זה, סטייה מדרך זו נרשמה בערך "כֶּפֶן": "בהשפעת הצליל של המילה האנגלית "cape", והרי זו הערה אטימולוגית מובהקת.

במילים הלועזיות המילון נוהג להפנות למונח העברי: "אימפולס ראה הנדף העברי: דחף"; "אימפולסיבי ראה הנדף העברי: פורצני". אבל בכיוון ההפוך אין ניכרת מידה זו של עקיבות: יש שמובאת נרדפת לועזית, כגון "משושה... בלועזית: אנטנה; מרכז... בלועזית: צנטרליזציה; מרכול... בלועזית: סופרמרקט". במקרים אחרים המחברים נמנעים מלהביא את המילה הלועזית המתאימה: בערך "ג'וק" נרשם "תיקן"; בערך "תיקן" נרשם "רווח גם בשם 'מקק'"; בערך "מקק" נרשם "חרק, תיקן"; ובסיכום: בערך הראשון לא נרשם "מקק", ובשני האחרים לא הוזכר "ג'וק". בערך "אילוהיה" נרשמה הפניה ל"תעתוע ראייה", אך לא הוזכר בו המונח הלועזי. הוא הדין ב"איזולציה - בידוד" ועוד.

סיכום

למרות כמה מן הליקויים הקטנים שהמשתמש עשוי להתקל בהם בעיינו במילון זה יש לברך על המילון החדש, המציג את העברית בת ימינו על גוניה, על רמותיה ועל משלביה והמספק למעיין מידע על השימוש במילה ועל סיווגה החברתי והטקסטואלי. המילון הוא בבחינת כלי מועט המחזיק את המרובה. בכך אחד נכללו ערכים של הלשון הספרותית, לשון התקשורת והתכתובת הרשמית, לשון הדיבור לגוניה והעגות המקצועיות למיניהן. המחברים מספקים למשתמש גם את סיווגה של המילה ואת נסיבות השימוש בה. בהערות הפוסקניות ניתנת תשובה לשאלה "נכון

4. עניין ההצרכה הוא גם אחת מתכונותיו הבולטות של "מילון הפועל" שערך נפתלי שטרן (לעיל, הערה 1).

או לא נכון", המעסיקה לעתים קרובות את דובר העברית. מידע מילוני זה לא עמד אלא לרשותו של מי שטרח לעיין בספרות הענפה העוסקת בהכרעות נורמטיביות. הנספח "כללי הכתיב חסר הניקוד" שבסוף המילון ממלא אף הוא תפקיד פוסקני. כבר אבן-שושן במילונו קדם בכך לבהט ומישור והוסיף נספח כזה, ובמילון זה בוודאי לא ייפקד מקומו. הנספח השני, מפתחות הצורות, נועד להקל על אותם משתמשים שצורת הבינוני שבמילון אינה מספקת אותם. הם ימצאו כאן כל צורת פועל: עבר, עתיד ומקור. הנספח השלישי - מפתח השורשים והערכים הקשורים בהם - נועד מן הסתם למי שעניינו חורג מעבר לחיפוש מילה ומשמעותה, והוא מיועדי הלשון המתעניינים בשורשה של מילה ובמשפחות מילים.

לפי עדותם של בהט ומישור הם נעזרו באחרים רק במונחים מתחומי המדע, ומכאן שהמילון כולו הוא פרי עבודת צוות מצומצם של שני בלשנים. אין ספק שזו משימה קשה ביותר, שראוי לה צוות גדול ומגוון בתחומי התמחותו. אין המחברים כותבים במבוא על הזיקה שבין מילונם למילונים שקדמו לו, אך כבר כתב משה גושן-גוטשטיין: "אין מילונאי שיוכל להסתכן ולא ללמוד ממי שקדם לו; ואם יש אולי ברכה במעשהו, הרי במידה רבה היא באה לו בזכות עבודת קודמיו" (מבוא למילונאות העברית החדשה, תשכ"ט, עמ' 2). יש להניח כי גם במילון שלפנינו נשקלו דרכים שכבר אימצו מילונאים אחרים, גם אם לא בהכרח נתקבלו על דעתם של בהט ומישור. מכל מקום, "מילון ההווה" שונה מקודמיו: הוא מוגבל לעברית של ימינו בלבד ומקיף את גוני ההבעה והמשלבים החיים בה. הספר אף נוח מאוד לשימוש, ואין ספק שיהיה לו מקום נכבד בין המילונים העבריים העומדים לרשותנו.

ה ע ר ו ת ו ת ג ו ב ו ת

גד בן-עמי צרפתי

הכתיב "שה" לכינוי הזיקה

מבקש אני להגיב על מאמרו של שמואל פסברג, "הכתיב 'שה' לכינוי הזיקה: כלום משמשת הה"א אם קריאה מצעית ל-ε בתקופת בית שני?", מחקרים בלשון ז (תשנ"ו), עמ' 109-118.

במאמר המעניין והחדשני הזה הגיע פסברג למסקנה שבתעודות של ימי בית שני האות ה"א אמנם מציינת את התנועה ε בתיבות השאולות מן היוונית, כפי שכבר סברו כמה חוקרים, אלא שאחרי כינוי הזיקה ש" היא משמשת שימוש אחר, והוא ציון המכפל של העיצור התוכף. יתר על כן, הה"א ממלאה תפקיד זה גם אחרי אותיות בכ"ל המצורפות למילים מיודעות. לפיכך פסברג כותב: "ציון המכפל על ידי הכנסת ה"א אחרי בכ"ל מסתתר אף מאחורי הכתיב של ה- (=שָׁל-) שבפפירוס נחל חבר 51: 'של הגואין' (šellaggoʔin=). לדעתו אין לקרוא ביטוי זה šel haggioʔin, כפי שקרא יחזקאל קוטשר (לשונונו כו [תשכ"ב], עמ' 10). נובע מזה שבתעודות של בית שני בא צירוף אותיות השימוש של לעולם מחובר למילה התוכפת ואינו יוצר מילית של בפני עצמה, כשם שאינו יוצר מילית כזאת בכתב-היד הטובים של לשון המשנה, ושוב אין אנו נזקקים לסברה של קוטשר (שם) "שהיה ניב בלשון חז"ל שהוא לא נהג כמנהג שתואר לעיל", כלומר היה ניב שקיים את של כמילית עצמאית, שלא כגרסת כתב-היד.

בדקנו את המילית של במגילת הנחושת בזיקה לסברתו של פסברג ומצאנו בה שמונה היקרויות של המבנה של + ה + שם-עצם וחמש-עשרה היקרויות של המבנה של + שם-עצם (בלי ה). בדיקת ההקשרים שמופיעים בהם צירופים אלו (לפי התעתיק והפירוש של מיליק) מראה שהאות ה באה במקומות שדרוש סימן היידוע. (אין להביא כל ראייה מן ההפרדה בין המילים, כי במגילה אין הפרדה זו נוהגת באופן סדיר). וזו התמונה:

1. "של" + שם (בלי ה)

1.1 הקונה הוא שם עצם פרטי: I, 9 "בתל של כחלת"; I, 13 "בשוא המעבה של מנס"; V, 8 "החרין של שלומו"; VII, 3 "באמא של קי.."; XI, 14 "פי הצוק של בית תמר"; X, 8 "בים של גי איך"; XII, 6 "בפי המבוע של בית שם".

1.2 הקונה הוא צירוף סמיכות מידע: IV, 13 "ביגר של גי הסככה"; VI, 1 "במעתר העמוד של שני הפתחים"; VIII, 8 "ביגר של פי צוק הקדרוה".
 1.3 הקונה מציין חומר: II, 11 "בדין של כסף"; III, 2 "כלי כסף וזהב של דמע"; V, 6 "כאלין של דמע"; VII, 10 "בדין של כסף"; XII, 7 "כלי כסף וכלי זהב של דמע".

2. "של" + ה + שם

2.1 לקונה יש לוואי מידע: VI, 8 "של הרגם הצופא למזרח"; VIII, 10 "בשלף של השוא הצופא מערב"; XII, 4 "תחת המעלה של השית העליונה".
 2.2 הקונה הוא שם עצם כללי שנהפך לשם עצם פרטי: VI, 7 "במערא של הכנא"; VII, 14 "יציאת המים של הכובא"; VIII, 14 "ברוי של הוא".
 2.3 מקרים מסופקים: I, 10 "הכל של הדמע והאצר השבע"; XII, 8 "בביבא הגדולא של הברך".

לפי הסברה של פסברג נצטרך לקרוא בכל ההקשרים של קבוצה 2: šellarregem, šellaššit, šellaššo וכו', ואילו לפי השיטה המקובלת נקרא šel ha-regem, šel ha-šit, šel ha-šo. מכל מקום היידוע מקוים כחוק, או על ידי ל המוכפלת והפתח שאחריה או על ידי ה העיצורית הרגילה; אולם לשיטת פסברג שימוש ה לציון מכפל העיצור התוכף, שעד כה מצאנו רק במקרים מעטים מאוד, מופיע במגילת הנחושת באופן סדיר לחלוטין. לכן נשאלת השאלה אם אין הדבר קצת תמוה, ושמא יש להניח כי ה משמשת כאן בתפקיד הרגיל של ה"א הידיעה, ועלינו לשוב ולקבל את הסברה של קוטשר שהיה ניב אשר נשמרה בו המילית הנפרדת של.

Summaries

Simcha Kogut

The Excluding Biblical רק - Its Syntactical Usages as Reflected in Its Accentuation

Syntactic and semantic consideration of the usages of רק in biblical Hebrew as reflected in its accentuation shows the following distinction between two usages: (1) רק that refers to one part of a sentence, excluding it from other like elements. In this syntactic role, רק is connected with the excluded part by a conjunctive accent, e.g., רק-עֲנוּ (Deut. 3:11); רק בִּיאָר (Exod. 8:5); רק רַע (Gen. 6:5); (2) רק that refers to a sentence or a clause as a whole, excluding it from a generality expressed in a previous statement. In these cases רק appears with a pausal accent, e.g., וַיַּעַשׂ הָרַע בְּעֵינֵי ה' רַק (2 Kgs. 3:2). See also: 2 Kgs. 14:3; 17:2; 2 Chr. 25:2. When the excluded sentence (or clause) is a long one, its internal division takes priority over the pause between רק and the following sentence. In that case the pausal accent on רק seems to mark a division between it and the first part of the excluded sentence, e.g., 2 Kgs. 17:2. It is sometimes necessary to examine a wider context than the verse in which רק appears, e.g., Deut. 20:19-20. רק that refers to a sentence frequently occurs in expressions of wishes and requests, e.g., Gen. 19:8; Exod. 8:24; 8:25. Consequently, רק "absorbed" this meaning even where no exclusion is expressed, e.g., Deut. 4:8-9.

The verse וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת-הָאָדָם אֶת-בְּנוֹי לָא חֲשָׁב שָׁמָּה (Gen. 24:8) is of special interest. According to its plain meaning the whole sentence וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת-הָאָדָם אֶת-בְּנוֹי לָא חֲשָׁב שָׁמָּה - which expresses a wish - is excluded by רק, not just one part of this sentence - אֶת-בְּנוֹי. Therefore, we would expect רק to appear with a pausal accent. In my opinion, the conjunctive accent found here reflects the

midrashic understanding of this verse, that רק refers only to one element of the sentence (את־בני): בני אינו חוזר ("my son is forbidden to return [to the land from which I came]"); בן־בני חוזר ("my grandson is permitted to return"; Genesis Rabba 59.10).

Hananel Mack

מלצר - מושל - מושל אכזר

In *Midrash Leviticus Rabbah* (and its parallels) a parable appears concerning a woman who brought a complaint about her son before the magistrate. Upon witnessing the harshness of the judgments handed down, she regretted her action. Since she was unable to withdraw, she changed her accusation, alleging only that he kicked her while she was pregnant with him. The magistrate dismissed the case, and accordingly her son was saved from a painful death.

In a version of this midrash found in a fourteenth-century collection of midrashim attributed to *Ḥasidei Ashkenaz*, the magistrate is termed "מלצר." Although interpreted by most commentators in its modern meaning of "waiter," we must note that in medieval Ashkenazic writings this word denotes "administrator" or "ruler," and often "harsh ruler." Evidently, מלצר was understood in this manner due to presence of the element "צר," or was translated as equivalent to "שר הטבחים," a phrase which can be understood either as "baker" or "executioner."

In the Bible, מלצר occurs only in Daniel, where it was interpreted by commentators throughout the generations as "a dispenser of food," or "a nurturer." In the commentary on Daniel incorrectly attributed to R. Saadiah Gaon, מלצר is understood as "evil magistrate." Clearly this commentary was composed by an Ashkenazi or a French rabbi named Saadiah who interpreted this word according to the meaning commonly used in Ashkenaz.

Moshe Florentin

Studies in the Morphology of Samaritan Hebrew

One of Samaritan Hebrew's most distinctive morphological features is differentiation in meaning. This language (and to a great extent Samaritan Aramaic as well) is characterized by morphological riches stemming from three sources: (1) the heritage of ancient Hebrew, which does not always have traces in Tiberian Hebrew; (2) internal developments, especially analogies; (3) borrowings from Aramaic. The abundance provided by these sources was systematically utilized to make distinctions not previously marked by linguistic means.

This morphological differentiation can be classified into two categories: 1) Constant differentiation, that is, a fixed arrangement of a morphological category to indicate a meaning or a function which it did not previously possess; e.g., the contrast between the patterns **qātal** and **qetal**, which is used to distinguish between the past and future tenses respectively (היה [hāyya] - "he was"; יהיה [wēyya] - "he will be"). A predictable contrast between the pattern characterized by the vowel /a/ and that characterized by /e/ also exists in the infinitive: לקחתו (with ל) [alqēttu] (the vowel /e/ influenced by the future tense) in contrast to בקחתו [afqāttu] (infinitive without ל).

2) Random differentiation, achieved by contrast between patterns which do not have a predictable or constant meaning; e.g., אנשים [ēnāšəm] (**qētāl** = human beings) / אנשים [ēnūšəm] (**qētol** = angels); שם [šam] (**qal** = name) / שם [šem] (**qel** = fame). Such a contrast often exists between a proper noun and a common noun or a verb, e.g., יצחק [yēšāq] (the proper noun) / יצחק [yēšāq] (the verb).

Thus, morphological differentiation is a widespread phenomenon in Samaritan Hebrew, and it is impossible to understand the distribution of forms in this language without considering the substantive role of differentiation in the linguistic analysis.

Esther Borochofsky

The Difference Between "Verbs of Expression" and "Verbs of Announcement"

Message-transmitting verbs ("verbs of announcement") are those which indicate the transfer of information ("content") from one person to another. This meaning dictates an expectation of a three-place syntactic structure in which the "addresser" and the "addressee" are represented by noun phrases and the "content" by an object clause. In practice, however, this syntactic structure is not found in all occurrences of such verbs. In certain cases we find a two-place syntactic structure instead; for example, המורה הודיע שהטיול התבטל ("The teacher announced that the trip had been cancelled"). This structure is accepted as pragmatically complete, although one argument is left unexpressed.

Other verbs (called "verbs of expression") are used mainly in cases where the addresser wishes to emphasize the content of the message and leave the addressee unspecified; such as the verbs הודה, התלונן, הדגיש, ציין in sentences like הדובר הדגיש שהשיחות יימשכו ("The speaker emphasized that the talks would continue"). These appear mainly as bivalent, but they still belong to the message-transmitting class, as they are intrinsically trivalent.

Both verbs of expression and verbs of announcement indicate transmission of a message to some addressee, and can consequently be defined as belonging to a single semantic group.

Joshua Blau

Book Review

Takamitsu Muraoka (ed.), *Studies in Ancient Hebrew Semantics*,
Abr-Nahrain Supplement Series, Vol. 4, An Annual Published
by the Department of Classics and Archaeology, University of Melbourne,
Louvain: Peters Press, 1995, vii + 107 pp.

Yitzhak Shlesinger

A Review of the *Dictionary of Contemporary Hebrew*

Dictionary of Contemporary Hebrew: A Practical Dictionary of Normative Hebrew Usage, by Shoshana Bahat and Mordechai Mishor,
Jerusalem: Sifriyat Ma'ariv and Eitav Publishing House, 1995,
815 pp., 21,000 main entries.

This single-volume dictionary represents the modern Hebrew lexicon. Its name, *Milon ha-Hove* - "the dictionary of the present" - is deliberately ambiguous, and denotes two different features of this dictionary: (a) It is a dictionary of present-day Hebrew, that is, a synchronic rather than a diachronic presentation; (b) It is a dictionary where words are entered in their present (*benoni*) forms. It contains many entries from spoken, informal Hebrew, as well as many loanwords. The term "practical" is attached to the dictionary because it is easy to use: there is no need to reconstruct the verbal root. The term "normative Hebrew" indicates that although the authors have included non-normative entries, these are accompanied by puristic instructions aimed at preventing solecisms (e.g., *mekarer* [refrigerator] rather than *makrer*, *makir* [recognizes] rather than *mekir*).

The dictionary contains many terms coined by the Academy of the Hebrew Language with the express aim of promoting their usage (e.g., *maxlev* [stapler] rather than *shadxan* [matchmaker] in "office Hebrew"; *meshosha* [antenna]; *miz'eret* [miniature]).

Verbs and verbal nouns are generally entered in the dictionary together with their governed prepositions, information essential to the dictionary user.

Despite several minor but unavoidable problems, the authors are to be congratulated on the publication of this new dictionary of contemporary Hebrew, which presents Hebrew in all its varieties and registers, and provides the user with information on the textual and sociolinguistic usage of each word. This single volume contains entries from literary

usage, the language of the media and of official writing, the spoken vernacular and professional jargons. Finally, this dictionary differs from existing dictionaries in two respects. On the one hand, it is restricted to modern Hebrew; on the other, it provides the reader with an array of expressions and living registers. This new dictionary will occupy an important place among current Hebrew dictionaries.

English summaries edited by Dena Ordan

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים ותשעה, חוברת רביעית
אלול התשנ"ו

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשנ"ו

הפקה: טלי אמיר

האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034
סֵדֶר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם.

תוכן העניינים

מאמרים

275	תחביר המקור הנטוי בספר בן סירא	אסתר יפרח
295	להוראתו ולגזרוננו של המונח "רגיעה"	נחום מ' ברונוניק
299	"ספר האשל" לר' יצחק בן יהודה (בן המאה ה־13)	דוד בן־מנחם
313	"אבל" - מקביעות לניידות	חנה בוצ'מן־שגיא
337	"אדרבה" - תיאור סמנטי ותחבירי	עדינה עבאדי

הערות ותגובות

353	השם "תקופה" בפסיפס של ציפורי	גד בן־עמי צרפתי
	הערה למאמרו של שלמה נאה "עזר כנגדו",	ליאורה אליאס
354	'כנגד המשחיתים'..."	
356	תיקון למאמרי "האקדמיה ללשון העברית..."	זאב בן־חיים

357		ספרים שנתקבלו
-----	--	---------------

כתובות המכברים המשתתפים בחוברת זו:

- גב' אסתר יפרח, קדומים, ד"נ השומרון 44 856
ד"ר נחום מ' ברונוניק, רח' דיסקין 11/35, ירושלים 96 440
ד"ר דוד בן-מנחם, רח' שלומציון המלכה 6, כפר-אברהם, פתח-תקוה 49 000
גב' חנה שגיא, רח' הכנסת 7, גבעתיים 53 362
ד"ר עדינה עבאדי, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034
פרופ' גד בן-עמי צרפתי, רח' רמב"ן 38, ירושלים 92 268
גב' ליאורה אליאס, החוג לחלמוד, האוניברסיטה העברית, הר-הצופים, ירושלים 91 905
פרופ' זאב בן-חיים, רח' הנרייטה סאלד 2, ירושלים 96 784

תחביר המקור הנטוי בספר בן סירא

התנהגותו התחבירית-סמנטית של המקור הנטוי בספר בן סירא היא אחד המאפיינים הבולטים ביותר של לשון תקופתו של המחבר, הלשון העברית בתקופת בית שני.

מחבר הספר משתדל להמשיך את דרך כתיבתה של העברית המקראית העתיקה, אך בצד שפע של שימושי לשון קדומים נגלים בספר רישומים ברורים של לשון זמנו האמתית - המאוחרת. אין המחבר יכול להינתק מהשפעת הרקע הלשוני הטבעי שלו - הלשון המדוברת בימיו, צורה קדומה של לשון חז"ל, והארמית.¹ מקובל במחקר שלשון חכמים (להלן ל"ח) שמרה רק על המקור הנטוי בצירוף מילת היחס ל- ואיבדה לחלוטין את שאר צורותיו כשהוא פרוד או כשהוא צמוד למילות יחס אחרות,² וכן נעלמה צורת המקור המוחלט. בלשון בן סירא עדיין משמשים במגוון תפקידים תחביריים המקור המוחלט (בעיקר לתפקידי הדגשה)³

* מאמר זה מבוסס על פרק מתוך עבודת דוקטור על השמות הפועליים בלשון העברית בתקופת בית שני, הנכתבת בהדרכת פרופ' מ"צ קדרי באוניברסיטת בראילן. אני מודה לוועדה לתואר השלישי באוניברסיטת בראילן על מתן הרשות לפרסום מוקדם זה.

1. ראה הורביץ, לשון, עמ' 53-54 וכן רבין, עמ' 366-367.
2. ראה סגל, דקדוק, סעיף 242, עמ' 135; בנודיד, עמ' 498-502; הנמן, עמ' 104. צורות אלו שימשו בלשון האמוראים והוסברו כהחייאה של יסוד מקראי - ראה סוקולוף, עמ' 270. גם בלשון התנאים התקיימו צורות אלו בהיקף כלשהו ולא נעלמו לגמרי - ראה מישור, על שימוש. לדעת מישור, הצורות שבלשון האמוראים הן עקבות של מסורת ספרותית חיה, שאמנם מקורה במקרא אבל נהגה ברציפות כל תקופת הבית השני.
3. למשל: "ענה תענה" (ה, 11 [ג]); ראה הערה 4 להלן, "גוע יגועו" (יד, 17 [א]), "רקוב ירקבו" (יד, 19 [א]), "רעש ירעשו" (טז, 19 [א]), "גדוע יגדע" (לב, 13 [ב]) - צורות אלו אינן במקרא ונראה כי הן מחידושי המחבר. המקור המוחלט בתפקיד פועלי, כציוור, מופיע פעם אחת: "בני את כל מלאכתך בעונה הלון" (ג, 17 [ג]); בכ"י א בא במקומו פועל נטוי: "בני בעשרך התהלך בעונה". בתפקיד שמני, כאקוויוולנט של שם עצם מופשט, מופיע פעם אחת: "אל תהי ידך מושטת לשאת ובעת השב קפודה" (ד, 31 [ג]). בתפקיד תואר הפועל: "יזכהו עד כלֵה" (י, 13 [א]); במקרא: מלכים ב יג, יז, יט ועזרא ט, יד. בדברי הימים ב כד, י, לא, א "עד לכלה"; "ובהצנע אחוה דעי" (טז, 25 [א] = כתבונה). הרבה השכיחה במקרא מופיעה בבן סירא ארבע פעמים: ה, 15 [א], ל, 37 [ה], לה, 8 [ב], נא, 16 [ב], [ת]. על הרבה בתפקיד שמני בלשון בן סירא ראה קדרי, תחביר וסמנטיקה, ב, עמ' 473. על המקור המוחלט בבן סירא ובמגילות ראה קארמיניאק, המקור המוחלט.

והמקור הנטוי הפרוד או הצמוד למילות יחס שאינן ל". צורת המקור הנטוי עם ל (המקור הפועלי), שכיחותו הרבה והמגוון הרחב של תפקידיו התחביריים ורכיביו הסמנטיים בלשון בן סירא הם ניצני התופעה השלטת בל"ח.

נתאר כאן את התנהגותו התחבירית-סמנטית של המקור הנטוי על פי כל היקרויותיו בכתב-היד ובגיליונות של ספר בן סירא מתוך השוואה מצד אחד ללשון המקרא, הרובד הלשוני שלפניו, ומצד אחר ללשון חכמים, הרובד הלשוני שאחריו.⁴

א. המקור הנטוי + ל - תפקידיו התחביריים

המקור הנטוי + ל שגור ביותר בלשונו של בן סירא (130x) ומשמש בעיקר בהוראות מודליות⁵. הוא מכיל הוראה מודלית כנשוא (4x); בתפקיד נושא הוא משמש במבנה השטח בלבד, ובמבנה התשתית גם כאן הוא נושא בהוראה מודלית (20x); כמושא של פועלי עזר הוא מצטרף לסינטגמה נשואית מודלית אחת (44x), כלומר הוא שכיח ביותר כנשוא או כחלק מנשוא מודלי (68x); בתפקיד אדוורביאלי הוא מתאר תכלית (26x), תוצאה (8x) או בחינה של הפעולה (10x). כמתאר זמן הוא נדיר (2x). גם בתפקידו השמני כלואי הוא מכיל הוראה מודלית של ייעוד ותכלית של שם העצם הנסמך (17x).

בתפקידיו האדוורביאליים מקומו של המקור הנטוי + ל קבוע. הוא בא תמיד לאחר הנשוא של המשפט הראשי. הקשר בינו ובין הגרעין הפועלי הדוק והוא משמש משלים מוצרך⁶.

4. נוסח המבואות מובא על פי ספר בן סירא (ראה ברשימת הקיצורים). האותיות בסוגריים מרובעים שלאחר מראי המקומות מציינות את כתב-היד (ראה שם). בפירוש לשונו של בן סירא נעזרתי בסגל, בן סירא. לא נכללו בבדיקה כל המקומות החסרים בכתב-היד והמצויים אצל סגל על פי תרגומו העברי מן התרגום היווני והתרגום הסורי. אף לא נידונו המקומות שיש בהם השלמת המהדיר או מקומות שחסרים בהם חלקים "גרעיניים" במשפט המקיף שמשוכן בו המקור הנטוי.

לתיאור התחבירי בלשון המקרא ראה קדרי, תחביר המקור וכן קדרי, המקור הנטוי. לתיאור כלשון חכמים ראה שרביט, משפטי שם-פועל, וכן שרביט, תחביר הפעלים.

5. במינוח הבלשוני מקובל לכלול במושג "מודליות" קשת רחבה של התייחסויות לפעולה או למצב המובעים במשפט: רצון, כוונה, אפשרות, יכולת, סבירות, נחיצות, ספק ועוד. על הגדרות וגישות למושג זה ראה פאלמר.

6. שאלת מקומו של המקור הנטוי המשמש תואר הפועל יכולה לסייע בהבחנה בין שני סוגי תפקידים אדוורביאליים: תיאור הנשוא ותיאור המשפט. תיאור הנשוא, שהקשר בינו ובין הגרעין הפועלי הדוק יותר (משלים מוצרך - complement), בא בדרך כלל אחרי הנשוא ורק בתנאי הקשר מיוחדים בראש המשפט. לעומת זאת תיאור המשפט - תפקידו כלפי המשפט כולו הוא מודיפיקציה, השלמה בלתי מוצרכת (adjunct), ומקומו אינו מוגבל במשפט. ראה

תכונתו המובהקת היא שאינו נושא עליו סימנים מורפולוגיים של עושה הפעולה - הנושא (=צ"ש₁), ובדרך כלל אין הוא צמוד לנושא מפורש על פני השטח. נושא העומק שלו בעל אזכור (reference) זהה עם אחד הצירופים השמניים של הפסוק הראשי. בשני מקרים מוצמד לו נושא מפורש הבא אחריו: "כי טוב לחלות בנך פניך" (ל, 30 [ה]); בנך הוא הנושא של לחלות; "כלי יוצר לבער כבשן" (כו, 5 [א]; כבשן הוא הנושא של לבער. על פי הסבר אחר, הנושא הוא כלי יוצר הבא לפניו⁷). המושא (=צ"ש₂) התלוי במקור הנטוי בא על פי רוב אחריו. בשלושה מקרים הוא בא לפניו: "לא כל איש להביא אל בית" (יא, 29 [א]); "כלי יוצר לבער כבשן" (כו, 5 [א]); "אין חייו למנות חיים" (מ, 29 [ב]). בדרך כלל המושא הוא שם בנפרד, אך הוא מצוי גם ככינוי חבור.

אם יש צירוף יחס (=צ") התלוי במקור - הוא בדרך כלל בא אחרי המושא, אך לעתים הוא בא לפניו.

המבנה השכיח של משפט (=מ) המקור הנטוי + ל בלשון בן סירא:

מ ← המקור הנטוי + צ"ש₂ / צ"י + צ"י / צ"ש₂

לדוגמה:	לתת	נעימה	בצעדיו
	להשמיע	דבכיר	קולו

(מה, 9 [ב])

להלן יפורטו כל המקומות.

1. נשוא

בתפקיד נשוא מופיע המקור הנטוי + ל במקום פועל נטוי, ונראה כי בתפקידו זה הוא מכיל מודוס בכמה מובנים - ייעוד, חובה, יכולת⁸:
 - "כחם על כפור להשביט עוניך" (ג, 15 [א] = יכולה להשביט). עושה הפעולה של המקור זהה לעושה הפעולה של הנשוא בפסוק הקודם (ג, 14): צדקת אב. בכ"י ג

ליאנס, עמ' 345-350, וכן קדרי, פרשיות, עמ' 59, הערה 3. להבחנה בין תיאור הנשוא לתיאור המשפט בעברית החדשה ראה רובינשטיין, תיאור.

7. ראה הערה 10 להלן.

8. אחד המאפיינים של הלשון המקראית המאוחרת הוא ההוראה המודלית של המקור + ל המשמש כנשוא, לדוגמה: "הבית לבנות לה" (דברי הימים א כב, ה), ועל כך עיין בספרי הדקדוק למקרא, כגון גזניס, סעיף l-h, 114; זראון, סעיף l, 124; ברגסטרסר, סעיף o, 11; דרייוור, זמנים, עמ' 274, וכן דרייוור, ספרות, עמ' 538. סולה-סולה מציין מבנה זה גם בגעז ובארמית - סולה-סולה, סעיף 27. גם במשנה המקור בתפקיד נשוא הוראתו מודלית, לדוגמה: "הילודים למות והמתים לחיות והחיים לידון" (אבות ד, כב), ראה סגל, דקדוק, עמ' 137, וכן מישור, זמנים, עמ' 342. בלשון המגילות הגנוזות מצויה התופעה בשימוש נרחב, לדוגמה: "וכל רוחי גורלו להכשיל בני אור" (סרך היחד ג, 24), ראה קימרן, מגילות, סעיף 400.02.

בא במקום המקור הנטוי פועל נטוי: "וכחורב על קרח נמס חטאתיך". על פי סגל, בן סירא, בתרגום היווני מופיע פועל: "כן ימסו".

- "לא כל איש להביא אל בית" (יא, 29 [א] = מותר להביא)⁹. משמעות המשפט - אסור להביא כל אדם לביתך. בתרגום היווני בא פועל נטוי במקום המקור: "תביא". עושה הפעולה של המקור סתמי כללי.

- "לצאת אחריה בחקר" (יד, 22 [א] = שואף ומתאמץ לצאת). עושה הפעולה של המקור זהה לעושה הפעולה של הנשוא בפסוק הקודם: "אשרי אנוש" (יד, 20).

- "כלי יוצר לבער כבשן" (כו, 5 [א] = יכול לבחון). על פי התרגום היווני: הכבשן יבחן וינסה כלי חרס¹⁰. עושה הפעולה מוזכר במפורש ובא אחרי המקור.

2. נושא

בתפקיד נושא המקור הנטוי משמש במבנה השטח בלבד, אולם במבנה התשתית הוא חלק מסינטגמה נשואית אחת הנושאת הוראה מודלית ועושה הפעולה שלו סתמי כללי:

- "אין לבזות דל משכיל ואין לכבד כל איש חמס" (י, 23 [ב] = לא נכון לבזות... לכבד, וכן [א])¹¹.
- "כי אין בשאול לבקש תענוג" (יד, 16 [א] = אי אפשר לבקש).
- "אין לאמר זה למה זה" (לט, 21 [ב] = לא צריך לשאול).

9. המקור בא אחרי המושא. היפוך הסדר בא כנראה בהשפעת הארמית (ראה למשל "ביתא דנא לבנא", עזרא ה, ג). התופעה מצויה גם בלשון המגילות. ראה על כך קוטשר, ארמית, עמ' 962, וכן קארמיניאק, ארמאיוס.
10. פירוש אחר, על פי השוואה לבראשית רבה פרשה נה: כלי חרס משמש לבחון את עבודת הכבשן. ראה סגל, בן סירא, עמ' קסו. על פי התרגום היווני, המקור בא אחרי המושא (כלי יוצר), וראה על כך בהערה הקודמת.
11. הניתוח התחבירי המסורתי של הצירוף אין לקטול הוא אין = נשוא, לקטול = נושא. ראה, למשל, ברגשטרסר, סעיף d,11. זה ניתוח שטח בלבד ואין בו ביטוי למעמדו התחבירי והסמנטי של המקור הנטוי במבנה התשתית. המקור הנטוי הוא, כאמור, גלגול של משפט תשתית המכיל את שני חלקי המשפט היסודיים: הנושא והנשוא. אין שלפני המקור הנטוי הוראתה מודלית: 'אי אפשר', 'לא כדאי', 'לא צריך', ועושה הפעולה של המקור הנטוי (הנושא שלו) הוא סתמי כללי. אין לבזות = אף אחד לא צריך לבזות. הצירוף אין לקטול מופיע 10 פעמים במקרא, בספרים המאוחרים בלבד (לדוגמה: "אין לעמוד", עזרא ט, טו), 12 פעמים במגילות (לדוגמה: "ואין להשנות", סך היחד ג, 16), וכאן בלשון בן סירא 6 פעמים. על הצירוף בלשון המאוחרת ראה קארמיניאק, שלילה. בלשון חכמים אין בהוראה של יכולת, אפשרות: "אין להשיב על דברי מי שאמר והיה העולם" (מכילתא בשלח ו, קיב). בלשון התנאים זו דוגמה יחידה בלא חציצה של צירוף יחס בין אין ובין המקור. ראה שרביט, משפטי שם-פועל, עמ' 420. על תפיסת תפקידו של המקור בצירופים אלו כנשוא יותר מאשר כנושא ראה קימרן, מגילות, סעיף 400.02, ותפיסה שונה מזאת - קימרן וסטרגל, עמ' 80, סעיף 3.4.2.2.

- "אל לאמר זה רע מה זה" (לט, 34 [ב]; על פי הגיליון - אין במקום אל)¹².
- "ואין לבקש עמה מ[ש]ען" (מ, 26 [ב] = לא צריך לבקש, וכן [מ]).
- "אין חייו למנות חיים" (מ, 29 [ב] = אי אפשר להעריך את חייו כחיים)¹³.
- "וכל דבר שיפה לעשות [לפני] אלהים עשה" (יד, 16 [א])¹⁴.
- "כי טוב אחד עושה רצון מאלף ומות עירי ממי שהיו לו..." (טז, 3 [א] = טוב למות עירי מלהיות אב לבנים רשעים רבים)¹⁵.
- "טוב למות מחיים רעים ולירד שאול מכאב עומד" (ל, 17 [ב]; בגיליון "ולירד לשאול")¹⁶.
- "כי טוב לחלות בניך פניך" (ל, 30 [ה]; עושה הפעולה של המקור הוא בניך)¹⁷.
- "לא כל בשת נאה לשמר" (מא 16 [ב], וכן [ג]); "לא כל בשת נאה לבוש" ([מ])¹⁸.
- "כי טוב למלא אחרי ה'" (מו, 10 [ב]).

3. מושא

3.1 המקור הנטוי שכיח ליד פועל המביע מודוס, אספקט או אדוורב¹⁹
מבחינה תחבירית הציורוף הוא סינטגמה אחת - נשואית, שהגרעין בה הוא הפועל הנטוי והמגדיר הוא המקור הנטוי, אולם מבחינה סמנטית גרעין הסינטגמה הוא

- 12. שלילת המקור במילית אל תמוהה. אין מבנה כזה לא במקרא ולא בל"ח. זה המקום היחיד, ובגיליון בא במקומו אין - אולי הגרסה משובשת. מילת השלילה אל בלשון המקרא משמשת לשלילת צורת הציורוף ולשלילת הצורות המודליות שבגופים האחרים - אפעלה, יפעל (מקוצר). בל"ח אל שוללת את צורות הציורוף או את יפעל במבנה שמציין העדפה. ועל כך עיין קימרון, אל, וכן קימרון, מודליות. ייתכן שאל נתפסה אצל בן סירא בהוראה מודלית כמו אין, ולכן השתמש בה כאן בסמיכות למקור הנטוי. אולי יש כאן עירוב של אל תאמר ואין לאמר - ראה קרדי, תחביר וסמנטיקה, א, עמ' 61. ועיין עוד בהערה 21 להלן.
- 13. המושא קודם למקור. ראה בעניין זה קרמיניאק, ארמאיוס.
- 14. יפה + המקור הנטוי - תבנית מאוחרת. מצוי בקהלת ה, יז, בל"ח ובארמית (=שפיר).
- 15. טוב + המקור הנטוי - תבנית מקראית. כאן המקרה היחיד של מקור נטוי בלי ל לפניו בתבנית זו, כדרך לשון המקרא. שימושי של טוב נצטמצמו בל"ח. ראה שרביט, משפטי שם-פועל, עמ' 417. גם בתבנית זו נקבע תפקידו של המקור כנושא בניתוח התחבירי המסורתי, למשל גוניוס, סעיף a, 114; זיאון, סעיף b, 124; ברגשטרסר, סעיף d, 11. במבנה התשתית טוב הוראתה מודלית = כדאי, צריך, מומלץ, והמקור הנטוי מכיל נשוא + נושא סתמי כללי. השווה לעיל, הערה 11. במבנה התשתית התבניות זהות: אין (=לא טוב) לקטול = טוב לקטול.
- 16. צורת המקור הנטוי לירד (ובגיליון בניקוד: לִירַד) היא הניצן הראשון והיחיד כאן לצורה השלטת בל"ח: צורתו כצורת העתיד ו-ל נעשית לחלק קבוע ובלתי נפרד ממנו.
- 17. לחלות את פני = להתחנן, לשכך כעס. הציורוף מצוי בעיקר בספרים המאוחרים.
- 18. נאה + המקור הנטוי - על דרך ל"ח. נאה, אך לא בתבנית זו - לשון מקרא וכנראה מאוחרת (משלי, שיר השירים, תהלים). שתי הצורות המאוחרות תועדו כאן בשני כתב-יד.
- 19. התבנית מקראית, אולם באוצר המילים המודליות המיוחדות - פועלי העוזר - בצד שימושים קדומים יש רישומים של לשון מאוחרת וגם חידושים של המחבר: פועלי העוזר שכיחים במקרא

המקור הנטוי, ואילו הפועל הנטוי הוא פועל עזר מודלי, אספקטואלי או אדורביאלי²⁰. בכל המקרים יש זהות הגיונית בין עושה הפעולה של הפועל הנטוי ובין עושה הפעולה של המקור:

- "אל תרוץ לרפאות מכת לץ" (ג, 28 [א] = אל תשתדל ותתאמץ לרפאות)²¹.
- "אל תבוש לשוב מעוון" (ד, 26 [א])²².
- "אל תאחר לשוב אליו" (ה, 7 [א, ג])²³.
- "היה ממהר להאזין" (ה, 11 [א] = נכון להאזין)²⁴.
- "ואל תמהר לבטח עליו" (ו, 7 [א])²⁵.
- "ולא יאחר להשליכה" (ו, 21 [א]).

אך מהם נדירים בלשון חכמים ואחרים אינם מצויים בה כלל: ו, 1; 7, 1; 33, 1; 35, ז, 17 (פעם אחת במקרא); ח, 17; לד, 9; לה, 8. צירופים המצויים במקרא ובל"ח: ה, 7; ז, 6; לה, 9; נא, 18. צירופים המצויים רק בספרים המאוחרים של המקרא: ד, 26; ז, 8; יב, 11 (תן לבך); מב, 25. בל"ח: יב, 11 (מצא); מב, 17; נ, 21. בארמית: יב, 11 (מצא); מג, 22; מד, 21. בלשון המגילות: יב, 11 (מצא); מד, 21; לה, 8; ח, 17; נא, 18. ומחידושי של בן סירא: ג, 28; יג, 11; לח, 26.

20. על תבנית זו במקרא ראה, למשל, גזניוס, סעיף m, 114. לעתים מצוי המקור הנטוי בלי ל (בעיקר בסגנון השירה והנבואה). בל"ח מופיעה תמיד ל לפני המקור הנטוי וכן בלשון המגילות ובבן סירא. המימוש התחבירי החלופי לתבנית זו במקרא, פועל + פועל, מצוי בל"ח ולא בלשון של בן סירא.

21. רץ + המקור הנטוי נמצא רק פעם אחת בתלמוד הבבלי: "רץ להכישו" (שבת קטז), אך נראה ששימושו שם, שלא כמו בצירוף זה, אינו כפועל עזר מודלי. פירוש: נע במהירות כדי להכיש. הצירוף המודלי כאן נראה חידוש של בן סירא. מעניין שבכל הצירופים מסוג זה בציווי ובצמידות למקור משמשת מילת השלילה אל. בצורות ציווי אחרות (בלא צמידות למקור) משמשת אל ולא זו בצד זו. לא נדירה יותר. ראה למשל "ולא תבוז שאולות דל ואל תתעלם מְפַדְכָּךְ נפש" (ד, 4 [א]). בלשון המקרא מנוסחים איסורי התורה בלא, ראה למשל "כי תדר נדר לה' אלהיך לא תאחר לשלמו" (דברים כג, כב), ואילו משלים המורים על המלצות ובקשות נשללים באל: "כאשר תדר נדר לה' אלהיך אל תאחר לשלמו" (קהלת ה, ג). לעומת זאת בלשון המגילות מנוסחים איסורים רבים באל, לדוגמה החוק המקראי "לא יהי כלי גבר על אשה" (דברים כב, ה) מנוסח בלשון המגילות "אל יהיו כלי גבר על אשה". ראה קימרון, מגילות, סעיף 400.13.

22. במקרא דוגמה יחידאית כפועל עזר בעזרא ח, כב: "בשתי לשאול". בל"ח מצוי בוש + המקור הנטוי בעיקר בצורת הבינוני.

23. צירוף אדורביאלי, המצוי בלשון המקרא ובל"ח. המימוש התחבירי בפועל אדורביאלי מיוחד לעברית, שכיח יותר בלשון המקרא ומתמעט בל"ח. ראה על כך רובינשטיין, עיון.

24. משמעות הפועל ממהר כאן מודלית: 'מוכן'. בכ"י ג: "היה נכון בשמועה טובה". בתרגום היווני: "בשמיעתך" במקום "להאזין". על פי סגל, בן סירא, בשמועה הוא כנראה שיבוש של בשמיעה. שם פעולה במשקל קטילה במקום המקור הנטוי מאפיין את לשון חז"ל, וראה הערה 35 להלן. במסכת אבות ה, יב במשמעות שונה, אדורביאלית: ממהר לשמוע = לומד במהירות, בקלות.

25. מהר + המקור הנטוי (כאן במשמעות אדורביאלית) שכיח במקרא ונדיר בלשון התנאים.

- "אם תובא לשמוע" (ו, 33 [א])²⁶.
- "כל שיחה חפוצ לשמע" (ו, 35 [א] וכן [ג], ועיין גם ז, 13 [א]).
- "אל תבקש להיות מושל" (ז, 6 [א] וכן [ג]).
- "אל תקשור לשנות חט" (ז, 8 [א] = אל תתכן לחזור על אותו חטא)²⁷.
- "אל תאיץ לאמר לפרץ" (ז, 17 [א])²⁸.
- "כי לא יוכל לכסות סודך" (ח, 17 [א], ועיין גם לד, 10 [ב])²⁹.
- "תן לבך להחירא ממנו" (יב, 11 [א] = היזהר, שים לב לפחד ממנו)³⁰.
- "ולא ימצא להשחיתך" (יב, 11 [א], ועיין גם לד, 6 [ב])³¹.
- "אל תבטח לחפש עמו" (יג, 11 [א] = אל תהיה חופשי אצלו להתנהג כרצונך). מקור זה לא נמצא במקום אחר. ניקודו כצורת מקור מסופק (סגל, בן סירא, עמ' פד).
- "כי הפליא לעשות בעמ[ו]" (לד, 9 [ב], ועיין גם נ, 22 [ב])³².
- "כל לאמר ומעט הרבה" (לה, 8 [ב] = כלה, גמור את דבריך). על פי היווני, כלל = סכם דבריך בכללים (סגל, בן סירא, עמ' רג), ועיין גם נ, 14 [ב]³³.
- "ושרים אל תרב לטורד" (לה, 9 [ב] = אל תרבה להטריד שרים)³⁴.
- "ושקידתו לכלות מרבק" (לח, 26 [ב] = שוקד לכלות)³⁵.
26. אבה + המקור הנטוי שכיח במקרא. אין תבנית זו משמשת בל"ח. (הכתיב תבא מצוי פעם אחת, במשלי א, י).
27. קשר + המקור הנטוי מצוי רק בנחמיה ד, ב: "ויקשרו... לבוא".
28. על פי הסברו של סגל, בן סירא, תאיץ משמש כאן כפועל אדורביאלי (=תמהר), אולם פירוש הפסוק קשה. אין + המקור הנטוי מצוי במקרא שלוש פעמים בלבד, וחסר בל"ח. הוראתו כפועל עוזר בלשון המקרא נראית ודאית רק פעם אחת: "ולא אין לבוא" (יהושע י, יג).
29. יכל + המקור הנטוי שכיח מאוד במקרא. בל"ח הוא מצוי בעיקר בצורת הבינוני. שימוש זה שכיח גם בלשון המגילות.
30. תבנית דומה מצויה בקהלת ח, טז: "כאשר נתתי את לבי לדעת חכמה...", ובדניאל י, יב: "נתת את לבך להבין ולהתענות".
31. מצא = יכול. שימוש רגיל בתלמוד הבבלי: תמצא לומר. בארמית הבבלית בא השימוש במצא במקום כהל ויכול שבארמית הקדומה והממלכתית.
32. הפליא לעשות = עשה פלאות. הצירוף מקראי ומשמעותו שונה ממשמעות הצירופים האחרים. זה צירוף מעריך ולא צירוף אדורביאלי. על צירוף מעריך ראה אצל רובינשטיין, עיון, עמ' 391.
33. כלה + המקור הנטוי שכיח במקרא. בל"ח מצאתי רק דוגמה אחת: "מכלה לעשר" (ירושלמי מעשר שני ל ע"ב).
34. תרב - עתיד מקוצר כלשון המקרא. לטורד - השורש מצוי בצירוף "דלף טורד" (משלי יט, יג), והוא שכיח בל"ח במשמעות 'להטריח'. הצירוף האדורביאלי הרבה + המקור הנטוי מצוי במקרא ובל"ח.
35. שקד בתבנית זו מצוי במקרא, 3 פעמים בירמיהו. על גלגוליו של שקד בל"ח עיין אצל שרביט, אבות, עמ' 53. כאן בא שם פעולה באותו תפקיד. בל"ח גברה הנטייה לשימוש בשמות פעולה ומשקל קטילה הוא המשקל המרכזי והפורח ביותר.

- "לא הספיקו קדושי אל לספר נפלאות ה'" (מב, 17 [ב] = אין בכוחם לספר, וכן [מ])³⁶.
- "[ו]מי יש(מ)[ב]ע להביט הודם" (מב, 25 [מ] = עינו של מי תשבע לראות את יפי הבריאה)³⁷.
- "פורע לדשן שרב" (מג, 22 [ב])³⁸.
- "על כן בש[בן]עה הקים לו לברך בזרעו גויים. להנחילם מים ועד ים..." (מד, 21 [ב])³⁹.
- "וישנו לנפול שנית" (נ, 21 [ב]).
- "חשבתי להיטיב" (נא, 18 [ב]).
- 3.2 המקור הנטוי משמש מושא של פועל המביע פקודה או הנחה (ציווה, אמר, נתן)⁴⁰ במקרים אלו תמיד שונים הם עושי הפעולה של הגרעין ושל המושא המקור. המקור הנטוי הוא מושא שני של פועל הגרעין, ועושה הפעולה שלו הוא המושא הראשון:
- "לא צוה אנוש לחטא" (טו, 20 [א]).
- "ולא תתן לו מקום לקללך" (ד, 5 [א] = לא תתן סיבה, יכולת)⁴¹.
- "ויאמר לך להביט דרכך" (לז, 9 [ד]).

4. תיאור תכלית

אחד התפקידים העיקריים של המקור הנטוי + ל בלשון בן סירא בצד תפקידו כמשלים מושאי הוא משלים המציין את תכלית הפעולה. גם בתפקידו זה הוא נושא הוראה מודלית, בצינו כיוון ומגמה⁴².

36. חבנית שכיחה בל"ח ולעולם בשלילה.
37. תיקון בכתב-היד: מ תוקנה ל-ב. שבע + המקור הנטוי בא רק בקהלת א, ח: "לא תשבע עין לראות".
38. פורע = ממהר בארמית - סגל, בן סירא, עמ' רצט.
39. את הצירוף הקים (על נפשו/לו) (בשכרעה) במשמעות 'נשבע' מצאתי רק בלשון המגילות: מגילת ההודיות יד, 17; סרך היחד ה, 8, 10; מגילת ברית דמשק טו, 12, טז, 4. הקים לו = נשבע בתרגום הסורי וכן בארמית, ראה סגל, בן סירא, עמ' שח.
40. המבנה התחבירי המקראי של המקור הנטוי כמשלים מושאי של פועל המציין פקודה או הנחה (ציווה, אמר, נתן) עדיין משמש בלשון בן סירא (3x). בל"ח במקום צורת המקור בא משפט משלים: "שלושה דברים צוה רבי יוסי ברבי יהודה את רבי אל תצא יחידי בלילה..." (בבלי פסחים קיב ע"ב). גם אצל בן סירא יש מבנה דומה: "כי מי יאמר לך מה תעשה" (לג, 10 [ב]), תחת המבנה הצפוי "כי מי יאמר לך מה לעשות" (השווה קהלת ח, ד).
41. מסכת פרה ג, ג: "אל תתנו מקום לצדיקים"; ברכות ד, ב: "מה מקום לתפלה זו". עושה הפעולה של המקור - 'הוא' מלו.
42. אחד התפקידים העיקריים של המקור בלשונות השמיות הוא התפקיד האדוורביאלי של התכלית. ראה סולה-סולה, סעיף 9, עמ' 187. משמעותה המקורית של מילת היחס ל-

ברוב המקרים יש זהות בין עושי הפעולה של המקור ושל הגרעין - הנשוא במשפט הראשי שהמקור משוכן בו. כשיש שוני בין עושי הפעולה, עושה הפעולה של המקור הנטוי הוא כמעט תמיד המגדיר האחר, המושאי, של הגרעין. בשני מקרים הוא חלק ממגדיר אחר (לוואי); פעם אחת הוא אינו מזדהה עם מגדיר אחר ונזכר במפורש ופעם אחת הוא סתמי כללי⁴³.

הפועל במשפט הראשי צורתו בדרך כלל קטל או ויקטל, כדרך הרגילה בלשון המקרא⁴⁴, ותמיד הוא קודם למקור הנטוי.

א. זהות בין עושי הפעולה של הגרעין ושל המקור

1. כשאין מגדיר אחר ליד המקור:

- "אל תהי ידך פתוחה לקחת" (ד, 31 [א])⁴⁵; "אל תהי ידך מושטת לשאת" (ג).

- "ואף להרבות לא ינקה" (יא, 10 [א, ב])⁴⁶.

- "להצילך" (יב, 15 [א]); "לקבלך" (לד, 3 [ב]); "להיותך", "להנקם", "ולהנחילך" (מו, 1 [ב]).

2. כשיש מגדיר אחר ליד המקור:

- "כי ממנו תלמד לקח להתיצב לפני שרים" (ח, 8 [א])⁴⁷.

- "למלאך" (לו, 3 [ב, ה]).

המצטרפת למקור הנטוי היא משמעות של כיוון ומגמה. ראה גזניוס, סעיף f, 114. משום כך נעשה הצירוף מקור נטוי + ל שכיח ביותר בעברית לציון תכליתה של פעולה (כך גם בכל השפות השמיות הצפוניות-מערביות. באכדית ana, המקבילה אל ל, מצטרפת למקור). בלשון חז"ל נצטמצם כמעט לגמרי תפקידו של המקור הנטוי לציון התכלית. כמעט תמיד באה לפניו ל, ועל פי סגל "התחלית ל' אינה אלא ל' היחס המורה על הכיוון והמגמה" (סגל, דקדוק, סעיף 243). נראה כי תפקידו של המקור כמציין תכלית חושף את המשמעות ואת המבנה המקוריים שלו בלשונות לא מעטות ולא רק בשפות השמיות, וראה על כך הספאלמאט⁴⁸.

43. התניות תחביריות אלו ושכיחותן הן כדרך לשון המקרא. ראה קדרי, תחביר המקור, עמ' 224-225.

44. ראה פסברג, עמ' 95, סעיף 253.

45. שתי אפשרויות ניתוח: (א) זהות בין עושי הפעולה: לקחת - תיאור תכלית (=ידך פתוחה כדי לקחת; ידך פתוחה, ידך תיקח); (ב) שוני בין עושי הפעולה: ידך פתוחה, אתה תיקח. באפשרות זו מתפרש המקור הנטוי כפרופוזיציה מודלית מקוצרת הקשורה במשפט השלם שלפניו בקשר של גרימה: (תהי ידך פתוחה) גורם (אתה יכול (אתה תיקח)). על מבנה זה בלשון המקרא (לדוגמה: "הנה העיר הזאת קרובה לנוס שמה", בראשית יט, כ) ראה רובינשטיין, הבלעת.

46. על פי משלי כח, כ: "ואף להעשיר לא ינקה". משמעות הפועל אף כאן ובפסוק המקביל בבן סירה איננה כפועל עזר אדוורביאלי אלא כגרעין הסינטגמה: רץ אחרי בצעו, עסקיו, כדי להתעשר, להרבות הון. המקור משמש בתפקיד אדוורביאלי של התכלית.

47. להתיצב = בעת תתיצב (כמו שפירש הנוסח הסורי). שתי אפשרויות אחרות לניתוח: (א) להתיצב - לוואי ללקח, כלומר 'תלמד לקח, התנהגות בעת התייצבות לפני שרים'; (ב) 'תלמד לקח כדי לדעת להתיצב לפני שרים'.

- "וקם מנגד להביט ראשך" (לז, 9 [ד])⁴⁸.
- "הלא בעץ המתקין מים בעבור להודיע לאנוש כחור" (לח, 5 [ב])⁴⁹.
- "לתת", "להשמיע" (מה, 9 [ב]); "להביאם" (מו, 8 [ב]); "להדריכם" (מו, 9 [ב]); "להתיצב" (מז, 1 [ב]); "להשבית", "להשיב", "ולהכין" (מח, 10 [ב]).
- "להזכיר" (ג, 16 [ב]).
- 3. ליד גרעין מקור:
- "לחלות" (ל, 28 [ה]).

ב. שוני בין עושי הפעולה

1. עושה הפעולה של המקור הנטוי הוא המגדיר האחר של הגרעין. מגדיר מושאי:
 - "להתפאר" (לח, 6 [ב]); "להתחזק" (מב, 17 [ב], [מ]); "להגיש", "ולהקטיר", "ולכפר" (מה, 16 [ב]); "לכהן" (נא, 12 [ב]).
2. עושה הפעולה הוא חלק מן המגדיר השני (לוואי):
 - "ללמד" (מה, 5 [ב]); "להרף", "ולהרים" (מז, 5 [ב]).
3. עושה הפעולה של המקור הנטוי אינו מזדהה עם מגדיר אחר והוא נזכר במפורש:
 - "וגם זרעו ירש נחלה למען דעת כל זרע יעקב כי טוב למלא אחר ה'" (מו, 10 [ב])⁵⁰.
4. עושה הפעולה סתמי כללי. אין הוא נזכר במפורש, וגם אינו כלול במבע כמגדיר אחר:
 - "להחרים" (לט, 30 [ב]).

5. תיאור תוצאה

- המקור הנטוי + ל הוא גם ביטוי אדוורביאלי של התוצאה - ההשתלשלות - הקרובה במשמעותה לתכלית⁵¹. כאשר תכלית הפעולה היא תוצאה הכרחית של

48. ל + מקור נטוי להבעת תכלית שכיחה ביותר אחרי פועלי תנועה (בא, הלך, יצא). ראה פסברג, עמ' 136, סעיף 398. מבנה זה, כנראה, הוא מבנהו המקורי של משפט המקור: פועל תנועה + ל- (מילת יחס המצייתת כיוון אל) + צורה שמנית של הפועל = תנועה פיזית מוחשית לכיוון נתון. מכאן נוצרה הרחבה מטפורית מכיוון אל כוונה, תכלית. ראה פוקס.
49. בעבור + המקור הנטוי נדירה במקרא, מופיעה 8 פעמים, מצויה בלשון המגילות פעמיים ונעלמה מלשון חז"ל. הצירוף בעבור ל- + המקור הנטוי מצוי רק פעם אחת במקרא בדברי הימים יט, ג: "בעבור לחקר" (השווה שמואל ב, י, ג: "בעבור חקר"). הוספת ל למקור הנטוי היא מסימני הלשון המאוחרת ומתועדת גם במגילת ישעיהו א מקומראן. ראה קוטשר, ישעיהו, עמ' 266. וכן בלשון חז"ל: ל מצטרפת תמיד למקור הנטוי להבעת התכלית; ראה בנודיד, עמ' 496.
50. הצירוף למען + המקור הנטוי שכיח במקרא, מתמעט בלשון בית שני ונעלם מלשון חז"ל. בלשון המגילות הוא נקרה ארבע פעמים ובלשון בן סירה פעם אחת. במקרא הצירוף שכיח אחרי צורת קטל. ראה פסברג, סעיף 264.
51. ראה זיואון, סעיף 1,124; סולה-סולה, סעיף 30, עמ' 81.

הפעולה היא מוגדרת תוצאה ואז אין להבחין ביניהן. לדוגמה: "ויריעו וישמיעו קול אדיר להזכיר לפני עליין" (ג, 16 [ב]) = (1) קול התרועה בא כדי להזכיר: תיאור תכליתי; (2) קול תרועה - גורם להזכיר: תיאור תוצאה.

א. בכל המקרים יש זהות בין עושי הפעולה של הגרעין ושל המקור. כשיש מגדיר אחר ליד המקור: "אל תשען על כחך ללכת אחר תאות נפשך" (ה, 1 [א]); "ללכת" (ה, 2 [א]); "להוסיף" (ה, 5 [א, ג]); "להושיבו" (ח, 11 [א]); "להדריכה" (ט, 2 [א]); "לשוב" (ל, 28 [ה]).

ב. במקרה אחד יש שוני בין עושי הפעולה, ועושה הפעולה של המקור הוא סתמי כללי: "ויתן לאפרים מכשול להדיחם [מ]אדמתם" (מז, 24 [ב]).

6. תיאור בחינה

יש שהמקור הנטוי + ל בא אחרי פועל כדי לתמצתו או לפרשו. בכך הוא דומה לגירונדיב הלטיני *(faciendo) do*⁵². כאן המקור הנטוי אינו מתאר את מטרת הפעולה או את תוצאתה אלא מסביר את הפעולה עצמה ומגדיר אותה באופן מדויק יותר. מאיזו בחינה נעשתה הפעולה?

בכל המקרים יש זהות בין עושי הפעולה של הגרעין ושל המקור. כשיש מגדיר אחר ליד המקור: "להתנבל", "ולשומם" (ט, 7 [א]); "לעשות" (טו, 15 [א, ב]); "להתיצב", "להשיב", "ולהשביח" (מו, 7 [ב]); "ויפלו על פניהם ארצה להשתחוות לפני עליין" (ג, 17 [ב]).

7. המקור הנטוי כלוואי (סומך)

המקור הנטוי + ל בתפקיד לוואי מגלה תכונה שמנית מובהקת. ה-ל המצטרפת למקור מציינת ייעוד, תכלית⁵³.

א. זהות בין עושי הפעולה

- "באות עולם נכרת עמו לבלתי השחית כל בשר" (מד, 18 [ב]) = אות עולם היא שלא ישחית כל בשר⁵⁴. בגיליון: כרת במקום נכרת.
- "אני נער בטרם תעי/ותי ובקשתיה" (נא, 13 [ת])⁵⁵.

52. בלשון המקרא: זיאון, סעיף o,124; גזניוס, סעיף o,114.

53. על שימוש זה בלשון המקרא ראה ברגשטרסר, סעיף l,11.

54. לבלתי שוללת את המקור הנטוי בלשון המקרא. בלשון המגילות היא מופיעה שבע פעמים בכמה תפקידים תחביריים, בשני מקומות לציון תכלית. בלשון בן סירא היא מופיעה רק פעם אחת, ובה היא לוואי. שימוש זה הלך ופחת במרוצת הדורות - הידלדלות הקשורה בתופעה הרחבה יותר של המרת המקור בצורות נטיות בעברית המאוחרת. ראה הורביץ, 'יחזקאל, עמ' 121-123. פסכרג מסתייג מדעה זו בשל היקרויות רבות יחסית בספרים ירמיהו ויחזקאל (תקופת המעבר מבית ראשון לבית שני). ראה פסכרג, עמ' 117.

55. תעי/ותי שתי קריאות. על פי התרגום היווני יש כאן פועל - תעיתי. תעות אולי שם עצם. כשם

ב. שוני בין עושי הפעולה

1. מגדיר אחר הוא עושה הפעולה של המקור:
 - "אם אין לך חיל להשבית זדון" (ז, 6 [א, ג]; 'אתה' מלך תשבית)⁵⁶.
 - "ועוד בו חיל לקבל תענוג" (מא, 1 [ב]); "עוד בו כח לקבל תענוג" ([מ]; 'הוא' מבו יקבל).
 - "ותהי לו ברית עולם ולזרעו כימי שמים ולשרת ולכהן לו ולכרך את עמו בשמו" (מה, 15 [ב] וכן מה, 24 [ב])⁵⁷.
 2. עושה הפעולה סתמי כללי:
 - "ועל משפט להצדיק רשע" (מב, 2 [מ] = משפט שבו מצדיקים את הרשע), וכן [ב].
 - "יש מהם הניחו שם להשתענות"⁵⁸ בנחלתם" (מד, 8 [ב] = שם שסופר עליו).
 - "והוא מרחם נוצר נביא לנתוש ולנתוץ ולהאביד להרס וכן לבנת לנטע ולהשיב" (מט, 7 [ב] = נביא חורבן ובנייה).

ב. המקור הנטוי הפרוד או הצמוד למילות יחס אחרות - תפקידו התחביריים

המקור הנטוי הפרוד או הצמוד למילות יחס אחרות (=גירונד)⁵⁹ שכיח פחות בלשונו של בן סירא (71x)⁶⁰ ומשמש בעיקר בתפקיד אדוורביאלי של הזמן (30x) ושל המצב (10x), כמשלים פרפוזיציונלי (מושא עקיף) בהוראה מודלית (16x במשפט אחד), כנושא (5x), כמושא (1x), ומעט מאוד בתפקידים אדוורביאליים של הסיבה (2x), של האופן (1x), של ההשוואה (2x) ושל המכשיר (3x). בתפקידו כביטוי אדוורביאלי של הזמן ושל הסיבה הוא צמוד למילות יחס אשר הן הן הנושאות את המשמעות האדוורביאלית. מילות היחס של הזמן הן: ב" (17x); עד (5x); כ" (3x); ל" (3x); עם (2x); בטרם (1x); לפני (1x); אחרי (1x); מ" (x1).

- עצם איננו במקרא אך מופיע בלשון המגילות, למשל הודיות ג, 14. הצירוף בטרם + מקור נטוי מצוי רק בצפניה ב, ב ובחגי ב, טו. בלשון המגילות בטרם + מקור נטוי מצוי 3 פעמים.
 56. אין לך חיל אפשר לראותו צירוף אידיומטי במעמד של פועל עזר להבטת יכולת. השווה שרביט, משפטי שם-פועל, עמ' 422. במבנה התשתית המקור משמש חלק מסינטגמה נושאית אחת בהוראה מודלית. ראה סעיף 3.1.
 57. במבנה התשתית זהה למבנים בסעיף 3.1 (=נשבע ל-). ראה ההערה הקודמת.
 58. בגיליון: "להשתענות", "להשעות" = לשוחח בארמית. דוגמאות מל"ח ללואי בהוראת יעידה ראה אצל מישור, זמנים, עמ' 343.
 59. על ההבחנה בינו ובין המקור ב"ל (infinitive) בלשון ימינו ראה בהרחבה ברמן, פרק 8.
 60. יש הרואים בהתפשטות השימוש במקור הנטוי + ל בצד צמצום השימוש בגירונד את צלה של השפעה ארמית, אך יש הרואים בתופעה התפתחות פנימית טהורה בתוך הלשון העברית. ראה למשל סגל, דקדוק, עמ' 135, וכן פולצין, עמ' 60.

כמו כן יש הצמדה של המקור כסומך לשם המציין זמן: עת (4x); יום (2x)⁶¹. מילות היחס של הסיבה: ב- (1x); מ- (1x). כמשלים פרפוזיציונלי הוא נצמד לפועל מודלי בהוראת הימנעות (=בוש). מילת היחס מ- מוצרכת. היקרותו בתפקיד זה באה במשפט אחד (16x, מא, 17 - מב, 1). בנושא וכמושא הוא מופיע בלי מילת יחס ומתנהג כשם עצם.

בתפקידיו האדוורביאליים מקומו של הגירונד אינו קבוע. בתיאור זמן הוא בא כמעט תמיד לפני הנשוא של המשפט הראשי (במיוחד אחרי ב-/כ-), אך יש שהוא בא אחריו. בתיאור סיבה, השוואה ומכשיר - בכל אחת משתי היקרויותיו שונה מקומו של המקור הנטוי. בתיאור אופן מקומו לפני הנשוא של המשפט הראשי. בתיאור מצב (10x) מקום המקור הנטוי קבוע והוא בא אחרי הנשוא של המשפט הראשי. רק בתפקיד זה נראה כי יש קשר הדוק בינו ובין הגרעין הפועלי והוא משמש משלים מוצרך⁶².

צ"ש₁ (=הנושא): הגירונד מצריך נושא מפורש אף על פני השטח, אם בצורת כינוי חבר ואם בצורת צירוף שמני הבא אחריו. בארבעה מקומות נעדר הנושא הצמוד:

- "כי בהתנכר אלך עמו" (ד, 17 [א]).

- "יש מתעשר מהתענות" (יא, 18 [א]).

- "עד עת עמד לא יופיע" (יב, 15 [א]).

- "יחזקיהו חזק עירו בהטות אל תוכה מים" (מח, 17 [ב]).

בשלושת המקרים הראשונים נראה שהמקור הנטוי משמש בתפקיד שמני - כשם עצם מופשט: בהתנכר = בהתנכרות, מהתענות = בדרך של עינויים, עת עמד = בזמן עמידה, הצלחה. עושה הפעולה כללי ומשום כך אין צורך בהצמדה של נושא (=אפס). המקרה האחרון קשה יותר וייתכנו בו כמה הסברים⁶³.

צ"ש₂ (=המושא) התלוי במקור הנטוי בא תמיד אחרי צ"ש₁. צירוף היחס בא אחרי צ"ש₂ חוץ ממקרה אחד: "בהטות אל תוכה מים" (מח, 17 [ב]). מבנהו השכיח של משפט המקור הנטוי כגירונד:

מ ← המקור הנטוי + צ"ש₁ + צ"ש₂ / צ"י + צ"י

לדוגמה: בהניפו כידון על עיר (מו, 2 [ב])
כפרח עלה על עץ רענן (יד, 18 [א])

61. דרך לשון המקרא. שם משמשות גם שנה, מועד, קץ ועוד. ראה קדרי, המקור הנטוי, עמ' 132. לשון חז"ל המירה את צורות המקור הנטוי המשמשות לציון הזמן בצורות הפועל הנטוי + כש- (כשיצא).

62. ראה הערה 6 לעיל. מיעוט ההיקרויות בתפקידים אחרים אינו מאפשר הסקת מסקנות באשר לטיבו של המקור הנטוי כמשלים.

63. ראה הערה 76 להלן.

1. תיאור זמן

א. זהות בין עושי הפעולה של הגרעין - הפועל הראשי - ושל המקור

1. הקדמת המקור הנטוי לנשוא של המשפט הראשי:

1.1 בלי מגדיר אחר:

- "ויש חכם בדברו נמאס" (לו, 20 [ב], [ד])⁶⁴.

- "אחרי מותו" (מו, 20 [ב]), "ובמותו תמהי מעשה" (מח, 14 [ב])⁶⁵, "בעטותו" (מז, 6 [ב]).

1.2 עם מגדיר נוסף:

- "ובעת מוטו" (ג, 31 [א]), "כברא" (טז, 26 [א]), "בהצהירו ירתיח תבל" (מג, 3 [ב]) = כשהוא מגיע לשעת הצהריים, וכן [מ], "ובעת נוחו" (מו, 19 [ב]).

2. הקדמת הנשוא של המשפט הראשי למקור הנטוי:

2.1 בלי מגדיר אחר:

- "אל תתחכם לעבד חפצך" (י, 26 [א]) = אל תתנהג כחכם וכנכבד כשתצטרך לעשות חפצך; [ב] "לעשות"⁶⁶, "בצאתו" (מג, 2 [מ], וכן בגיליון כ"י ב).

2.2 עם מגדיר נוסף:

- "ויעזבו תורת עליון מלכי יהודה עד תמם" (מט, 4 [ב]) = עד שתמו, עד יום מותם, או תמם = כולם, דברי הימים ב לא, כד).

ב. שוני בין עושי הפעולה של המקור ושל הפועל הראשי

1. הקדמת המקור הנטוי לנשוא של המשפט הראשי:

1.1 עושה הפעולה של המקור הוא מגדיר ממשפט קודם:

- "עד עת עמד לא יופיע" (יב, 15 [א])⁶⁷.

- "בצותו" (לט, 31 [ב]), "ועת נוחו" (מ, 5 [ב]).

64. אולי יש לנקד בְּדָבָרוֹ (על פי ספר בן סירא), ואז אין כאן מקור נטוי.

65. על פי ספר בן סירא יש כאן מקור קל, אך על פי פירושו של סגל יש כאן שם עצם: 'כשכבר היה מת, ולא בשעת מותו' (עמ' שלג). בלשון המגילות שכיחים מאוד משפטי זמן הפותחים בכ" + מקור. במקרא המבנה ב"כ" + מקור נטוי אופייני לספרים המאוחרים. ראה דרייוור, ספרות, עמ' 503, 506. בספרים הקדומים נהוג המבנה ויהי ב"כ" + מקור. עדיין הוא מצוי בספרים המאוחרים, אך הולך ופוחת. ראה פולצין, עמ' 45.

66. לעבוד = לעשות. קהלת ט, א ובארמית (בכ"י ב מופיע לעשות). מקור נטוי + ל לציון תיאור זמן נדיר במקרא. ראה קדרי, המקור הנטוי, עמ' 132, הערה 5 וכן גוניוס, סעיף f, 114. לשון המגילות המירה את הצירוף המקראי לפנות ערב בכפנות ערב (הודיות יב, 5).

67. צירוף מאוחר המופיע בעזרא ב, סג, בנחמיה ז, סה וארבע פעמים במגילת ברית דמשק. בצירוף המקראי יש נושא מפורש הצמוד למקור הנטוי, למשל "עד עמד הכהן" (עזרא ב, סג). בלשונו של בן סירא אין נושא מפורש והצירוף מקבל משמעות של שם מופשט כללי (=בזמן הצלחה).

- "עם עם שאתו כפים יגילו" (מ, 14 [ב]; עושה הפעולה - הרשע, על רשע בשורה 10)⁶⁸.

- "הן השמים... ברדתו עליהם עֲמוּדִים בפקדו וכרגשו" (טז, 18 [א])⁶⁹.
- "בהביטור" (טז, 19 [א]).

1.2 עושה הפעולה של המקור הוא יסוד חדש שלא נזכר כמגדיר אחר:

- "ובהלקח" (יד, 14 [א]), "כשבות" (לח, 23 [ב], על פי הגיליון).

2. הקדמת הנשוא של המשפט הראשי למקור הנטוי:

2.1 כשיש מגדיר אחר והוא (או חלק ממנו) עושה הפעולה של המקור:

- "עד עולם הגיד נהיות ונסתרות לפני בואן" (מח, 25 [ב]).

- "ויקיפוהו כערכי נחל... עד כלותו לשרת מזבח ולסדר..." (נ, 14 [ב], וכן נ, 19 [ב]).

- "מעזי יהמו כתנור להביט בה" (נא, 21 [ב]; עושה הפעולה של המקור הוא 'אני ממעי')⁷⁰.

2.2 עושה פעולה חדש שלא נזכר כמגדיר אחר:

- "והנחם עם צאת נפשו" (לח, 23 [ב])⁷¹.

- "מיום צאתו", "עד יום שובו" (מ, 1 [ב]), "בפרע" (מו, 7 [ב]), "בפתור" (נ, 27 [ב]), "בבשול" (נא, 15 [ת]).

2. תיאור מצב

הקדמת הנשוא של המשפט הראשי למקור הנטוי

א. זהות בין עושי הפעולה של הגרעין ושל המקור עם מגדיר אחר ליד המקור:
עם מגדיר נוסף:

- "מה נורא בהשתנותו" (מג, 8 [ב]).

- "מה נהדר בנטותו יד בהניפו כידון על עיר" (מו, 2 [ב]).

- "בהשגיוחו", "ובצאתו" (נ, 5 [ב]), "בעטותו", "והתלבשו", "בעלותו" (נ, 11 [ב]), "בקבלו" (נ, 12 [ב]).

ב. שוני בין עושי הפעולה רק במקרה אחד

כשעושה הפעולה נזכר במפורש לאחר המקור:

- "עשיר מוט בסמך מרע" (יג, 21 [א] = העשיר נופל כשהוא במצב שסומך אותו רעו).

68. עם + מקור מצוי במגילות (15x). זה שימוש מאוחר. ראה קימרון, מגילות, עמ' 73.

69. כך מנוקד בכתב-היד. פירוש המשפט קשה. ראה סגל, בן סירא, עמ' קא.

70. ראה הערה 66 לעיל.

71. ראה הערה 68 לעיל.

3. תיאורים אחרים

א. תיאור סיבה

כמו בלשון המקרא, מילת היחס שלפני המקור הנטוי היא הנושאת את משמעות הסיבה.⁷² מילות היחס ששרדו בלשון בן סירא הן ב' ומ'⁷³:

- "יש מתעשר מהתענות" (יא, 18 [א]).
- "בקנאו לאלוהי] כל ויעמד בפרץ עמו" (מה, 23 [ב]).

ב. תיאור אופן

- "כי בהתנכר אלך עמו" (ד, 17 [א]).⁷⁴

ג. תיאור השוואה

- "כפרח עלה על עץ רענן שזה נובל ואחר (גומל) [צומח]" (יד, 18 [א]; אולי הניקוד כפֶּרַח ואז אין עניינו לכאן).
- "כי טוב לחלות בניך פניך מהביטך על ידי..." (ל, 30 [ה]).

ד. תיאור מכשיר (אמצעי)

- "כי מ[ה]רבות שיחו נסיון ושחק לך וחקרך" (יג, 11 [א] = הוא מנסה אותך בהרבותו בשיחה עמך. עושה הפעולה של המקור הוא 'הוא' משיחו)⁷⁵.
- "בהניפו ידו על קלע וישבר תפ[אר]ת גלית" (מז, 4 [ב]).
- "יחזקיהו חזק עירו בהטות אל תוכה מים" (מח, 17 [ב]; עושה הפעולה הוא יחזקיהו או עושה פעולה סתמי כללי = הטו אל תוכה מים)⁷⁶.

4. המקור הנטוי כמשלים פרפוזיציונלי (מושא עקיף)

- בכל המקרים יש זהות הגיונית בין עושי הפעולה של הגרעין ושל המקור:⁷⁷
- "בוש..." (מא, 17 [ב, מ]).
- "מהפר אלה ובר[י]ת" (מא, 19 [מ]).

72. ראה זיזאון, סעיף j.i, 170.

73. גם בלשון המגילות שרדו רק ב' ומ' המקראיות. אין היקרויות של על, יען.

74. אפשר שזה שימוש במקור המוחלט בתפקיד אדוורביאלי.

75. על שימוש בהרבה כפועל עזר אדוורביאלי ליד המקור הנטוי ראה בהערה 34 לעיל. כאן מצטרף הרבה לשם עצם - שיחו.

76. המקור הנטוי בהטות בצלע השנייה של הטור משמש, כנראה, ביטוי אדוורביאלי של האמצעי - יחזקיהו חיזק את עירו באמצעות הטיית המים אל תוכה, ואולי זו הייתה כוונתו של בן סירא בפסוק זה. על פי המקרא - חיזוק העיר (ביצורה) והטיית המים הם שני מפעלים של חזקיהו (דברי הימים לב, ה). לפיכך ייתכן שבהטות בא במקום פועל נטוי ויט ומתפקד כנשוא. (בתרגום היווני והסורי: ריבא). פירוש אחר - ב של בהטות נושאת משמעות של זמן, סימולטניות: הטיית המים נעשתה בד בבד עם חיזוק העיר. על ב המציינת סימולטניות ראה זיזאון, סעיף m-l, 166.

77. על תבנית תחבירית זו ראה בסעיף "המקור הנטוי כמושא". בל"ח תצטרף מ המניעה למקור הנטוי + ל: 'מלהפר'. בלשון המגילות פעם אחת: ומלבוא. ראה קימרון וסטרנגל, מקצת מעשי התורה, C 7-8.

- "ממטה אציל אל לחם" ([ב], וכן [מ])⁷⁸.
- "מ[ה]חריש" (מא, 20 [ב]), "משאל", "ומהתבונן" ([מ]), "ומהשיב" (מא, 21 [מ]), "מהביט" ([ב], מ).
- "מהתעשק", "ומהתקומם" (מא, 22 [מ]).
- "ומאחר מתת חרף" (מא, 22 [מ]) = התבייש לחרף את המקבל אחרי שנתת לו מתנה).
- "משנות", "ומחסוף" (מב, 1 [ב], וכן [מ]).
- "הושעתנ[י]... מכבות אש לאין פחה" (נא, 4 [ב])⁷⁹.

5. המקור הנטוי במעמד שם עצם

צורת המקור הנטוי הפרוד (בלא מילת יחס לפניו) משמשת במעמד שמני מובהק, בעיקר בתפקיד נושא, כדרכו של שם עצם⁸⁰.

5.1 בתפקיד נושא

- "בכל מעשהו נתן הודות לאל עליון"⁸¹ (מו, 8 [ב]).

5.2 בתפקיד נושא

- "כרשף יפרח שלגו וכארבה ישכן רדתו" (מג, 17 [מ]) = ירדת השלג לארץ היא כמו הארבה כשהוא יורד ושוכן בה).
- "מכאוב ונדד ישינה וצער וחשניק ופני הפוכות עם איש כסיל" (לד, 20 [ב]) = הזולל סובל יסורים וחוסר שינה).
- "שמחת לבב הם חיי איש וגיל אדם האריך אפו" (ל, 22 [ב]).
- "[ח]כמה ושכל והבין דבר מה' הוא" (יא, 15 [א]).
- "ולא כל הכלם נבחר" (מא, 16 [ב], ג, מ)⁸².

78. ממטה = מלהטות = מלהושיט את מרפקך או ירך אל הלחם. כך סגל רואה בצורה זו מקור נטוי לפי כל שאר צורות המקור שבטורים אלו (בספר בן סירא צורה זו אינה מנותחת כמקור וכן ראה פירוש אחר אצל קיסטר, עמ' 349). צורה זו של המקור הנטוי היא כמו מקנה, ממכר, מסע, מקרא. צורת מקטל שכיחה בספרי המקרא המאוחרים ובמגילות, והחוקרים חלוקים בדעותיהם באשר לידה של הארמית בתופעה זו. גזניוס, למשל, רואה בצורת מקטל משקל על דרך הארמית (גזניוס, סעיף e, 45), ואילו אחרים רואים בה התפתחות פנימית בתוך העברית. ראה בן-חיים, עמ' 250; סולה-סולה, עמ' 128.

79. הפירוש מסופק. אולי יש לנקד מִכְבוֹת = מלהבות. ראה סגל, בן סירא, עמ' שנד.

80. כדרך לשון המקרא. ראה קררי, המקור הנטוי, עמ' 133.

81. הודות בשימוש שמני מצויה בספרים המאוחרים של המקרא: עזרא ג, יא, נחמיה יב, מו, דברי הימים א כה, ג. גם בלשון המגילות היא באה ונתפסת כשם לכל דבר. בלשון בן סירא יש גם שימוש מקביל בצורה של שם פעולה: "ולמלמדי אתן הודאה" (נא, 17 [ב]). השווה בל"ח: "אני נוהן הודאה", ברכות ד, ב). שם פעולה בלשון בן סירא משמש הן במעמד שמני הן במעמד פועלי במקום פועל נטוי (ראה הערה 35 לעיל "ושקידתו לכלות מרבק"). תפקידיו ומעמדו של המבנה המכונה "שם פעולה" בלשון בית שני יידונו בהרחבה במקום אחר.

82. הוספת כל כדרך הלשון המאוחרת: "כל התנרב" (עזרא א, ו). ראה ברגשטרסר, סעיף e, 11.

רשימת הקיצורים

ביבליוגרפיה

- בנודיד = אבא בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, ב, תל-אביב תשל"א.
- בן-חיים = זאב בן-חיים, "עם העיון בכתובות ספירה", לשוננו לה (תשל"א), עמ' 253-243.
- ברגשטרסר = גוטהלף ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית, 1929-1918, תרגם מגרמנית מרדכי בן אשר, ב, ירושלים תשמ"ב.
- ברמן = רות ברמן, השמות הפועליים בעברית החדשה, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ג.
- גזניוס = *Gesenius' Hebrew Grammar*, ed. Kautzsch, sec. Engl. ed. A. E. = Cowley, Oxford 1910
- דרייוור, זמנים = S. R. Driver, *A Treatise on the Use of Tenses in Hebrew*³, Oxford 1892
- דרייוור, ספרות = S. R. Driver, *An Introduction to the Literature of the Old Testament*, New York 1956
- הורביץ, יחזקאל = A. Hurvitz, "A Linguistic Study of the Relationship between the Priestly Source and the Book of Ezekiel", *Cahiers de la Revue biblique* 20 (1982)
- הורביץ, לשון = אבי הורביץ, בין לשון ללשון, ירושלים תשל"ב.
- הנמן = גרעון הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב-יד פרמה, תל-אביב תש"ס.
- הספלאמאט' = M. Haspelmath, "From Purposive to Infinitive - A Universal Path of Grammaticization", *Folia Linguistica Historica* X/1-2 (1989), pp. 287-310
- ז'ואון = P. Joüon, *Grammaire de l'hébreu biblique*, Rome 1947
- לייאנס = J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge 1968
- מישור, זמנים = מרדכי מישור, מערכת הזמנים בלשון התנאים, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג.
- מישור, על שימוש = מרדכי מישור, "על שימוש המקור הנטוי ושם-הפעולה בלשון חז"ל", לשוננו לעם לא (תש"ס), עמ' 7-11, 104.
- סגל, בן סירא = מ"צ סגל, ספר בן סירא השלם, ירושלים תשי"ט.
- סגל, דקדוק = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו.
- סולה-סולה = J. M. Sola-Solé, *L'infinitif sémitique*, Paris 1961

סוקולוף = מיכאל סוקולוף, "העברית של בראשית רבה לפי כתב־יד ואטיקן 30", לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 25-42, 135-149, 270-279.

ספר בן סירא = ספר בן סירא - המקור, קונקורדנציה וניתוח אוצר המילים, האקדמיה ללשון העברית והיכל הספר, ירושלים תשל"ג.

פאלמר = F. R. Palmer, *Mood and Modality*, Cambridge 1986

פולצין = R. Polzin, *Late Biblical Hebrew toward an Historical Typology of Biblical Hebrew Prose*, Montana 1976

פוקס = A. J. Fox, *The Evolution of the Hebrew Infinitive, Form and Function*, Los Angeles 1984

פסברג = שמואל פסברג, סוגיות בתחביר המקרא, ירושלים תשנ"ד.

קארמיניאק, ארמאזים = J. Carmignac, "Un aramaïsme biblique et qumrânien: l'infinitif placé après son complément d'objet", *Revue de Qumran* 5 (1966), pp. 503-520

קארמיניאק, המקור המוחלט = J. Carmignac, "L'infinitif absolu chez Ben-Sira et à Qumrân", *Revue de Qumran* 12 (1986), pp. 251-261

קארמיניאק, שלילה = J. Carmignac, "L'emploi de la négation dans la Bible et à Qumrân", *Revue de Qumran* 8 (1974), pp. 407-413

קדרי, המקור הנטוי = מ"צ קדרי, "המקור הנטוי כתיאור זמן בלשון המקרא", ארץ־ישראל יד (ספר ח"א גינוברג, תשל"ח), עמ' 132-136.

קדרי, פרשיות = מ"צ קדרי, פרשיות בתחביר לשון המקרא, רמת־גן תשל"ו.
קדרי, תחביר המקור = מ"צ קדרי, "לתחביר המקור הנטוי בלשון המקרא", בתוך ספר סגל, עורכים: יהושע מ' גרינץ ויעקב ליוור, ירושלים תשכ"ח, עמ' 220-233.

קדרי, תחביר וסמנטיקה = מ"צ קדרי, תחביר וסמנטיקה בעברית שלאחר המקרא, א-ב, רמת־גן תשנ"א-תשנ"ה.

קוטשר, ארמית = יחזקאל קוטשר, "ארמית", האנציקלופדיה העברית, ה (תשכ"א).
קוטשר, ישעיהו = יחזקאל קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט.

קימרון, אל = אלישע קימרון, "מילת השלילה אל במקורותינו הקדומים", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן־חיים בהגיעו לשיבה, עורכים: משה בראשור ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 473-482.

קימרון, מגילות = E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls*, Atlanta 1986

קימרון, מודליות = אלישע קימרון, "על המודליות בלשון חכמים", לשוננו נה (תשנ"א), עמ' 89-96.

קימרון וסטרגנל = E. Qimron & J. Strugnell, *4QMMT*, Oxford 1994 = קיסטר = מנחם קיסטר, "לפירושו של ספר בן סירא", תרביץ נט (תש"ץ), עמ' 378-303.

רבין = חיים רבין, "הרקע ההסטורי של העברית של קומראן", בתוך קובץ מאמרים בלשון חז"ל, עורך: משה בראשר, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 382-355.
רובינשטיין, הבלעת = אליעזר רובינשטיין, "הבלעת המודליות בלשון המקרא", חקרי עבר וערב מוגשים ליהושע בלאו, עורך: חגי בן שמאי, תל-אביב תשנ"ג, עמ' 506-499.

רובינשטיין, עיון = אליעזר רובינשטיין, "עיון בפעלים אדורוביאליים בלשון המקרא", בתוך שי לחיים רבין, עורכים: משה גושן-גוטשטיין ואחרים, ירושלים תשנ"א, עמ' 392-385.

רובינשטיין, תיאור = אליעזר רובינשטיין, "תיאור הנשוא ותיאור המשפט ומעמדם התחבירי", לשוננו לה (תשל"א), עמ' 74-60.
שרביט, אבות = שמעון שרביט, נוסחאותיה ולשונה של מסכת אבות, עבודת דוקטור באוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשל"ו.

שרביט, משפטי שם-פועל = שמעון שרביט, "משפטי שם-פועל מודליים בלשון חכמים", עיוני מקרא ופרשנות ג (ספר זכרון למשה גושן-גוטשטיין, תשנ"ג), עמ' 473-413.

שרביט, תחביר הפעלים = שמעון שרביט, "תחביר הפעלים המצריכים שם-פועל כמשלים יחיד בלשון חכמים", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 296-279.

כתבי-היד

א = גניזה, כ"י א (A).

ב = גניזה, כ"י ב (B).

ג = גניזה, כ"י ג (C).

ד = גניזה, כ"י ד (D).

ה = גניזה, כ"י ה (E).

מ = כ"י מגילת מצדה.

ק = כ"י קומראן, מערה 2 קטע 19 (18 Q 2).

ת = כ"י קומראן, מערה 11, מגילת תהלים הראשונה (11 Q Ps^a, cols. XXII-), (XXIII).

חמשת כתבי-היד א-ה נמצאו בגניזת קהיר וזמנם המשוער הוא המאות העשירית והאחת-עשרה לסה"נ. כתבי-היד ק ו-ת, קטעים שנתגלו בקומראן, וכתבי-היד מ, מגילת בן סירא ממצדה, נכתבו כנראה בסוף ימי הבית השני.

להוראתו ולגזרוננו של המונח "רגיעה"

בתוספתא נאמר: "רשאיין נחתומין לעשות רגיעה ביניהן"¹. המפרשים נחלקו בפירושו של מונח זה. ר' יהודה הברצלוני מפרש: "מלשון רגע ורגעים, לא תמכור ברגעי ולא אמכור ברגעך"². פירוש זה דחוק, כי לא נהוג לחלק מכירות לפי רגעים. ר' וידאל די טולושא מפרש: "מלשון מרגוע, שהוא עניין מנוחה, לומר היה אתה נח יום פלוני ואני יום פלוני"³. יאסטרוב, שבדרך כלל מתאמץ ככל האפשר לגזור כל מילה מתוך אוצר השורשים העברי והארמי, שינה כאן מדרכו וגזר את המונח הזה ממילה יוונית שמשמעה 'תנועת לשון המאזניים', ולכן הוא מפרשו: "פשרה והסכם על גודל המשקל של מיני המאפה או המחירים"⁴. גזירה זו רחוקה מלהניח את הדעת, שכן המילה היוונית הזאת אינה מביעה לא משמעות של פשרה והסכם ולא התייחסות לגודל המחירים. ר"ש ליברמן ב"תוספתא כפשוטה" למקום אינו מתייחס לדברי יאסטרוב, ואת שני הפירושים הראשונים הוא דוחה במילים "וברור שהכל הוא על דרך הדרש". לכן הוא מציע שמונח זה הוא קיצור של מונח יווני שמשמעו "התאחדות, והכוונה שאף נחתומין, שעסקם בצרכי נפש רשאיין הן לעשות (=לעשות) רגיעה בינם לבין עצמם, ולהתנות תנאים כמו בכל התאחדות". פירוש זה לא מסתבר, כי בשאר ההסכמים של בעלי מקצוע בתוספתא שם - "הצמרין והצבעין החמרין והספנין" - נזכר במפורש טיבם של ההסכמים, ואילו לעניין הנחתומים לא מרומז לפי פירוש זה באיזה הסכם מדובר.

אולם אין צורך להרחיק לכת אל השפה היוונית, כל שכן כשהקרבה למילה היוונית המשווערת אינה ברורה דייה, שכן יש מקבילה סמנטית בלשון חכמים למונח הנדון, שעל פיה אפשר לעמוד על הוראתו המדויקת ועל גזרוננו. השם שיפיות במאמר "עושין שיפיות ביניהן ומחלקין ניכסי המת"⁵ פירושו 'הסכם של פשרה'. כיוצא בו בארמית. לעניין האיבה שבין האדם לנחש נאמר בתרגום יונתן לבראשית ג, טו:

1. בבא מציעא יא, כה, מהדורת ליברמן, עמ' 126.
2. ספר השטרות, מהדורת שלמה זלמן חיים האלברשטאם, ברלין 1898, עמ' 90. ונמשכו אחריו הרמב"ן והריטב"א לבבא בתרא ט, א.
3. בפירושו מגיד משנה לרמב"ם, הלכות מכירה יד, י.
4. *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, New York-Berlin-London 1926, עמ' 1448.
5. ירושלמי יבמות ר, ב.

"ועתידין הינון למיעבד שפיותא בעיקבא ביומי מלכא משיחא" (=ועתידים הם לעשות הסכם שלום בסוף בימי המלך המשיח)⁶.

השם שיפיות במשמעות זו גזור, כנראה, מהוראת השקט והרגיעה שיש לשורש שפ"ה/שפ". כשהיה משה מקדים לצאת מביתו היו שהתלוצצו ואמרו: "מה ראה בן עמרם לצאת, שמא אינו שפוי בתוך ביתו"⁷. פירושו של "אינו שפוי" הוא 'אינו שקט ורגוע', כלומר אין לו שלום בית. בדומה לכך הפעול שפוי משמש תואר לברידעת במשמעות 'אדם המיושב ושקט בדעתו', שלא כשוטה שהוא מטורף בדעתו, כלומר אינו שקט ומיושב בדעתו⁸. גם התואר הזה בביטוי "חכם ועניו ושפוי וירא חטא"⁹, אשר ר"ש ליברמן ב"תוספתא כפשוטה" שם מפרשו "נעים, נוח ורך [...]" ובעיקר מי שמתאים עצמו לאחרים, ניתן לפרשו במשמעות 'מיושב בדעתו'¹⁰. שפוי משמש גם בהוראת 'מרוצה ומסכים', כמו במשל " [...]" תדעו שהוא שפוי במעשיהם, שהוא מקבל מידם"¹¹.

גם השם שופי משמש בהוראת 'שקט ושלווה' בביטוי 'אכלו בעליהן שלש שנים ובשופי'¹², וכמו שפירש רש"י שם: "בלא ערעור". בדומה לכך בדרש על שם הנהר פישון: "מימיו מהלכין בשופי"¹³, כלומר בשקט ובנחת שלא כנהר חידקל "שהוא חד בקולו". לשם שופי יש גם ההוראה של רצון והסכמה, כמשתמע מן ההלכה "התובעת כתובתה בבית-דין איבדה מזונותיה [...]" ובלבד מן השופי הא מאונס לא"¹⁴.

על פי כל האמור סביר להניח שהמונח שיפיות במשמעות 'הסכם פשרה ושלום' נובע מהוראת השקיטה שיש לשורשו, שכן הסכם כזה בא לאחר דין ודברים בין שני

6. בובר במהדורתו למדרש תהלים, עמ' 47, הערה פג, לא דק בפירושו ומדבריו נראה שהוא מפרשו מלשון השתתפות.

7. ספרי דברים, פסקה יב, עמ' 20.

8. לניגוד שבין שקיטה לטירוף השווה את הביטוי "מי ישקט ומי יטרף" בפיוט "ונתנה תוקף" (מחזור לימים הנוראים, מהדורת גולדשמידט, א, עמ' 170).

9. תוספתא חגיגה ב, ט, מהדורת ליברמן, עמ' 384.

10. למשמעו של יישוב הדעת עיין אצל יצחק ווארטסקי, לשון המדרשים, ירושלים 1970, עמ' 182, 183.

11. ספרי זוטא לבמדבר יא, כ, עמ' 272. על פי הוראה זו ניתן לפרש את הביטוי הסתום "תשתפון לבריכון עמכון" במאמר "עתידין אתם להימכר לאומות העולם או תשתפון לבריכון עמכון" (ויקרא רבה לג, ו, מהדורת מרגליות, עמ' תשסה) במובן 'תתרכזו לבוראכם'. וכן שימוש בסורית, כמשתקף בתרגום הסורי למתיא ה, כד ועוד (עיין במילונו של שולטהס, F. Schulthess, *Lexicon Syropalaestinum*, Berlin 1903, עמ' 212). פירושו של המהדיר "שתפו בוראכם עמכם" מכון ואינו עולה על המתבקש מן העניין.

12.

כתובות כ, א.

13. בראשית רבה טז, ב, עמ' 142.

14. ירושלמי כתובות יא, ב. כך לפי פירוש פני משה שם, אבל לפי פירוש קרבן העדה גם כאן פירושו של מן השופי הוא 'מתוך שהיא יושבת בשלווה ונחת'.

הצדדים שרבו זה עם זה. כך משתמע גם מן השם שידוכים, המשמש במשמע 'הסכם' במאמר "המקדש בלא שידוכין לוקה"¹⁵, וכמו שמפרש ר"ש ליברמן: "בלי הסכמה מוקדמת"¹⁶. לראיה הוא מביא שם את ההלכה שביום השבת "אין משדכין בין איש לאשתו"¹⁷, כלומר אין מביאים שלום והסכם ביניהם. גם השם שידוכים במשמעות זו יסודו בהוראת השקיטה והרגיעה שיש לשורש שד"ך, כפי שעולה מן התרגומים לשורש שק"ט במקרא - למשל יהושע יא, כג; ישעיהו יד, ז; איוב ג, כה. במשמע זה משתמש ינאי בשם שדך בצלעית "שדך לעמילים"¹⁸.

מעתה מסתבר שהמונח רגיעה, ששורשו מביע שקיטה, הוא מקבילו הסמנטי של המונח שיפיות, שמשמעו היסודי הוא הסכם שלום בין שני צדדים רבים. כך משתמע מהמשכו של המאמר הנזכר לעיל, שהשם שיפיות משמש בו נגיד לתחרות: "עושיין שיפיות ביניהן ומחלקין ניכסי המת [...] נמצאת אומר שיפיות לאחין, הפסד לאחין; תחרות לאחין, שכר לאחין". כזאת משתמע גם מלשון "שפיותא" שבתרגום יונתן בקשר להשכנת שלום בין הנחש לאדם בימות המשיח לאחר שעד אז היו שרויים במריבה מתמדת. שיפיות פירושה אפוא שקיטת מריבה ותחרות בין יריבים. לפיכך הגדרת המונח רגיעה היא 'הסכם בין הנחתומים על הימנעות מתחרות והתחרות ביניהם בנוגע למחירים', כלומר הסכם על קביעת מחיר אחיד ללחם שכל אחד מהם מוכר¹⁹.

כדאי להוסיף שלפי התוספתא לא היה פיקוח על המחירים מצד האגורנומוס: "ולא היו ממונין על השערים אלא על המדות בלבד"²⁰. ר"ש ליברמן ב"תוספתא כפשוטה" שם קובע ש"בזמן העתיק היה תפקידו להשגיח על המדות ועל טיב הסחורה", אולם "בזמן קביעת המחירים, בזמן דיאקליטיאנוס, בודאי שהשגיח גם על השערים". ברם, ברור שלא היו מחירים אחידים קבועים, שכן בפקודת דיאקליטיאנוס מדובר רק במחירים מרביים (בלשון הכלכלנים של ימינו: מחירי תקרה), וכמובן, היה מותר לכל מוכר להוריד מן המחיר המרבי הקבוע. ואכן, כך היה למעשה: רמת המחירים הייתה נמוכה מזו שבפקודת דיאקליטיאנוס²¹. ואין

15. ירושלמי קידושין ג, ח.

16. תוספתא כפשוטה, קידושין, עמ' 962.

17. תוספתא שבת טז, כב, מהדורת ליברמן, עמ' 29.

18. מחזור פיוטי רבי ינאי, מהדורת רבינוביץ, א, עמ' 311.

19. לפי הגמרא, אם יש בעיר אדם חשוב הממונה על הציבור - הסכם כזה מצריך אישור ממנו. אבל אם אין בעיר אדם כזה, מותר לאומנים לעשות הסכם כזה בעצמם (בבא בתרא ט, א, ונימוקי יוסף על הרי"ף שם).

20. בבא מציעא ו, יד, מהדורת ליברמן, עמ' 95.

21. ראה, D. Sperber, *Roman Palestine, 200-400, Money & Prices*², Ramat Gan 1991,

עמ' 16; M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*², Oxford 1957, עמ' 146, 599.

להוכיח מלשון המשנה "אין פוחתים לעני העובר ממקום למקום מככר בפונדיון"²² שהיה מחיר אחיד קבוע ללחם בזמן שנשנתה משנה זו, כי הכוונה היא למחיר הרזוח בשוק. אף ניתן לומר שהכוונה היא למחיר המרבי של הלחם בשוק. לעניין סמכות האגורנומוס בפיקוח על המחירים יש לציין שבשעת הצורך הייתה לו סמכות להוריד מחירים של מצרכים חיוניים²³, ולפעמים השתמש בסמכות זו כדי לאלץ את המוכרים לתת לו מתנות כדי שלא יעשה זאת²⁴. על כל פנים לא היו מחירים אחידים קבועים, ולכן היה מקום להתחרות בין המוכרים על הנחות במחירים. כדי למנוע תחרות פרועה ובלתי הוגנת התירה אפוא ההלכה לנחתומים לעשות "רגיעה", הסכם שלום ביניהם, ולקבוע מחיר אחיד ללחם.

22. פאה ת, ז. השווה אל ירושלמי עירובין ח, ב, ושפרבר (לעיל, הערה 20) שם, עמ' 113.
23. עיין במאמרו של שפרבר, "The Office of the Agoranomos in Roman Palestine", ZDMG 127 (1977), עמ' 242.
24. יומא ט, א, ורש"י שם. השווה תנחומא צו, א; דברים זוטא, מהדורת בובר, עמ' 3 = ילקוט שמעוני, רמז תתח.

"ספר האשל" לר' יצחק בן יהודה (בן המאה ה־13)

חיבורים דקדוקיים לא מעטים מימי הביניים טרם זכו לטיפול של ממש, בין בהוצאה לאור של טקסטים בלתי ידועים, בין בההדרה מחודשת של טקסטים שיצאו לאור בהדפסות ראשונות חסרות או לקיחות¹. בייחוד הדברים אמורים באסכולת הדקדוק האשכנזית של יהודי אשכנז בימי הביניים (גרמניה, צרפת ואנגליה). ספרי דקדוק מקיפים בני אסכולה זו יצאו לאור: "ספר השהם" לר' משה בן יצחק², "חיבור הקונים" לר' שמשון הנקדן³, "דייקות" לר' שמואל בן מאיר⁴, וגם בהם רק מקצת החומר של אסכולה זו.

יש עדיין חיבורים דקדוקיים שלאחר "התקופה הספרדית" הקלסית (תור הזהב) הכבושים בכתיב־ד ומצפים לגואלם. אמנם, כפי שציין דוד טנא⁵, בתקופה שלאחר כתבי הדקדוק של בני משפחת קמחי (המאות ה־13 וה־14) חיבורים דקדוקיים מצטטים את הקמחיים ומסתמכים עליהם בכמה עניינים, אך בהחלט אין הם עיבוד והעתקה בלבד. כבר ב"חיבור הקונים" של ר' שמשון הנקדן דעות מקוריות מאוד⁶ בדיון בצורות החריגות השנויות במחלוקת בקרב מדקדקי ימי הביניים. הביטויים המיוחדים של ר' שמשון במקרים האלה הם "והנכון בעיני" או "ואינו נכון בעיני", ובדרך כלל הוא מביע את דעתו ומציע הסבר משלו לצורה הדקדוקית החריגה. גם

1. ראה אילן אלדר, "מכתבי אסכולת הדקדוק האשכנזית: 'השמשוני'", לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 100-101.
2. יצא בשתי מהדורות: "ספר השוהם" עם מבוא והערות באנגלית, בההדרתו של ג'ו קולינס (G. W. Collins), ומהדורה שנייה בההדרתו של בנימין קלאר, ירושלים תש"ו. שתי המהדורות אינן מקיפות את כל החומר שבכתיב־היד.
3. את שני הפרקים העיקריים של חיבור הקונים (השמשוני) - "עשרת הקונים" (=הכינויים) ו"הפועל" - ההדרתי והוספתי אפרט של חילופי נוסחאות והערות הסבר בעברית וכן מבוא מקיף באנגלית: D. Ben-Menachem, *Hibbur Ha-Qonim (Ha-Shimshoni)*, Los Angeles 1987.
4. ראה "דייקות מרבנו שמואל", בתוך Majer Sterns (ed.), *Jahrbuch des Traditionstreuen*, *Rabbiner Verbandes in der Salovakei*, 1923, עמ' לה-סז.
5. ראה אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 16, ערך "Linguistic Literature (Hebrew)", עמ' 1360.
6. ראה הפרק "R. Shimshon, Views on Controversial Issues and his Originality" במהדורת בן-מנחם (לעיל, הערה 3).

ר' משה בן יצחק, בעל "ספר השהם", מסתמך על המקורות הספרדיים הקודמים לו (חיוג', משה הכהן אבן ג'קטיליה, אבן ג'נאח ואחרים), אך גם חידש חידושים לא מעטים, כפי שכבר העיד בצדק מהדיר הספר⁷.

בחיבור הדקדוק "ספר האשל" המחבר ר' יצחק בן יהודה אף מתגאה שדעותיו הן היפוך גמור לדברי הראשונים: "ואקום כיד אלהי הטובה עלי לחבר זה הספר [...] וקראתיו אשל [...] יען כי ברוב דבריו מחדש נטוע ובהפך דברי הקדמונים תקוע" (כ"י פ⁸, בסוף דברי הסיכום [אין מספר עמוד]). ר' יצחק בן יהודה אף מסביר כי אין ללכת אחרי הראשונים ולקבל את דבריהם בלי בדיקה, ולא תמיד יש לסמוך עליהם:

[...] יש לנו לחקור האמת עד היסוד לדרוש ולתור בחכמה. אין לסמוך על חברו כי זה מעשה הבהמה כל ידעה מה. גם כה עשו אבותינו המחברים על ראש המדברים הוא ר' יהודה בן פאסי [הכוונה לחיוג'] אשר נקטו את דבריו וקרבו דבריהם והשגו ספריהם [...] (שם, שם).

נראה אפוא שבחיבורי הדקדוק האשכנזיים שלמן המאה ה"ג יש גם מקוריות, ומכל מקום בלי דיון גם בהם לא ייכון תיאור מהימן ומקיף של תולדות מחקר הלשון העברית בימי הביניים ונמצאנו חסרים.

המחבר וחיבורו

בתחילת החיבור המחבר מוסר את שמו: "אמר יצחק בן יהודה לבעבור היות ימים רבים לישראל ללא אלהי אמת וללא תורה אבדה חכמת חכמין ובינת נבונין נסתרה [...] (כ"י ב, עמ' 2א). בסופו של החיבור יש חלק שנשתמר לנו רק בכתב-יד אחד (כ"י פ). המחבר כותב:

ואקום כיד אלהי הטובה עלי לחבר זה הספר בשנת העשירית ליצירת תבל היא שנת חמש עשרה לשנותי וקראתיו אשל יען כי ברוב דבריו מחדש נטוע ובהפך דברי הקדמונים תקוע [...]

דה רוסי מסיק כי החיבור נכתב בשנת 1250 לספירה⁹. הקביעה שר' יצחק בן יהודה היה בן חמש-עשרה שנה כשחיבר את ספרו נראית בלתי מציאותית, אם גם לא בלתי אפשרית. אולי התכוון המחבר לכתוב "היא שנת חמש-עשרה לשנותי

7. קלאר (לעיל, הערה 2), מבוא, עמ' VIII.

8. על כתב-היד של החיבור ראה להלן בעמ' 304.

9. כנראה על סמך קטע זה. השווה מספר 1353 בקטלוג: I. B. De-Rossi, *MSS Codices Hebraici Biblioth. Parmae* 1803. ברור שהחיבור לא נכתב לפני 1250, משום שהוא מזכיר את "מכלול" של רד"ק והרי הרד"ק נפטר בשנת 1235 בערך. סגנון החיבור מזכיר חיבורים דומים שנכתבו בתקופה ההיא.

במקום פלוני", דהיינו חמש-עשרה שנה לשיבתו במקום זה. עיון מדויק בחיבורו מלמד על ידיעותיו הרבות הן בלטינית הן בעברית, וקשה להניח שהיה רק בן חמש-עשרה שנה בכתבו את הספר.

המחבר אינו מוסר דבר על מקום מגוריו. בחיבור מופיעים מונחים דקדוקיים לטיניים שאימץ ללשון העברית, אך כיוון שבאירופה שלטה בתקופה זאת הלטינית, קשה לדעת מה מקום מגוריו המדויק, ולמעשה היה יכול לשכון בכל מקום באירופה. נעיין בכמה קטעים ב"ספר האשל" שמוזכרים בהם המונחים הלטיניים¹⁰:

ואני הצעיר כי אראה אחינו בני עשו רבים ונכבדים וחכמתם רחבה ונסכה למעלה קנא קנאתי [לה'] ולתורתו ואתבונן בחכמת דקדוקם הנקראת גרמאטיקה [grammatica] וארא והנה הכל מתוקן ומקובל כפי שנאתם [כ"י פ: שעתם] והעתקתי כמה דברים מהם ואקח משל ומליצה מדבריהם יען וביען היותי כתושב כי ממשקה ישראל יצא הכל כי הם כמגנבי דבר והמה כאוכלי לחמנו [...] (כ"י ב, עמ' 2א).

השם הוא יסוד הכל ושמו אצל הגוים נומין [nomen] והפעלה הנגזרת מהשם ושמו אצלם וירבום [verbum] והמצוע בין השם ובין הפעולה וקראתיה מלה אמצעית ושמו אצלם פרטיציפיום [participium] והבא במקום השם ושמו אצלם פרונומין [pronomen] והבא אצל הפעולה לבאר אותה וקראתיו אצלי פועל ושמו אצלם אדירביאום [adverbium] ומחבר הדבור בטורי הלשון וקראתיו חבור הטורים ושמו אצלם קונוניציאו [conjunction] והמוליך הדבור אל הפעול וקראתיו מראה הפעול ושמו אצלם פריפוסיציו [praepositio] ואשר הוא נולד בתנועת מחשבת האדם לשמחה או לדאגה וקראתיו תנועת המחשבת ושמו אצלם אינטריגיקציאו [interjection]. באלה שמנה חלקים תשלם מלאכת הלשון ועמדה על אתני היושר ומלבר אלה תחסר (שם, עמ' 14ב).

זו החלוקה המקובלת של המורפמות והיא מתבססת בעיקרה על המדקדקים הקלסיים היווניים והרומיים, ולפי הסדר של ר' יצחק בן יהודה: שם העצם (noun), הפועל (verb), הבינוני (שם התואר הפועלי - participle), שם הגוף (pronoun), תואר הפועל (adverb), מילות החיבור (conjunctions), מילות היחס (prepositions) ומילות הקריאה (interjections).

[...] והנה נמצא עניין שהוא כולו פועל ונקרא אקטיבו [activum] ויש לו פעול ונקרא פאשיבו [passivum] ויש שאין לו פועל ואין לו פעול ונקרא בלשון הגוים ניאוטרו [neutrum] (שם, עמ' 38ב).

10. בכל הקטעים המצוטטים במאמר הוספת המינוח הלועזי בסוגריים מרובעים וכן סימני פיסוק מעטים, ובהם גם נקודות לציון סופי הקטעים - שלי.

השם הוא יסוד כל הדברים כמו שהקדמתי בראש השער השני ולולא השמות לא נוכל לדבר ואין דבר נכר אלא בשם כי זה יורה עצם הדבר הנקרא סובטנציאה [substantia] ושלשה דברים יקרו את השם המוצא ונקרא בלשון הערלים אישפיציאים¹¹ והם שני דרכים מוצא ראשון ומוצא שני. המוצא כלומר את השם ההוא נקרא כן ראשון בהוייתו נמצא לרצון הקורא ויקרא שם המיוחד סובטנטיבי [substantivum] בלשונם או יוצא משם אחר כמילת חכם שהוא שם יוצא מן חכמה כי כמו שהפעלה יוצאת מן הם כן יש שם יוצא משם אחר [...] ומן השמות יש שם מכוונה לדבר אחד כמו ראובן שמעון. וכאלה נקרא שם עצמי ונקרא אצלם פרופריאו [proprium] כלומר מיוחד אל עצם האיש להיקרא כן דבק בו לא יפרד ממנו ויש שם אחר והוא שם כללי ושמו אצלם אפילאטיו [appellativum] והשלישי נקרא אומונימום [homonymum] והרביעי נקרא שינונימום [synonymum] והשנים עשר הוא הנקרא אצל המדקדקים שם תואר ושמו אצלי שם נוסף או שם התוספת וכן נקרא בחכמת הערלים אדייקטיבו [adjectivum] [...] מודיעי איכות הדבר הנקרא קואליטארי [qualiter] וכשתאמר רב או מעט ביארת כמות הדבר הנקרא קואנטיטארי [quantitas] (שם, עמ' 466).

[...] ושמו טעם העניין לאמת את לכחש הדבר הנקרא אפירמטיוו [affirmativum] או נגטיוו [negativum] (שם, עמ' 104ב).

נפעלו, נפעלה וכלם על דרך צירופי פעל ופירושים נפעל לו, נפעל לה, פושנאו בראד בלעז¹² [לא עלה בידי לפענח לעז זה: צרפתית עתיקה?] (שם, עמ' 102ב).

"הַיְחָבֶרֶךְ כסא הוות" [תהלים צד, כ] שהוא מעתידי בניין זה ולהקל נשתנו תנועותיו והראוי הַיְחָבֶרֶךְ ובלעז שיאשטון יושטאר, כלומר היהיה מחובר אך איש און ובעל כסא הוות [...] (שם, עמ' 432א).

המונח הלועזי שר' יצחק בן יהודה מזכיר כאן גזור כנראה מ־sociatum הלטיני, שמוכנו 'להתחבר ולהתאחד'. השימוש בלעז, המזכיר את הלעז של רש"י ושל ר'

11. משה קטן בספרו אוצר הלעזים, המילים הצרפתיות שבפירושי רש"י על התלמוד, ירושלים 1984, בעמ' 66 (מס' 1016) מצטט את המילה אישבנייך כלעז של רש"י למילה מטיילין בבבלי מגילה כח ע"ב. המילה הצרפתית esbanier פירושה 'להתחלק', 'להתבדר'. קטן מעיר שם כי רפאל לוי במילונו R. Levy, *Contributions à la lexicographie française selon d'anciens textes d'origine*, Syracuse 1960, מס' 786, גורס לפי אחד מכתבי־היד במקום זה בתלמוד אישפצייר - espacier, בצרפתית עתיקה 'לטייל' (והשווה בגרמנית spazieren).

שמשון הנקדן¹², מחזק את הדעה שחיבור דקדוקי אשכנזי בידינו. הדעה שחי בברצלונה מקורה בזיהוי מוטעה שעל פיו מחבר "ספר האשל" הוא החכם ר' יצחק בר יהודה הברצלוני, אשר לדברי ר' יהודה בן תיבון תרגם את כתאב אלאצול (=ספר השרשים) לר' יונה אבן ג'נאח מערבית לעברית בערך בשנת 1150 לספירה¹³.

וזה תוכן הספר:

החלק הראשון: מיצוע בין השם ובין הפעולה (participle).
החלק השני: הבניינים קל, נפעל, פיעל הדגוש, פועל, הפעיל, הופעל, התפעל, דברי סיכום והסרת ההרכבות (מונחו של ר' יצחק בן יהודה לצורות הדקדוקיות האנומליות); סיבות הבניינים (פעיל, סביל, פעלים יוצאים ועומדים וכו'); בניין פועל, החסרים: חסרי הפ', ע', ל', הכפל; הרבעים.
החלק השלישי: השם - שמות בניין קל, נפעל, פיעל הדגוש, הפעיל, חסרי הפ' הדגושים, חסרי הפ' שאינם דגושים, חסרי הע', חסרי הל', השמות השניים, המרובעים, המחומשים, שמות מספר.
החלק הרביעי: "תחת השם" (שמות הגוף).
החלק החמישי: "בביאור הבא אצל פעולה לבארה" (תוארי הפועל).
החלק השישי: "חיבור הטורים" (מילות החיבור).
החלק השביעי: "המוליך הדבור אל הפועל" (מילות היחס).
החלק השמיני: "הנולד בתנועת האדם לדאגה או לשמחה ושמו תנועת המחשבת" (מילות הקריאה).
דברי סיכום מופיעים רק בכ"י פ (ראה להלן בעמ' 305-306).

רשימת החכמים והספרים הנזכרים ב"ספר האשל"

ואלה כל החכמים והספרים שזכרו בספר בשמם או שמובאים מהם או בשמם דברים או אסמכתאות. בסוגריים מובאים כינויים אחרים שהוזכרו בחיבור לאותו חכם:

שמות החכמים - ר' יהודה בן דאוד אלפאסי (ר' יהודה המדקדק הראשון, ר' יהודה בן פאסי [הוא ר' יהודה חיוג']); ר' יונה ספרדי בן ג'נאח (ר' יונה בן ג'נאח, ר' יונה);

12. ראה למשל ב"חיבור הקונים" לר' שמשון הנקדן: "אך הפירוש זכרנו הגידולים קריישמנט בלעז" (מהדורת בן-מנחם [לעיל, הערה 3], עמ' 237).

13. ראה על כך Aldo Luzzatto, *Catalog of Undescribed Hebrew MSS. in the Ambrosiana Library*, II, Edizioni il Polifilio, Milano 1972; M. Steinschneider, *Die Hebraeischen Uebersetzungen des Mittelalters und die Jude als Dolmetscher*, Berlin 1893, S. 412, 919; M. Steinschneider, *Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*, Berlin 1852-1860, I, S. 1418; נחמיה אלוני ואפרים קופפר, "כתבי יד עבריים נוספים ב'אמברוזיאנה' במילאנו שלא נכללו ברשימת ברנהיימר", ארשת ד (תשכ"ו), עמ' 234-270; ב"ז באכער, ספר השרשים, ברלין תרנ"ו, עמ' XXXVI-XXXV.

ר' שמואל הנגיד; ר' אברהם בן עזרא (אבן עזרא); שלמה בן גבירול; ר' משה בן עזרא; ר' דוד הקמחי (ר' דוד); בן נפתלי (יעקב בן נפתלי הסופר [=בעל המסורה]); משה בן אהרן בן אשר (בן אשר, משה בן אשר); ר' משה הקמחי (ר' משה); ר' יוסף הקמחי; ר' יעקב בן אלעזר; ר' יצחק אבן ג'קטילא; ר' משה הכהן (ר' משה הכהן הצרפתי [כ"י פ: הספרדי])¹⁴; אסוקראט (סוקראטס) ואפלטון. שמות הספרים - צחות (לראב"ע); מאזניים; שפת יתר; ספר ערגת הבושם¹⁵; מכלול (=ספר מכלל יופי); מסורת (מסרה, המסרה, ספר המסרה); ספרא דסוראי(?); ספרא דבי ילתא¹⁶; ספר אכלה ואוכלה; ספרים מדויקים¹⁷; ספר התחבושת לר' משה הקמחי¹⁸.

כתבי-היד של החיבור

ידועים לנו ארבעה כתבי-יד של "ספר האשל", אך רק שלושה מהם בידינו: (א) כ"י מילנו, ספריית אמברוזיאנה (=כ"י א)¹⁹ - עורך קטלוג כתבי-היד מעריך אותו מהמאה ה-15; (ב) כ"י בודליאנה (=כ"י ב)²⁰ - העורך אינו מציין את תאריך כתבי-היד; (ג) כ"י פרמה דה רוסי (=כ"י פ)²¹ - העורך מעריך אותו מהמאה ה-15; (ד) כ"י ברסלאו (אינו בידינו)²² - העורך אינו מציין לו תאריך. כ"י א כולל את ספר השרשים לרד"ק ובשוליים (למעלה ולמטה) כתוב הטקסט של ספר האשל, הנמשך רק עד עמ' 22. החיבור מתחיל בעמ' 1 בביטויים "אמר יצחק בן יהודה לבעבור היות ימים רבים לישראל" ומסתיים בעמ' 22 בביטויים "ולא נאמנה את אל רוחו וכן הרבים בשוא ובאות גרונית".

14. כונתו, כנראה, למשה בן שמואל הכהן ג'קטילא (המאה הי"א).
15. הוא ספר ערוגת הבשם לר' אברהם בן עזריאל מזקני ביהם, שחובר ב-1234 ונחשב מקור חשוב לתולדות הספרות של ימי הביניים באשכנז ובצרפת לכל ענפיה. על כך ראה אצל א"א אורבך (עורך), ספר ערוגת הבשם לרבינו אברהם בר' עזריאל, ירושלים תרצ"ט, חלק ראשון, בהקדמה.
16. פרופ' ישראל ייבין העיר לי שספר זה נזכר בקטע מסורה שציטט בספרו כתר ארם צובה - ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט, עמ' 80, בקשר לכתיבת חיבת הלה.
17. השווה מסורת המסורת לר' אליהו בחור, הוצאת גינזבורג, ניו יורק 1968, עמ' 93.
18. משה קמחי כתב את "מהלך שבילי הדעת" (יצא בפסארו, 1508) ואת "שכל טוב" (הוהדר ביד ר' קאסטלי, ראה [1894] REJ 28, D. Castelli, עמ' 212-227; [1894] REJ 29, עמ' 100-110). "ספר התחבושת" לא הגיע לידינו, ונראה שדן בצורות הדקדוקיות החריגות.
19. Aldo Luzzatto (לעיל, הערה 13), מס' 54/11.
20. A. Neubauer, *Catalogue of Hebrew MSS. in the Bodleian Library*, Oxford 1870, MDCCCLXXXVI, מס' 1499.
21. דה-רוסי (לעיל, הערה 9), מס' 1353.
22. B. Zuckermann, *Katalog der Seminar Bibliothek*, Breslau 1870, מס' VII 56.

כ"י ב ברור יותר מכל כתבי-היד האחרים, מכיל את רוב הספר ורק סופו חסר (נפסק בחלק השביעי בעמ' 104 במילים "הנחלתי לי ירחי שוא במקום אני ופעם לצחות לא לשימוש לך לך מארצך, אלכה לי אל [...]"²³). הוא כתוב כתיבה רבנית ספרדית ומכיל 104 דפים. נוסח מהדורתנו מבוסס ברובו על כתב-יד זה, שהוא המשובח מכולם.

כ"י פ הוא בלא סימון מספרי הדפים, ולמזלנו, הוא מכיל את כל החיבור וגם את דברי הסיכום של ר' יצחק בן יהודה, ולכן אפשר לערוך את ספר האשל עריכה שלמה. כתב-היד אינו ברור דיו.

כ"י ברסלאו אינו בדינו, ולא ידוע לי אם הוא נמצא באחת הספריות בעולם. כתיבתו גרמנית רבנית²⁴.

לסיום אביא את דברי הסיכום של המחבר (שנשתמרו בכ"י פ בלבד) ובהם מעין הצהרה שחיבורו מקורי - "אחזה דעי אף אני" - וכי אינו הולך בשיטה מסוימת אלא תר אחר האמת. המחבר אף מתנצל על שגיאות בחיבור בגלל טעותו הוא ובגלל שיבוש הסופרים המעתיקים:

ויתגדל על הכל האל הגדול גדול העצה ורב העלילה אשר בו מחסה ועוז כמגדל בנוי לתלפיה ושם דרך לקראותם בישעו ובית מנוס ממגור סלעו ואשר משאת פניהם יחפרו הביטו אליו ונהרו. אהודה אותו כפי כחי כל עוד נשמתי ורוחי על אשר עד כה ברכני ובדרך האמת והישר אנכי בדרך נחני ויאמר לתמוך אשורי במעגלותיו במשענת צדקותיו ויחזק בידי ויהי עמדי ויעדני להבין ולפרש לחקור ולדרוש לבין ולקשיב לשבר ולהשיב עלי דברי המחברים זקני אשר היו לפני ואל יאמר איש ריבי הנלוה עלי לחקור מלי מי הוא זה ואי זה הוא אשר מלאו לבו לעשות כן כי הנה אב אחד לכולנו ומחומר אחד קורצנו, לא שת בבריותיו כבוד על רעהו. העשיר לא ירבה והדל לא ימעט עם עושהו וכתוב בדברי הפילוסופים יבוא השכל מכל מקום ואמר אסוקראט בחלקו עם אפלטון ריב לאמת עם אפלטון ושניהם אהובינו והאמת יותר חביבנו ואחרי אשר אלהינו הבינו וישת בנו את רוח קדשו יש לחקור האמת עד היסוד, לדרוש ולתור בחכמה. אין לסמוך על חברו כי זה מעשה הבהמה כל ידעה מה.

גם כה עשו אבותינו המחברים על ראש המדברים הוא ר' יהודה בן פאסי אשר נקטו את דבריו וקרכו דבריהם והשגו ספריהם, ובעיני המקומות דבר משחת נפל אל הפחת ועדיהם אתבונן וכליותי אשתונן עליהם לבי השיאני לאמר: אחזה דעי אף אני ואקום כיד אלהי הטובה עלי לחבר זה הספר בשנת

23. לפי נויבאוואר. ראה לעיל, הערה 20.

24. לפי צוקרמן. ראה לעיל, הערה 22.

העשירית ליצירת תבל היא שנת חמש עשרה לשנותי וקראתיו "אשל" יען כי ברוב דבריו [...] מחדש נטוע ובהפך דברי הקדמונים תקוע כי לא ידעתי אכנה בשם רב וגאון בעניין יען נמצא בו דבר שאינו נראה נכון ואיננו הולך אחרי שקול הדעת ועל הכל כמעשה צורי שדי יוצרני כמעץ ישאני עושני ומזולתו לא אדאג ולא אירא וכו'.

אמנם לא שקר מלי תמים דעה אדרבה בדרך הסברה, כי שבעים יש לתורה ותשואות חן ותחנה אני שואל מאת באהלי טעות שלא יכתוב עלי מרומת ושטנה כי אין איש אשר לא יחטא וגם אולי הוא בשגגה היוצא מלפני אלהים לידי אנה. ועדין אין עיון השכל יתקנהו ובמחוגה יתארהו ויש אשר ישבשו הסופרים המעתקים אשר חקקי און מחוקקים. מן האדון אשר הוא הכל ומאתו הכל אשאל בחדו מזדים להצילני ויפיק ישע לחלצני ממתי המבקשים להתעולל עלילות ברשע ואם ידם [...] לי ערבה עמך ותהי נא ירך עמי לעזרני, וישועתך תשוב תחייני ומתקומות הארץ תשוב תעלני, והספר נשלם, תהלה לכל עולם, יודע כל נעלם, בלי נשמע קולם, איש גר אנכי בארץ.

מ"ספר האשל" מובא בזאת הפרק הדין ב"הסרת ההרכבות" - בצורות לא פרדיגמטיות או בצורות ה"זרות" שבמקרא.

25 הסרת ההרכבות

אמר המחבר חפצתי לבאר עוללות נשארו בידי למען הראותך הבלי המדקדקים הראשונים מחפשי הסגולות מרכיבי המלות. אמרו כי "הנך הרה וילדתך בן" [בראשית טז, יא], "שכנת על מים רבים" [ירמיהו נא, יג] "ישבתך

25. למסירת יסוד בחרתי בכ"י ב, שהוא הברור מכל כתבי־היד ומכיל את רוב החיבור. מסרתי את נוסחו בפנים כדיוקו, להוציא את העניינים האלה: חיבות מקוצרות בכתב־היד הובאו בהעתקנו במלואן, וההשלמה נרשמה בסוגריים מרובעים; מילים ופסוקים מן המקרא ניקדתי על פי מהדורות המקרא המקובלות בידני כיום; הוספתי בפנים מראי מקומות בתוך סוגריים מרובעים; כאמור בהערה 10 לעיל, הוספתי סימני פיסוק מעטים לשם הבהרה. להעתקת הפרק שלפנינו לא הוספתי אפֿרט חילופי נוסחאות, לפי שבכתב־היד האחרים אין מסורת נוסח שונה, לא מבחינת התוכן ולא בניסוח הדברים ובסידורם. לציטוטים מהמקרא הוספתי מרכאות. ואלה הקיצורים שהשתמשתי בהם בהערות לטקסט: ההשגה = ספר ההשגה ליונה אבן ג'נאח, לפי כ"י בודליאנה [עדיין לא יצא לאור]; הרקמה = ספר הרקמה ליונה אבן ג'נאח, מהדורת מיכאל וילנסקי ודוד טנא, ירושלים תשכ"ד; השרשים = ספר השרשים לדוד בן יוסף קמחי, מהדורת Biesenthal and Lebrecht, ברלין 1847; זכרון = ספר זכרון ליוסף קמחי, מהדורת כ"ז באכר, ברלין תרמ"ח; חיוג' = שלשה ספרי דקדוק אשר חברם בלשון ערבי ר' יהודה חיוג' ותרגמם ללשון הקודש ר' משה הכהן המכונה בן ג'יקטילה, מהדורת י"ט נוט, לונדון וברלין

בלבנון" [ירמיהו כב, כג] מורכבים מלשון עבר והווה מן ילדת ומן יולדת, מן שְׁכַנְתָּ ומן שׁוֹכְנָת, מן יִשְׁכַּת ומן יוֹשְׁכַת²⁶ וכל הצער הזה בעבו[ר] החולם. ואני אמרתי שהם מעוברי בנין קל ושמה בארנום במלת פְּעֻלָּתָ²⁷, כי מאד רחוק דקדוקם. ואם בעיניהם ירחק דקדוקי לאמר איך ישתנה קמץ לשוב חולם, אשיבה, כי אחר שהקמץ אינו סימן, כי בניין קל לא יצטרך סמן ואינו רק להרחיב. אם כן מה לי קמץ מה לי חולם, כי גם הוא ירחיב קריאת המלה ועוד איכה לא ישימו לב על עי"ן הפועל הנקודה פעמים בפתח פעמים בצירי פעמים בחולם, ולא חששו לזה שהם נכרים אי מזה בניין יצאו.

ומלת "מְקַנְנָת בארזים" [ירמיה כב, כג] אמרו שהיא מורכבת מן קוֹנְנָת ומן מְקוֹנְנָת²⁸ והנכון כמו שאמר ר' יונה בן ג'נאח שהשווה להריץ המלה אל אשר לפניו ואיננה מורכבת אך היא פעולה²⁹, ומלת "וְאֶסְעֶרָם על כל הגוים" [זכריה ז, יד] אמרו שהיא מורכבת מן אֶסְעֶר בניין קל ומן אֶסְעֶרָם מבנין פעל הדגוש³⁰, ויותר טוב מה שאמר ר' יוסף הקמחי שכולו מהקל³¹ ולהרחיב על אות הגרון לא אמר אֶסְעֶרָם כמו אֶשְׁמָעָם והוא יוצא כדרך: "כמו חי כמו חרון יִשְׁעֶרָנו" [תהילים נח, י] וטוב מזה ומזה שהיא מהתפעל והיא יוצאת כמו שנמצא רבים יוצאים כמו שאודיעך בסיבת הבניינים והצירי מורה חסרון תי"ר הבניין³².

ומלך "יִרְדְּף אויב נפשי" [תהילים ז, ו] אמרו שהיא מורכבת מן הקל ומן פעל

תר"ל; מכלול = מכלול לדוד קמחי, מהדורת י" ריטנברג, ליק תרכ"ב; צחות = צחות לאברהם אבן עזרא, מהדורת ג'ה ליפמאן, פיורדא תקפ"ז.

26. וכן חיוג: "אך הנך הרה ויולדת בן בנין נתערב מן יולדת וילדת לפי שיאות בלשונם להרכיב מלה אחת משתי מלים" (עמ' 25).

27. בכ"י ב כותב ר' יצחק בן יהודה: "פְּעֻלָּת התי"ו בשוא לנגד הנקבה, הפא בקמץ והעיין בפתח, ויש בחלם יִשְׁכַּת בלבנון וילדת בן ולמטה תמצאם יותר מבוארים בהסרת ההרכבות" (עמ' 20א).

28. חיוג, עמ' 26.

29. אבן ג'נאח: "וכן אומר הסירו תנועת הנון השניה מן מקוננת. להקל ולהדביק הדבר למה שאחריו וזה היה דבר ישר בעיני מכל מה שיאמר בו [הכוונה לחיוג]. אלא שאם המירו תנועת מה שלפני האותיות השוכנות והחליפו את הסגול בפתח לפי שזה יותר קל עליהם" (ההשגה, עמ' 7א). לפי אבן ג'נאח אפוא מילה זו אינה מורכבת אלא היא רק בינוני.

30. זו דעתו של ר' יוסף קמחי: "ויש מלה נרכבת מבנין קל ומבנין פעל החזק והיא וְאֶסְעֶרָם תחלתה מן וְאֶסְעֶרָם בשקל אשמרם ומן הס' והלאה כדרך פעל החזק אֶסְעֶרָם כמו אֶכְרַם" (זכרון, עמ' 40).

31. זו דעתו של הרד"ק דווקא: "כי הוא כולו מהקל אעפ"י שהוא בודד, פירושו וְאֶסְעֶרָם עמם [...] ואמר וְאֶסְעֶרָם ולא אמר וְאֶסְעֶרָם כמשפט, כדי להרחיב העין ולהקל מעליה, ונקדו האלף בצירי והסמך בצירי להאריך המילה ולהרחיבה עוד [...] (מכלול, נו ע"ב).

32. כונתו לפרק "סיבת הבניינים" בחיבור זה.

הדגוש מן יִרְדֹּף ומן יִרְדֹּף³³. והנכון אצלי היותה מהתפעל והיתה הרי"ש דגושה להורות תי"ו הבניין לולא שהיא אות גרונית והראוי יִתְרֹדֵף והוא מגזרת חולם³⁴ והוא יוצא כמו שיש רבים ויש מי שאמר שכלם מבניין קל וכמו יִרְדֹּף.

ומלת "מִשְׁתַּחֲוִיָּתָם" קדמה [יחזקאל ח, טז] תמצאנה בחסירי הלמד ומלת "אשת מדינים נִשְׁתַּחֲוּהָ" [משלי כז, טו] אמרו שהיא מורכבת מנפעל והתפעל מן נִשְׁחָה והִשְׁתַּחֲוּהָ³⁵. וכן אמרו "וְנִפְכָּר לָהֶם הַדָּם" [דברים כא, ח] מן נִכְפָּר והתפכר וכן "וְנִסְרוּ כָל הַנָּשִׁים" מן נִסְרוּ והִנְסְרוּ ולדעת כלנה התפעל לבד ובעבור שהנזן סימן הדבר העשוי שמוהו גם בהתפעל שגם הוא פעול פעמים וטוב, אחר שאין לטעות בבניינים כי באמת אין לטעות בין נפעל לנתפעל וכן רבותי[נז] ז"ל נשתמשו בו אע"פ שאין זה ראייה כי לשונם לשון ארמי "נתמזמו מוחיה דדין גברא" [בבלי חולין מה ע"ב בסדר אחר] נזדמן לו רוק [בבלי ברכות כד ע"ב].

ומלת "נִגְאָלוּ בָדָם" [ישעיהו נט, ג] אמרו שהיא מורכבת מן נִגְאָלוּ נפעל ומן גִּאָלוּ פועל³⁶ ולי כולם מפועל ומפני האלף לא יכול לקבל דגש וכבר אמרתי כי בעבור שהנזן סימן הדבר העשוי כי בנפעל שמוהו גם בבניינים הפעולים כמו בנִשְׁתַּחֲוּהָ ורעיו אחר שאין לטעות בין נִגְאָלוּ שהוא פועל לנִגְאָלוּ נפעל. ומלת "צִמְתָּחוּנִי" [תהלים פח, יז] אמרו שהיא מורכבת מן צִמְחוּ רבים נסתרים ומן צִמְחוּנִי רבים לנגד³⁷ והנכון כמו שאמר ר' משה קמחי³⁸ שהתי"ו השני נכפל במלה כמנהג אֶמְלֵל והו"ו שאחרי סימן הרבים אבל הראשון למשך בגלל השרק והראוי בחולם כשר. ונהפוך הוא כי יכשר ככתוב בחק הזה להמיר כמו "יִשְׁפּוּטוּ" [שמות יח, כו] "ושפתי חכמים תִּשְׁמְרוּם" [משלי יד, ג] "לא יִכְלּוּ נֶקֶן" [הושע ח, ה] ואלה עדים נאמנים כי החולם והשורק במקרא אחדים³⁹ ומשקל צִמְתָּחוּנִי פִעְלָלוּנִי ושרשו צמתת נכפל הלמד הפעל ע[ד] כ[אן].

ומלת "כלה מְקַלְלֵנִי" [ירמיהו טו, י] אמרו שהיא מורכבת מן מְקַלְלוּ ומן מְקַלְלֵנִי⁴⁰ והנכון היותו פעול מהדגוש ושרשו קללו מרובע בכפל הלמ"ד.

33. כך רד"ק - מכלול, סט ע"א.

34. כך דעת חיוג', עמ' 55.

35. כך דעת ראב"ע - למשל צחות, סט ע"ב.

36. זו, למשל, דעת רד"ק בספר השרשים, שורש גא"ל.

37. ראה צחות, סט ע"א.

38. כנראה ב"ספר בתחבשת", ספר שלא הגיע לידינו. לא מצאתי עניין זה בספרו "שכל טוב".

39. דהיינו חד המה.

40. השווה לרד"ק - מכלול, סא ע"א.

ומלת "שמי מְנָאָץ" [ישעיהו נב, ה] אמרו שהיא מורכבת מן נִוְאָץ שם תאר מבניין פועל ומן מְנָנִוְאָץ פועל מן התפעל⁴¹ והנכון היותו פעול מהתפעל ושם תמצאנו.

ומלת "מְבִלְיָתִי עלי יגון" [ירמיהו ח, יח] אמרו שהיא מורכבת מן מְבִלְיָ צירוף הפועל ומן מְבִלְיָתִי צירוף הפועלת⁴². והנכון כמו שאמר ר' משה הקמחי שהוא שם ומבלי צירוף: מְבִלְיָתִי כמו "מְרַבִּית" [שמואל א ב, לג] והיו"ד האחרון לצירוף מדבר בעצמו⁴³ ופי[רוש] בחשבי לשום התאפקותי לנגדי על היגון לא אוכל להתאפק כי עלי לבי דוי. עוד יש לי לפרש על תנחום יגוני דוה לבי עלי כלומר לבי מתרעם עלי ומכלים אותי אם אקבל תנחומים על יגוני כטעם "עלי נפשי תשתוחח" [תהלים מב, ז]. ומלת "וְהִשְׁלַכְתָּהּ הַהֲרֹמוֹנָה" [עמוס ד, ג] אמרו שהיא מלה מורכבת מן הִשְׁלַכְתָּן עבר ומן תִּשְׁלַכְנָה עתיד⁴⁴ ואני קראתי אחריהם מלא וכתבתי האמת במלת פעלתן⁴⁵.

ומלת "וְהִנֵּיחָהּ שֵׁם" [זכריה ה, יא] אמרו שהיא מורכבת מן הניחה הפעיל ומן הנוחה הופעל⁴⁶ והנכון שכולו מבניין הופעל כי כן יורה השורק השפל שתחת הה"א שהוא הפרש בין הפעיל להופעל כי פעמים ישאר בנין הפעיל בלא יו"ד ולולא תנועת הה"א לא יהיה בינם הפרש. לכן עקר ההפרש תנועת הה"א ואע"פ שבאה המלה הזאת ביו"ד כדרך הפעיל אין לחוש כי היה מפני היות המלה מלעיל ומלת "הַדְּשָׁנָה מחלב" [ישעיהו לד, ו] אמרו שהיא מורכבת מן הודשנה הופעל והתדשנה התפעל⁴⁷ והש"יין ראוייה להדגיש וכן אמרו במלת "אחרי אשר הִטְמָאָה" [דברים כד, ד] "אחרי הִכָּס את הנגע" [ויקרא יג, נה] מן הוכבס והתכבס וכן "לא הִתְפַּקְדוּ בתוכם" [במדבר א, מז] הִתְפַּקְדוּ וכלכלו [מלכים א כ, כז] מורכבים מן הופעל והתפעל והראויים להידגש⁴⁸. ולדעתי שכל אלה מהתפעל לבד ואין לתמוה אם באו בה"א

41. עיין מכלול, סב ע"א.

42. מכלול, סד ע"ב.

43. כלומר, במילה מבליגית י האחרונה היא הכיניו לגוף ראשון. וראה גם את דברי רד"ק במכלול, שם, המזכירים את אחיו, ר' משה, שהביא את העניין ב"ספר התחבשת".

44. מכלול, סד ע"א.

45. וכך כותב ר' יצחק בן יהודה: "אמרתי אני אחר שמצאנו וְהִשְׁלַכְתָּהּ הַהֲרֹמוֹנָה שהה"א נוספת בה. וכן נוכל לומר בכל עוברי הבנינים פעלתן, פעלתנה וכן בזכרים פעלתמה כדרך: ואל אליהמה, הנני אל קְסוּתוֹתֶיכֶנָה (יחזקאל יג, כ) הֵם הָמָּה, הֵן הִנֵּה, והבאנה אל קְרַבְנָה (בראשית מא, כא) והמדקדקים שאמרו כי וְהִשְׁלַכְתָּה מורכב, ידעו הנסתר ושגו ברואה" (כ"י ב, עמ' 20).

46. אבן ג'נאח - הרקמה, שמ"ד.

47. רד"ק - מכלול, סח ע"ב.

48. שם.

הבניין בשורק והאחרים דרכם לבא בחרק כי אחר שהתפעל יש לו אות בצבאו והוא ה"א ות"ו אין לחוש אם באה ה"א בשורק השפל בה"א הופעל כי אין לטעות ביניהם וכי העברים לא יחושו לתנועות כשאין סימן העניין נשחת כמו שאודיעך בקרוב.

ועוד הרכיבו בניין התפעל עם בניין אחר שעשו למרכבתו וקראוהו בניין מרובע כמו "עמד והתבונן נפלאות אלי" [איכה לז, יד] עמי לא התבונן [ישעיהו א, ג]. "וסער מתחולל" [ירמיהו כג, יט] "וכל הגבעות תתמוגגנה" [עמוס ט, יג] התקוששו וקושו [צפניה ב, א] "מתרושש והון רב" [משלי יג, יז] ובכפלים אשתוללו אבירי לב" [תהלים עו, ו], "להתעולל עללות ברשע" [תהלים קמא, ד] "ויתרוצצו הבנים" [בראשית כה, לב] וכן רבים שאמרו בהם שהם מורכבים מבניין התפעל ומבניין שטחו תפל למרכבת התפעל, וכל הצער הזה בגלל החולם שבכולם כאילו לא ראו מנהג לשוננו שאינו חושש לתנועת אחר שהמלה ניכרת מאי זה מחצב נגזרה ונאצלת או בעניין מובן אצל השומע כי מצאנו "פן אכלך בדרך" [שמות לג, ג] בסגול בו תחת הפתח "ולנה בתוך ביתו" [זכריה ה, ד] הסגול תחת פתח וכן "והזורה תבקע אפעה" [ישעיהו נט, ה] "כי נשני אלהים" [בראשית מא, נא] פתח הנו"ן במקום חיריק. ומצאנו כי חפץ בבת יעקב [בראשית לד, יט] ומצאנו ולא יכל יוסף [בראשית מה, א] ואם⁴⁹ שאר עובדי בניין קל רגילים להיות בפתח "תאקבו פתי" [משלי א, כב] הצרי במקום פתח "כהדוש מתבן" [ישעיהו כה, י] וכן "שרוד נשדנו" [מיכה ב, ד] השורק במקום חולם וכן "לא תעבורי מזה" [רות ב, ח]. "ויצאתם ופשתם" [מלכים ג, כ] החיריק מקום פתח וכן "והתגדלתי והתקדשתי" [יחזקאל לה, כג] "והתקדשתי והייתם קדושים" [ויקרא יא, מד] החרק בהם מקום פתח וכאלה ימצאון לאלפים ולרכבות בשינוי התנועות. ומהמדקדים הרואים כל זה איך לא יתנו אל לבם לראות כי לא יחוש לשוננו לתנועותיו כשאין הלשון נשחת והמה דרכם לא יתכנו. הבעבור חולם אחד נאמר שיש במלה בניין אחר נסתר מורכב בה ועוד כי לא תמצא אות אהו"י נחה מרובעת מפני שאותיות אלה כשהן נחות מהכל נוספות בכל מלה או במכתב או במבטא. לכן בכל מלה שתמצא אחת מהן על שלש אותיות השרשיות בשמות ובפעלים דע לך שהיא לשמוש או לתוספת בלי שמוש כלל שאפילו בשרש ראה בנה ודומיהם היה לנו לומר שאין ה"א שרשית. לא שמצאנוה פעמים שנראתה במקצתם להורות על השאר כדרך "ישליו אהלים" [איכה יב, ו] "נטיו רגלי" [תהלים עג, ב], "כי בכ חסיה נפשי" [תהלים נז, ב]. ואל ידחוני מפני משתחוה כי שרשו שחה כפול הלמד לדברי חכמי הדקדוק⁵⁰

49. היינו, אף כי.

50. ראה מכלול, קא ע"א.

"כְּמִטְחֵי קֶשֶׁת" [בראשית כא, טז] שרשו טחה כפול הלמד וכן כתבו ר' דוד⁵¹ "וַיֵּטֵא טֵאֵתִיקָה" [ישעיהו יד, כג] כפול הפ"א והע"ן הוא. "ואיך תִּתְחַרְהָ" [ירמיהו יב, ה] "וַיִּדְשֶׁנָּה סֵלָה" [תהלים כ, ד] הה"א תוספת כמו שאמרנו למעלה. "כפי תִּתְחַרְא" [שמות כח, לב] אין התי"ו שרש רק תוספת השם כתי"ו תקוה ושרשו חרה וכת"ו "וכי תִּתְאָנָה הוא לעיניים" [בראשית ג, ו]. ואני שאלתי את מדקדקי הדור אמרו לי טעם ההרכבה במלת "עמי לא הִתְבּוֹנֵן" [ישעיהו א, ג] שהוא לדברכם מורכב מן הִתְבּוֹנֵן התפעל ומן בּוֹנֵן מרובע. אמרו נא לי מה טעם הִתְבּוֹנֵן ומה טעם בּוֹנֵן במלה וכן בשאר המלות שהרכבתם אותם ויחרישו ולא ענו אותי דבר רק עקר תשובתם לומר איך אם כן טעו הראשונים מרכיבי המלות. והנני משיכם כי לא ידעתי טעם הראשונים וכי לא בקבלה אצל הראשונים זאת החכמה רק בסברה וגם כל אחד מהם משיב על חברו.

ועתה אודיעך דעתי במלת התבונן התקוששו ודומות להמה הואיל ובאו ליד. דע כי אינם מורכבים וכי לא ימצא זה הדרך בלשוננו. אכן הם מבנין התפעל לבד ושרשו בון והוי"ו השרשית נחסרה ולכן נקראו חסרי העי"ן כמו שיתבאר שמה ב"ה. והנו"ן למד הפעל נכפלת בו חלף עי"ן הפעל הנחסרת במלות הכפולות הנמצאות בן תמיד והנח שהוא הוי"ו מקום הדגש כמו שאמור בביאור הדגש שיש נח מקום הדגש וככה עשו בפעל הדגוש ששמו הנח מקום הדגש כמו יתבונן יקומם "וחרבותיה יקומם" [ישעיהו מד, כו] וכן בשלמים "לְמִשְׁפָּטִי אֶתְחַנֵּן" [איכה ט, טו] ועוד אכתבנו בסיבת הבניינים. "מְלִשְׁנִי בִּסְתֵר רַעְיוֹ" [תהלים קא, ה] והראוי מלושני בכל אלה הנח מקום דגש הבניין כמו שיתבאר למטה בפעל הדגוש בחסרי העי"ן ובכפולים וכן מציאנו הוי"ו מקום דגש הבנין בשלמים "כִּי גִרְשׁוּ מִמִּצְרַיִם" [שמות יב, לט] "כִּי עֲלִיךְ הִרְגָנוּ" [תהלים מד, כג] עניה סֶעֱרָה [ישעיהו נד, יא] וכן כאלה אחרים. עתה הנה באתי להסיר ההרכבות ברוב טענות ואין איש מתחזק עמי על כל אלה רק האמת יעודדני וצורי שדי יתמכני.

הסבר הפרק "הסרת ההרכבות"

בפרק זה דן ר' יצחק בן יהודה בפעלים הלא-פרדיגמטיים במקרא (פעלים החורגים מן המערכת המקובלת). "חפצתי לבאר עוללות" הוא אומר בהקדמתו לפרק ומסביר את הפעלים החריגים בדרך שונה מ"הבלי המדקדקים הראשונים", ובכך הוא מערער על שיטתם של המדקדקים הספרדיים הראשונים כגון חיוג', אבן ג'נאח, אבן עזרא והקמחיים ו"מסיר את הרכבתם".

דיון בשלוש דוגמאות לשם הבהרת שיטתו של ר' יצחק בן יהודה:

א. "הנך הרה וילדתך בן" (בראשית טז, יא); "שְׁכַנְתָּ עַל מִים רַבִּים" (ירמיהו נא, יג); "יִשְׁכַּבְתָּ בַלְבֹנוֹן" (ירמיהו כב, כג). רוב המדקדקים הראשונים אמרו כי הצורות ילדת, שְׁכַנְתָּ וישבת מורכבות מלשון בינוני של קל ומלשון עבר (פועלת ופועלת). ר' יצחק בן יהודה טוען כי כל הצער הזה שנצטערו וטרחו למצוא הסבר לצורות החריגות הללו בעלות החולם בהברה הראשונה של הפועל (שהרי צריך להיות קמץ: ילדת, שְׁכַנְתָּ, יִשְׁכַּבְתָּ) היה לשווא. לדעתו, אין הקמץ סימן מאפיין של בניין קל (בעבר) ובהחלט אפשר שתבוא במקומו תנועה אחרת. בפעלים שלפנינו החולם ממלא את מקום הקמץ, ותפקידן של התנועות - הן הקמץ הן החולם - "להרחיב" את המילה שתהיה ההברה פתוחה, ואין זה משנה אם מופיע חולם או קמץ.

עוד סיוע לדעתו זו הוא הניקוד השונה של ע' הפועל במשקלי העבר של בניין קל: הצורה הפעילה פָּעַל ומשקלי המצב פָּעַל ופָּעַל. ר' יצחק תמה על המדקדקים, כיצד שמו לבם לחילופי התנועות בפ' הפועל (ילדת, שְׁכַנְתָּ, יִשְׁכַּבְתָּ) אך לא לחילופי התנועות בע' הפועל (פָּעַל, פָּעַל, פָּעַל), ומכאן הוא מסיק שכשם שע' הפועל באה בתנועות אחדות כן פ' הפועל יכולה לבוא בתנועות אחדות, ולכן אין כאן הרכבה של עבר והווה אלא צורת עבר של בניין קל שפ' הפועל שלו מנוקדת בחולם ולא בקמץ (פָּעַל).

ב. "והשלכתנה ההרמונה" (עמוס ד, ג). המדקדקים הראשונים טענו שפועל זה הוא הרכבה של הַשְׁלִיכְתָּן (צורות עבר של נוכחות בבניין הפעיל) ושל תַּשְׁלִיכְנָה (עתיד של נוכחות בבניין הפעיל). לדעת ר' יצחק בן יהודה, אין כאן הרכבה. גם בשמות וגם במילות יש צורות קצרות לצד צורות מוארכות (בתוספת ה). לדוגמה: "הנני אל פְּסֻתוֹתֵיכֶנָה" (יחזקאל יג, כ); "ותבאנה אל קְרַבְּנָה" (בראשית מא, כא); וְהָנָה (לצד הֵם).

ג. "וְהִנֵּיחָה שֵׁם" (זכריה ה, יא). המדקדקים הראשונים קבעו שהיא מורכבת מהִנֵּיחָה (הפעיל) וְהִנֵּיחָה (הופעל). לדעת ר' יצחק בן יהודה, הִנֵּיחָה היא מבניין הופעל, שכן רק תנועת האות ה עושה את ההבדל בין הפעיל להופעל, ואין חשיבות לניקוד ה־י בבניין הפעיל. ואכן, הוא מוסיף, לפעמים יופיע בבניין הפעיל בלא י, כגון בנוכח עבר הפעלת, הפעיל, ולפעמים יופיע בבניין הפעיל בלא י, כגון בנוכח עבר הפעלת.

עיון בפרק זה לבדו דיו להעמיד על דרכו המיוחדת של ר' יצחק בן יהודה בפירוש לשון המקרא.

"אבל" - מקביעות לניידות

1. מבוא

במחקר מקיף על שינויים מורפו-סינטקטיים נבחרים בעברית הספרותית נבדקה לשון התרגום הספרותי מיידש ונערכו השוואות בין לשון הדור הראשון ובין לשון דור ימינו של מתרגמי שלום עליכם. מטרת ההשוואה הייתה לעמוד על השינויים המורפו-סינטקטיים שחלו בעברית החדשה במהלך שבעים שנה. קורפוס המקור שימש לבדיקת השאלות אם השפיעה היידיש על השינויים האלה ועד כמה. אחד הנושאים שנבדקו הוא הקשר אבל¹, והוא גם נושא המאמר הזה.

ההחלטה לעסוק בקשר אבל נבעה משלוש סיבות הקשורות זו בזו:

- א. אבל, שמקומו הטבעי והקבוע בין איברי המבע, נמצא בתרגומו של אריה אהרוני (1980)² משולב מדי פעם בפעם, שלא כצפוי, בתוך הסיפה.
- ב. שילובו זה של אבל בתוך הסיפה נשמע טבעי ואינו צורם את אוזנו של דובר עברית ילידי³.

ג. עלו שלוש שאלות: (1) מהי מידת קבילותו של אבל המותק לסיפה? (2) היש להיתק זה מקום מועדף כלשהו בסיפה? (3) האם שינוי מקומו של אבל גורר שינוי כלשהו, סמנטי או פרגמטי, במהותו של המבע?

* הדברים מיוסדים על פרק בחיבור לקבלת התואר מוסמך, חיבור שנכתב בהדרכת פרופ' מ"צ קרדי ופרופ' יוסף בר-אל במחלקה ללשון באוניברסיטת בר-אילן בשנת תשנ"ה (1995) בנושא "שינויים מורפו-סינטקטיים נבחרים בעברית הספרותית בין 1907-1980, כפי שהם משתקפים בתרגומי 'מוטיל בן פייסי החזן' לשלום עליכם בידי י"ד ברקוביץ', בידי א' אהרוני ובידי מתרגמים נוספים". נערכה השוואה בין לשונם של המתרגמים הראשונים ביאליק ורבניצקי (1907-1909) וי"ד ברקוביץ' (1912-1929) ובין לשון המתרגמים בני זמננו ואוריאל אופק (1976) ואריה אהרוני (1980).

1. שני הנושאים האחרים הם סדר נושא-נשוא והיררכיית הלוואים אחרי שם העצם.
2. בעבודה נבדק מקומו של אבל בלשונם של עוד שלושה מתרגמים של "מוטיל בן פייסי החזן": ביאליק ורבניצקי (1907), י"ד ברקוביץ' (1929 - תרגום שלושת הסיפורים הראשונים; 1912 - תרגום כל הסיפורים מהסיפור הרביעי) ואוריאל אופק (1976). מקומו של אבל נבדק גם בתרגומים אחרים בידי שכן ביצירות מקוריות בעברית. הפירוט יבוא בהמשך הדברים.
3. הדבר נבדק בעבודה.

תחילה נביא בקצרה את דברי החוקרים שנתנו דעתם על אבל בדיונים במילות ניגוד אחרות.

2. דברי החוקרים ודיון בהם

קשרי (מילות) הניגוד בלשון זמננו וזכו בזמן האחרון לדיון במאמריהם של חוקרים מספר: אנסקומבר ודוקרו, דסקל וכתריאל, אור, עבאדי, אלון, לבנת ולנדאו.⁴ החוקרים דנו בקשרי הניגוד עצמם ובקשרים שביניהם. אנסקומבר ודוקרו כתבו על המילה הצרפתית mais, ודבריהם יפים גם למקבילותיה העבריות אלא ואבל. לשיטתם, המבע מכיל שתי טענות הנובעות משני איברי המבע, ומכל טענה עולה מסקנה. אבל בין האיברים יוצר מצב זה: (א) המסקנה העולה מן הסיפה מפריכה את המסקנה העולה מן הרישה; (ב) המסקנה המתקבלת בסיפה שלילית, ועצמחה רבה משל זו הנדחית, המצויה ברישה.⁵ אור מקבל את דברי אנסקומבר ודוקרו באשר ל-mais המקבילה לאבל,⁶ ואף טוען שמאמרם הוא הראוי ביותר ללימוד ולהעמקה. לעומתו דסקל וכתריאל טוענים שהגדרתם של אנסקומבר ודוקרו מצומצמת מדי: היא מגדירה את קשרי הניגוד במונחים לוגיים של טענה ומסקנה בלבד ואינה מתייחסת ליסודות פרגמטיים כמו מודליות ופעולות דיבור. דסקל וכתריאל רואים את המבע כמורכב משכבות משמעות המסודרות בסדר מדורג: המשמעות הפנימית היא תוכן ההיגד (הפרופוזיציה) של המבע, והשכבות העוטפות אותה הן שכבות של מודליות, פעולות דיבור, תנאי הניסוח המוצלח (felicity conditions) וכו'.⁷ לטענתם, במבעי אבל הבנויים משני היגדים לעולם תידחה השכבה בעלת המשמעות החיצונית יותר או לפחות השווה לזו המתקבלת.⁸ הביקורת על תיאורם של דסקל וכתריאל היא שסדר שכבות המשמעות שהתאוריה שלהם בנויה עליו רופף הוא. הם עצמם מביעים הסתייגות מהאפשרות לדרג שכבות משמעות ומודים שיש חפיפה בין כמה מונחים המשמשים במאמרם.⁹

4. פרטים מלאים על מאמריהם בנושא זה ראה ברשימת הקיצורים.

5. אנסקומבר ודוקרו, עמ' 28-29.

6. הוא טוען שאין הקבלה מלאה בין mais ובין אלא, שכן בעברית יש ארבעה סוגי אלא (אור, עמ' 133-134).

7. דסקל וכתריאל, עמ' 143-144.

8. אור מדרג אף הוא את הפרופוזיציות שבמבע. הוא מדבר על "גובה הארגומנט". מ1 צריך להיות גבוה יותר מ-2, למשל: "אין זה ודאי, אבל זה אפשרי". וכן "הוא לא עשיר, אבל הוא אמיד". לדברי אור, לא תיתכן כאן הפיכות, שכן הארגומנט הנדחה גבוה יותר מזה המתקבל (אור, עמ' 142-143). לדעתי, המונח "גבוה" אינו מתאים פה, ואולי היה מתאים יותר לדבר על ארגומנט כוללני יותר, שיכול להכיל את הארגומנט המתקבל.

9. דסקל וכתריאל, עמ' 168.

לדברי אור, בכל מאות מבעי אבל שאסף לא נמצאה אף דוגמה אחת שיש בה כדי לסתור את תיאורם של אנסקומבר ודוקרו. תיאורם נחשב בעיניו מוצלח ביותר, משום שאפשר להחילו על כל מבעי אבל ובכללם המבעים שבדוגמותיהם של דסקל וכתריאל.

אור אף מתייחס לניסיון של ג'ורג' ליקוף להכניס מדד של הנחה מוקדמת¹⁰. במשפט כמו "ג'ון הוא רפובליקני, אבל הוא הגון" הסיפה בונה את המסקנה הנובעת מן הרישה: רפובליקנים הם בלתי הגונים. ליקוף מציע לראות בכל המשפטים של "הפרכת המצופה" משפטים שיש בהם גריה: 'משפט 1' גורר 'לא משפט 2'¹¹. אור טוען שקבוצה זו של ליקוף מתארה כלולה אף היא בתיאורם של אנסקומבר ודוקרו, והיא מקרה פרטי בכלל שלהם. עם זה הוא מכנה סוג זה של משפט בשם "משפט פיגורלי" (משפט בעל דימוי מוסכם) ומסביר שייחודו בשימוש בלתי צפוי באבל בו¹². המוען של משפט מסוג זה משתמש באבל כביסוד הרומז לדעתו על הנאמר ברישה, במקרה זה על הרפובליקנים. שימוש זה באבל מפתיע ונראה לא תקין, אך הוא בא על תיקונו עם הבנת המשתמע בקריאת ההקשר כולו.

עבאדי, המסתייגת מהמיון שדסקל וכתריאל ממיינים את מבעי אבל על פי שכבות משמעות, מקבלת את טיעונם המרכזי בדבר הצורך להרחיב את אפשרויות המיון של מבעי אבל, שכן גם לטענתה אי אפשר להסביר את כל תפקידי אבל במושגים לוגיים בלבד (כדרכם של אנסקומבר ודוקרו), ולחידוק דבריה היא מביאה דווקא את אור - המתנגד החריף להוספת קריטריונים למיון - ואף מראה שאור עצמו נזקק לתוספת מונחים (כמו "משפט פיגורלי") בבואו לתאר את המשפט שהביא ליקוף.

עבאדי מוסיפה שלושה סוגים של מבעי אבל: (1) אבל המפריך את הטענה עצמה¹³ (ולא את המסקנה הנובעת מן הטענה, כפי שטוענים אנסקומבר ודוקרו ובעקבותיהם אור); (2) אבל הדוחה פעולת דיבור שברישה¹⁴; (3) אבל המעביר את הדיון למישור משמעות שונה¹⁵ (למשל משיח למטה-שיח). גם אור מביא במאמרו מבעים מסוג זה, והוא ער למגוון הרב של מבעי אבל. הוא מציג במאמרו מבעי אבל מיוחדים, "פחות בנליים" כניסוחו, ועם זה הוא טוען שהם נכללים באופן בסיסי בהגדרתם של אנסקומבר ודוקרו - שכן כולם המסקנה העולה מהטענה שאחרי אבל

10. אור, דוגמה 70 בעמ' 141.

11. ליקוף, ג', עמ' 67, וראה אור, עמ' 142-143.

12. אור, עמ' 149.

13. ראה דוגמות 7-10 אצל עבאדי, עמ' 101-102.

14. ראה דוגמות 16-19 אצל עבאדי, עמ' 104.

15. ראה דוגמות 20-21 אצל עבאדי, עמ' 104-105.

מפריכה את זו שעלתה מהטענה שלפניו. המיוחד הוא רק במבנה הלא-רגיל של המבע:

1. מבע אבל ששלילת המסקנה נעשית בו בשאלה רטורית: "לא רציתי לבייש אותו! אבל מה אני, אהרן אהרונסון?"¹⁶.

2. אבל שיש לו תפקיד בתחום העריכה (מטה-שיח על פי עבאדי), והוא משמש את המוען לשינוי נושא שיחתו או לכיוון חדש בשיח: "במשרדנו העבודה בדרך כלל מרובה... אבל על משרדנו עוד אדבר אחר כך"¹⁷.

3. אבל המעניק כיוון חדש ובלתי צפוי בשיח: "מלצרית, אבקש חלב, אבל מיד!"¹⁸ - ברישה הזמנה רגילה בבית קפה, וביצועה נעשה בזמן ידוע. הסיפה מפריכה את המסקנה הנובעת מן הרישה שמדובר פה בהזמנה רגילה.

עמנואל אלון מדבר על שחזור חלקים חסרים מאיברי המבע כאשר הניגוד בין האיברים אינו ברור. לדוגמה הוא מביא את המבע "נמאס לו לשבת בבית, אבל הוא עוד לא גמר שיעורים". הנמען מבין את הניגוד אף שאינו גלוי לעין, שכן הוא משחזר את איברי המבע החסרים: "(הוא רוצה לצאת כי) נמאס לו לשבת בבית, אבל (הוא לא יצא, כי) הוא עוד לא גמר להכין שיעורים"¹⁹.

רוב החוקרים מגדירים את אבל מילת ניגוד, אך יש הרואים בסוג מסוים של מבעי אבל משפטי ויתור. לעניין זה עבאדי מביאה את דבריה של רובין ליקוף, הטוענת שיש סוג של but שאפשר להחליפו ב-although²⁰. גם אלון מדבר על טיפוסים של משפטי אבל מסוג הויתור²¹. זהר לבנת מציגה את אבל כמילת ויתור, ואת מבעי אבל היא מכנה "משפטי ויתור"²². היא מסבירה שאסימטריה בין שני ההיגדים נוגדת את מהות האיחוי (שהוא קשר בין יחידות שוות במעמדן), והקשר שביניהם איננו עוד קשר של איחוי אלא קשר מיוחד, מעין שעבוד לוגי, ובמקרה זה - של ויתור. לבנת מציגה סוג מיוחד של משפטי אבל: "תתפלא, אבל הצלחתי בבחינה"; "זה מוזר, אבל הוא רק נראה כך"²³. המיוחד להם הוא חוסר איזון בין מעמד הרישה למעמד הסיפה, עד שהרישה נתפסת כהערה שולית של הדובר כלפי תוכן טענתו. לבנת מציעה שלא לראות בקשר שבין שני איברי המבע בסוג מיוחד זה קשר של שעבוד - על אף הויתור הקיים בהם - אלא לראות ברישה מעין משפט הסגר ביחס

16. אזור, עמ' 145, מצטט את אהרן מגד.

17. אזור, דוגמה 77 בעמ' 146.

18. אזור, דוגמה 78 בעמ' 146, מצטט את חנוך לרין.

19. אלון, עמ' 8.

20. עבאדי, עמ' 103.

21. אלון, עמ' 8.

22. לבנת, עמ' 14. עבאדי (עמ' 103) ולנדאו (עמ' 12 [זמני]) מדברות על סוג של אבל המביע

ויתור. אבל זה ניתן להחליף בלמרות זאת.

23. לבנת, עמ' 14.

לסיפה. לבנת מדברת על פער בין שני מישורים במבע: מישור התוכן של הטענה ומישור עמדתו של הדובר כלפיה. במשפטים שהביאה ניכר עוד הבדל - הוא ההבדל בשיעור הוודאות של ההיגדים: "תתפלא, אבל הצלחתי בבחינה". המסקנה מן הטיעון "תתפלא" היא: אתה חושב שלא אצליח. מסקנה זו היא בתחום ההערכה (כלומר, לא עובדה). הסיפה עוסקת במישור המציאות (עובדה)²⁴. כך המבעים הללו מתיישים יפה גם עם כלל 5 של עבאדי, שעל פיו הניגוד בין טענות שאת משפטיהן אבל מאחה לאו דווקא מפורש וישיר²⁵.

אור היה ודאי טוען לשיטתו שיש מן הייחוד בקבוצת המבעים שלבנת מביאה, אך כיוון שהכללים של אנסקומבר ודוקור חלים עליהם, אפשר לצרף גם אותם למעין תת-קבוצה שתיכלל בהגדרתם הנרחבת של אנסקומבר ודוקור, והם יעמידו סוג ייחודי כמו דוגמותיו ה"לא-בנליות" של אור. לפי שיטתם של דסקל וכתריאל, לבנת מראה שבסיפה של משפטים אלו מרוכז התוכן ההיגדי של המבע כולו (הגרעין הפנימי של המבע), ואילו הרישה אינה אלא שכבה חיצונית שמוצגת בה עמדת הדובר כלפי תוכן המבע.

דומים למשפטים שלבנת מביאה הם מבעי אבל אלו:

1. - "ההליכה מייגעת" (שאלה או חיווי)
- "כן, אבל הנוף יפה" (או "לא, אבל הנוף חד-גוני").
2. - "הספר הזה מעניין?" (או בחיווי)
- "נכון, אבל ארוך מדי" (או "לא במיוחד, אבל אקרא בו עד סופו")
- "אולי, אבל לא אותי" (בסיפה משפט חסר).

גם בהם מתקיים חוסר איוון בין הרישה לסיפה. הרישה מאשרת את דברי הדובר או שוללת אותם, והסיפה מסייגת את הנאמר ברישה או מצמצמת אותו. אלא שמבעים אלו, שלא כמבעי אבל שלבנת מציגה, יוצאים, לדעתי, מגבולות המבע. הרישה במבעים אלו מתייחסת לתוכן קודם.

לנדאו בודקת את משפטי הניגוד בסיפורי ילדים²⁶ כדי לבדוק מה המגמה בעיצוב הלשוני שלהם בעידן הטלוויזיה: להקל על הקורא את הבנת הנקרא, להציב לפניו אתגרים, ואולי המגמה מעורבת? בעקבות עבאדי בדקה לנדאו את הסוגים של מבעי אבל ומצאה שמבעי אבל השוללים טענה - שכחותם בסיפורי הילדים כמעט כפולה משכחותם של מבעי אבל השוללים מסקנה (הנובעת מטענה). לנדאו טוענת בצדק שמבעי אבל השוללים טענה קליטים ומובנים יותר מאלה השוללים מסקנה, מפני שהניגוד שבהם מפורש יותר וברור יותר. היא אף בדקה ומצאה שככל

24. שם.

25. עבאדי, עמ' 106.

26. לנדאו (עמ' 8 [זמני]) בדקה סיפורים המתאימים לילדים בכיתות ד-ז.

שהסגנון מתקרב יותר ללשון הדיבור כן רוח בו יותר השימוש במבני אבל השוללים טענה.

3. מקומו החדש של "אבל"

3.1 היתק "אבל"

כל העוסקים באבל נותנים את דעתם למערכת הלוגית-סמנטית-פרגמטית של המבעים. מקומו של אבל בתוך המבע זוכה לעניין מזערי.

אזר הוא היחיד המעיר על תכונת הניידות של אבל. הוא מציין שמקומו בדרך כלל בין האיברים, כי הוא מקשר בין המשפט הקודם ובין המשפט הבא. אך כיוון שאבל, שלא כאלא, יכול לאחות משפטים של שני מוענים שונים זה מזה, הוא יכול לבוא גם בראשית המשפט, בפתחו את דברי הדובר המשיב. אבל יכול גם לבוא בראש פסקה או בראש פרק²⁷. ולעניינו אזר מעיר (במאמר מוסגר) שאבל, המנגד משפטים שלמים, יכול לבוא גם בתוך הסיפה ולא דווקא בין שני המשפטים, והדוגמה שהוא מביא: "אינני רוצה, אבל, לעשות זאת".

בלשון הכתובה אבל הוא רכיב בעל ניידות מוגבלת. כאמור, הוא יכול להופיע בתחילת משפט, פסקה או פרק. עם זה עליו לעמוד בשלושה תנאים: (א) הוא יהיה צמוד לסיפה; (ב) מקומו בראשה; (ג) הוא יופיע בין ההיגדים, גם אם ההיגד הראשון, הרישה, מרוחק כמה משפטים מהסיפה וגם אם הוא מצוי בפסקה קודמת או בפרק קודם.

לעומת זאת, בלשון הדבורה יש מידה רבה של אי-ציות לכללים ב-ג. בלשון זמננו הדבורה אפשר להבחין בהיתק מקומו של אבל אל בין המילים של הסיפה. אמנם עדות כתובה למקומו זה מצאתי רק בתרגומו של אריה אהרוני²⁸, אך לפי

27. מעניינים דבריו של אזר על אבל ונרדפיו: אך יכול להחליף את אבל במשפט מחובר וגם יכול לפתוח משפט, אך שלא כאבל אינו יכול לבוא בראש פסקה או פרק. ראה אזר, הערה 22 בעמ' 145.

28. נסקרו מארגים הכתובים כלשון דבורה והיה צפוי למצוא בהם את היתק מקומו של אבל, אך לא נמצאו בהם היקרויות של אבל משולב בסיפה. כתבות בעיתונים - של אודטה שוורץ ("קילופים", ידיעות אחרונות, כ"ח באייר תשנ"ו [17 במאי 1996] וכן כ' בסיון תשנ"ו [7 ביוני 1996]) ושל רון מוסינזון ("המלכה ויקטוריה", ידיעות אחרונות, כ' בסיון תשנ"ו [7 ביוני 1996]); רק בכתבה אחת מצאתי אבל משולב בסיפה: "נפגעי חוק הפעולה והתגובה יכולים, אבל, להתנחם בחוק שימור האנרגיה" (חגי סגל, מעריב, כ"ב בכסלו תשנ"ו [15 בדצמבר 1995]). ספרות ילדים (פרווה) - קופיקו האורח מאת תמר בורנשטיין-לזר, תל-אביב תשמ"ט; סיפורים שאני קורא בעצמי מאת שלמה אבס (בלא ציון מקום ההוצאה או זמנה); מלך הפעמונים מאת שלומית כהן-אסיף, תל-אביב תשנ"ג; שפת הסימנים של נעה מאת נירה הראל, ירושלים תשמ"ט; פעם ועוד פעם מאת עודד בורלא, תל-אביב תשל"ה. יש לציין שהמארגים מכילים מבני אבל בדיבור ישר, שאמור לחקות לשון דבורה, ועם זה אבל מופיע רק בראש

האינטואיציה של דובר עברית ילידי מבעי אבל מסוג זה קבילים (או לפחות אינם צורמים). הערתו של אזור²⁹ מאשרת קביעה זו. נתבקשה בדיקת התופעה בקרב דוברי עברית אחרים.

3.2 בדיקת קבילותו של "אבל" במקומו החדש

חיברתי שאלון³⁰ המציג קבוצות של משפטי אבל, ובכל אחד מהמשפטים שבכל קבוצה אבל בא במקום אחר. בחלקו הראשון של השאלון (קבוצות 1-7) המשפטים לקוחים מתוך תרגומו של אהרונ, כדי לבדוק את מידת קבילותם עם מקומו החדש של אבל בהם (בלשון המחשבים היינו שואלים אם מבנה זה של המשפט "ידידותי"), ואולי להיווכח בהתנגדות למבנה החדש ובדחייתו (למצער בלשון הכתובה). בחלקו השני (קבוצות 8-12) השאלון מכיל משפטים מלשון היום-יום (שחיברתי אני). ההנחה היא שהצגת משפטים המכילים מבע עצמאי ככל האפשר (מבע שאינו תלוי הקשר טקסטואלי) תאפשר בחינה טובה יותר של עמדת הנשאלים כלפי המבנה הנתון.

הנשאלים נתבקשו לסמן את המשפטים שנראים להם ביותר ב-VV, את אלה שנראים להם פחות רק ב-V, ומשפטים שאין הם מקבלים כלל - ב-X. השאלונים ניתנו לשתי קבוצות של סטודנטים: לתלמידי לשון עברית (מתוך הנחה שרגישותם הלשונית גבוהה מן הממוצע) ולתלמידי כלכלה וחשבונאות, שיחסם ללשון הוא יחסו הרגיל של דובר עברית משכיל.

תשובות הנשאלים מרוכזות וממוינות בטבלה שלהלן.

הסיפה. אצל בורלא נמצא מבע אבל שבו יש שני משפטי סיפה הפותחים באבל. הראשון משפט הסגר: "מאחוריו הריח כבסה - אבל היא הייתה רחוקה - אבל מלפניו היו שני ריחות שרים" (מופיע בסיפור "קיקי הקיזי ופינגי וטינגי", עמ' ראשון [אין בספר רישום עמודים]). מעניין לבדוק מדוע רבים מספרי הילדים, גם המיועדים לגיל רך ביותר, מרבים להשתמש באולם ובאך, שהן נרדפות לאבל במשלב גבוה יותר.

29. אזור, הערה 27.

30. ראה בנספח.

מידת קבילותו של "אבל" המשולב בתוך הסיפה

כלכלה וחשבונאות		לשון		משפט	קבוצה
VV	V	VV	V		
4	14	2	9	א	1
2	6	-	5	ב	
1	1	2	3	ג	
2	9	1	2	ד	
30	-	28	2	ה	
5	8	10	6	ו	
1	4	1	2	א	2
29	1	26	3	ב	
3	7	3	13	ג	
1	6	1	6	א	3
29	1	29	2	ב	
5	16	8	17	ג	
5	7	7	9	ד	
1	14	1	12	א	4
30	-	27	3	ב	
3	9	5	10	ג	
1	4	2	6	ד	
1	7	-	4	א	5
-	2	-	3	ב	
1	8	1	12	ג	
28	-	30	-	ד	
5	8	6	11	ה	
-	2	1	2	ו	
3	11	1	13	א	6
3	8	5	11	ב	
23	3	16	13	ג	
7	6	10	8	ד	
2	12	4	10	א	7
22	4	21	7	ב	
1	11	3	6	ג	
1	8	2	10	א	8

קבוצה		משפט		לשון		כלכלה וחשבונאות	
				V	VV	V	VV
		ב		6	-	1	1
		ג		-	29	-	29
		ד		19	4	20	1
9		א		4	-	5	-
		ב		16	8	14	10
		ג		-	30	-	28
		ד		14	-	13	1
		ה		16	1	11	1
10		א		4	1	3	-
		ב		13	4	13	3
		ג		7	2	6	-
		ד		-	31	-	27
		ה		18	7	16	8
11		א		22	4	13	4
		ב		1	19	-	29
		ג		2	-	4	1
		ד		7	1	8	1
		ה		7	3	5	-
		ו		19	1	14	2
		ז		4	2	4	-
12		א		11	3	12	3
		ב		9	3	9	-
		ג		-	19	-	30
		ד		21	7	16	6
		ה		7	2	3	1
		ו		10	-	7	-

מקרא

	אבל בין שני ההיגדים
	אבל לאחר הרכיב הראשון בסיפה
	אבל בסוף הסיפה
	אבל בכל מקום אחר בסיפה

הערות לממצאים שבטבלה

א. הנשאלים אישרו שאבל הוא רכיב נייד בתוך הסיפה של המבע. הממצאים בטבלה מאשרים שהיתק אבל לתוך משפט הסיפה מקובל על רבים מהם, ויש שאף העניקו למבנה זה דרגת קבילות גבוהה. לא נפסל שום מבנה מן המבנים המוצעים. ב. כצפוי, קבוצת המשפטים הזוכה למרב התמיכה היא זו שאבל בא בה במקומו התקין (הרגיל) בין שני ההיגדים.

ג. קבוצה המדורגת בדרגת קבילות גבוהה היא זו שאבל משולב בה מיד לאחר הרכיב הראשון של הסיפה - במקום הקרוב ביותר לחיתוך המבע. זה גם המקום שבו קבע אהרוני את אבל במרבית המבעים שלו.

ד. קבוצה שזכתה לאישורם הבלתי צפוי של נשאלים רבים היא זו שאבל משולב בה בסוף המבע - הן במבעים מתוך תרגום אהרוני הן במשפטים העצמאיים. ה. המשפטים בחלקו השני של השאלון (8-12) זכו, כצפוי, לאישורם של נשאלים רבים יותר. כנראה, הסיבות הן: (1) המסר במבעים אלו עצמאי יותר (לא תלוי הקשר), ולכן מובן יותר; (2) המצבים המתוארים במבעים הללו זמינים יותר, ולכן המבעים זוהו כשייכים ללשון היום-יום.

ו. על פי ממצאי השאלונים לא נמצא הבדל בין הנשאלים בשתי הקבוצות.

מסתבר שמבעים שאבל ניתן בהם בתוך הסיפה זכו למעשה ב"כרטיס כניסה" ללשון העברית, למצער הלשון הדבורה. מה גרם לניוד? כיוון שאהרוני תרגם מיידית, נבדקה האפשרות שהיידית השפיעה על ניודו של אבל בתרגום הזה.

3.3 האם ניודו של "אבל" הושפע מן המקור היידי?

תרגומו של אהרוני הוא הטקסט היחיד מאלה שבדקתי שנמצאה בו תופעה זו בלשון הכתובה. כשהסבתי את תשומת לבו של אהרוני למקומו של אבל בתרגומו ושאלתי אם נקבע במכוון, הביע את תמיהתו על שאלתי והוסיף שלא נתן דעתו על כך, שכן נשמע לו שכן מדברים כיום. כלומר, אהרוני פעל על פי תחושתו ולא על פי חוקים מיוחדים.

מקומו של אבל אצל אהרוני נבדק אפוא בהשוואה למקומו של אָבער במקור, ביידית של שלום עליכם, כדי לעמוד על הזיקה שבין המקום החדש של אבל ובין מקומו של הקשר המקביל ביידית. לעתים אבל מצוי אצל אהרוני, כמו במקור, בין ההיגדים. אבל המותק לתוך הסיפה נמצא בשלושה מצבים³¹:

א. חפיפה בין מקומו של אבל למקומו של אָבער. זה המצב השכיח ביותר (18 מתוך 21 היקרויות), למשל:

ש"ע: די מאַמע רוהט ניט. זי וואָלט געהרען, מע זאָל שוין באַטראַכטען דעם חולה און איהם עפּים פאַרשרייבען... דער דאָקטאָר האָט אָבער צייט. ער פרעגט זיך אויס ביי דער מאַמען זייטיגע ענינים [...] (עמ' 26).

31. אָבער ואבל הודגשו לצורך העיון בהשוואה.

אהר': אמא לא מוצאת מנוחה. היא רוצה מאוד שיבדקו כבר את החולה וירשמו לו משהו [...] לרופא יש, אבל, זמן. הוא חוקר את אמא בדברים שאינם שייכים לעניין [...] (עמ' 19).

ב. שינוי מקום. אבל מופיע בסיפה גם במקום שונה בממקור שלפניו (2 היקרויות):

ש"ע: אַך, ווען די מאַמע זאָל זיין אַ גוטע מאַמע, וואָלט זי מיך געמאַכט פאַר אַ כליזמר. איך ווייס אָבער, אַז זי וועט דאָס ניט וועלען (עמ' 69).
אהר': אילו אמא הייתה טובה והייתה עושה אותי לכליזמר. אני אבל יודע שהיא לא תסכים (עמ' 41).

ג. הוספת אבל. אבל בתוך הסיפה גם כאשר במקור אין אָבער כלל (היקרות אחת):

ש"ע: די מאַמע איז געווען ברוגז פאַר'ן שפייען, געוואָלט אומקעהרען דעם אויפגאָב, האָט זיך אַריינגעמישט מיין ברודער אליהו [...] (עמ' 17).
אהר': אמא נעלבה מן היריקה, רצתה להחזיר את דמי־הקדימה. התערב אבל אחי אליהו [...] (עמ' 15).

בטקסט שנבדק בולטת הזיקה בין הצבתו של אבל בתוך הסיפה להצבתו של אָבער במקום זה. בזאת ניתן לראות את השפעת היידיש על העברית בטקסט הזה. דוגמה ג, שאהרוני מציב בה את אבל בתוך הסיפה גם כאשר במקור אין אָבער כלל, מלמדת על מידה של קיום עצמאי לניוד אבל, למצער בלשונו של אהרוני.

3.4 מקומו של "אָבער" במשפט בידיש ומידת ניידותו

דרכי הצבת הקשר אָבער נבדקו גם בטקסטים של כותבי יידיש אחרים: בספרו של יעקב גלאַטשטיין - ווען יאָש איז געפאַרן³², עמ' 11-29, ובספרו של יעקב פילאָוסקי - אַ ייד אוף דער וועלט³³, עמ' 99-118.

הטקסטים שנבדקו הם בני 6000 מילים כל אחד. אצל גלאַטשטיין נמצאו 23 מבעים של אָבער המקבילים למבעי אבל עבריים. שניים מהם בתחילת פסקה, ו-21 מהם בין ההיגדים במבע - 13 אחרי פסיק ו-8 אחרי נקודה. לא נמצא בטקסט זה שום מבע של אָבער בתוך הסיפה. בטקסט של פילאָובסקי נמצאו 13 מבעי אָבער המקבילים למבעי אבל עבריים: מבע אחד בתחילת פסקה, 10 מבעים בין ההיגדים - 4 אחרי נקודה ו-6 אחרי פסיק, ושני מבעים שבהם אָבער משולב בתוך הסיפה (למשל, "ער איז אָבער געווען זייער נייעריק", עמ' 103).

לשם השוואה נסקר גם טקסט באורך דומה אצל שלום עליכם. נמצאו בו 8 מבעי אבל, מהם 3 בין איברי המבעים אחרי פסיק, ו-5 מבעים אבל משולב בתוך הסיפה.

32. בוענאס-אירעס תשי"ז.

33. תל-אביב תש"ל.

במילון היידיש של יאָפּע ומאַרק³⁴ הערך "אַבער" מודגם בשבעה מבעי אָבער במשמעות 'אבל'. כ־5 מהם אָבער בא בין ההיגדים (למשל, "אַ ליגן טאָר מען ניט זאָגן, אָבער דעם אמת דאַרף מען ניט זאָגן"), וב־2 האחרים מיד לאחר הרכיב הראשון של הסיפה (למשל, "דאָך אָבער וויל איך [...] נאָך עפּעס אויסהייבן פון אַיך"). מכאן ניתן להבין שאָבער יכול לבוא בתוך הסיפה, ומקומו נתון לשיקול סגנוני - יש המרכיבים במבנים אלו (למשל שלום עליכם) ויש הנמנעים מהם (למשל גלאַטשטיין). נראה שגם שכיחות השימוש במבעי אָבער נתונה לשיקול סגנוני של הכותב. ניידותו של אָבער בידיש מוגבלת למדיי: בדרך כלל מקומו קבוע בין מורפמת העתיד ובין גרעין הפועל (למשל, "ציפּעט צונויף די צייהן, [...] זי ווערד אָבער באַלד ווייך און מאַכט צו איהם" [ש"ע, עמ' 12]).

בהתייחסות עם מומחים לשפת היידיש³⁵ הם הביעו את דעתם שאמנם מקומו התקין של אָבער בין איברי המבע, שכן מקומו הטבעי של קשר ניגוד הוא בין ההיגדים המנוגדים, אך נידודו בידיש אפשרי ומצוי, והאפקט שלו הוא "הכנסת לחלוחית ללשון"³⁶. כנראה, לכן רבים ההיתקים הללו בלשונו של שלום עליכם, שהידיש שלו נחשבת עסיסית במיוחד.

נראה שאפשרות נידודו של אבל רבה מזו של אָבער. לדוגמה:

ש"ע: איך חאַפּ זיך אויף - ס'איס נאָר אַ חלום. אַנטלויפּען! אַנטלויפּען!
אַנטלויפּען! ווי אַזוי אַנטלויפּט מען? וואוהיך? אַהיים, געוועהנטליך.
הערש־בער דער חזן איז שוין אָבער אויפגעשטאַנען פריהער פון מיר
(עמ' 21).

היתקו של אָבער אפשרי, אך טוב פחות:

איך חאַפּ זיך אויף - ס'איס נאָר אַ חלום. אַנטלויפּען! אַנטלויפּען!
אַנטלויפּען! ווי אַזוי אַנטלויפּט מען? וואוהיך? אַהיים, געוועהנטליך.
הערש־בער דער חזן איז אָבער שוין אויפגעשטאַנען פריהער פון מיר.

ביידיש המבע מאפשר רק שתי תזוזות, ואילו בעברית (הדבורה) אפשריות במשפט אחד ארבע תזוזות:

אהר': אני מתעורר - זה רק חלום. לברוח! לברוח! לברוח! איך בורחים מכאן?
לאן? הביתה, כמובן. הרש־בר החזן, אבל, כבר קם משנתו לפני (עמ' 17).

34. יודא א. יאָפּע און יודל מאַרק, גרויסער ווערטערבוך פון דער יידישער שפּראַך, קאמיטאט פארן גרויסן ווערטערבוך פון דער יידישער שפּראַך, ניו־יאָרק תשכ"ב, בערך "אַבער", עמ' 14.

35. מר אפרים פישמן, מורה במרכז ללימודי יידיש ע"ש רינה קוסטה, ומר וועלוועל טשרזין, עורך לשון הבקי ביידיש.

36. נראה לי שהאמרה "יידיש רעדטזיך" מבוססת בין היתר על היתקים לשוניים כמו היתקי אָבער.

היתקים אפשריים:

1. אני מתעורר - זה רק חלום. לברוח! לברוח! לברוח! איך בורחים מכאן? לאן? הביתה, כמובן. אבל הרש־בר החזן כבר קם משנתו לפני.
2. אני מתעורר - זה רק חלום. לברוח! לברוח! לברוח! איך בורחים מכאן? לאן? הביתה, כמובן. הרש־בר החזן כבר קם אבל משנתו לפני.

ואולי גם:

3. אני מתעורר - זה רק חלום. לברוח! לברוח! לברוח! איך בורחים מכאן? לאן? הביתה, כמובן. הרש־בר החזן כבר קם משנתו אבל לפני.

3.5 מקבילותיו של "אבל" בלשונות אחרות

לא רק בידיש קָשר הניגוד, שמטבעו מקומו בין ההיגדים, יכול לבוא גם במקומות אחרים בסיפה של המבע. בגרמנית אומרים *Ich will aber nicht*; *Es hat geregnet, ich bin doch in die Schule gegangen*. אמנם באנגלית מקומו של *but* קבוע, והוא בין שני ההיגדים של המבע, אך קשר הניגוד *though* יכול להופיע גם בסוף המבע, למשל *It was raining, I went to school though*. ייתכן שאבל בעברית בת זמננו מקביל במשמעותו הן ל־*aber* הן ל־*doch* בגרמנית, הן ל־*but* הן ל־*though* באנגלית. ברוסית, שאף היא השפיעה על העברית, *но* יכול לבוא אך ורק בין איברי המבע.

3.6 השערות

אם אמנם היתקן של אבל לתוך הסיפה בעברית הדבורה נובע מהשפעה חיצונית, ניתן לראות בעיקר בידיש את אחת הלשונות שגרמו לתופעה, ולצדה אולי גם האנגלית ובמידה פחותה הגרמנית. ואולם בהחלט ייתכן שהיתקן אבל נובע מהתפתחות פנים־לשונית, שכן אבל אינו הקשר היחיד שנויד בלשון זמננו. גם הקשרים לכן, על כן, אם כן מופיעים לעתים בתוך המשפט שהם מקשרים, כגון "הודענו לו, לכן, שהוא המועמד לפרס"³⁷ (ואולי כדאי לבדוק אם לא השפיעה היידיש גם על נידום של הקשרים האלה).

4. האם היתקן "אבל" לסיפה גורר מעתק משמעות?

כדי לבדוק אם היתקן מקומו של אבל לתוך הסיפה גרם לשינוי לוגי, סמנטי או פרגמטי במבע, מובאות להלן קבוצות של מבעי אבל בלשון המתרגמים האחרים של

37. ראה לעניין זה אורנן, עמ' 169.

הסיפור בהשוואה למבעים המקבילים של אבל המותק ממקומו בטקסט המקורי ביידיש ובתרגומו של אהרונ'.

בקבוצת המבעים הזאת ניתן לתאר את אפקט ההפרכה בדרכם של אנסקומבר ודוקרו. המסקנה העולה מן הטענה שבסיפה מפריכה את המסקנה העולה מן הטענה המוצגת ברישה, והמסקנה המתקבלת בעלת עצמה רבה מעצמת המסקנה הנדחת:

ש"ע: ציפעט צונויף די צייהן, מאַכט צו איהם מיט די הענט, איז גרייט איהם דורס זיין. זי ווערד אָבער באַלד ווייך [...] (עמ' 12).

אהר': חורקת בשיניים, מניפה עליו את ידיה, כמוכנה להכותו. מיד אבל היא מתרככת (עמ' 12).

ב"ר: אמא מתרגזת [...] ומתפייסת מיד (עמ' 294).
ברקו': מהדקת את שיניה [...] כמזומנת לדורסו. אבל מיד רוחה מתיישבת עליה (עמ' ט).

אופ': מניעה מולו ידה באיום, מוכנה לדורס אותו. אבל כעבור רגע היא מתרככת (עמ' 8).

ברישא של המבע במקור ואצל ארבעת המתרגמים מתוארת התנהגות מסוימת (=טענה), והתיאור מוביל למסקנה: "כועסת". הסיפה "מתרככת" או "רוחה מתיישבת עליה" מפריכה בכל ארבעת המבעים את המסקנה שנתקבלה. השימוש של אנסקומבר ודוקרו במונח "טענה" לא תמיד מתאים למשמעות העולה מאיברי המבע. לעתים עולה מסקנה מתוך מצב המתואר ברישה, כמו בדוגמה שלעיל: המסקנה העולה ממצב R מופרכת בסיפה מתוך מצב לא-R.

תיאור זה יפה לכל המבעים שהובאו בקבוצה למעלה. היתקו של אבל במבע של אהרוני לא שינה את המבנה הלוגי של ההפרכה או את משמעותה. גם אם נציב את אבל במבע של אהרוני בין שני האיברים, לא ישתנה דבר במבנהו או במשמעותו של משפט ההפרכה:

חורקת בשיניים, מניפה עליו את ידיה, כמוכנה להכותו. אבל מיד היא מתרככת.

בקבוצת המבעים שלהלן אפשר לאשש את טענתם של דסקל וכתריאל, הרואים בהגדרתם של אנסקומבר ודוקרו הגדרה מצומצמת מדי, שכן אין היא כוללת מושגים פרגמטיים כמו פעולות דיבור. למשל:

ש"ע: די מאַמע זאָגט, אַז דער גן-עדן איז דאָרטען, וואו מיין טאַטע, פייסי דער חזן, געפינט זיך [...] פרעגט-זשע אָבער ביי מיינע חברים, וועלען זיי אײך דערצעהלען מעשיות (עמ' 43).

אהר': אמא אומרת שגן-העדן הוא במקום שאבא שלי, פייסי החזן, נמצא [...] תשאלו אבל את החברים שלי, הם יספרו לכם מעשיות (עמ' 28).

ב"ר: אין מקבילה

ברק': למשל, אמא אומרת [...] אך שאלו נא את חברי ויספרו לכם מעשיות [...] (עמ' לב).

אופ': אמא, למשל, אומרת, שגן-העדן הוא במקום שבו נמצא אבא [...] אבל אם תשאלו את החברים שלי על גן-העדן [...] (עמ' 25).

על פי דסקל וכתריאל אפשר להסביר שהסיפה שבקבוצת מבעים זו מייצגת פעולת דיבור. זו הבחנה השייכת לתחום הפרגמטי. פעולת הדיבור שולחת את הנמענים למצוא את הפרכת הרישה באמצעות תשאל החברים. גרעין המבע שבסיפה הוא פעולת דיבור המפריכה את הטענה שברישה. עם זה מבעים אלו מתאימים גם להגדרתם של אנסקומבר ודוקרו: מסקנת הסיפה - החברים יספרו מעשיות - מפריכה את סיפורי האם על גן העדן שברישה. התיאורים האלה של מבני ההפרכה יפים למבעים שבמקור ובשלושת התרגומים. גם בקבוצה זו היתק אבל לסיפה במבע המקורי ביידיש ובמבעו של אהרונ אינו גורר שינוי במבנה ההפרכה או במשמעותה. יש מבעים של אבל שהסיפה מפריכה בהם במישורין את הטענה שברישה (ולא את המסקנה הנובעת ממנה), כדברי עבאדי³⁸.

ש"ע: שטיוועל מיט'ן גלאַנץ און מיט'ן סקריפ און אויף שטאַרק הויכע אַבצאַסען - ער זאָל אויסזעהען אַ ביסעל העכער. עס וועט איהם אָבער העלפען, ווי אַ טוידטען באַנקעס: ער איז זעהר קליין געוואַכסען (עמ' 68).

אהר': המגפיים מבריקים וחורקים, על עקבים גבוהים - שייראה קצת יותר גבוה, זה יעזור לו, אבל, כמו 'א טויטן באנקעס': הוא נמוך מאד (עמ' 41).

ב"ר: אין מקבילה

ברק': ונעליו אשר ברגליו מבהיקות ושורקות כלכתו, ועקבים גבוהים עשויים לעזור להן - כדי שתגבה קומתו מעט. ואולם לשוא טרחתו (עמ' נב).

אופ': מגפיים יש לו נוצצים ושורקים, על עקבים גבוהים - כדי שייראה גבוה יותר משהוא באמת. אבל זה יעזור לו כמו כוסות רוח (עמ' 36).

ברישה נאמר "שייראה קצת יותר גבוה". מסקנת הסיפה: זה לא יעזור - הוא נמוך. המסקנה שוללת במישורין את הטענה המובאת ברישה. גם כאן היתק מקומו של אבל אינו בר השפעה.

אמנם המשפטים המובאים להלן יכולים להיכלל במיונם של אנסקומבר ודוקרו, היינו המסקנה הנובעת מן הסיפה מפריכה את זו הנובעת מן הרישה, אך יש בהם צד

ייחודי - ברישה מובעת ציפייה המסתברת כמדומה או כמופרכת על ידי המסקנה (היא לא תיתן) העולה מתוך הטענה שבסיפה:

ש"ע: הלוואי וזאָלט מען זיי נאָר וועלען געבען. מנשה'כע די רופא'טע איז אָבער ניט פון די איבעריגע געבערקעס (עמ' 52).

אהר': הלוואי רק שהיא תרצה לתת. מנשאת הרופאית איננה אבל מן הממהרות לתת (עמ' 33).

ב"ר: הלוואי שירבו כמותם בגן ויפלו בחלקי. אבל מנשאת אינה מן הפזרניות (עמ' 307).

ברק': הלוואי ונתנו לי את אלה! ואולם מי יתן לי? מנשאת הרופאנית אינה מן הפזרניות (עמ' לט).

אופ': הלוואי שהיו נותנים אותם לי. אבל מנשקה הרופאה איננה מאלה שמוכנים לתת (עמ' 29).

נבדוק מצב שהמבע פרוס בו על פני שני מישורי שיח:

ש"ע: אַלסדינג אויף מיין חסבון! [...] און טאַמער דאָרף מען עפּיס טהון פאַר די יתומים, זאָלט איהר געהן צו מיר, איהר זאָלט זיך נאָר ניט סעמען! יאסי דעם נגיד'ס ווערטער באַרוהינען אָבער ווינציג-וואָס מיין מאַמע (עמ' 29).

אהר': - הכל על חסבוני! ואם צריך מסהו בסכיל היתומים, תגידו לי אל תתבייטו! דבריו של יוסי הגביר מרגיעים, אבל, מעט מאוד את אמא (עמ' 21).

ב"ר: אין מקבילה

ברק': הכל על חסבוני! חברא קדיסא, תכריכים - הכל אני נוטל עלי, על חסבוני! [...] אך דברי יוסי הנגיד אינם מניחים את דעתה של אמא (עמ' כג).

אופ': הכל על חסבוני! ואם רוצה את לראוג ליתומים - בואי אלי. אינך צריכה להתבייט [...] אבל דבריו של יוסי הנגיד מרגיעים מעט מאד את אמא (עמ' 19).

בדוגמות שלעיל המחבר מנצל אמצעי זה של שני מישורי שיח כדי לעמת שתי זוויות ראייה של התרחשות עלילתית נתונה: הרישה מביאה דיבור ישיר ברמה ריגושית גבוהה שהיא חלק מזירת ההתרחשות הדרמתית, והסיפה מביאה את הסברו של דובר מפוכח ומציאותי, הבוחן את ההתרחשות מן הצד. זה רובד חיצוני יותר במישור השיח הנתון. לפי עבאדי זה סוג של אבל המציין ניגוד בין מבעים השייכים למישורי משמעות שונים זה מזה או מעבר ממישור למישור³⁹. גם בקבוצה זו אין מעתק משמעות בעקבות היתק הקשר.

39. עבאדי, סעיף 6 של "כללי השימוש באבל ונרדפיה", עמ' 106.

תוצאה דומה עולה מהשוואת מבעי אבל בעלי מבנה "מיוחד" (על פי אור):
א. מבעים בעלי מבנה ייחודי - שלילת המסקנה העולה מן הסיפה נעשית בדרך של
שאלה רטורית:

אהר': להתגבב לגן בלילה כשהכל ישנים ולדחוס כיסים מלאים, זה בוודאי
רעיון. מה, אבל, יגיד הכלב? (עמ' 34)
ב'ר': להתגבב לתוך הגן בלילה, בשעה שהכל ישנים, ולמלא את הכיסים
תפוחים? - עצה זו בוודאי הוגנת היא, אבל מה יאמר הוא, כלומר הכלב?
(עמ' מב)

המסקנה הנובעת מתוך הסיפה (זה לא רעיון טוב, כי אינו כרביצוע) שוללת את
הטענה שברישה (זה רעיון טוב). תיאור זה יפה הן למבע האבל של אהרונ' הן למבע
האבל של ברקוביץ'. על אף מקומו השונה של הקשר אבל במבעים אין הדבר גורר
מעטק משמעות.
ב. מבעים בתפקיד עריכה:

אהר': גברתן הגון הוא יונה האופה הזה! אלוהים אבל רצה להתחשבן אתו
(עמ' 49).

אופ': איש חכם הוא יונה האופה, בחיי! אבל אלוהים החליט לגמור אתו את
החשבון (עמ' 48).

לסיפה בשני המבעים תפקיד של הטרמה⁴⁰ באסטרטגיה של פריסת העלילה. מבנה
ההפרכה זהה לשני המבעים. אי אפשר להראות שינוי באפקט ההפרכה על אף
הימצאו של הקשר אבל במקום אחר ככל אחד מהמבעים.
בהשוואה שנערכה לעיל בין קבוצות מקבילות של מבעי אבל אי אפשר להראות
מעטק משמעות מן הבחינות הלוגיות-סמנטיות-פרגמטיות שבדיוני החוקרים שגורם
מהיתק אבל לסיפה. האם היתק זה גורר מעטק משמעות מסוג אחר?
להלן ייבדק היתק אָבער לסיפה ואם הוא גורם בידיש עצמה מעטק משמעות
כלשהו, שכן ייתכן שהיתק אָבער בידיש הוא מקור היתק אבל בעברית. נביא כמה
היקריות של אָבער המותק לסיפה:

ש"ע: האַרט איז טאַקי געווען, און די ביינער האָבען גוט וועה געטהאַן.
דערפֿאַר האָט מען אָבער געקאַנט אַראָפּשפּרינגען אין איין מינוט
(עמ' 167).

אהר': היה אמנם מושב קשה, העצמות כאבו כהוגן. בעד זה, אבל, אפשר היה
לקפוץ למטה בן-רגע [עמ' 87].

40. הטרמה היא תחבולה ספרותית של מסירת מידע על דברים בטרם נתרחשו.

אותו מבע כאשר אָבער בין האיברים:

האַרט איז טאַקי געווען, און די ביינער האָבען גוט וועה געטהאַן. אָבער דערפֿאַר האָט מען געקאַנט אַראָפּשפּרינגען אין איין מינוט.

נראה לי שבמבע השני, שאָבער מצוי בו במקומו ה"תקין", נפגמת מידת הקישוריות שבין איברי המבע. כלומר, היתקו של אָבער לסיפה גרם ללכידות רבה יותר בין שני איברי המבע.

ש"ע: די מאַמע וויל אפילו, איך זאָל מיך אַוועקזעצען ביי איהר צופוסענס. זאָנט אָבער מיין ברודער אליהו, אַז אויף דער קעלניע וועט מיר זיין בעסער (עמ' 163).
(אהר': אמא רוצה אמנם שאשב לרגליה. אומר, אבל, אחי אליהו, שעל הדוכן יהיה לי יותר טוב [עמ' 86]).

והנה אותו המבע כאשר אָבער במקומו ה"תקין", היינו בין איברי המבע:

די מאַמע וויל אפילו, איך זאָל מיך אַוועקזעצען ביי איהר צופוסענס. אָבער מיין ברודער אליהו זאָנט, אַז אויף דער קעלניע וועט מיר זיין בעסער.

גם דוגמה זו מציגה את היתק אָבער כיוצר לכידות רבה יותר בין איברי המבע, וניתן לראות בה עוד גורם ללכידות זו: היתק אָבער ממקומו הטבעי גורר בידיש שינוי סדר הרכיבים בסיפה - הקדמת הנשוא לנושא. הקדמת נשוא לנושא נתפסת בדרך כלל כמיקור, ובזאת מוסברת תחושת ההעצמה בקישוריות ובלכידות שנוצרת בעקבות היתק זה. הגברה זו של הקישוריות מעניקה למבע נימה מיוחדת האופיינית להקשר פולמוסי. נראה שקישוריות זו, המלווה באינטונציה מיוחדת, מצויה גם בהיתק אבל בעברית.

5. סיכום

הבדיקה שערכתי מלמדת שיש גמישות באפשרות הניוד של אבל. תופעה זו נמצאת ככלל בלשוננו הדבורה, אך על פי שכיחותה הרבה וקבילותה אצל הנשאלים אולי יש מקום לשער שהיא עתידה לחלחל גם ללשון הכתובה. אהרונ' חש בלגיטימיות הזאת והביאה אל התרגום שלו, וגם בלשון העיתונות היא תימצא לעתים רחוקות.

אפשר לסווג את הקבוצות של מבעי אבל סיווגים לוגיים-סמנטיים-פרגמטיים אלו ואחרים, אך היתקו של אבל אצל אהרונ' אינו משפיע על סיווג המבע מן הבחינות

הללו. אחידות המשמעות והמסר נובעת גם מנאמנותם של ארבעת התרגומים למקור אחד.

אף שאין הבחנה ניכרת בין המבעים, קשה לומר שהיתק מקומו של אבל לא שינה דבר, שכן נראה שגרר כמה שינויים קלים, למצער בתחום הפרגמטי:

1. אבל שהתייחסו אליו כאל קשר המציין ניגוד משנה את פניו ואת תפקידו. כשהוא מותק לתוך הסיפה הוא ממלא תפקיד של מעין הסגר (במשמעות ניגוד או ויתור): "אתה, אבל, לא עשית זאת" = אתה, שלא כנאמר, לא עשית זאת. ואכן, לעתים אהרונזי מפסק אותו כהסגר. גם הסטודנטים שמילאו את השאלונים חשו בהיעדר הפיסוק, ושאלו אם לא חסרים פסיקים. מהם שהוסיפו פסיקים.

2. השימוש באבל בסוף הסיפה זכה לתמיכה רבה של הנשאלים, אולי מפני שזו דרך להבעת מחשבת משנה (after thought).

3. היתק אבל לסיפה כרוך בשינוי אינטונציה. במבנה החדש האינטונציה גורמת ליתר לכידות ויוצרת עסיסיות, שהעידו עליה דוברי היידיש⁴¹ כשנשאלו על ההבדל בין אָבער שבין ההיגדים ובין אָבער שבתוך הסיפה. שינוי זה הוא אחד הדפוסים הריתמו-אינטונציוניים שבהם השפיעה היידיש על העברית⁴². אם אמנם כך הדבר, השפעת היידיש מתבטאת בשתי דרכים: ברובד הגלוי אבל מותק ממקומו הטבעי אל תוך הסיפה, וברובד הפחות גלוי מוענקת למבע אינטונציה חדשה. השפעה מן הסוג הזה נוטה להתרחש בדיגלוסיה לשונית⁴³.

האינטונציה שמלווה את היתק אבל ממירה את מבע הניגוד הרגיל, שיש בו פסקנות, במבע ניגוד מרוכך, שאת אפקט הריכוך שלו אפשר להשוות לאפקט הריכוך שמצאה הורביץ⁴⁴ בלשונם הדבורה של צעירים⁴⁵. מעניין להיווכח שהיתק הקשר ממקומו נעשה אך ורק בלשון הדבורה (כך הדבר גם ב-thought באנגלית⁴⁶), ולכן היתק זה אינו חל על הנרדפים של אבל - אך, אולם, ברם - שאינם משמשים בלשון הדבורה.

41. ראה הערה 35 לעיל.

42. ראה אבן-זהר, עמ' 243.

43. ראה במבוא למחקר שמאמר זה מיוסד עליו, עמ' 1 (ראה פרטים בהערה 1 לעיל).

44. עמ' 70.

45. "אנחנו חברים" לעומת "אנחנו חברים כאילו".

46. בגרמנית וביידיש מצוי קשר הניגוד בתוך הסיפה גם בלשון הכתובה.

רשימת הקיצורים

ביבליוגרפיה

אבן-זהר = איתמר אבן-זהר, "אספקטים של הרב-מערכת עברית-יידיש", הספרות 4-3 (1986), עמ' 46-53. התפרסם גם בתוך העברית בת זמננו: מחקרים ועיונים (בעריכת שלמה מורג), ירושלים תשמ"ח, עמ' 237-247.

אורנן = U. Ornan, "Syntax", *Encyclopaedia Judaica*, 8, pp. 140-174
 אזר = משה אזר, "אבל, אלא ואלא ש- בעברית של ימינו", לשוננו מה (תשמ"א), עמ' 133-148.

אלון = עמנואל אלון, "לעניין מיליות הניגוד בעברית בת-ימינו", החוג הישראלי של חברי החברה האירופית לבלשנות, דברי המפגש השנתי השביעי, ירושלים תש"ן, עמ' 5-12.

אנסקומבר ודוקרו = J. C. Anscombe & O. Ducrot, "Deux mais en français?", *Lingua* 43 (1977), pp. 23-40

דסקל וכתריאל = Marcello Dascal & Tamar Katriel, "Between Semantics and Pragmatics: The Two Types of 'But' - Hebrew 'Aval' and 'Ela'", *Theoretical Linguistics* 4 (1977), pp. 143-172

הורביץ = מירי הורביץ, "'כזה', 'כאילו' ודומותיהן - דלות לשונית או שינו באותוס של הנוער?", חלקת לשון 21 (תשנ"ו), עמ' 69-74.

לבנת = זהר לבנת, "קשרי סיבה, תנאי וויתור - בין ניתוח תחבירי לניתוח ביצועי", החוג הישראלי של חברי החברה האירופית לבלשנות, דברי המפגש העשירי, תשנ"ה, עמ' 11-15.

ליקוף, ג' = G. Lakoff, "The Role of Deduction in Grammar", in *Studies in Linguistic Semantics* (eds. C. J. Fillmore & D. T. Langendoen), New York-London 1971, pp. 62-70

ליקוף, ר' = R. Lakoff, "If's And's and But's about Conjunctions", in *Studies in Linguistic Semantics* (eds. C. J. Fillmore & D. T. Langendoen), New York-London 1971, pp. 114-149

לנדאו = רחל לנדאו, "'אבל' ו'אלא ש-' בסיפורי ילדים", בתוך מענה לשון לעטרת צבי (ספר היובל למ"צ קדרי; בדפוס).

עבאדי = עדינה עבאדי, "אבל בהשוואה לאלא, תיאור לוגי ופראגמאטי", לשוננו נא (תשמ"ז), עמ' 95-109.

מאגרי הקורפוס הנבדקים

המקור

ש"ע = שלום-עליכם, מאטעל פייסי דעם חזו"ס, אלע ווערק פון שלום-עליכם, שלום-עליכם פאלקספאנד אויסגאבע, ניר-יארק 1920.

התרגומים

אהר' = אריה אהרונ', מוטיל בן פייסי החזן, כתבי נער יתום, אלף, תל-אביב 1980.
 אופ' = אוריאל אופק, מוטיל בן פסי החזן, סיפורי ילד יתום, ירושלים תשל"ו.
 ב"ר = ביאליק ורבניצקי, יוסיל בן החזן, שלום-עליכם, סימן קריאה 12 (תשמ"א),
 עמ' 293-309.
 ברק' = י"ד ברקוביץ', סיפורי מוטיל בן פייסי החזן, כתבי שלום-עליכם, כרך שביעי,
 תל-אביב ת"ש.

נספח: שאלון קבילות

שלום לך,

בדפים הבאים יוצגו לפניך משפטים שונים. אתה מתבקש לסמן את המשפטים
 שנראים לך ב-VV את אלה שנראים לך פחות ב-V. אם יש משפטים שאתה אינך
 מקבל כלל, סמן אותם ב-X.
 שים לב! זה אינו מבחן בדקדוק, ואינו בא לבדוק ידיעת עברית נכונה. כל מה
 שאתה מתבקש לעשות הוא לסמן, לפי האינטואיציה של דובר עברית, מה נשמע
 לך טוב ומה לא.

קבוצה מס' 1

- א. מניפה עליו את ידיה כמוכנה להכותו, מיד אבל היא מתרככת ואומרת לו:....
- ב. מניפה עליו את ידיה כמוכנה להכותו, מיד היא אבל מתרככת ואומרת לו:....
- ג. מניפה עליו את ידיה כמוכנה להכותו, מיד היא מתרככת ואומרת אבל לו:....
- ד. מניפה עליו את ידיה כמוכנה להכותו, מיד היא מתרככת אבל ואומרת לו:....
- ה. מניפה עליו את ידיה כמוכנה להכותו, אבל מיד היא מתרככת ואומרת לו:....
- ו. מניפה עליו את ידיה כמוכנה להכותו, מיד היא מתרככת ואומרת לו אבל:....

קבוצה מס' 2

- א. אמא נעלבה מן היריקה, רצתה להחזיר את דמי הקדימה, התערב אבל אחי
 אליהו: - נקנה - אבוד!
- ב. אמא נעלבה מן היריקה, רצתה להחזיר את דמי הקדימה, אבל אחי אליהו
 התערב: - נקנה - אבוד!
- ג. אמא נעלבה מן היריקה, רצתה להחזיר את דמי הקדימה, התערב אחי אליהו
 אבל: - נקנה - אבוד!

קבוצה מס' 3

- א. היא רוצה מאוד שיבדקו את החולה וירשמו לו משהו... לרופא יש, אבל, זמן.
 הוא חוקר את אמא...
- ב. היא רוצה מאוד שיבדקו את החולה וירשמו לו משהו... אבל לרופא יש זמן. הוא
 חוקר את אמא...

ג. היא רוצה מאוד שיבדקו את החולה וירשמו לו משהו... לרופא, אבל, יש זמן. הוא חוקר את אמא...

ד. היא רוצה מאוד שיבדקו את החולה וירשמו לו משהו... לרופא יש זמן, אבל. הוא חוקר את אמא...

קבוצה מס' 4

א. זה בוודאי רעיון. מה, אבל, יגיד הכלב?

ב. זה בוודאי רעיון. אבל מה יגיד הכלב?

ג. זה בוודאי רעיון. מה יגיד, אבל, הכלב?

ד. זה בוודאי רעיון. מה יגיד הכלב, אבל?

קבוצה מס' 5

א. ללעוס אין הוא יכול; לעומת זאת אבל בולע וחוטף הוא כמו אווז.

ב. ללעוס אין הוא יכול; לעומת זאת אבל בולע וחוטף הוא כמו אווז.

ג. ללעוס אין הוא יכול; לעומת זאת אבל בולע וחוטף הוא כמו אווז.

ד. ללעוס אין הוא יכול; אבל לעומת זאת בולע וחוטף הוא כמו אווז.

ה. ללעוס אין הוא יכול; לעומת זאת בולע וחוטף אבל הוא כמו אווז.

ו. ללעוס אין הוא יכול; לעומת זאת בולע וחוטף הוא כמו אווז אבל.

קבוצה מס' 6

א. אני אוהב חתולים - מה מגיע לי בעד זה? דברו אבל אתם עם החברים שלי, אז הם יספרו לכם מעשיות.

ב. אני אוהב חתולים - מה מגיע לי בעד זה? דברו אתם אבל עם החברים שלי, אז הם יספרו לכם מעשיות.

ג. אני אוהב חתולים - מה מגיע לי בעד זה? אבל דברו אתם עם החברים שלי, אז הם יספרו לכם מעשיות.

ד. אני אוהב חתולים - מה מגיע לי בעד זה? דברו אתם עם החברים שלי אבל, אז הם יספרו לכם מעשיות.

קבוצה מס' 7

א. הוא רצה להציל את אביו - מה מגיע לו על כך? טוענת פסיה. המחנות, אבל, יהודי גס-רוח. שואל הוא מה שייך אב זר לשעונו?

ב. הוא רצה להציל את אביו - מה מגיע לו על כך? טוענת פסיה. אבל המחנות יהודי גס-רוח. שואל הוא מה שייך אב זר לשעונו?

ג. הוא רצה להציל את אביו - מה מגיע לו על כך? טוענת פסיה. המחנות יהודי גס-רוח אבל. שואל הוא מה שייך אב זר לשעונו?

קבוצה מס' 8

א. היא חשבה לצאת הערב, מחר יש לה אבל מבחן קשה.

ב. היא חשבה לצאת הערב, מחר יש לה מבחן קשה אבל.

- ג. היא חשבה לצאת הערב, אבל מחר יש לה מבחן קשה.
ד. היא חשבה לצאת הערב, מחר אבל יש לה מבחן קשה.

קבוצה מס' 9

- א. גדי אינו אוהב לאכול, ממתקים הוא זולל כל הזמן אבל.
ב. גדי אינו אוהב לאכול, ממתקים אבל הוא זולל כל הזמן.
ג. גדי אינו אוהב לאכול, אבל ממתקים הוא זולל כל הזמן.
ד. גדי אינו אוהב לאכול, ממתקים הוא אבל זולל כל הזמן.
ה. גדי אינו אוהב לאכול, ממתקים הוא זולל אבל כל הזמן.

קבוצה מס' 10

- א. בישיבת השרים הוחלט על קיצוצים, כיצד יבצעו אבל זאת במשרדים השונים?
ב. בישיבת השרים הוחלט על קיצוצים, כיצד יבצעו זאת אבל במשרדים השונים?
ג. בישיבת השרים הוחלט על קיצוצים, כיצד יבצעו זאת במשרדים השונים אבל?
ד. בישיבת השרים הוחלט על קיצוצים, אבל כיצד יבצעו זאת במשרדים השונים?
ה. בישיבת השרים הוחלט על קיצוצים, כיצד אבל יבצעו זאת במשרדים השונים?

קבוצה מס' 11

- א. רותי באמת עסוקה הבוקר, מה אכפת לה אבל שאנחנו נלך לסרט בת"א?
ב. רותי באמת עסוקה הבוקר, אבל מה אכפת לה שאנחנו נלך לסרט בת"א?
ג. רותי באמת עסוקה הבוקר, מה אכפת לה שאנחנו נלך לסרט בת"א?
ד. רותי באמת עסוקה הבוקר, מה אכפת לה שאנחנו אבל נלך לסרט בת"א?
ה. רותי באמת עסוקה הבוקר, מה אכפת לה שאנחנו נלך לסרט בת"א?
ו. רותי באמת עסוקה הבוקר, מה אכפת לה שאנחנו נלך לסרט בת"א אבל?
ז. רותי באמת עסוקה הבוקר, מה אבל אכפת לה שאנחנו נלך לסרט בת"א?

קבוצה מס' 12

- א. רונן רוצה לטייל בקיץ, ייתכן שייאלץ אבל ללמוד למבחן בהיסטוריה.
ב. רונן רוצה לטייל בקיץ, ייתכן שייאלץ ללמוד למבחן בהיסטוריה אבל.
ג. רונן רוצה לטייל בקיץ, אבל ייתכן שייאלץ ללמוד למבחן בהיסטוריה.
ד. רונן רוצה לטייל בקיץ, ייתכן אבל שייאלץ ללמוד למבחן בהיסטוריה.
ה. רונן רוצה לטייל בקיץ, ייתכן שייאלץ ללמוד למבחן אבל בהיסטוריה.
ו. רונן רוצה לטייל בקיץ, ייתכן שייאלץ ללמוד אבל למבחן בהיסטוריה.

"אדרבה" - תיאור סמנטי ותחבירי

בסיפור "לרגל עסקיו" לש"י עגנון אחת הדמויות נזקקת למילה אדרבה כמבע שלם בשיחה, ואילו דמות אחרת מפרשת אותה:

כל זה אני אומר לך לשם בעלת הבית כדי שתדע שאינה צריכה להשכים בשבילי אפילו שעה קטנה. - אדרבא, אמרה הגברת אסלינגן. אמר אסלינגן, יודע אתה מה אדרבא, רוצה היא מול לומר לך אדרבא אין בדעתה להשכים, אלא אדרבא רוצה היא שכולנו נרבה בשינה עד שיצאו כל הרכבות לעירך כדי שתעשה עמנו עוד יום אחד. אמרי מול אם לא כיוונתי לדעתך? נענעה הגברת אסלינגן ראשה כדרכה וגמגמה ואמרה, באמת מעין זה היה בדעתי לומר, אבל היינריך נפל לתוך דברי ולא הספקתי לומר מה שביקשתי. צחק אסלינגן מלוא פיו ואמר, שומע אתה ליאו, אולי תשמע לנו ותעשה עוד יום אחד בעירנו (פרסמה אמונה ירון במדור "תרבות וספרות", הארץ, כ' בניסן תשנ"ה [20 באפריל 1995]).

בדיאלוג משעשע ומחוכם זה בין אורח ובין בעלת הבית ואישה השתמש עגנון בכוחה של אדרבה למלא תפקיד של מבע שלם וכן בהוראותיה השונות זו מזו כדי לאפשר לאסלינגן לייחס לדברי הגברת אסלינגן משמעות הפוכה מזו שהתכוונה אליה, ואף לזכות לאישורה ולסיועה.

ואכן, סקירת הגדרות המילה אדרבה במילונים מעלה שבכמה מהם מיוחסות לה משמעויות שונות זו מזו ואף מנוגדות זו לזו. למשל, יהודה גור מגדיר את המשמעות הראשונה של המילה "להפך, כנגד למה שמוכן לכאורה, בא לסתור הוכחה או סברה שקדמה", והגדרה מנוגדת הוא מביא כמשמעותה בלשון הדיבור: "מי יתן והיה כן". אבן-שושן אינו מחלק למשמעויות, אך מביא יחד שתי הגדרות מנוגדות זו

* תודתי נתונה לאקדמיה ללשון העברית על השימוש במאגרים הממוחשבים ולאביטל כ"ץ על הסיוע בשליפת אדרבה, שהיא בחזקת מילה ארמית במדור לספרות העתיקה. השתמשתי גם ב"מאגרי מידע תורניים". תודה מיוחדת אני חבה לפרופ' הלל וייס, שהמציא לי דוגמאות מהספרות בת זמננו מהמאגר הממוחשב של אוניברסיטת בר-אילן. אני מודה מקרב לב לחוקרים במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית - מרדכי מישור, שקרא את המאמר והעיר הערות מאלפות, ואליקים וייסברג, שהאיר את עיניי ברוי התלמוד. לידידתי לאה סקיבא, שתרגמה לבקשתי ערכים מהמילון הידי של גאפס ומארק, אני מכירה טובה.

לזו: "גדולה מזו, להפך". דרך זו נוקט גם מדן: "להפך; יותר מזה", וכך בהט ומישור: "יתר על כן; להפך". לעומת זאת במילונים הארמיים מובאת הגדרה אחת. לוי מציין שהמילה משמשת מונח טכני - להפך, ומוסיף שלפי פירוש המילה, הטענה המובאת אחרי אדרבה מתקבלת יותר על הדעת. הגדרה דומה כותב יאסטרוב: "פנה אל הצד החזק [=נקוט את העמדה החזקה] יותר, וכשהמילה משמשת כמונח דיאלקטי - ההפך".

עיון בניתוח האטימולוגי של המילה כבנויה מהרכיבים א (=על) + דרבה מעורר את השאלה שמא המשמעות 'גדולה מזו' נובעת מהמשמעות המילולית של ההרכב בארמית - לשון מוצאו, שתרגומו באחד המילונים העבריים הוא 'על שגדול'. ואם כן, מתעוררת עוד שאלה: כיצד התפתחה המשמעות 'להפך'?

הואיל וטשטוש הגרוניות הוא תכונה של הארמית הבבלית, מקום חיותה העיקרי של מילה זו בתקופת חז"ל הוא התלמוד הבבלי, ושם היא באה לרוב בהקשר ארמי. כ-15 פעמים המילה באה בביטוי "אדרבה איפכא מסתברא" ולעתים לאחר הפסוקית "מתקיף לה רב...". ביטוי זה משמש לדחיית טענה ולהמרתה בטענה הפוכה. להלן שתי דוגמאות לאדרבה בהקשר שרובו עברי:

א. ושמרו בני ישראל את השבת וכת' ואת שבתותי תשמורו הא כיצד ושמרו בני ישראל את השבת שמירה אחת לשבתות הרבה ואת שבתותי תשמורו שמירה אחת לכל שבת ושבת מתקיף לה רב נחמן בר' יצחק אדרבה איפכא מסתברא ושמרו בני ישראל את השבת שמירה אחת לכל שבת ושבת ואת שבתותי תשמורו שמירה אחת לשבתות הרבה (בבלי שבת סט ע"ב).

ב. אמר רב שלשה שאכלו כאחת ויצא אחד מהם לשוק קוראין לו ומזמנין עלי, אמר אביי והוא דקרו ליה ועני אמר מר זוטרא ולא אמרן אלא בשלשה אבל בעשרה עד דנייתי מתקיף לה רב אשי אדרבה איפכא מסתברא תשעה נראין כעשרה, שנים אין נראין כשלשה, והלכתא כמר זוטרא (בבלי ברכות מה ע"ב).

בבבלי אנו מוצאים אף דוגמאות למילה אדרבה בתפקיד של הביטוי השלם "אדרבה איפכא מסתברא" ודוגמה אחת במבנה הדיאלקטי הפותח בביטוי "מתקיף לה רב" (ראה דוגמה ג להלן).

ג. שנים שהיו ישנים בטלית אחת. מהו שיחזיר זה פניו ויקרא ק"ש ויחזיר זה פניו ויקרא ק"ש. אמ' ליה. הכי אמ' שמואל. מותר. ואפיל' אשתו עמו. מתקיף ליה רב יוסף. אשתו. ולא מיבעיא אחר. אדרבה. אשתו כגופו. אחר לאו גופיה הוא (בבלי ברכות [כ"י אוקספורד 366, דפוס וילנא] כד ע"א).

ד. מעשה באדם אחד שנשא אשה גידמת ולא הכיר בה מעולם עד יום מותה. א"ר, בוא וראה כמה צנועה אשה זו. שלא הכיר בה בעלה. אמ' לו ר' חיא. זו

דרכה בכך. אדרבה כמה צנוע איש זה. שלא הכיר באשתו (בבלי שבת [כ"י אוקספורד 366, דפוס וילנא] גג ע"ב).

ה. גלגל עמו בעדשים ומת. אמרו אי לזה שהרגו נחמיה. אדרבה. אי לנחמיה שהרגו לזה (בבלי כתובות [כ"י לנינגרד פירקוביץ 1, 187, דפוס וילנא] סז ע"ב).

ו. גוים משתעבדין בבניו. איה גבורתו. אתו אנשי כנסת הגדולה. אמור אדרבה. זו היא גבורתו. זו היא מוראו. גבורתו "איזהו גבור. הכובש את יצרו" [משנה אבות ד, א]. והקב"ה ארך אפים לרשעים (בבלי יומא [כ"י מינכן 6, דפוס וילנא] סט ע"ב).

בדוגמה ד האנטונימים מעידים שמשמעות אדרבה היא 'ההפך': אשה/איש¹. בדוגמה ה ההיפוך הוא בתוכנן של הטענות, ואילו בדוגמה ו עולה משמעות ההיפוך באופן עקיף מתוך השאלה "איה גבורתו" ומהתשובה "זו היא גבורתו" וכו'.

בתלמוד הירושלמי יש היקרות אחת בלבד של אדרבה, שכנראה השתרבבה ממקור בבלי (שהרי ע בארמית הארץ-ישראלית אינה הופכת ל-א), ומשמעותה שם 'ההפך':

ז. רבי ירמיה בעא קומי רבי אבהו כתיב אם יהיה היוכל לבני ישראל בשעה שהיוכל נוהג הנחלות חוזרות ובשעה שאין היוכל נוהג אין הנחלות חוזרות אדרבה אתא מימר לך אפילו בשעה שהיוכל נוהג והנחלות חוזרות ירושת תורה אינה חוזרת (ירושלמי כתובות [דפוס ונציה] לב ע"ד).

וראה פירוש "פני משה":

אפילו בשעה שהיוכל נוהג ושאר הנחלות חוזרות מ"מ ירושת תורה כלומר ירושת הבעל לאשתו דס"ל כמ"ד כאורייתא ואותה אינה חוזרת ומעתה נוספה נחלתן (שם).

בשלב זה אפשר לתת את הדעת לשאלה שהעלינו בתחילת המאמר בדבר התפתחות המשמעות 'להפך', ואולי להציע את התשובה שמתוך הצמידות לצירוף איפכא מסתברא ספגה אדרבה את משמעותו. חיזוק להשערה זו אפשר למצוא בחילופין של אדרבה ואיפכא מסתברא בדוגמה מכ"י המבורג וממקבילתה בדפוס וילנא²:

ח. אמ' רבא שכיב מרע שאמ'. מנה לפל' בידי. ואמ' יתומים. פרענו. נאמנין. תנו מנה לפל'. ואמרו יתומים. פרענו. אין נאמנין. כלפי ליא. אדרבה. אם

1. וראה גדול/גרוע (שם, שם).

2. דוגמה זו המציא לי אליקים וייסברג.

אמ' תנו. כיון דפסקיה אבוהון למלתיה איכא למימר דפרעי. מנה לפל' ביד'. כיון דלא פסקיה אבוהון למלתיה איכא למימר דלא פרעי (בבלי בבא בתרא [כ"י המבורג]).

[...] ואמרו יתומין פרענו אין נאמנין כלפי לייא איפכא מסתברא אמר תנו מנה [...] (שם [דפוס וילנא] קעה ע"א).

בלשון המהר"ל מפראג המילה אדרבה מקדימה שני תרגומים עבריים של הצירוף **איפכא מסתברא**:

ט. ודבר זה נמשך אל צורת האדם, כי אף אם הוא צדיק גמור אין הצדיק במה שהוא צדיק שיהי' ברצון ובנחת, אדרבא הפך הדבר הוא בצדיקים ואין הקב"ה מראה להם הרצון בעולם הזה (המהר"ל מפראג, באר הגולה, עמ' ע, הבאר הרביעי, ונוסח דומה במדרשי אגדות, חלק רביעי, עמ' כד, מסכת עבודה זרה).

י. מפני מה נקבר משה מול בית פעור. דבר זה בארנו בחבור הנצח כי אין ע"ז בעולם שכל כך גנאי לאדם כמו פעור, שהיו מתריזים לפניה, ולא היו ע"ז שהיו ישראל להוטים אחריה כמו פעור [...] ואף כי הע"ז רחוקה בתכלית מן ישראל, אדרבא היא הנותנת, מפני כי ישראל מצד עצמם בקדושה ובטהרה בתכלית, והיצר הרע הוא השולט בישראל (המהר"ל מפראג, חדושי אגדות, חלק שני, עמ' נו, מסכת סוטה)³.

ואולם התרגומים העבריים לביטוי לא דחקו מהספרות החדשה את המקור הארמי, ומנדלי, למשל, נזקק הן לצירוף התלמודי המלא (להלן, דוגמה יא) הן למקור ולתרגום כאחת (להלן, דוגמה יב):

יא. [...] ולייזר התחיל מתעסק בזה באמונה, משער על פי יושר רכושו של רבי איציק הכסלוני לשני מיליונים, ושל רבי קלמן למליון וחצי דינרין. התעקש בעריל ואמר: אדרבה, איפכא מסתברא. לא בשביל להפסיד בזה לרבי איציק, אלא לפגוע בלייזר (מנדלי, "בעמק הבכא", השלח א [1896], עמ' 318).

יב. אם כן [...] הנה לא ירדת, במחילת כבודך, לסוף דעתי. אדרבה, להיפך! פשוטו של דבורי כך [...] (שם, השלח ד [1898], עמ' 408).

ראוי לציין שבדוגמאות יא ויב הביטוי הוא מבע שלם, ובדוגמה יב הוא אף

3. ועיין בקביעתו של משה בר-אשר: "אין בין 'להפך' או 'היא הנותנת' ל'אדרבה' [...] אלא הבדל של מוצא ולא של שימוש" (בר-אשר, סעיף 36, עמ' 51).

משפט בפני עצמו. ואולם בדרך כלל הוא בא כחלק משפט, ותוכנו מובהר מדברים המקדימים אותו או באים אחריו:

יג. [...] תערובות של מזונות מחולפין הרבה שמזיק אפילו לגדולים: וכשמוכיחין אותו על זה, עונים ואומרים שהם מתכוונים ללמד קיבת התינוק מנעוריו להיות יכול לקבל כל מיני מזון. ואילו הם דברי הדיוטות, ואדרבא איפכא מסתברא (מנחם מנדל לפין, ספר רפואת העם, זלקוב 1794, עמ' 170).

יד. את כל זאת חשבתי בלבי ואמרתי: אם אלה ההולכים לשם - אשרי היושבים כאן!

- אדרבה, כ"ץ! - השתער בנציון על חברו - אדרבה, איפכא מסתברא, גאולה קודמת (מנדלי, "בישיבה של מטה", לוח אחיאסף לשנת תרנ"ו, 1895, עמ' 58).

לצד הביטוי אדרבה איפכא מסתברא משמשת אדרבה בספרות החדשה בתפקיד הביטוי השלם, כמו בתלמוד הבבלי (דוגמאות ג-ו). להלן שלוש דוגמאות:

טו. אבל מיד יתמלאו זעם עליכם ויצעקו: וכי מזה יש להוציא, שעלינו לעזוב את החדר לנפשו? אדרבה, כל חסרונותיו קוראים לנו לעבודה, לגשת מיד להטבתו ("ח ברנר, "מתוך הפנקס", הפועל הצעיר ז [1914], גיליון 19, עמ' 10).

טז. שחה לו שרה-לאה, כמה קשה לה חג הפסח [...] דיה שמטריחה את השכנות כל ימות השנה, כבואה אל בתיהן בשבתות ובימים טובים לשמוע קידוש והבדלה מפי בעליהן. - אדרבה, מצוה היא. גמילת חסד עם החיים ועם המתים? - מתחיל יחיאל-מיכל לרכך את הדברים (ש"י עגנון, "הסדר", הצפירה לט [1913], גיליון פד, עמ' 4).

יז. מה, חסיד הוא? ירא שמים הוא? צדיק הוא? ואדרבא, כולו כופר! אפיקורס [...] (חיים הזו, בישוב של יער, ברלין-תל-אביב 1930, עמ' 386).

ראוי לציין שבדוגמאות טו-יז אדרבה באה בראש משפט, ומבחינה תחבירית היא משמשת מילת קישור בין שני משפטים עצמאיים. בדוגמה טז היא מקשרת בין משפטים נפרדים ולא זו בלבד אלא גם בין מהלכי דיבור של הדוברים בדו-שיח, וראה גם דוגמה יד.

בתלמוד הבבלי אדרבה באה גם בצירוף אלא, אך בהיקריות מעטות. למשל:

יח. ר"ע מחייב על ספק מעילה אשם תלוי אלא לאו רבי יהושע היא וקתני בה' העלמות מביא ה' חטאות ושמע מיניה קיבלה מיניה אלא אדרבה מסיפא

דקתני מה' זבחים אפילו בהעלם אחת חייב על כל אחת ואחת שמע מינה (בבלי כריתות טז ע"א).

ט. תסתיים דרב הוא דאמ'. אם רצו לזמן אין מזמנין. דאמ' רב דימי בר יוסף אמ' רב. שלשה שאכלו כאחד ויצא אחד מהם לשוק. קוראין לו ומזמנין עליו [...] אלא אדרבה תסתיים דר' יוחנן הוא דאמ'. רצו לזמן אין מזמנין. דאמ' רבה בר בר חנא א"ר יוחנן שנים שאכלו אחד מהם יוצא בברכת חברו והוינן בה (בבלי ברכות [כ"י אוקספורד 366, דפוס וילנא] מה ע"ב).

בספרות שלאחר התלמוד הולך ומשתגר הצירוף אלא אדרבה, והוא בא לאחר מילת שלילה, כמתחייב מהמבנה לא... אלא:

כ. [...] מיד התחיל ארונו של יוסף להתנענע ועלה מתהומות וצף על פני המים נטלו משה על כתפיו והלך עמו וישראל נטלו כל כסף וזהב ובגדים ושמלות של מצרים ומשה לא חשב על זה אלא אדרבא היתה לו שמחה גדולה כי נטל ארון יוסף [...] (מדרשי אגדה, אוצר המדרשים, פטירת משה רבינו, עמ' 361, ד"ה "וואת").

כא. והנה ודאי שמי שאוהב את בוראו אהבה אמיתית, לא יניח עבודתו לשום טעם שבעולם, אם לא יהיה אנוס ממש, ולא יצטרך רצוי ופתוי לעבודה, אלא אדרבא לבו ישיאהו וירצה אליה [...] (ספרי מוסר, מסילת ישרים, פרק יט, בביאור חלקי החסידות).

כב. [...] וכמשל הרופא החותך את הבשר או את האבר שנפסד כדי שיבריא שאר הגוף ולא ימות, שאף על פי שהמעשה אכזרי לכאורה, אינו אלא רחמנות באמת להטיבו באחריתו, ולא יסיר החולה אהבתו מהרופא בעבור זה המעשה, אלא אדרבא יוסיף לאהבה אותו, כן הדבר הזה, כשיחשוב האדם שכל מה שהקב"ה עושה עמו לטובתו הוא עושה [...] הנה לא תחלש אהבתו מפני כל דוחק או כל צער אלא אדרבא תגבר ונוספה בו תמיד (ספרי מוסר, מסילת ישרים, פרק יט, בביאור חלקי החסידות).

עיון בְּדוגמאות מראה שהמבנה לא... אלא אדרבה כפוף להתניות התחביריות של לא... אלא. כידוע, מבנה זה בא במשפט כולל או מחובר⁴, והוא משמש לדחיית מילה אחת ולהמרתה באחרת, וההמרה מותנית בהשתייכות שתי המילים לאותו חלק דיבור. בדוגמה כב מומר נשוא המשפט⁵, ואילו בדוגמה כ נוספת על המרת הנשוא

4. עיין אור, עמ' 135.

5. וראה גם נמאס/נאהב ונחמד (ספרי מוסר, מסילת ישרים, פרק א, בבאור כלל חובת האדם בעולם).

המרת הנושא התחבירי, אם כי הנושא הסמנטי זהה. אך במבנה לא... אלא אדרבה נוספת בדרך כלל התניה סמנטית על ההתניה התחבירית, והיא יחס של אנטונימיות בין המילה הממירה למילה המומרת. כלומר, ההמרה אינה של כל זוג מילים השייכות לאותו חלק דיבור (למשל, המרת כלכלן באיש עסקים⁶) אלא של אנטונימים. למשל, בדוגמה כב יסיר אהבתו / יוסיף לאהבה, תחלש / תגבר. בספרות החדשה משמש לעתים המבנה לא... כי אם אדרבה (המאחד רכיבים מלשון המקרא ומלשון חז"ל) לצד המבנה לא... אלא אדרבה⁷. למשל:

כג. לכתחלה אינם נראים אלא בתפיחה קטנה, שיש בה קצת חום ותאווה להתחכך: אכן אעפ"י שלפעמים אינם הולכים וגדלים יותר, אלא אדרבא מסתלקים והולכים לאיבוד (מ"מ לפין, ספר רפואת העם, זלקוב 1794, עמ' 197)⁸.

כד. אבל "עם הספר" הוא עבד הספר [...] לו תעודת הספר היא לא להעשיר את הלב בכוחות חדשים, כי אם אדרבא, להחלישו ולהשפילו עד שלא יעזו עוד לפעול ולהתפעל "בכח עצמו ולפי צרכיו", אלא הכל רק באמצעות הכתב (אחד העם, "דרך הרוח", על פרשת דרכים, אודסה 1895, עמ' 112)⁹.

כה. לפנות-ערב, בביליטן-החדשות של התחנה המסחרית, הודיעו באותו עניין: שר-המלחמה המצרי, הוא שיעמוד בראש המשלחת למוסקבה [...] לבסוף, מאוחר בלילה, כמו מיסודן נתהפכו כל הידיעות האלה רגליהן למעלה וראשן למטה: לא המצרים אל הרוסים כי אם אדרבא, היפוכו של דבר, מן הקרמלין לקאירו משלחת מיוחדת באה (עמוס עוז, "אהבה מאוחרת", עד מוות, תל-אביב 1971, עמ' 28-29).

כוחה של אדרבה למלא תפקיד של צירוף נגלה בצמד אלא אדרבה, כשם שנגלה בביטוי אדרבה איפכא מסתברא. בספרות החדשה יש היקרויות של אדרבה הממלאת את התפקיד התחבירי של הצירוף אלא אדרבה, כלומר היא באה אחרי מילת שלילה. להלן כמה דוגמאות:

כו. [...] אבל גם מתנגדיהם לא יכלו לבטלן בתנופת יד קלה ולהבזותן בעיני העם כדברי הבאי שאין כדאי להטפל בהם; אדרבא, על ידי המלחמה נתפרסמו עוד יותר, משכו אליהן לבות "המעיינים", וסוף סוף מצאו

6. ראה דסקל וכתריאל, עמ' 143-144.

7. השווה אור, עמ' 136.

8. וכדומה אחד העם, "חיקוי והתבוללות", על פרשת דרכים, אודסה 1895, עמ' 212.

9. וכן אחד העם, שם, עמ' 113; וכך כתב גם י"ח ברנר, "ציונים", הארמה, חוברת ה, 1920, עמ' 214.

מהלכים גם בתוך המון הקוראים [...] (אחד העם, "לשאלת הלשון", על פרשת דרכים, אודסה 1895, עמ' 228).

כו. עובדיה שואב-מים בעל-מום הוא, אבל מעולם לא התריס כלפי מעלה. אדרבה, מעין טעם לשבח מצא במום שבו (ש"י עגנון, "עובדיה בעל מום", מקלט, כרך ה, ניו-יורק תרפ"א [1920], עמ' 386).

כח. אף-על-פי שהלשון 'בשבחך' לא העלה את חשדו של איש (עד כמה שידוע לי) מצד נוסחו - אדרבה, התקבולת שם/שבח נראית לכאורה מקורית, ועל כל פנים חלקה - הרי מן ההשוואה לנוסח התוספתא [...] מתבקשת כאן מילה נרדפת [...] (מרדכי מישור, "ובשבחך מושיבין אותך", תרכ"ץ סג [תשנ"ד], חוברת ב, עמ' 277).

מעיון בדוגמאות כו-כח אנו למדים במה המבנה לא... אדרבה שונה מבחינה תחבירית מהמבנה לא... אלא. המבנה לא... אלא בא במשפט כולל או מחובר (הכולל שני נושאים שונים), ואילו המבנה לא... אדרבה בא במשפט מחובר (הכולל לא רק שני נושאים שונים זה מזה אלא גם שני נושאים שונים זה מזה; דוגמה כו), במשפט מורכב (כח) או בשני משפטים עצמאיים (כו)¹⁰. גילוי זה מאלף, שכן תופעה זו שייכת לתחביר שמעבר למשפט, כלומר לתחביר השיח¹¹.

אשר למשמעות 'גדולה מזו', 'תרה מזו' המובאת במילונים בערך "אדרבה" עולה השאלה שמא היא פועל יוצא של קריאה מסוימת של משפטים הכוללים מילת שלילה. נדגים את דברינו בדוגמה זו:

כט. כשהתקינו לו אדר-היקר הזה ליום חתונתו היה אביו, עליו השלום, ותרן באותה שעה ומגלה רצונו להחייט שלא לקמץ בצוארון; אדרבא להרחיבו ולהאריכו [...] (מנדלי, קצור מסעות בנימין השלישי, אודסה 1896, עמ' 16).

קריאה א: [לא] [לקמץ בצוארון] אדרבא [להרחיבו] - המשמעות 'להפך'.

קריאה ב: [לא לקמץ בצוארון] אדרבא [להרחיבו] - המשמעות 'תרה מזו'.

בקריאה א מילת השלילה מוצבת מחוץ לנשוא הראשון, והתוצאה היא שמשמעות הפועל הממלא תפקיד של נושא שני מנוגדת למשמעות הפועל הראשון - הרחבת הצווארון היא היפוך של תפירתו בקמצנות. בקריאה ב מילת השלילה היא חלק מהנשוא הראשון, והתוצאה היא שבמשמעות הפועל המשמש נושא שני יש תוספת למשמעות הפועל הראשון - הרחבת הצווארון היא תוספת לאי-תפירתו בקמצנות. הסבר אחר למשמעות 'תרה מזו' עולה מאי-השוויון הרווח בין האיברים המומרים מבחינת עצמתם, שהרי לעתים קרובות התכונה המובעת באיבר הממיר

10. ובדומה עגנון, "פרנהיים", עד הנה, ירושלים תשי"ג, עמ' שלא.

11. עיין עבאדי, תחביר השיח, עמ' 19, 21.

(שבא אחרי אדרבה) היא בדרגת עצמה גדולה מזו שבאיבר המומר. למשל, בדרגמה כ למעלה אין הצירוף השמני שמחה גדולה מנוגד לשם צער אלא לצירוף הפועלי חשב על זה. ראה גם את הצירוף עוד יותר בדרגמה כו.

נשאלת השאלה אם המילה אדרבה, כשאין היא באה אחרי מילת שלילה, משמעותה "תרה מזו" או רק "ההפך" כבדוגמאות ג-ו, טו-יז. בין הדוגמאות שאדרבה באה בהן בהקשר עברי בתלמוד הבבלי לא מצאנו אפילו אחת שמהמילה אדרבה שבה עולה המשמעות "תרה מזו". אולם בספרות החדשה אפשר למצוא כמה דוגמאות שמשמעות אדרבה בהן היא "תרה מזו":

ל. [...] ואמרתי כי אין לך עסק גדול מזה לגלות להעולם כל העשיות של הצדיקים ומשמשיהם ואנשי שלומם אפילו הדברים שעושים בהצנע ובסתור, ואדרבה הדברים שעושים בסתר יותר מחויבין להיות חשוב אצלנו כי מהם ניכר ביותר גדולתם ומחשבתם [...] (יוסף פרל, מגלה טמירין, וינה 1819, דף ב, עמ' 1).

לא. אבל ההרס יבוא [...] הרס התעשיה! אדרבה, תעשיה, שעושה שמלות משי רכות לרבקה ואף לא כתנת־בד אחת ללאה, תעשיה כזו הרס תהרס, גם אם לא יבנה דבר במקומה! ("ח ברנר, "לפנים ולאחור", האדמה, חוברת ה, 1920, עמ' 590).

לב. עכשיו צינה בעולם ואינו מזדמן עמה אפילו לא אצל הבאר. המים עומדים בחבית כמה ימים ואין בני אדם צמאים למים חיים. אדרבה, דין שילך לשם לראות את מעשיה. אם הוא לא ילך אצלה, היא ודאי לא תבוא אצלו (ש"י עגנון, "עובדיה בעל מוס", מקלט, כרך ה, ניר יורק תרפ"א [1920], עמ' 387-388).

לג. לא זכיתי לראות אף איש אחד אשר יחיה רק מפרי אדמתו בלבד ובלי כל עזר מן הצד. אדרבא, ישנם אחדים שחיו מתחלה על חשבון כספם שהביאו עמם מחו"ל, ולבסוף הוכרחו גם הם ליהנות מחסדי נדיבים (אחד העם, "אמת מארץ ישראל", המליץ לא [1891], גיליון 131, עמ' 2).

לד. פרסה אחת בלבד עליו לעשות ובעוד שעה וחצי הריהו שם. ארבעת תחומי שבת בינו ובין אותו מקום מה הם. אדרבה, דרך זו יפה היא לו, שמתוך כך יהא חוזר על חידושי תורתו שזימן לפני מחותנו (ש"י עגנון, "מטתו של שלמה יעקב", הצפירה לט [1913], גיליון פג, עמ' 4).

ראוי להעיר שבשתי הדוגמאות האחרונות אדרבה ניתנת להסבר בשתי דרכים. דוגמה לג, הסבר א: אין איש אשר חי בלי כל עזר מן הצד. להפך, הכול זקוקים לחסדי נדיבים.

הסבר ב: האיכרים זקוקים לעזור מן הצד. יתרה מזו, אף אלו שחיו מתחילה על כספם שהביאו מחו"ל זקוקים לחסדי גדיבים.
דוגמה לד, הסבר א: ארבעת תחומי שבת בינו ובין אותו מקום מה הם.
[מכאן משתמע: אין הדרך ארוכה וקשה]; להפך, דרך זו יפה היא לו.

הסבר ב: ארבעת תחומי שבת בינו ובין אותו מקום הם דרך קלה. יתרה מזו, דרך זו יפה היא לו, שמתוך כך יהא חוזר על חידושי תורתו שזימן לפני מחותנו.

עד כאן נמצאנו למדים שעיקר משמעה של אדרבה בספרות החדשה הוא 'ההפך', ואילו המשמע 'יתרה מזו' משני לו, שכן הוא עולה רק מדוגמאות מעטות. אך אין אלה משמעה הבלבדיים של אדרבה בספרות החדשה, כי נוספו עליה עוד משמעים שמקורם, כפי הנראה, ברובד לשון הדיבור ביידיש. למשל:

לה. מורה ומלמד הריהם שוים בעיני. חפצתם ללמוד - אדרבה; אבל אל תאבדו דעת (ש"י עגנון, "בארה של מרים", הפועל הצעיר, כרך ב, גיליון 14 [תרס"ט], עמ' 10).

לו. ובכן שרש המחלוקת אתה מתאוה לשמוע, אדרבא ואדרבא, תא ואחוי לך: (ש"י עגנון, "בנערינו ובזקנינו", התקופה, ספר שישי, 1920, עמ' 87).

לז. [...] והיה מקבל באהבה את כל מצוה קלה כחמורה שלה. טורמיטות? אדרבה ואדרבה. מה? כוס חלב יש לקנות? אח, יהיה יפה (גנסיין, "בטרם", רשפים - מוסף ספרותי, כרך ב, חוברת 16, ורשה 1909, עמ' 16).

דוגמאות לה-לז הן קטעי דיאלוג ביצירות ספרותיות, ומהמילה אדרבה עולה משמעות של הסכמה והיענות הדובר לנמנעיו. שונה מהן דוגמה לט, הלקוחה מדברי המספר. עם זאת, ההיענות לבקשה שבאדרבה מוכחת מהמבע המקביל יהיה יפה. ראוי להעיר שדוגמאות לו ולז כוללות צירוף של שתי תמניות - אדרבה ואדרבה - אך אין הצירוף נבדל במשמעותו מהמילה היחידה שבדוגמה לו אלא בהעצמה ובהדגשה¹².

בספרות החדשה יש לאדרבה גם משמעות של בקשה, דרישה או עידוד, כלומר היא ממלאת תפקיד פרגמטי - פעולת דיבור של בקשה וכדומה, אף זאת, כנראה, בהשפעת היידיש. למשל:

לח. - חפצים אתם - ואספר לכם פרשת הדבר...
- אדרבה...

12. הצמד אדרבה ואדרבה מובא כערך משנה במילון אבן-שושן וכחידוש של העברית החדשה, ושתי המשמעויות המיוחסות לו זהות לאלה שצוינו בערך אדרבה.

- אנכי, כמובן - בא בין המצרים - הייתי בעובדה זו רק... נו, כלי זינו של המקרה, כדאמרי אינשי... מבינים אתם...
- מובן, ספר איפוא... (א"נ גנסיין, צללי החיים, ורשה 1904, עמ' 52).

לט. לך ועשה, מהר ולך [...] שמא יעמידו עלי בירגרמיסטר אחר [...] וכי מונעת אני אותך? אדרבה, לך עשה! [...] (חנוך ברטוב, שש כנפים לאחד, תל-אביב 1988, עמ' 177).

מ. הממסד הנוקומפורמיסטי אכזרי בהרבה משלנו; הנה לי, למשל, מותר להתידד עם שייקספיר היוורה בנו בליסטראות; אבל אדרבא, נסה אתה לקבל משרה של יועץ - לא חבר במועצה מדעית עליונה, סתם יועץ מן המניין [...] אדרבא, נסה (נתן שחם, עד המלך, תל-אביב 1975, עמ' 137).

מא. - כמה שילמת בעד הכרטיס [לתאטרון]?

- חמש לירות...

- בוא וראה! אותן חמש לירות יכולת לעשות בהן משהו ממשי. יכולת לתת אותן צדקה לעניים. נו, אדרבא! מכאן ואילך אולי תלמד לקח. לא חס-ושלום שאני חושב שעברת עבירה גדולה, אבל לבריאות הנשמה אין זה מוסף [...] (יהושע בריינסוף, אהבת נפש, תל-אביב 1979, עמ' 30).

אף דוגמאות לח-מא הן קטעי דיאלוג¹³, אך שלא כקודמותיהן (לה-לז) אין אדרבה משמשת בהן להיענות ולהסכמה אלא לבקשה ולזירוז. בדוגמה לח הדובר נזקק למילה אדרבה כדי להניע את הנמען לדבר או לספר משהו¹⁴, ואילו בדוגמאות לט ר"מ אדרבה משמשת מילת זירוז לפעולה: "לך ועשה", "נסה אתה לקבל משרה של יועץ"¹⁵. בדוגמה לט לאדרבה שתי משמעויות: כמענה לשאלה רטורית - "וכי מונעת אני אותך?" - עולה ממנה משמעות 'להפך'; וכפתיחה למבע "לך עשה" היא משמשת מילת זירוז לפעולה. בדוגמה מא אדרבה באה לאחר מילת הזירוז הרוסית נו, ואתה יחד היא מבע שלם.

עתה עומדת השאלה מהי משמעותו של צמד התמניות אדרבה ואדרבה, שכנראה חדר לעברית החדשה מיידש. האם יש לו משמע נוסף על משמעותה של המילה

13. כאן יש להעיר שאדרבה נבדלת מאלא אף בכוחה לקשור מבעים של שני דוברים בדיאלוג, שהרי אלא לעולם באה בדברים הנאמרים מפי דובר אחד. ראה עבאדי, אבל, עמ' 106.

14. וראה גם "אדרבא ספר", ש"י עגנון, "לכב אנוש", מאז ומעתה, ברלין תרצ"א, עמ' שלב; "אדרבה, יאמר נא מר!", עגנון, "שני זוגות", השלח מה (1926), עמ' 462; "אדרבא [...] תספר", חיים באר, נוצות, תל-אביב 1979, עמ' 39; "דבר אדרבה דבר", חנוך ברטוב, שש כנפים לאחד, תל-אביב 1988, עמ' 252.

15. וכן "רדי וראי", ברטוב (לעיל, הערה 14), עמ' 18.

היחידה אדרבה, או שמא אין בינו וכינה אלא הבדל של הדגשה והעצמה, כפי שראינו בדוגמאות לו ו־לז? נתבונן במובאות האלה:

מב. ולא עוד אלא שמעתי אומרים אצל אלמוני אפילו נערות יושבות וכותבות. רפאל שומע מפני הכבוד ומשיב בשפלות קולו: אל נא יהודי חביבי, למה נלמד חובה על עם ה' אדרבה ואדרבה, הרי יש לנו לשמוח שהחינו וקימנו לזמן הזה שהיהדות מתפשטת עד שסופר אחד בעיר אינו מספיק. ומה שנוגע לענין נערות הכותבות, מי יש לנו גדול מרש"י ז"ל וכלום לא היתה בת בתו כותבת? (ש"י עגנון, "אגדת הסופר", ערכים, כרך א, ורשה 1919, עמ' 17).

[...] למה נלמד חובה על עם ה' אדרבה הרי יש לנו לשמוח [...] (הנ"ל, "אגדת הסופר", מאז ומעתה, ברלין תרצ"א, עמ' רלד).

מג. - "ומה אלכש בנשף?" [...]

- "אין צורך במשהו מיוחד". אמרתי לה בחיוך עלוב ובלבי קיננה דאגה גדולה ומרה שהיא עתידה להופיע בנשף חיילים בבגדי נסיכת-אופירה. - "אדרבא ואדרבא" אמרה לי בתרועת ניצחון ועיניה הנוצצות נוצצו שבעתיים "שמא סבור אתה כי אופיע בנשף לבושה בחוסר-טעם המוני כשאר הנשים כאן בישראל? אני אלכש משהו מיוחד במינו, משהו מפתיע בפשטותו (דוד שחר, מותו של האלוהים הקטן, ירושלים 1970, עמ' 146).

מד. שלושה ימים שהה קיבא בירושלים. הוא שוחח עם ארקה בטלפון [...] אין לו כל עניין אישי נגדו. אדרבה ואדרבה, עד סוף ימיו יכיר לו טובה והוקרה על שהציל אותו מן הסמים והמוות והעלה אותו על דרך התורה והחיים (יהושע ברי-יוסף, אפיקורוס בעל כורחו, ירושלים 1985, עמ' 285).

מה. - "אולי נשתה משהו לפני שנצא?"

- "אדרבא ואדרבא".

שתינו קפה (דוד שחר, מותו של האלוהים הקטן, ירושלים 1970, עמ' 147-148).

מו. משראה הרב כי דבריו אינם מניחים כל רושם על אבא, הקשה כיצד יפרש לשיטתו את דברי האגדה האומרת כי ארבעת המינים מסמלים לפי טבעם ארבעה מינים של אנשים מישראל [...] ואילו עלה של אקליפטוס, לאחר ששוכרים אותו, יש לו ארומה חריפה.

אבא אמר שדברי האגדה מחזקים את שיטתו. וכשנמצה את עומק הרעיון נראה שאדרבא ואדרבא, האקליפטוס מסמל אותו מין של אדם [...] (חיים באר, נוצות, תל-אביב 1979, עמ' 28).

בדוגמה מב עולה משמעות של היפוך מהצמד אדרבה ואדרבה, שהרי שני המבעים שהוא חוצץ ביניהם מנוגדים במשמעותם. הטענה "הרי יש לנו לשמות... שהיהדות מתפשטת..." , שבאה אחרי הצמד, הפוכה במשמעותה לטענה הנדחית באמצעות השאלה הרטורית, דהיינו: אתה מלמד חובה על עם ה'. מכאן שמשמעות הצמד זהה למשמעותה העיקרית של אדרבה. והראיה שבמהדורת תרצ"א המיר עגנון את הצמד בתמנית אחת של המילה.

אף בדוגמה מג הצמד מציין היפוך במשמעות בין שני מבעים: "אין צורך במשהו [בלבוש] מיוחד" / "אני אלבש משהו מיוחד במינו". בדוגמה מד הצמד בא לאחר מילת שלילה במבנה אין... אדרבה ואדרבה ומציין היפוך במשמעות בין שני האיברים המומרים באמצעותו, בדומה למבנה לא... אדרבה.

בדוגמה מה משמש הצמד אדרבה ואדרבה להיענות לבקשה, שהרי אפשר לפרש את שאלת הדובר המופנית אל בעלת הבית "אולי נשתה משהו לפני שנצא?" כבקשה עקיפה, ולפיכך אפשר לראות בתגובתה היענות מלאה לבקשה. בדוגמה מו, לעומת הדוגמאות הנ"ל, עולה מהצמד אדרבה ואדרבה משמעות שונה מן המשמעויות של התמנית היחידה אדרבה - אישוש להשערה ואימותה. משמעות זו ניתנת לניסוח בצמד בוודאי ובוודאי.

חידוש מיוחד במינו חידשה עמליה כהנא-כרמון - ואדרבה פי אדרבה:

מז. אולם אשה בשביס מתגנבת היתה שם [...] וכמקבלת-החלטה, עתה פתאום רקדה. התזמורת מלווה אותה. אולם היא, רוקדת היתה כמו נגד רצונה. ואחרי-כן, כמו אדרבה, רוקדת את חוסר-רצונה לרקוד. ואדרבה פי אדרבה, עתה את שירת הסרבנות והמרי היא רוקדת (ע' כהנא-כרמון, "ממראות גשר הברווז-הירוק", למעלה במונטיפר, תל-אביב 1984, עמ' 95).

בדוגמה מז אדרבה ממלאת תפקיד של תיאור הנשוא, שהרי הצירוף כמו אדרבה, המקביל לצירוף כמו נגד רצונה, משמש תיאור אופן לפועל רוקדת. הצירוף ואדרבה פי אדרבה, המשמש אף הוא תיאור אופן, סופג משמעות מהצמד הסרבנות והמרי ובה בעת מעצים את משמעויותו.

ולבסוף ראוי להעיר שתפוצתה של אדרבה בעברית החדשה אינה רק בלשון הספרות אלא גם בלשון התקשורת. למשל:

מח. "גם לא הבחנתי בשום הרגשת ריקנות אצלו אחרי שסיים את עבודת הדוקטורט; אדרבה, דברנו על האפשרויות להמשיך ולפתח את עבודת המחקר שלו" (אביב רוזן, צוטט במאמר של יוסף אלגי "תעלומת מותו של רוני איסר", הארץ, כ' בניסן תשנ"ה [20 באפריל 1995])¹⁶.

16. וראה גם שמעון רומח בריאיון שערך יוסי מלמן, "מפגשים קטלניים עם מבוקשים", שם; כן גם אלון משה גיית, ריאיון ברדיו, א' באדר ב תשנ"ה (3 במארס 1995), שעה 7.35.

- מט. - אז המורה מסבירה את אדרבה ואדרבה [...]
 - אתה רוצה שאני אגיד את זה?
 - אדרבה ואדרבה (החמישייה הקמרת, ערוץ 2 בטלוויזיה, ה' באדר ב' תשנ"ה [7 במארס 1995], שעה 21.05).

סיכום

המשמעויות המנוגדות המובאות במילונים למילה אדרבה וחילוקי דעות בין דוברי עברית באשר למשמעותה הם שעוררו מחקר זה. קרוב לוודאי שמקור המילה בתלמוד הבבלי, שבו היא באה בעיקר בהקשר ארמי. אפשר שסמיכות אדרבה לצירוף איפכא מסתברא בבבלי היא הגורם למשמע 'להפך' - משמעה העיקרי. אדרבה ספגה אפוא את משמעות איפכא מסתברא, ומכאן כוחה להביע את משמעות הביטוי השלם.

בבבלי יש גם כמה היקרויות של אלא אדרבה לאחר מילת שלילה, והצירוף משתגר בספרות שלאחר התלמוד. מכאן כוחה של המילה אדרבה למלא את תפקיד הצירוף אלא אדרבה ולשמש בספרות החדשה במבנה תחבירי מקביל - לא... אדרבה. אך המבנה לא... אלא בא במשפט כולל או במשפט מחובר (שבו אחד מחלקי המשפט העיקריים - הנושא או הנשוא - זהים), ואילו המבנה לא... אדרבה בא במשפט מחובר או קושר שני משפטים עצמאיים ואף פסקות רצופות. תופעה זו מוכיחה בעליל שאדרבה שייכת הן לתחביר המשפט הן לתחביר השיח.

יש גם הבדל סמנטי בין שני המבנים. במבנה אין... אלא אפשר להמיר כל זוג מילים השייכות לאותו חלק דיבור, ואילו במבנה אין... אדרבה המילים המומרות הן בדרך כלל אנטונימים ולעתים קרובות הן נבדלות בעצמתן: לאיבר הממיר דרגת עצמה גדולה יותר מלאיבר המומר.

אפשר שמכאן נובעת המשמעות 'יתרה מזו' של אדרבה, וכאן אף נעוץ ההסבר להבאת משמעות זו לצד המשמעות 'להפך' באותו הערך במילונים. אם בתהליך הקריאה מצרפים את מילת השלילה המקדימה את אדרבה לנשוא, עולה המשמעות 'יתרה מזו'; לעומת זאת אם מציבים את מילת השלילה מחוץ לנשוא, עולה המשמעות 'להפך'. המשמעות 'יתרה מזו' שנוספה בספרות החדשה על משמעויות אדרבה עולה גם ממשפטים שאינם כוללים מילת שלילה, אך היא משנית בתפוצתה למשמעות 'להפך'.

בעברית החדשה יש לאדרבה עוד כמה משמעויות שלא היו לה בעבר, וכנראה חדרו מידיש: הסכמה והיענות לבקשה, וכן זירוז, דרישה ובקשה. מטבען הן עולות מהמילה בדר-שיח.

צמד התמניות אדרבה ואדרבה הוא חידוש של העברית החדשה, וכנראה חדר מידיש. בדרך כלל הצמד משמש באחת המשמעויות של אדרבה ומביע תוספת

הדגשה והעצמה. בחומר שבידי נמצאה רק דוגמה אחת של צמד משמעות נוספת על משמעויותיה של התמנית היחידה, והיא אישור ואימות של השערה. בעברית החדשה אדרבה משמשת לא רק בלשון הספרות אלא גם בלשון התקשורת ואף בלשון הדיבור.

רשימת הקיצורים

מילונים

- אבן-שושן = אברהם אבן-שושן, המלון החדש, ירושלים 1972.
 בהט ומישור = שושנה בהט ומרדכי מישור, מילון ההווה, 1995.
 גור = יהודה גור (גרזובסקי), מלון עברי, תל-אביב תש"ך (תש"ז).
 יאסטרוב = M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, The Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, New York 1903
 לוי = Jacob Levy, *Neuhebräisches und Chaldäisches Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim* (nebst Beiträgen von H. L. Fleischer), Leipzig 1876
 מדן = מאיר מדן, מלון עברי שמושי מאלף עד תו, תל-אביב 1976 (1973).
 נאפע ומארק = יודא א. נאפע, יודל מארק (רעדאקטארן), מילון גרויסער ווערטערבוך פון דער יידישער שפראך, באנד I, ניר-יורק תשכ"ב (1961).

מחקרים

- אזר = משה אזר, "אבל", 'אלא' ו'אלא ש' בעברית של ימינו", לשוננו מה (תשמ"א), עמ' 148-133.
 בר-אשר = משה בר-אשר, "מקומה של הארמית בעברית החדשה", בתוך הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה, הרצאות לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 76-14.
 דסקל וכתריאל = M. Dascal and T. Katriel, "Between Semantics and Pragmatics: The Two Types of 'But' - Hebrew 'Aval' and 'Ela'", *Theoretical Linguistics* 4 (1977), pp. 143-172
 עבאדי, אבל = עדינה עבאדי, "אבל' בהשוואה ל'אלא' - תיאור לוגי ופראגמאטי", לשוננו נא (תשמ"ז), עמ' 109-95.
 עבאדי, תחביר השיח = עדינה עבאדי, תחביר השיח של העברית החדשה, ירושלים תשמ"ח.

ה ע ר ו ת ו ת ג ו ב ו ת

גד בן-עמי צרפתי

השם "תקופה" בפסיפס של ציפורי

במילון העברי של אליעזר בן-יהודה כך הוגדרה משמעות המילה תקופה בלשון חכמים: "אחד מארבעה רבעים של שנת השמש מהתחלתו במועד מסוים ועד סופו, dreimonatliche Jahreszeit; saison trimestrielle; quarterly season". בעקבותיו הלך אבן-שושן במילונו. אולם כבר הוברר שהמשמעות הנכונה היא turn of the sun, solstice, Sonnenwend, כפי שנמצא למשל אצל יאסטרוב ובמילון המקראי של קוהלר ובאומגרטנר כהוראת המילה בלשון חכמים. זאת אומרת שכאשר חז"ל משתמשים במילה זו אין כוונתם לפרק זמן אלא לרגע מסוים, שבו השמש עוברת באחת מארבע נקודות ההיפוך (solstice) או השינוי (equinox). בספרות התלמודית רק במקרים אחדים חלה מטונימיה ותקופה היא 'עונה'. בין המובאות שהביא בן-יהודה בערך "תקופה" הראשונה שהמילה מופיעה בה בבירור בהוראת season היא המאמר של אברהם אבן עזרא: "ובעבור נטות השמש לצפון ולדרום התחלקה השנה לארבע תקופות שהם קור וחום קיץ וחורף" (בהקדמתו לאיגרת השבת, טשרנוביץ תר"ט וכן נדפסה בכמה קבצים).

עכשיו בא הפסיפס של בית הכנסת של ציפורי ומחזק בבהירות את הדעה שתקופה היא 'נקודת זמן' ולא 'פרק זמן'. בפסיפס זה, כמו בפסיפסים של בתי כנסיות עתיקים אחרים - בבית-אלפא, בחמת-טבריה ובנערן - מתואר גלגל המזלות ומסביב לו ארבע דמויות של נשים המסמנות את ארבעת הזמנים של השנה, ועל ידן כתוב "תקופת ניסן, תקופת תמוז, תקופת תשרי, תקופת טבת". ואולם בציפורי - שלא כבמקומות האחרים - על יד הביטויים העבריים באים הביטויים היווניים המקבילים: XIMEPINH, MEΘAΠOPINH TPOΠH, ΘEPINH TPOΠH, AEPINH TPOΠH (ונראה לי שהמילה AEPINH שגויה וצריכה להיות EAPINH). והנה ἡ ποτὴν הוא המונח היווני המציין solstice, ואילו עונה = season היא ביוונית ὥρα. מכאן שבפסיפסים אלו הוראת המילה תקופה אינה 'עונה' אלא 'מועד שיווי' או 'מועד היפוך'.

ליאורה אליאס

הערה למאמרו של שלמה נאה

"עזר כנגדו", כנגד המשחיתים': משמעויות נשכחות ופתגם אבוד"

לא מכבר ניסה שלמה נאה (לשוננו נט [תשנ"ו], עמ' 99-117) לפענח מאמר קשה בתוספתא ובמקבילותיה בנתנו מובן חדש למילה הידועה כנגד. לדעתו, משמעו של הפתגם "יהא כנגד המשחיתים" שבדברי ר' אלעזר בן עזריה טמון בהוראתה המיוחדת של מילת היחס כנגד הנרדפת אל כמו. נאה מדגים משמעות נדירה זו של המילה בחמישה מקורות שהם שבעה, מן הספרא, מן המשנה ומשני התלמודים. בסוגיה זו נתקלתי במהלך עבודת אפיון שרידיו של עותק מן הגניזה למכילתא דר' ישמעאל. העותק כתוב כתב מזרחי מרובע, והוא כולל דפים מספריות אוקספורד, לונדון, סנט פטרבורג, פילדלפיה וקימברידג'.¹ מקום אחד בכתב-יד זה מאשש את ההוראה המיוחדת שמצא נאה:²

מישלו משל למה הדבר דומה, לעבדו שלכהן שברח מרבו ואמ' אלך לי בן הקבורות, מקום שא[י]ן רבו יכול לבוא אחריו. אמ' לו רבו יש לי כניות כנגדך (מכילתא דר' ישמעאל, פסחא א, עמ' 16/3).

הוראתה של המילה כנגדך כאן היא 'כמוך', בדומה לתרגום המילה בשאר עדי הנוסח: "כמותך"³, "כיוצא בך"⁴, ואף בכפל גרסה: "כמותך כיוצא בך", "כמותך וכיוצא בך"⁵.

1. ראה מנחם כהנא, אוצר כתבי-יד של מדרשי ההלכה, שחזור העותקים ותיאורם, ירושלים תשנ"ה, עמ' 43-41.
2. על מקור זה העיר בקצרה זאב בן-חיים בדיונו בביטוי כיוצא בו בעברית ובשפות קרובות. ראה "ערכי מלים", בתוך ספר היובל לשמואל ייבין, ערכו: שמואל אברמסקי ואחרים, ירושלים תש"ל, עמ' 437-438. שם גם עמד על ההבדל שבין בריווגא כדנפיק ביה הארמי לעזר כנגדו המקראי.
3. כ"י אוקספורד 151 למכילתא (Bodl. 150 Uri 119) וציטוט המכילתא בליקוט שמעוני, על פי כ"י אוקספורד 2637.
4. כך גרסו הדפוס ומדרש חכמים, כ"י בית המדרש לרבנים, ניו יורק 4934א.
5. כ"י מינכן 117.1 וקטע גניזה בהמ"ל, ניו יורק, JTS ENA 3138.4, בהתאמה. בשני עדי נוסח אלו חסרה המילה כניות או מילה נרדפת לה, וכפי שהעיר בן-חיים (לעיל, הערה 2), עמ' 438, הערה 31, כמותך שבעדי נוסח אלו ממירה את המילה כניות. שאלו ליברמן ציין במאמרו "זוטות" את המקור בירושלמי, קידושין פ"א ה"ג (ס ע"א), וכן את גיטין ספ"ב (מד ע"ג), ושם שובשה כנותי לכותך או כותך, שאינן אלא כמו לנטיח (פרקים א [תשכ"ז-תשכ"ח]), ספר

זאת ועוד. מיד בסמוך מובא במכילתא הנמשל⁶:

כך אמ' יונה, אלך לי חוץ לארץ, מקום שאן שכינה נגל? ת? אמ' לו
ה > מקום יש לי שלוחים < כיוצא בכ.

המילה כנגדך מתפרשת מתוך ההקשר. כיוצא בכ שבנמשל מחליף את כנגדך
שבמשל⁷. הקב"ה מבהיר ליונה כי אף שהוא עצמו אינו נגלה מחוץ לארץ, יש לו
שלוחים אחרים כמוהו, והם יצאו בעקבותיו. כנגדו במשל האדון מסביר לעבדו כי
אף שהוא עצמו, מחמת היותו כוהן, אינו יכול לבוא אחריו בין הקברות, יש לו
עבדים אחרים כמוהו⁸, כיוצא בו, עוזר כנגדו, שאותם הוא יכול לשלוח אחריו.

- השנה של מכן שוקן למחקר היהדות, עמ' 103-104). אפשר שבשני עדי הנוסח שלנו התופעה
דומה, ואין כמותך כיוצא בכ כפל גרסה רגיל, אלא שכמותך הוא שיבוש שנוצר מתוך כניות.
6. הדף מן הגניזה קטוע, וההשלמות הן על פי כ"י אוקספורד 151 למכילתא.
7. כיוצא בכ בכל עדי הנוסח - כ"י אוקספורד, כ"י מינכן, שני קטעי הגניזה ומדרש חכמים, למעט
המובאה בילקוט שמעוני, שגרס כאן "כמותך" - ולפיכך סביר, אף שלא ודאי, שזה הנוסח
המקורי כאן, ולא "תיקן" למילה פשוטה יותר.
8. על כניות בהוראת 'עבדים', ובייחוד 'עבדים לאותו אדון', ראה ליברמן (לעיל, הערה 5), עמ'
102-104; הנ"ל, "חשבון אותיות", בתוך מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים, בעריכת משה
בר-אשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 329-335 והפניותיו למחקרים קודמים שם.

זאב בן-חיים

תיקון למאמרי "האקדמיה ללשון העברית..."

במאמרי ב"לשונונו" (כרך נט, עמ' 197-198) הבאתי מדברי משה שרת בתוספת ההסבר "כאנגלית אמרם", ולא היא. בעברית אמרם ואין הנוסח האנגלי אלא תרגום של המקור העברי. כיוון שאין המחברת העברית בהישג בשוק, אחזור ואביא את המקור כנגד המובא ממנו בתרגום.

[...] אציין שני תפקידים המוטלים על האקדמיה. תפקיד אחד הוא יצירת החדש ותפקיד אחד הוא שמירת הישן. ולדעתי מתחייבת בימינו אלה העתקת מרכז הכובד מהקוטב הראשון אל הקוטב השני, הווה אומר - מן החדש אל הישן. לאמתו של דבר, גם פעולת החדשנות בלשון העברית הרי היא ביסודה חקר הישן לגילוי כל מה שצפון בו, להתאמתו לצורכי הזמן ולהפעלתו בשימוש הלשון החי. אבל לא לזה בלבד כוונתי. רצוני להתריע על העדר סמכות לשונית ממשית ויעילה בארצנו - העדר משמר אחראי, שיגן על לשונונו העברית ויבצר עמדותיה נגד השתוללות פרועה של עס-הארצות, המשחיתה בה כל חלקה טובה. הדבר שהוא בעיניי צו דחוף ביותר של השעה הריהו הצבת תריס בפני פלישת סיגים לתוך זהב לשונונו.

[...]

בעניין זה מתחייבת משמעת לאומית, וקודם כול מתחייבת דאגה לעתיד מצד המוסדות המוסמכים - האקדמיה ומשרד החינוך. [...]

האקדמיה ללשון העברית - בית זאלצמאן, חנוכת הבית,

ירושלים, י"ט באייר תשי"ט - 27 במאי 1959, עמ' 18-19

ספרים שנתקבלו

אלון עמנואל, העברית הכתובה הבלתי מנוקדת; מבנה המלה הכתובה וקריאתה בזיקה להקשרה התחבירי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע תשנ"ה, 182 עמ'.
ברוורמן נתן, המיליות ותארי הפועל בלשון התנאים (במשנה ובתוספתא); כחינה תחבירית סמנטית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשנ"ה, 401 עמ'.

זולאי מנחם, ארץ ישראל ופיוטיה; מחקרים בפיוטי הגניזה בעריכת אפרים חזן, מאגנס, ירושלים תשנ"ו, 615 עמ' + מפתחות.

כהנא מנחם, אוצר כתיב־יד של מדרשי ההלכה; שחזור העותקים ותיאורם, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ויד יצחק בן-צבי, ירושלים תשנ"ה, 156 עמ'.
הלקסיקון החדש למחשב האישי; 3000 המונחים החשובים של Windows, אינטרנט, חומרה ותוכנה, מילון אנגלי-עברי, כולל הגדרות, פוקוס מחשבים, רמת-גן 1995, 326 עמ'.

הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה; הרצאות לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית בעריכת יהושע בלאו, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשנ"ו, 244 עמ'.

מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים; מוגשים לשלמה מורג בעריכת משה בראשר, המרכז ללשונות היהודים, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ו, 552 עמ' + 189 עמ' (חלק לועזי).

מילון איתאב למונחי בנקאות ומימון; עברי-עברי-אנגלי/אנגלי-עברי, איתאב בשיתוף גלובוס, תל-אביב תשנ"ד, 237 עמ'.

מילון איתאב למונחי ניהול הייצור והתפעול; עברי-עברי-אנגלי/אנגלי-עברי, איתאב, תל-אביב תשנ"ו, 222 עמ'.

מן הסדנא 7; רשימת ספרים, מאמרים ועבודות דוקטור על העברית של ימינו שנכתבו לועזית וראו אור בישראל ובחו"ל בשנים תש"ח-תשמ"ח, ליקוט מיון ועריכה חיים רבין, המועצה להנחלת הלשון, ירושלים תשנ"א, 224 עמ'.
נחום יהודה לוי, ספר התעודה מחשיפת גנזי תימן, בעריכת יוסף טובי, אפיקים, חולון תשנ"ו, תע"א עמ' + מפתחות.

עופר יוסף, המסורה הבבלית לתורה, עקרונותיה ודרכיה, 2 כרכים, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשנ"ה, 243 עמ' + קצ"ו עמ'.

עמנואל שמחה, תשובות הגאונים החדשות, ועמן תשובות, פסקים ופירושים מאת חכמי פרובאנס הראשונים, יו"ל על-פי כתב-יד מוסקבה 566 וקטע גניזה עם מבוא, הערות, ביאורים ומפתחות, מכון אופק ספריית פרידברג, ירושלים תשנ"ה, 277 עמ'.

בצהרי יום ג'; תקצירי ההרצאות בסמינריון המחלקתי בשנים תשנ"ה-תשנ"ו בעריכת אורה (רודריג) שורצולד, אוניברסיטת בר-אילן המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, רמת-גן תשנ"ו, 33 עמ'.

שטאל אברהם, מילון דו-לשוני אטימולוגי לערבית מדוברת ולעברית; 2 חלקים + נספחים, בדק את כתב היד אברהם רובינזון, דביר, תל-אביב תשנ"ה 1995, 711 עמ'.

שמידע שולמית, תרנן לשוני; עברית למתקדמים, אקדמון, ירושלים תשנ"ה, 295 עמ'.

שפיגל נתן, מלים מספרות; מבחר מונחים וגלגולם בתרבות האנושית, מאגנס, ירושלים תשנ"ב, 267 עמ' + מפתחות.

שרייבוס-שבטיאל שלומית, האקדמיה ללשון הערבית במצרים - פעולות ומגמות 1982-1982, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשנ"ג, 329 עמ'.

תורגמן רפאל, הלשון העברית של התפילות והסידורים הקדומים (עד הרמבם), חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ד, 366 עמ'.

תעודה ט; מחקרים בלשון העברית, ספר זיכרון לאליעזר רובינשטיין בעריכת אהרן דותן ואברהם טל, אוניברסיטת תל-אביב - הוצאת רמות, תל-אביב תשנ"ה, 308 עמ'.

Banitt Menahem (ed.), *Le Glossaire de Leipzig*; édité et annoté par M. Banitt, Texte, Vol. I, Académie Nationale des Sciences et des Lettres d'Israel, Jerusalem 1995, 565 pp.

Houtman Dinke, עזר כנגדו; A Synoptic Inquiry into the Relationship between Mishnah and Tosefta in the Tractates Berakhot and Shebiit + Appendix Volume, Utrecht 1995, 255 + 93 pp.

Revell E. J., *The Designation of the Individual*; Expressive Usage in Biblical Narrative, Kok Pharos Publishing House, Kamper 1996, 382 pp. + Indices.

Weil Daniel Meir, *The Masoretic Chant of the Bible*, Rubin Mass, Jerusalem 1995, 397 + 31 pp.

Summaries

Esther Yifrach

The Construct Infinitive in the Language of Ben Sira

A comprehensive description of the syntactic and semantic behavior of the construct infinitive in Ben Sira's language reveals a typical feature of the author's linguistic background. In Ben Sira, as in late biblical and Qumran Hebrew, the modal use of the infinitive with לִּ- (לקטל) is common. This infinitival form appears in Ben Sira 130 times - in 68 as a predicate or part of a predicate expressing modal meanings; in the other cases, it functions as an adverbial of purpose/result or as a noun complement with a sense of purpose. In its adverbial function, the infinitive with לִּ- always follows the predicate of its main clause as a governed complement. Where the infinitive itself governs an object complement, the infinitive regularly precedes its object; in three cases, however, it follows the object, probably due to the influence of Aramaic.

Another typical feature of late biblical Hebrew, found in Ben Sira 71 times, is a less frequent use of the construct infinitive with other than לִּ- prepositions, mainly as a temporal adverbial. As an adjunct, its relative position in the sentence is undetermined. As a gerund, without prepositions, the infinitive functions as any nominal part of the clause (e.g., as a subject or an object). This usage, common in late biblical language, was replaced by new verbal nouns in Mishnaic Hebrew. Ben Sira uses the classic infinitival forms alongside the new verbal nouns.

Nachum M. Bronznick

רגיעה - Its Meaning and Derivation

The term רגיעה appears in the context of the halakhic ruling: רשאיין נחתומין לעשות רגיעה ביניהן (*Tosefta Baba Mezia* 11:25). The article

demonstrates that רגיעה is the semantic cognate of the terms שיפיות and שידוכים, each of which denotes an accord whose purpose is to settle differences between rival parties. Similarly, רגיעה denotes an accord among competing bakers aimed at allaying competition by setting uniform prices for their products.

David Ben Menachem

***Sefer Ha-Eshel* by R. Yizhak ben Yehuda**

Sefer ha-Eshel is a thirteenth-century Hebrew treatise on biblical grammar, whose author, R. Yizhak ben Yehuda, lived in western Europe. While Spanish Jewry's literary composition was bilingual (Hebrew and Arabic), in Ashkenaz (western Germany, eastern France, and England), Hebrew served as the sole literary language. The literary language of the surrounding culture was primarily Latin. R. Yizhak ben Yehuda's method of understanding the Hebrew language is unique and adds new perspectives to the study of medieval Hebrew.

The article contains an annotated edition of the chapter *Hasarat ha-Harkavot* (the removal of the "compounds"), which offers a novel explanation for irregular biblical forms. The author disagrees with the method practiced by Spanish grammarians, who explained such forms like יִשְׁבֶּה (כלבנון) as a blend of *qal* present tense יִשְׁבֶּה, and past tense יִשְׁבֶּה. R. Yizhak argues that this form belongs to another paradigm of *qal*, past tense, i.e., the vowel of the first radical does not have to be *qamatz* at all times but may be *holam* as well.

Despite the lesser importance of Ashkenazi Hebrew grammar as compared to the Spanish school, and the smaller number of Ashkenazi grammatical texts, any comprehensive study of the Hebrew language is deficient if it overlooks the Ashkenazi contribution in this area.

Hana Bochman Sagi

The Conjunction אבל - From Stability to Mobility

Comparison of the location of אבל as the equivalent of the Yiddish אָבער in early-twentieth-century and contemporary translations of Shalom Aleichem revealed that in one modern translation, by Arie Aharoni, the location of אבל has shifted from its natural position between two clauses to the consequence clause. This shift, which was not found in the other translations, is, however, acceptable in colloquial Hebrew. The results of the study carried out to test the acceptability of this literary shift indicate that אבל was accepted as a mobile component in the consequence clause by a considerable number of respondents and that none found the proposed constructions unacceptable.

Although the Yiddish influence may be a significant factor in the mobility of אבל, the shift may also be the result of an internal linguistic development. אבל is not the sole case of a connector that has acquired mobility; for example, לכן, על כן, and אם כן may appear within the consequence clause.

No semantic changes emerge from this shift; however, it has several practical results: (1) אבל in the consequence clause serves as a type of parenthetical clause denoting contrast or concession; (2) the use of אבל at the very end of a consequence clause has gained unexpected popularity, perhaps as a means of expressing an afterthought; (3) the shift of אבל into the consequence clause involves a change in intonation. Yiddish speakers noted that the shift of אָבער to the consequence clause created a colorful effect. It appears that the changed intonation in Hebrew can be attributed to the influence of Yiddish rhythmic-melodic patterns.

Adina Abadi

אדרבה - Semantic and Syntactic Analysis

The study of the word אדרבה was motivated by the following phenomena: contradictory definitions in the same entry for the word in Hebrew dictionaries, and conflicting interpretations of the word by Hebrew speakers.

אדרבה is a Babylonian Aramaic compound "ʔal + deraba" - literally "on - that is big." The question arises: how did the prevalent meaning "on the contrary" evolve without a basis in the etymological meaning? In the Babylonian Talmud אדרבה appears more than fifteen times in the expression אדרבה איפכא מסתברא; consequently, אדרבה may have absorbed the meaning of the other two words "the contrary is logically acceptable," and functioned thereafter as the whole expression even when it appeared alone.

In the Babylonian Talmud אדרבה appears several times in conjunction with אלא in a syntactic pattern that includes a word of negation in the preceding clause: לא... אלא אדרבה. In this case אדרבה absorbed the meaning of אלא; thus in modern Hebrew literature it appears in the pattern: לא... אדרבה. The scope of negation of לא gives rise to the conflicting interpretations of אדרבה. When לא is analyzed as a separate constituent, the meaning "on the contrary" arises; whereas when לא is analyzed in conjunction with the negated element as a single constituent, the meaning "moreover" emerges. When אדרבה does not follow a word of negation its most prevalent meaning is "on the contrary," whereas the meaning "moreover" added to אדרבה in modern Hebrew is rare.

אדרבה is distinct from אלא in belonging not only to sentence syntax but also to discourse syntax: it connects not only clauses but also sentences, and even paragraphs. Moreover, אדרבה functions as a connective of utterances by different speakers, whereas אלא appears only in the utterance of a single speaker.

In modern Hebrew אדרבה acquired from spoken Yiddish semantic values and also pragmatic functions. For example, it can function in an illocutionary act of request and in a perlocutionary act - as acceptance of a request. The duplication ואדרבה ואדרבה is a modern Hebrew innovation (probably due to the influence of Yiddish). The duplication carries the same meanings as the single word. I found a single example in modern Hebrew literature attesting to the meaning "of course" (בוודאי). In modern Hebrew אדרבה appears mainly in literature, but it also functions in the media, and is occasionally heard in the spoken language.